ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

त्रयोदशो भागः।

पाठ १

प्रथम गणाचे धातु.

संस्कृत भाषेत मूळ धातु हजारों आहेत. या धातूंपासून अनेक क्रियापदें आणि धातुसाधितें व निरनिराळीं नामें बनवितां येतात. हा धातुविचार अत्यंत मनोरंजक असून, त्याचा निरुक्तशास्त्राशीं फारच निकट संबंध आहे. या धातुविचाराच्या प्रकरणाचें अध्ययन चांगलें झालें, तर संस्कृत भाषेचें ज्ञान चांगलें होईल; इतकेंच नव्हे, तर गीर्वाण भाषेचे जे शब्द इतर निरनिराळ्या भाषांतून गेलेले आहेत, त्यांचाही बोध होऊं शकेल.

आद्य ऋषिमुनींनी हा धातुपाठाचा संग्रह करून ठेवला आहे. हा मानवजातीवर त्यांचा मोठाच उपकार झाला आहे. नाहींतर भाषेच्या विस्ताराचा पत्ता कोणालाही लागणें शक्य नव्हतें.

संस्कृतमधील हजारों धातूंचीं रूपें निरनिराळ्या प्रकारांनीं बनत असतात. प्रत्येक प्रकारच्या धातूंचा एक एक गण बनविलेला आहे. अशा तऱ्हेने एकंदर धातूंचे दहा गण केले आहेत. या दहाही गणांची ओळख वाचकांना पुढील भागांत करून दिली जाईल. या भागात फक्त प्रथम गणाच्याच (पहिल्या गणाच्याच) धातूंचा विचार केला आहे; कारण या गणाचे धातु पुष्कळ असून, त्यांचीं रूपें बनविण्याची रीतही सोपी आहे.

१ २, रूपांचे मुख्य भेद.

धातूंच्या रूपाचे मुख्य भेद दोन आहेत - "१ परस्मैपद आणि २ आत्मनेपद" प्रत्येक गणाच्या धातूंपैकी काही धातूंची रूपें परस्मैपदाप्रमाणे होतात, तर काहींची फक्त आत्मनेपदाप्रमाणेच होतात. या शिवाय धातूंचा आणखी एक वर्ग आहे, त्याला "उभयपदी" असें म्हणतात या वर्गांतल्या धातूंची रूपें प्रथम सांगितलेल्या दो ही रीतींप्रमाणें होतात म्हणजे त्यांची रूपें परस्मैपदाप्रमाणें व आत्मनेपदाप्रमाणे दो हीही रीतींनी होत असत त

या पुस्तकात पहिल्यानें प्रथम गणाचे "परस्मैपदी" धातु दिले जातील नंतर "आत्मनेपदी" दिले जातील व त्यानंतर 'उभयपदी' धातु देण्यात येतील अशा तऱ्हेनें धातुविचाराच्या प्रकरणामध्यें वाचकाचा सहज प्रवेश होईल

काळ-विचार.

क्रियापदाचा विचार करीत असताना काळाचा विचारही करावा लागतो काळ चा क्रियापदाशीं फारच महत्त्वाचा संबंध आहे क्रियापदांच्या विशिष्ट रूपा वरून "भूतकाळ" चा बोध होतो, विशिष्टवरून "वर्तमानकाळा" चा बोध होतो व विशिष्ट रूपें 'भविष्यकाळ" दर्शवितात जसें—

१ भूतकाळ = अभवत् = झाला
२ वर्तमानकाळ = भवति = आहे
३ भविष्यकाळ = भविष्यति = होईल

पाठ २

क्रियापदाच्या काळांच्या रूपांशिवाय आज्ञा, संदेह, संकेत इत्यादि मनोभाव दाखविणारी रूपेंही निरनिराळी होत असतात. मराठीमध्येंसुद्धा अशा तऱ्हेचीं निरनिराळीं रूपें होत असतात. तो करतो, त्यानें केलें, तो करील, त्यानें करावें, त्यानें केलें पाहिजे, इत्यादि प्रकारचीं अनेक रूपें प्रत्येक भाषेंतून होतच असतात. त्याचप्रमाणें संस्कृतमध्येंही अशीं रूपें होत असतात. या रूपांचे एकंदर दहा वर्ग केले आहेत, या दहा वर्गांना "दहा लकार " म्हणतात. संस्कृत व्याकरणाचे प्रसिद्ध आचार्य पाणिनी मुनि यांनी या दहा लकारांचीं नांवें पुढीलप्रमाणें दिलीं आहेत–

१ लट्, २ लिट्, ३ लुट्, ४ लृट्, ५ लेट्, ६ लोट्, ७ लङ्, ८ लिङ्, ९ लुङ्, १० लृङ्, । यांपैकीं पांचव्या लेट्चीं रूपें फक्त वेदामध्येंच येत असतात, इतर संस्कृत ग्रंथांतून त्याचा प्रयोग आढळत नाहीं.

या दहा लकारांच्या रूपांचा उपयोग पुढीलप्रमाणें होतो–

१ लट् (वर्तमान काळ) = या वर्गाच्या रूपांनी वर्तमानकाळच्या क्रियेचा बोध होतो. जसें "भवति " = होतो.

२ लिट् (भूतकाळ) = अनद्यतन परोक्ष भूतकाळ = अर्थात् जी क्रिया आज झाली नाहीं व बोलणाऱ्याच्या समोरही झाली नाहीं, त्या क्रियेचा अर्थ या वर्गाच्या रूपांवरून होत असतो. जसें "बभूव" = झाला.

३ लुट् = (भविष्यकाळ) = अनद्यतन भविष्यकाळ = अर्थात् ज्या रूपांवरून आजच्या भविष्यकाळाचा बोध होत नाहीं, तीं रूपें या वर्गाचीं होत. जसें "भविता" = पार पुढें होणार.

४ लृट् = (भविष्यकाळ) = या वर्गाच्या रूपांवरून सामान्य भविष्यकाळाच्या रूपाची क्रिया दाखविली जाते. जसें– "भविष्यति"=होईल.

५ लेट् = (या वर्गाच्या रूपाचा प्रयोग वेदामध्येंच होत असतो. इतर संस्कृत ग्रंथांतून याचीं रूपें आढळत नाहींत. "लिङ्" वर्गाच्या रूपाचा जो अर्थ दर्शविण्याकरितां उपयोग केला जातो, तोच अर्थ या वर्गाच्या रूपांनीं वेदामध्यें दाखविला जातो.)

वरील धातूंमध्यें (१) मूळ प्रथम धातु. (२) नंतर त्याचा अर्थ, (३) त्यानंतर त्याचें वर्तमानकाळचें (लट्चें) रूप व त्यानंतर (४) त्याचें भविष्य काळचें (लृट्चें) रूप या क्रमानें धातु, अर्थ व रूपें दिलीं आहेत. यावरून वाचकांना या धातूंचीं रूपें सहज बनवितां येतील. आतां याचा वाक्यांमध्यें उपयोग करा—

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ मनुष्यः नगरे अटति । २ अश्वौ ग्रामात् बहिः यत्र कुत्र अपि अटतः । ३ मार्जाराः तत्र गृहे अटन्ति । ४ कः तत्र अतति ? ५ त्वं देवं कदा अर्चिष्यसि ? ६ स. तं अवति । ७ वीरः जनपदं अवति । ८ रामभद्रः नगरं न एष्यति । ९ यथा देवदत्तः आत्मानं अवति, तथा भूमित्रः न अवति । १० कथं स वृक्षः एजति ? वायुना स वृक्षः एवं एजति । ११ स पूजां अर्हति ।

मराठी वाक्यें.

१ मनुष्य नगरांत भटकतो. २ (दोन) घोडे गावाच्या बाहेर कोठे तरी भटकतात. ३ मांजरें तुझ्या घरांत फिरतात. ४ कोण तेथें नेहमी जातो ? ५ तूं देवाची केव्हां पूजा करशील ? ६ तो त्याचें रक्षण करतो. ७ वीर देशाचें रक्षण करतो. ८ रामभद्र नगराला जाणार नाहीं ९ ज्याप्रमाणें देवदत्त आपलें रक्षण करतो, त्याप्रमाणें भूमित्र आपलें रक्षण करीत नाहीं. १० तें झाड कसें हालतें ? वाऱ्यानें तें झाड असें हालतें. ११ तो पूजेला योग्य आहे.

वाचकांनीं अशा तऱ्हेनें धातूंच्या रूपांचा वाक्यांत उपयोग करावा.

पाठ ४

प्रथम गणाच्या परस्मैपदाचीं रूपें.

कृष् (नांगरणें)

वर्तमान काळ (लट्)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्र० पु०	कर्षति	कर्षतः	कर्षन्ति
२ म० पु०	कर्षसि	कर्षथः	कर्षथ
३ उ० पु०	कर्षामि	कर्षावः	कर्षामः

भविष्यकाळ (लृट्)

१ प्र० पु०	कर्क्ष्यति	कर्क्ष्यतः	कर्क्ष्यन्ति
२ म० पु०	कर्क्ष्यसि	कर्क्ष्यथः	कर्क्ष्यथ
३ उ० पु०	कर्क्ष्यामि	कर्क्ष्यावः	कर्क्ष्यामः

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कृषकः हलेन भूमिं कर्षति । २ कृषीवलौ भूमिं कर्षतः । ३ कृषीवलाः भूमिं कर्षन्ति । ४ त्वं स्वभूमिं कदा कर्क्ष्यसि ? ५ यदा त्वं भूमिं कर्क्ष्यसि, तदा अहं न कर्क्ष्यामि । ६ श्वः वयं सर्वे भूमिं कर्क्ष्यामः ।

मराठी वाक्यें.

१ शेतकरी नांगराने जमीन नांगरतो २ (दोन) शेतकरी जमीन नांगरतात. ३ (सर्व) शेतकरी जमीन नांगरतात. ४ तू आपली जमीन केव्हां नांगरशील ? ५ जेव्हां तू आपली जमीन नांगरशील, तेव्हां मी नांगरणार नाही ६ उद्या आपण सर्वजण जमीन नांगरूं.

प्रथमगण परस्मैपदी धातु

आतां पुढील धातु पाठ करा–

कठ् = (दुःखात राहणें) कठति, कठिष्यति
कण् = (दुःखाने रडणें) कणति, कणिष्यति
कर्द् = (वाईट शब्द बोलणें) कर्दति, कर्दिष्यति
कित् = (शंका निवारणें, रोग दूर करणें) चिकित्सति,

चिकित्सिष्यति

कित् = (इच्छा करणें) केतति, केतिष्यति
कुच् = (संकोच करणें) कुचति, कुचिष्यति
कुंच् = (संकुचित होणें, लहान होणें) कुंचति, कुंचिष्यति
कुंठ् = (पंगू बनणें) कुंठति, कुंठिष्यति
कुंथ् = (दुःख सहन करणें) कुंथति, कुंथिष्यति
कूज् = (अस्पष्ट शब्द करणें) कूजति, कूजिष्यति
कूल् = (झाकणें) कूलति, कूलिष्यति
कृष् = (नांगरणें) कर्षति, कर्क्ष्यति
क्रंद् = (रडणें, पुकारणें) क्रंदति, क्रंदिष्यति
क्रम् = (चालणें) क्रामति, क्रमिष्यति
क्रीड् = (खेळणें) क्रीडति, क्रीडिष्यति
क्रुश् = (रडणें, ओरडणें) क्रोशति, क्रोक्ष्यति
क्वथ् = (शिजविणें) क्वथति, क्वथिष्यति
क्षर् = (स्रवणें) क्षरति, क्षरिष्यति
क्षि = (नाश पावणें) क्षयति, क्षयिष्यति।

याचीं रूपें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें करा.

पाठ ५

संस्कृत--वाक्यानि ।

१ स पुरुषः तत्र किमर्थं कणति ? २ वैद्यः तस्य रोगं चिकित्सति, अत स तत्र कणति । ३ तत्र वैद्यौ कं रोगं चिकित्सतः ? ४ तत्र तस्य ज्वरं वैद्यौ चिकित्सतः । मम पुत्रः ज्वरेण पीडितः, अतः वैद्यौ मं इदानीं चिकित्सतः । ५ यथा स तत्र कूजति, तथा एव त्वं अत्र कूजसि । ६ यथा स बालकः क्रीडति, तथैव त्वं अपि क्रीडसि । ७ त्वं किं तेन सह इदानीं न क्रीडसि ? ८ सर्वे बालका तत्र इदानीं क्रीडन्ति । ९ यूयं सर्वे छात्रा कदा क्रीडिष्यथ ? १० तव धर्मपत्नी इदानीं किमर्थं रुदति ?

मराठी वाक्यें.

१ तो पुरुष त्या ठिकाणीं कशाकरिता रडतो ? २ वैद्य त्याच्या रोगाची परीक्षा करीत आहे, म्हणून तो रडत आहे. ३ तेथें (दोन) वैद्य कोणत्या रोगाची चिकित्सा करतात ? ४ तेथें त्याच्या ज्वराची दोन वैद्य चिकित्सा करतात माझा मुलगा ताप न आजारी आहे, म्हणून दोन वैद्य त्याची आता तपासणी करतात ५ ज्याप्रमाणे तो तेथे शब्द करतो, त्याचप्रमाणे तू येथे शब्द करतोस ६ ज्या प्रमाणे तो बालक रडतो, त्याप्रमाणेच तूंही रडतोस ७ तूं का त्याच्या बरोबर आता खेळत नाहीस ? ८ सर्व मुलें तेथे आता खेळतात ९ तुम्ही सर्व शिष्य केव्हां खेळाल ? १० तुझी धर्मपत्नी कोणाकरिता शिजविते ?

अशा तऱ्हेने वाचकाला वाक्यें तयार करतां येतील, आतां पुढें उपसर्गांची थोडीशी माहिती दिली आहे, ती पहा--

उपसर्ग.

धातु अर्थात् क्रियापद यांच्या पूर्वी येऊन क्रियेचा अर्थ जे बदलतात, ते उपसर्ग होत हे उपसर्ग एकंदर बावीस आहेत. ते हे--

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आ, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि व उप. या उपसर्गांचा अर्थ पुढीलप्रमाणें आहे—

१ **प्र** = अधिक्ता, उत्कर्ष; २ **परा** = उलट; ३ **अप** = दूरपणा-वियोग; ४ **सम्** = एक होणें; ५ **अनु** = अनुकूल, अनुसार; ६ **अव** = खालीं; ७ **निस्** = हीनता; ८ **निर्** = हीनता; ९ **दुस्** = दुष्टता; १० **दुर्** = दुर्गति; ११ **वि** = विशेष, विरोध, भिन्नता; १२ **आ** = अली कडे, १३ **नि** = खालीं करणें, १४ **अधि** = वर, १५ **अपि** = पुढें १६ **अति** = अतिशय; १७ **सु** = उत्तम; १८ **उद्** = उंच वर; १९ **अभि** = सम्मुख; २० **प्रति** = लौटणें, उलटें होणें; २१ **परि** = सर्वत्र २२ **उप** = जवळ, अधिक.

या उपसर्गांचे अर्थ याहूनही पुष्कळ होत असतात; परन्तु येथे दिलेले अर्थ जरी वाचकांच्या लक्ष्यांत राहतील, तरीसुद्धा त्यांचें कार्य चालू शकेल. आतां धातूंना हे उपसर्ग लागले असता त्यांचा अर्थ कसा बदलतो, तें पहा—

भू = असणें (भूत = झालेला) याचीं रूपें पहा—
प्रभू = वाढणें (प्रभव--जन्म, प्रभाव = शक्ति; प्रभु = मालक)
पराभू = पराभव करणें. (पराभव = अपजय)
अपभू = दूर राहणें (अपभूति = पराजय, नाश)
संभू = एक होणें, जन्म घेणें. (संभव = उत्पत्ति; संभूति = ऐक्य, उत्पत्ति)
अनुभू = अनुभव करणें (अनुभव = अनुभव)
विभू = वैभवयुक्त होणें (विभव = धन, ऐश्वर्य)
आभू = उपस्थित होणें; (आभूति = शक्ति, व्यापकता)
अतिभू = सर्वांपेक्षा अधिक वाढणें (= अतिभवनें सर्वांपेक्षा मोठें होणें)
उद्भू = उत्पन्न होणें (उद्भव = उत्पत्ति)
अभिभू = पराभव करणें (अभिभव = पराभव)
परिभू = पराभव करणें (परिभव = पराभव, अपमान)

बाकीचे उपसर्ग भू धातूच्या पाठीमागे बहुधा लागत नाहीत. इतर निर. – ह्या धातूंना ते लागून त्यांचीं रूपें कशीं बनतात, तें वाचकांना पुढें कळून येईलच. या ठिकाणीं वरील निरनिराळे उपसर्ग एकाच धातूला लागले असता त्या धातूचे अर्थ कसे निरनिराळे होतात, तें वाचकांना सहज समजून येईल. आतां या उपसर्ग-पूर्वक क्रियापदाचा वाक्यांत कसा उपयोग केला जातो, तें पहा–

१ सः पुरुषः विचिकित्सति = तो पुरुष विशेष शंका घेतो.
(कित्–चिकित्सति । वि कित् – विचिकित्सति)

२ ते सर्वे तत्र संक्रीडन्ति । = ते सर्व तेथे उत्तम खेळतात.
३ बालकाः तत्र संक्रंदति । = मुलें तेथें रडतात.
४ त्वं किमर्थं एवं आक्रोशसि ? = तूं कां असा आक्रोश करतोस ?
५ नारदः नारायणं अभ्यर्चति । = नारद नारायणाची पूजा करतो.

अशा तऱ्हेने धातूंच्या पूर्वी उपसर्ग लागून रूपें बनत असतात व, ते त्या धातूंचा निरनिराळा अर्थ दर्शवूं शकतात. याप्रमाणें एका लहानशा धातूपासून अनन्त शब्द संस्कृतमध्यें बनत असतात. वाचक धातूंच्या व उपसर्गांच्या सम्बन्धाचा याप्रमाणें जर विचार करतील, तर या रूपांची प्रक्रिया त्यांना फारच लौकर समजू लागेल; कारण उपसर्ग असलेले शब्द मराठीमध्येंसुद्धां आहेत; म्हणून त्यांच्या अर्थाची कल्पना करण्यास फारसे श्रम पडणार नाहीत.

पाठ ६

भूतकाल (लङ्)

ज्या भूतकालाच्या योगाने आजचा समय दाखविला जात नाहीं, त्या (अनद्यतन) भूतकालाकरिता "लङ्" नावाच्या भूतकालाचीं रूपें धातूपुढें प्रयुक्त होत असतात. 'भू' धातूचीं या भूतकालाचीं रूपें पुढीलप्रमाणे होतात—

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अभवत्	अभवताम्	अभवन् ।
म०	अभवः	अभवतम्	अभवत ।
उ०	अभवम्	अभवाव	अभवाम ।

१. तत्र ह्यः किं अभवत् ? = तेथे काल काय झालें ?
२. तत्र ह्यः किमपि न अभवत् = तेथे काल कांहींही झालें नाहीं.
३. ते सर्वे वीराः शत्रून् पराभवन् = त्या वीरांनी शत्रूंचा पराभव केला.
४. यदा स उदभवत् तदा त्वं कुत्र अभवः = जेव्हां तो उत्पन्न झाला, तेव्हां तू कोठे होतास ?

मागील धड्यात सांगितलेले उपसर्ग भूतकाळाच्या रूपाच्या पाठीमागेच लागत असतात या गोष्टीकडे वाचकांनी लक्ष्य द्यावें; उदाहरणार्थ पहा—

पर + अभवत् = पराभवत् (पराभव केला)
वि + अभवत् = व्यभवत् (वैभवयुक्त झाला.)
सं + अभवत् = समभवत् (उत्पन्न झाला.)

या ठिकाणीं उपसर्ग व क्रियापदाचें रूप यांचा जो संधि केलेला दिसत आहे, तसा तो हे संधि संस्कृत भाषेत नेहमी होत असतात. परन्तु वेदा-मध्ये हे उपसर्ग बहुधा निराळेच लिहिले जात. आता खाली धातु दिले आहेत, त्यांचा वाचकांनी चांगला अभ्यास करावा. तिसरें रूप या धड्यांत सांगितलेल्या भूतकाळाचें आहे.

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु

खाद् = (भक्षण करणें) – खादति, खादिष्यति, अखादत्
गद् = (बोलणें) – गदति, गदिष्यति, अगदत्
गम् = (जाणें) – गच्छति, गमिष्यति, अगच्छत्
गर्ज् = (गर्जना करणें) – गर्जति, गर्जिष्यति, अगर्जत्
गर्व् = (गर्व करणें) – गर्वति, गर्विष्यति, अगर्वत्
गल् = (गिळणें) – गलति, गलिष्यति, अगलत्
गुप् = (रक्षण करणें) – गोपायति, गोपायिष्यति, अगोपायत्
गै = (गाणें, सांगणें) – गायति, गास्यति, अगायत्
ग्रंथ् = (बंधन करणें, सदर्भ जोडणें) – ग्रथति, ग्रंथिष्यति, अग्रंथत्
घुष् = (प्रसिद्ध करणें) – घोषति, घोषिष्यति, अघोषत्
घृष् = (घर्षण करणें) – घर्षति, घर्षिष्यति, अघर्षत्
चर् = (चालणें) – चरति, चरिष्यति, अचरत्
चर्च् = (विवाद करणें) – चर्चति, चर्चिष्यति, अचर्चत्
चर्व् = (चावणें) – चर्वति चर्विष्यति, अचर्वत्
चल् = (चालणें) – चलति, चलिष्यति, अचलत्
चित् = (जाणणें) – चेतति, चेतिष्यति, अचेतत्
चिंत् = (चिंतन करणें) चिंतति, चिंतिष्यति, अचिंतत्
चुम्ब् = (चुंबन घेणें) = चुंबति, चुंबिष्यति, अचुंबत्।
चूष् = (पिणें) = चूषति, चूषिष्यति, अचूषत्।
छद् = (आच्छादन करणें) – छदति छदिष्यति, अच्छदत्।
जप् = (जप करणें) = जपति, जपिष्यति, अजपत्।
जम् = (खाणें) = जमति, जमिष्यति, अजमत्।
जल्प् = (बोलणें) = जल्पति, जल्पिष्यति, अजल्पत्।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१. स पुरुषः फलं खादति । अहं मोदकं नैव खादिष्यामि । त्वं फलानि कदा अखादः ? ते सर्वे मानवाः फलानि समखादन् ।

२. तत्र यः वदति, स एव स मनुष्यः । त्वं तेन सह किं अवदः ? सर्वे परस्परं समवदन् । यथा स वदति तथा युवां वदिष्यथः किम् ?

३. आकाशे मेघः गर्जति । यथा स गर्जिष्यति, तथा कः गर्जितुं समर्थः भवति ?

४. रामः लक्ष्मणेन सह समगच्छत् । त्वं केन सह तत्र आगच्छः ? यथा रावणः अगर्वत् तथा न रामः ।

५. त्वं इदानीं किं घोषसि ? यदा सः तत्र एतत् घोषिष्यति तदा त्वं किं करिष्यसि ? स पुरुषः तत्र तदा किं अघोषत् ।

६. त्वं कुत्र चलसि ? स किं न संचलति ? त्वं तं किमर्थं अनुचरसि ? यदा स अचलत् तदा त्वं किं अचलः ?

७. त्वं इदानीं किं चिंतसि ? स तदा किं चिंतिष्यति ? अहं किं अचिंतम् । ते बालकाः किमपि न अचिंतन् ।

८. त्वं किं जपसि ? त्वं तं मन्त्रं कदा जपिष्यसि ? यदा त्वं अजपः तदा तेन किं कृतम् ?

९. अहं इदानीं जमामि । स नैव इदानीं जमिष्यति । त्वं कदा अजमः ? तौ तत्र श्वः जमिष्यतः । ते सर्वे तत्रैव जमिष्यन्ति ।

मराठी वाक्यें.

१. तो पुरुष फळ खातो, मी लाडू नाहीं खाणार; तूं फळें केव्हां खाल्लेंस ? त्या सर्व माणसांनी फळें खाल्लीं.

२. तेथें जो बोलतो, तोच तो मनुष्य. तूं त्याच्याबरोबर काय बोललास ? सर्व आपआपसांत बोलले. जसें तो बोलतो, तसें तुम्ही (दोघे) बोलाल काय ?

३. आकाशांत ढग गडगडतो. ज्याप्रमाणे तो गडगडेल, त्याप्रमाणे गर्जना करण्यास कोण समर्थ आहे !

४. राम लक्ष्मणाबरोबर गेला. तूं कोणाबरोबर तेथे गेलास ? ज्याप्रमाणे रावणाने गर्व केला, त्याप्रमाणे रामाने नाहीं (गर्व केला).

५. तूं आता कशाची घोषणा करतोस ? जेव्हा तो तेथे याची घोषणा करील, तेव्हा तूं काय करशील ? तो पुरुष तेथे तेव्हा कशाची घोषणा करील ?

६. तूं कोठे चालतोस ? तो कां नाहीं चालत ? तूं त्याच्या कां पाठीमागे चालतोस ? जेव्हा तो चालला, तेव्हा तूं का नाहीं चाललास ?

७. तूं आता काय विचार करतोस ? तो तेव्हा काय विचार करील ? मी काय विचार केला ? त्या बालकांनी कांहींही विचार केला नाहीं.

८. तूं काय जप करतोस ? तूं त्या मंत्राचा जप करशील ? जेव्हा तूं जप केलास, तेव्हा त्याने काय केले ?

९. मी आता खातों. तो नाहींच आता खाणार. तूं केव्हा खालेस ? ते (दोघे) तेथे उद्या भोजन करतील. ते सर्व तेथेच भोजन करतील.

सूचना

वाचकांनी याप्रमाणे संस्कृत वाक्यांचीं मराठी वाक्ये व मराठी वाक्यांचीं संस्कृत वाक्यें बनवून, आपला अभ्यास वाढवावा.

—x—

पाठ ७

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु.

जि = (जिंकणें) जयति, जेष्यति, अजयत् ।
जॄ = (जीर्ण होणें) जरति, जरिष्यति, अजरत् ।
ज्वर् = (ज्वर येणें) ज्वरति, ज्वरिष्यति, अज्वरत् ।
ज्वल् = (जळणें) ज्वलति, ज्वलिष्यति, अज्वलत् ।
तक्ष् = (लहान करणें, तासणें) तक्षति, तक्षिष्यति, अतक्षत् ।
तप् = (तप करणें) तपति, तपिष्यति, अतपत् ।
तर्ज् = (निंदा करणें) तर्जति, तर्जिष्यति, अतर्जत् ।
तुड् = (तोडणें) तुडति, तुडिष्यति, अतुडत् ।
तॄ = (तरणें) तरति, तरिष्यति, अतरत् ।
तेज् = (पालन करणें) तेजति, तेजिष्यति, अतेजत् ।
त्यज् = (त्याग करणें) त्यजति, त्यजिष्यति, अत्यजत् ।
दल् = (मोडणें) दलति, दलिष्यति, अदलत् ।
दंश् = (दंश करणें) दंशति, दंशिष्यति, अदंशत् ।
दंस् = (तोडणें) दंसति, दंसिष्यति, अदंसत् ।
दह् = (दहन करणें) दहति, दहिष्यति, अदहत् ।
दा = (देणें) यच्छति, दास्यति, अयच्छत् ।
दृश् = (पाहणें) पश्यति, द्रक्ष्यति, अपश्यत् ।
दृंह् = (वाढवणें) दृंहति, दृंहिष्यति, अदृंहत् ।
दृ = (भिणें) दरति, दरिष्यति, अदरत् ।
द्रु = (जाणें) द्रवति, द्रोष्यति, अद्रवत् ।
ध्मा = (फुंकणें) धमति, ध्मास्यति, अधमत् ।
ध्यै = (विचार करणें) ध्यायति, ध्यास्यति, अध्यायत् ।
ध्वन् = (शब्द करणें) ध्वनति, ध्वनिष्यति, अध्वनत् ।

३. आकाशांत ढग गडगडतो. ज्याप्रमाणे तो गडगडेल, त्याप्रमाणे गर्जना करण्यास कोण समर्थ आहे ?

४. राम लक्ष्मणाबरोबर गेला. तूं कोणाबरोबर तेथे गेलास ? ज्याप्रमाणे रावणाने गर्व केला, त्याप्रमाणे रामाने नाहीं (गर्व केला).

५. तूं आता कशाची घोषणा करतोस ? जेव्हा तो तेथे याची घोषणा करील, तेव्हा तूं काय करशील ? तो पुरुष तेथे तेव्हा कशाची घोषणा करील ?

६. तूं कोठे चालतोस ? तो कां नाहीं चालत ? तूं त्याच्या कां पाठीमागे चालतोस ? जेव्हा तो चालला, तेव्हा तूं कां नाहीं चाललास ?

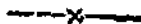
७. तूं आता काय विचार करतोस ? तो तेव्हा काय विचार करील ? मी काय विचार केला ? त्या बालकानी काहींही विचार केला नाहीं.

८. तूं काय जप करतोस ? तूं त्या मंत्राचा जप करशील ? जेव्हा तूं जप केलास, तेव्हा त्याने काय केलें ?

९. मी आता खातों. तो नाहींच आता खाणार. तूं केव्हा खाशील ? ते (दोघे) तेथे उद्या भोजन करतील. ते सर्व तेथेच भोजन करतील.

सूचना

वाचकांनी याप्रमाणे संस्कृत वाक्यांचीं मराठी वाक्यें व मराठी वाक्यांचीं संस्कृत वाक्यें बनवून, आपला अभ्यास वाढवावा.

पाठ ७

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु.

जि = (जिंकणें) जयति, जेष्यति, अजयत्।
जॄ = (जीर्ण होणें) जरति, जरिष्यति, अजरत्।
ज्वर् = (ज्वर येणें) ज्वरति, ज्वरिष्यति, अज्वरत्।
ज्वल् = (जळणें) ज्वलति, ज्वलिष्यति, अज्वलत्।
तक्ष् = (*लहान करणें, तासणें*) *तक्षति, तक्षिष्यति, अतक्षत्।*
तप् = (तप करणें) तपति, तपिष्यति, अतपत्।
तर्ज् = (निंदा करणें) तर्जति, तर्जिष्यति, अतर्जत्।
तुड् = (तोडणें) तुडति, तुडिष्यति, अतुडत्।
तॄ = (तरणें) तरति, तरिष्यति, अतरत्।
तेज् = (पालन करणें) तेजति, तेजिष्यति, अतेजत्।
त्यज् = (*त्याग करणें*) *त्यजति, त्यजिष्यति, अत्यजत्।*
दल् = (मोडणें) दलति, दलिष्यति, अदलत्।
दंश् = (दंश करणें) दंशति, दंशिष्यति, अदंशत्।
दंस् = (तोडणें) दंसति, दंसिष्यति, अदंसत्।
दह् = (दहन करणें) दहति, दहिष्यति, अदहत्।
दा = (देणें) यच्छति, दास्यति, अयच्छत्।
दृश् = (पाहणें) पश्यति, द्रक्ष्यति, अपश्यत्।
दृंह् = (वाढवणें) दृंहति, दृंहिष्यति, अदृंहत्।
दृ = (भिणें) दरति, दरिष्यति, अदरत्।
द्रु = (जाणें) द्रवति, द्रोष्यति, अद्रवत्।
ध्मा = (फुंकणें) धमति, ध्मास्यति, अधमत्।
ध्यै = (विचार करणें) ध्यायति, ध्यास्यति, अध्यायत्।
ध्वन् = (शब्द करणें) ध्वनति, ध्वनिष्यति, अध्वनत्।

संस्कृत वाक्यानि ।

१. रामः तत्र जयति । त्वं तस्मिन् युद्धे जेष्यसि वा न ? अर्जुनः युद्धे अजयत् ? कर्णः किमर्थं न अजयत् ?

२. सर्वे प्राणिनः जरन्ति । योगी एव योगबलेन न जरति । कथं योगी न जरति, इति त्वं जानासि किम् ?

३. तत्र अग्निः ज्वलति । अग्निः इदानीं न तत्र ज्वलति । अग्निः कदा तत्र अज्वलत् ?

४. त्वष्टा काष्ठानि तक्षति । त्वं काष्ठं तक्षिष्यसि किम् ? स येन शस्त्रेण तत्काष्ठं अतक्षत् ।

५ विश्वामित्रः तस्मिन् महारण्ये तपः अतपत् । त्वं कथं तत्र तपः तपसि ? अहं अपि तस्मिन् स्थाने तपिष्यामि ।

६. अहं नदीं तरिष्यामि इदानीम् । यूयं कथं न तरिष्यथ ? सर्वेऽपि तत्रैव तरन्ति । अहं परश्वः नदीं अत्रैव अतरम् ।

७. त्वं धनं किं त्यजसि ? सः राष्ट्रं ऐश्वर्यं वा कदापि नैव त्यजति । स सर्वं अपि धनं अत्यजत् ।

८. सर्पः नरं दशति । सर्पौ नरान् दशतः । सर्पाः मनुष्यान् दशन्ति । नागाः कथं त्वं दक्ष्यन्ति ?

९. अग्निः सर्वं काष्ठजातं दहति । प्रलयाग्निः सर्वं जगत् प्रलयकाले धक्ष्यति । त्वं तं अग्निना कथं अदहः ?

१०. यथा सः पश्यति, तथा एव अहं पश्यामि । राजा दुष्टं मानवं नैव इदानीं द्रक्ष्यति ।

११ पुरोहितः वेणुधमन्या अग्निं धमति । त्वं कथं अग्निं ध्मास्यसि ? सः तदा अग्निं अधमत् ।

मराठी वाक्ये.

१. राम तेथे विजय मिळवितो. तूं त्या युद्धात जिंकशील कीं नाहीं ? अर्जुनाने युद्धांत कसा जय मिळविला ? कर्णाला कां नाहीं जय मिळाला ?

२. सर्व प्राणी वृद्ध होतात. योगांच योगान्या बलाने जीर्ण होत नाहीं. कसा योगी नाहीं जीर्ण होत, तें तुला समजतें का ?

३. तेथे अग्नि जळतो. अग्नि आता नाहीं. तेथे प्रदीप्त होत अग्नि केव्हां तेथें प्रदीप्त झाला ?

४. सुतार लाकडें तासीत आहे. तूं लाकूड तासतोस काय ? त्याने कोणत्या शस्त्राने तें लाकूड तासलें ?

५. विश्वामित्राने ह्या मोठ्या अरण्यात तप केलें. तूं कसें तेथे तप करशील ? मीसुद्धा त्या ठिकाणीं तप करीन.

६. मी नदी तरुन जाईन. आता तुम्ही (सर्व) कसें नाहीं तरणार ? सर्वही तेथेच पोहतात. मी परवा नदी येथेच तरुन गेलों.

७. तूं धन का दान देतोस ? तो राष्ट्र आणि ऐश्वर्य केव्हांही नाहींच त्याग-णार. त्याने सर्व धन दान दिलें.

८. सर्प मनुष्यास दंश करतो. (दोन) सर्प मनुष्यांना दंश करतात. (पुष्कळ) साप (पुष्कळ) मनुष्यांना दंश करतात. (पुष्कळ) नाग कसे त्याला दंश करतील ?

९. अग्नि सर्व लाकडें जाळतो. प्रलयाग्नि सर्व जग प्रलयकाळाच्या वेळीं जाळील. तूं त्याला अग्नीने कसें जाळलेंस ?

१०. ज्याप्रमाणे तो पाहतो, त्याप्रमाणेंच मी पाहतों. राजा दुष्ट मनुष्याला नाहींच आतां पाहणार.

११. पुरोहित वेळूच्या नळीने अग्नि फुंकतो. तूं कसा अग्नि फुंकशील ? त्याने त्या वेळीं अग्नि प्रज्वालित केला.

सूचना.

वाचकांनी येथे पूर्वी दिलेल्या धातूंचीं रुपें बनवून, त्यांची येथे वाक्यरचनाप्रमाणे वाक्य तितकीं अधिक वाक्यें बनवावीं. मराठी वाक्यांचीं संस्कृत वाक्यें बनवावीं, व संस्कृतचीं मराठी बनवावीं. असें केलें असतां त्यांना संस्कृत वाक्यें सहज करतां येतील.

पाठ ८

आज्ञार्थ अथवा विध्यर्थ

आज्ञा करणें, सत्कार करणें, प्रश्न विचारणें, प्रार्थना करणें, आशीर्वाद देणें इत्यादि अर्थ दाखवावयाचे असतांना " लोट् " ह्या रूपाचा उपयोग केला जातो. " भू " धातूचीं आज्ञार्थाचीं रूपें पुढीलप्रमाणे होतात—

आज्ञार्थाचें रूप (लोट्)

	एक०	द्वि०	बहु०
१	भवतु, भवतात्	भवताम्	भवन्तु
२	भव, "	भवतम्	भवत
३	भवानि "	भवाव	भवाम

विध्यर्थाचें रूप (लिङ्)

या धड्याच्या आरंभीं सांगितलेलेच अर्थ दर्शवावयाचे असतांना " लिङ् " ह्या रूपांचा उपयोग केला जातो. याचीं रूपें अशा तऱ्हेनें बनतात—

	एक०	द्वि०	बहु०
१	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
२	भवेः	भवेतम्	भवेत
३	भवेयम्	भवेव	भवेम

यांचीं वाक्यें.

१ त्वं	भव	=	तूं हो.
२ सः	भवतु	=	तो होवो.
३ अहं	भवानि	=	मी व्हावें.
४ सः	भवेत्	=	तो होवो.
५ त्वं	भवेः	=	तूं व्हावेंस.
६ अहं	भवेयं	=	मी व्हावें.

या प्रमाणें याचा उपयोग करावयाचा असतो. पुढें जे धातु दिले आहेत, त्यांमध्यें आशार्थ व विध्यर्थाचीं रूपेंही दिलीं आहेत.

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु.

नट् = [नाचणें] = नटति, नटिष्यति, अनटत्, नटतु, नटेत्।
नद् = [अस्पष्ट शब्द करणें] = नदति, नदिष्यति, अनदत्, नदतु, नदेत्।
नंद् = [आनंद करणें] = नंदति, नंदिष्यति, अनंदत्, नंदतु, नंदेत्।
नम् = [नम्र होणें] = नमति, नंस्यति, अनमत्, नमतु, नमेत्।
नर्द् = [जोरानें पुकारणें] = नर्दति, नर्दिष्यति, अनर्दत्, नर्दतु, नर्देत्
निंद् = [निंदणें] = निंदति, निंदिष्यति, अनिंदत्, निंदतु, निंदेत्।
पठ् = [वाचणें] = पठति, पठिष्यति, अपठत्, पठतु, पठेत्।
पत् = [पडणें] = पतति, पतिष्यति, अपतत्, पततु, पतेत्।
पा = [पिणें] = पिबति, पास्यति, अपिबत्, पिबतु, पिबेत्।
पूष् = [वाढणें] = पूषति, पूषिष्यति, अपूषत्, पूषतु, पूषेत्।
फल् = [फलयुक्त होणें] = फलति, फलिष्यति, अफलत्, फलतु, फलेत्।
बुध् = [जाणणें] = बोधति, बोधिष्यति, अबोधत्, बोधतु, बोधेत्।
बृंह् = [वाढणें] = बृंहति, बृंहिष्यति, अबृंहत्, बृंहतु, बृंहेत्।
भण् = [बोलणें] = भणति, भणिष्यति, अभणत्, भणतु, भणेत्।
भू = [होणें] = भवति भविष्यति, अभवत्, भवतु, भवेत्।
भूष् = [भूषित करणें] = भूषति, भूषिष्यति, अभूषत्, भूषतु, भूषेत्।
मंड् = [,, ,,] = मंडति, मंडिष्यति, अमंडत्, मंडतु, मंडेत्।
मंथ = [घुसळणें] = मंथति, मंथिष्यति, अमंथत्, मंथतु, मंथेत्।
मार्ग् = [हुडकणें] = मार्गति, मार्गिष्यति, अमार्गत्, मार्गतु, मार्गेत्।
मील् = [डोळे मिटणें] = मीलति, मीलिष्यति, अमीलत्, मीलतु मीलेत्।
मुंड् = [मुंडण करणें] = मुंडति, मुंडिष्यति, अमुंडत्, मुंडतु, मुंडेत्।
मूर्छ् = [मूर्छित होणें] = मूर्छति, मूर्छिष्यति, अमूर्छत्, मूर्छतु, मूर्छेत्।

मूष = [चोरीं] = मूषति, मूषिष्यति, अमूषत्, मूषतु, मूषेत्।

रक्ष् = [रक्षण करीं] = रक्षति, रक्षिष्यति, अरक्षत्, रक्षतु, रक्षेत्।

धातूंचीं रूपें येथे दाखविल्याप्रमाणे बनवा व त्यांचीं वाक्यें पुढें दिल्याप्रमाणें बनवा

संस्कृत-वाक्यानि।

१ नाटके नटः नटति। अहं अपि अद्य नटिष्यामि। स पुरुषः नटतु। सर्वे अपि अद्य नटन्तु। बालकाः तव आज्ञया नटन्तु। स नटेत्।

२ अहं अनेन कर्मणा नन्दामि। अस्मिन् नगरे सर्वेऽपि मनुष्याः अद्य महोत्सवात् नन्दिष्यन्ति। सर्वे बालकाः नन्दन्तु।

३ स मां किमर्थं निन्दति? दुष्टाः मनुष्याः सर्वदा सर्वान् सत्पुरुषान् निन्दन्ति। किन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु। त्वां स कथं निन्देत्?

४ घनश्यामः तस्मिन् मार्गे पतति। तौ पुरुषौ कुत्रापि न पतिष्यतः। न जानामि अहं तत्र कथं अपतम्। स तत्र पततु।

५ अहं अद्य पयः पास्यामि। अहं दुग्धं न अपिबम्। तव पुत्रः दुग्धं पिबतु। रुग्णः पुरुषः जलं न पिबेत्।

६ आम्रस्य वृक्षः अस्मिन् मासे फलति। तव सर्वेऽपि वृक्षाः आगामिनि मासे फलिष्यन्ति। मम वृक्षाः फलन्तु।

७ स मां बोधिष्यति। गुरुः मां अबोधत्। स सर्वान् बोधिष्यति। स बोधतु। कथं न स बोधेत्?

८ स स्वं शरीरं भूषति। स नृपतिः तस्मिन् महोत्सवे सर्वं नगरं भूषिष्यति। सर्वे पुरुषाः स्वमन्दिराणि भूषन्तु।

९ स्तेनः धनं मूषति। स मम द्रव्यम् अमूषत्। किमर्थं स पुस्तकं मूषेत्। यदि स मूषितुं इच्छति, तर्हि मूषतु।

१० राजपुरुषः नगरं रक्षति। द्वारपालाः मन्दिरं रक्षन्ति। तव भृत्यः तव उद्यानं किमर्थं न रक्षति?

पाठ ९

मराठी वाक्यें.

१ नाटकांत नट नाचतो मीसुद्धां आज नाचेन. तो पुरुष नाचो ! सर्वजन आज नाचोत ! बालक [पुष्कळ] तुझ्या आज्ञेनें नाचोत ! त्यानें नाचावें !

२ मी या कृत्यानें आनंदित होतों. या शहरांत सर्वही माणसें आज मोठ्या उत्सवानें आनंद करतील. सर्व बालक आनंद करोत

३ तो माझी का निंदा करतो ? दुष्ट लोक नेहमी सर्व सत्पुरुषांची निंदा करतात निंदा करोत नीतिमान् [लोक] अथवा स्तुति करोत. तुझी तो कशी निंदा करील ?

४ घनश्याम त्या मार्गावर पडतो. ते [दोन] पुरुष कोठेंही नाहीं पडत नाहीं [मला] कळत मी तेथें कसा पडलों तो तेथें पडो.

५ मी आजच पाणी पिईन मी काल दूध नाहीं प्यालों. तुझा पुत्र दूध पिवो रोगी मनुष्यानें पाणी न प्यावें.

६ आंब्याच्या वृक्षाला या महिन्यांत फळें येतात. तुझ्या सर्वही वृक्षांना येत्या महिन्यांत फळें येतील. माझ्या वृक्षांना फळें येवोत.

७ तो मला समजाऊन देईल. गुरुनें मला समजून दिलें तो सर्वांना समजाऊन देईल. त्यानें समजाऊन द्यावें कसें त्याला तो समजाऊन देईल ?

८ तो आपलें शरीर सजवितो तो राजा त्या मोठ्या उत्सवाच्या वेळा सर्व शहर सुशोभित करील सर्व लोकांनी आपलीं घरें सुशोभित करावीं.

९ चोर धन चोरतो. त्यानें गुप्त द्रव्य चोरलें. कशाकरितां त्यानें पुस्तक चोरावें ? जर तो चोरूं इच्छितो, तर चोरू दे !

१० राजाचे नोकर शहराचें रक्षण करतात द्वारपाल मंदिराचें रक्षण करतात तुझा चाकर तुझ्या बागेचें का नाहीं रक्षण करीत ?

धातुसाधित.

" तुं " प्रत्यय लागून एक धातुसाधित होत असतें. या ' तुं ' चा अर्थ " करितां " असा असतो उदाहरणार्थ—

धातुसाधित शब्द		अर्थ	मूळ धातु	
१ गन्तुं	=	जाण्याकरितां	गम्	[जाणें]
२ कर्तुं	=	करण्याकरितां	कृ	[करणें]
३ वक्तुं	=	बोलण्याकरितां	वच्	[बोलणें]
४ पातुं	=	पिण्याकरितां	पा	[पिणें]
५ खादितुं	=	खाण्याकरितां	खाद्	[खाणें]

अशाच तऱ्हेने निरनिराळ्या धातूंचीं साधित रूपें बनत असतात. या धातुसाधितांच्या रूपांच्या योगाने पुढचीं वाक्यें वाचकांना बनवितां येतील—

संस्कृत—वाक्यानि ।

यदि त्वं जलं पातुं इच्छसि, तर्हि तं कूपं प्रति गच्छ, तत्र जलं च पिब। यदि सः मर्दितुं इच्छति, तर्हि मल्लशालायां किं न गच्छति ? अहं पठितुं एव अत्र आगतः, न तु मोदकं खादितुम्। यदि सा स्त्री स्वशरीरं भूषितुं आभरणानि इच्छति, तर्हि तस्यै तानि आभरणानि देहि। यदि त्वं स्तेन-भूत्वा धनं मुषितुं इच्छसि तर्हि तथा कुरु। तेन राजपुरुषः त्वां कारागृहे स्थापयिष्यति। केन कर्मणा त्वं जीवितुं इच्छसि ? यदि त्वं अधमेन कर्मणा एव जीवितुं इच्छसि, तर्हि तथा करणे तुभ्यं न दोषः अस्ति। यदि त्वं मंदिरं रक्षितुं अत्र आगतः तर्हि तेन खड्गेन सह अत्र आगच्छ, मंदिरस्य रक्षां च कुरु। पूजनीयः गुरुः त्वां अनेन उपदेशेन बोधितुं इच्छति।

पाठ १०

पांचही लकारांचीं रूपें.

पूर्वी सांगितलेल्या पांचही लकारांचीं रूपें वाचकांना सहज समजावीं म्हणून पुनः येथे तशींच देत आहें--

वद् [बोलणें]

[प्रथम गण परस्मैपदी]

[१] लट् [वर्तमानकाळ]

		एक०	द्वि०	बहु०
१	प्र०	वदति	वदतः	वदन्ति
२	म०	वदसि	वदथः	वदथ।
३	उ०	वदामि	वदावः	वदामः।

[२] लृट् [भविष्यकाळ]

१	प्र०	वदिष्यति	वदिष्यतः	वदिष्यन्ति।
२	म०	वदिष्यसि	वदिष्यथः	वदिष्यथ।
३	उ०	वदिष्यामि	वदिष्यावः	वदिष्याम।

[३] लङ् [अनद्यतन भूत)

१	प्र०	अवदत्	अवदताम्	अवदन्।
२	म०	अवदः	अवदतं	अवदत।
३	उ०	अवदं	अवदाव	अवदाम

[४] लोट् [आज्ञार्थ]

१	प्र०	वदतु, वदतात्	वदतां	वदन्तु
२	म०	वद ,,	वदतं	वदत।
३	उ०	वदानि	वदाव	वदाम।

[५] लिङ् [विध्यर्थ]

१	प्र०	वदेत्	वदेतां	वदेयुः।
२	म०	वदेः	वदेतं	वदेत।
३	उ०	वदेयम्	वदेव	वदेम।

अशाच तऱ्हेने खालीं दिलेल्या धातूंचीं रूपें वाचकाना बनविता येतील—

प्रथम गण परस्मैपदी धातु.

रण् [शब्द करणें] रणति, रणिष्यति, अरणत्, रणतु, रणेत्, रणितुं।
रुह् [उगवणें] रोहति, रोक्ष्यति, अरोहत्, रोहतु, रोहेत्, रोढुम्।
लप् [बोलणें] लपति, लपिष्यति, अलपत्, लपतु, लपेत्, लपितुं।
लुभ् [लोभ करणें] लोभति, लोभिष्यति, अलोभत्, लोभतु, लोभेत्, लोभितुं, लोब्धु।
वद् [बोलणें] वदति, वदिष्यति, अवदत्, वदतु, वदेत्, वदितुम्।
वम् [ओकणें] वमति, वमिष्यति, अवमत्, वमतु, वमेत्, वमितुं।
वस [राहणें] वसति, वत्स्यति, अवसत्, वसतु, वसेत् वस्तुम्।
वृध् [वाढणें] वर्धति, वर्धिष्यति, अवर्धत्, वर्धतु, वर्धेत्, वर्धितुम्।
व्रज् [जाणें] व्रजति, व्रजिष्यति, अव्रजत्, व्रजतु, व्रजेत्, व्रजितुम्।
शंस [स्तुति करणें] शंसति, शंसिष्यति, अशंसत्, शंसतु, शंसेत्, शंसितु।

पाठ ११

आता या धड्यामध्ये पुढील धातूंचीं रूपें करा व त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा—

शुंध् [स्वच्छ करणें] शुंधति, शुंधिष्यति, अशुंधत्, शुंधतु, शुंधेत् शुन्धितुं ।

शुभ् [प्रकाशयुक्त होणें] शोभति, शोभिष्यति, अशोभत्, शोभतु, शोभेत्, शोभितुम् ।

श्लिष् [आलिंगन देणें] श्लेषति, श्लेक्ष्यति, अश्लेषत्, श्लेषतु, श्लेषेत्, श्लेष्टुम् ।

सह् [सहन करणें] सहति, सहिष्यति, असहत्, सहतु, सहेत्, सहितुं, सोढुं ।

सृप् [सरपटणें] सर्पति, सर्प्स्यति, असर्पत्, सर्पतु, सर्पेत्, सर्तुं, सप्तुम् ।

स्खल् [अडखळणें] स्खलति, स्खलिष्यति, अस्खलत्, स्खलतु, स्खलेत्, स्खलितुम् ।

स्तन् [गर्जना करणें] स्तनति, स्तनिष्यति, अस्तनत्, स्तनतु, स्तनेत्, स्तनितुं ।

स्था [उभे राहणें] तिष्ठति, स्थास्यति, अतिष्ठत्, तिष्ठतु, तिष्ठेत्, स्थातुं ।

स्फुट् [फुटणें] स्फोटति, स्फोटिष्यति, अस्फोटत्, स्फोटतु, स्फोटेत्, स्फोटितुम् ।

स्मृ [स्मरण करणें] स्मरति, स्मरिष्यति, अस्मरत् स्मरतु, स्मरेत्, स्मर्तुम् ।

स्रु [गळणें] स्रवति, स्रोष्यति, अस्रवत्, स्रवतु, स्रवेत्, स्रोतुं ।

हल् [नांगरणें] हलति, हलिष्यति, अहलत्, हलतु, हलतु, हलेत्, हलितुं ।

हिंस् [हिंसा करणें] हिंसति, हिंसिष्यति, अहिंसत्, हिंसतु, हिंसेत्, हिंसितुं ।

हृ [हरण करणें] हरति, हरिष्यति, अहरत्, हरतु, हरेत्, हर्तुम् ।

येथे "तुम्" प्रत्ययान्त रूपें प्रत्येक धातूच्या शेवटीं दिलीं आहेत, वाचकांनीं नीट लक्ष्यपूर्वक पहावीं—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स राजकुमारः अश्वं आरोहति । तत्र क्षेत्रे वृक्षः रोहति । कथं वीरः हस्तिनं आरोढुं शक्नोति ? स पुरुषः अश्वं आरोहतु ।

२ त्वं किं लपसि ? स किं न आलपति । त्वं किमर्थं तथा आलपिष्यसि । यदि त्वं आलपितुं इच्छसि, तर्हि तथा कुरु । स तथा कदापि न आलपत् ।

३ तौ किमर्थं न वदतः । ते सर्वेऽपि बालाः तत्र वदिष्यन्ति । ते कदापि न अवदन् । सा पुत्रिका तथा वदतु परंतु त्वं न वद । यदि त्वं वदितुं इच्छसि तर्हि प्रथमं पुस्तकं पठ ।

४ स ज्वरति अतः वमति । न इदानीं स न ज्वरति, परन्तु वमति । तेन वमनाय कषायः पीतः तेन स तथा वमति ।

५ स तस्मिन् गृहे वसति । त्वं कुत्र वसिष्यसि ? यदि स वस्तुं इच्छति तर्हि तत्र वसतु ।

६ स सर्पति त्वं तथा सर्पसि किं ? सर्प्तुं न इच्छामि अतः तत्र इदानीं नैव आगमिष्यामि ।

७ अहं न स्मरामि यत् त्वया तदानीं तत्र उक्तं । तत् त्वमपि स्मरसि किं वद । स स्मरतु तेन यत् उक्तम् ।

८ तत् पात्रं स्रवति अतः तस्मात् पात्रात् सर्वं जलं बहिः आगतम् ।

९ अहं भूमिं न हलामि । तर्हि कः हलिष्यति ? मम भ्राता हलिष्यति । कदा स तत्र हलितुं गमिष्यति ?

१० तस्मात् कूपात् सः जलं आहरति । अहं कदापि न आहरामि, स एव सदा आहरति । कः आहर्तुं इच्छति ? यः आहर्तुं इच्छति, स अलं आहरतु ।

मराठी वाक्यें.

१ तो राजकुमार घोड्यावर चढतो. त्या शेतात वृक्ष उगवतो. कसा वीर हत्तीवर चढूं शकतो ? तो मनुष्य घोड्यावर चढो !

२ तूं का बोलतोस ? तो का नाहीं बोलत ? तूं का तसें बोलशील ? जर तू बोलूं इच्छितोस तर तसें कर. तो तसें कधीही नाहीं बोलला.

३ ते [दोघे] का नाहीत बोलत ? ते सर्व ही बालक तेथे बोलतील. ते कधींही नाहीं बोलले. ती मुलगी तसें बोलो, परंतु तूं नको बोलूंस. जर तूं बोलू इच्छितोस तर प्रथम पुस्तक वाच.

४ तो आजारी आहे म्हणून ओरडतो. नाहीं, आता तो नाहीं आजारी परंतु ओरडतो. तो ओरडण्याकरिता काढा प्याला, त्यामुळे तो तसा ओरडतो

५ तो त्या घरात राहतो. तूं कोठे राहशील ? जर तो राहूं इच्छितो तर तेथे राहो.

६ तो सरपटत जातो. तूं तसा सरपटत जाशील काय ? मी सरपटत जाऊं नाहीं इच्छीत. म्हणून तेथे आता नाहीच येणार.

७ मला नाहीं स्मरत जें तूं तेव्हा तेथे बोललास. तें तुला तरी स्मरतें काय, बोल त्यांतें जें सांगितलें त्याचें तो स्मरण करो.

८ हूं माठे गळतें म्हणून त्या भांड्यातून सर्व पाणी बाहेर आलें

९ मी जमीन नाहीं मागरत. तर कोण मागरील ? माझा चाकर मागरील. केव्हा तो तेथे मागरण्याकरिता जाईल ?

१० त्या विहिरीतून तो पाणी आणतो. मी कधींही नाहीं आणीत परंतु तोच नेहमी आणतो कोण आणूं इच्छितो ? जो आणूं इच्छितो तोच पाणी आणो !

धातु–साधितें.

" त्वा " प्रत्यय लावून एक प्रकारचें धातुसाधित बनविता येत. उदाहरण पहा—

धातु			धातु साधित	
गम्	[जाणें]	=	गत्वा	[जाऊन]
पठ्	[पठन करणें]	=	पठित्वा	[पठन करून]
स्मृ	[स्मरणें]	=	स्मृत्वा	[स्मरण करून]
दृश्	[पाहणें]	=	दृष्ट्वा	[पाहून]
अट्	[भटकणें]	=	अटित्वा	[भटकून]
नंद्	[आनंद कर]	=	नंदित्वा	[आनंद करून]
हिंस्	[हिंसा करणें]	=	हिंसित्वा	[हिंसा करून]

'त्वा' व 'य' प्रत्यय

धातूच्या पाठीमागें उपसर्ग असतांना " त्वा " प्रत्ययाच्या ऐवजीं " य " प्रत्यय लागत असतो " त्वा " प्रत्यय लागून धातुसाधिताचा जो अर्थ होतो तोच " य " प्रत्यय लागला असतांही होत असतो उदाहरणार्थ पहा—

सं	+	गम्	—	संगम्य	[मिळून]
प्र	+	पठ्	—	प्रपठ्य	[विशेष वाचून]
वि	+	स्मृ	—	विस्मृत्य	[विसरून]
सं	+	स्पृश्	—	संस्पृश्य	[स्पर्श करून]
प्र	+	पठ्	—	प्रपठ्य	[पाठ करून]
वि	+	हिंस्	—	विहिंस्य	[हिंसा करून]
अभि	+	नन्द्	—	अभिनन्द्य	[अभिनंदन करून]
वि	+	स्मृ	—	विस्मृत्य	[विसरून]

पाठ १२

'य' प्रत्यय लावलेलीं धातुसाधितें पूर्वी दाखविलीं आहेत. तशींच आणखी या धड्यात पहा--

स + दृश् = संदृश्य [चांगलें पाहून]
अधि + अट् = अध्यट्य [वर भटकून]
वि + नंद् = विनंद्य [विशेष आनंद करून]
वि + हिंस् = विहिंस्य [विशेष हिंसा करून]

"त्वा" प्रत्ययाच्या पूर्वी कित्येक धातूंना "इ" लागतो व कित्येकाना ती लागत नाहीं, परंतु ज्या धातूंना उपसर्ग लागलेला असतो. त्या धातूंना मात्र "इ" प्रत्यय कधींही लागत नाहीं हा एवढा साधारण नियम वाचकानीं लक्ष्यात ठेवला असता त्याना अशा तऱ्हेच्या धातुसाधिताचा उपयोग वाक्यांत सहज करता येईल. उदाहरणार्थ या धातुसाधिताचा उपयोग करून पुढें कांहीं वाक्यें दिलीं आहेत, ती पहा--

संस्कृत-वाक्यानि.

१ त्वं तं ग्रामं गत्वा किं करिष्यसि ? अहं तत्र गत्वा, गुरुं नत्वा, ईश्वरं च प्रणम्य, गुरोः सकाशात् काव्यं पठित्वा, मम मित्रं दृष्ट्वा श्वः सायंकाले पुनः अत्रैव त्वत्समीपं आगमिष्यामि ।

२ त्वं कदा भोजनं करिष्यसि ? अहं अद्य सायंकाले शीतोदकेन स्नात्वा, सन्ध्यां उपास्य, परमेश्वरस्य ध्यानं कृत्वा, स्तोत्राणि च पठित्वा, वेदं अधीत्य, गुरोः दर्शनं च कृत्वा, पुनः गृहं आगत्य, मित्रैः सह संलापं कृत्वा, हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य, पश्चात् एव भोजनं करिष्यामि ।

मराठी अर्थ.

१. तूं त्या गावाला जाऊन काय करशील ? मी तेथें जाऊन गुरूला नमस्कार करून आणि ईश्वराला प्रणाम करून, गुरुजवळ काव्य म्हणून, माझ्या मित्राला पाहून, उद्या संध्याकाळीं पुनः येथेंच तुझ्याजवळ येईन.

२. तूं केव्हां भोजन करशील ? मी आज संध्याकाळीं थंड पाण्यानें स्नान करून संध्या करून, परमेश्वराचें ध्यान करून, स्तोत्रें म्हणून, वेदाचा अभ्यास आणि गुरूचें दर्शन घेऊन, पुन. घरीं येऊन, मित्राच्या बरोबर गोष्टी बोलून, हातपाय धुवून, नंतरच भोजन करीन.

सूचना.

" त्वा " आणि " य " प्रत्यय लावून धातुसाधितें कशीं बनतात, हें समजून आल्यामुळें वर दिलेल्या वाक्यांसारखीं कितीतरी मोठमोठीं वाक्यें बन-वितां येतात, हें वाचकांना यावरून स्पष्ट कळून चुकलें असेल म्हणून अशा तऱ्हेच्या रूपांचा उपयोग करून वाचकांना स्वतः कांहीं अशीं मोठमोठीं वाक्यें करतां येतील.

संधि केलेलीं वाक्यें.

घनश्यामस्तस्मिन्मार्गे पतति । नाहं जानामि तव किं पतितम् । अहम-द्यैव तक्रं पास्यामि । अहं ह्यो दुग्धं नापिबम् । तव पुत्रो दुग्धं पिबतु । रुग्णः पुरुषो जलं न पिबेत् । अथास्य वृक्षोऽस्मिन्मासे फलति । तव सर्वेऽपि वृक्षा आगामिनि मासे फलिष्यन्ति । गुरुर्मामबोधयत् । स नृपतिस्तस्मिन्महोत्सवे सर्वं नगरं भूषयिष्यति । स्तेनो धनं मुष्णाति । राजपुरुषो नगरं रक्षति । द्वारपालो मन्दिरं रक्षति ।

पाठ १३

बाकीच्या लकारांचीं परस्मैपदी रूपें.

पांच प्रकारच्या लकारांचीं रूपें वाचकांना आतां करतां येऊं लागलीं आहेत सहाव्या लकाराचीं रूपें फक्त वेदाच्या मंत्रांमध्येंच येत असतात. म्हणून या सहाव्या लकाराचा विचार करण्याची या ठिकाणीं फारशी आवश्यकता नाहीं तेव्हां आतां फक्त चार लकारांचींच रूपें कशीं बनतात, तेवढेंच पहावयाचें उरलें आहे त्यापैकीं पुढें एका लकाराचीं रूपें कशीं बनवावयाचीं, तें सांगितलें आहे, तीं रीत वाचकांनीं नीट लक्ष्यांत ठेवावी.

(१) अनद्यतनपरोक्षभूते-लिट् ।

अनद्यतन अर्थात् जें कांहीं आज झालेलें नाहीं आणि परोक्ष अर्थात् आप-ल्यासमोर झालेलें नाहीं, अशा प्रकारच्या भूतकाळाचा जेव्हां उपयोग करावयाचा असतो, तेव्हां "**लिट्**" च्या रूपाचा वाक्यांत उपयोग करावयाचा असतो जसें- "**राम राजा झाला होता.**" अर्थात् आज झाला नाहीं व आप-ल्या समोरही झाला नाहीं हेंच वाक्य संस्कृतमध्यें असें म्हणतां येईल- "**राम राजा बभूव ।**" त्याचप्रमाणें "**रावण नाम राक्षसानां अधिपतिः बभूव ।**" इ० या लिट्चीं रूपें खालीं दिलीं आहेत--

		एक	द्वि०	बहु०
१	प्र०	**बभूव**	**बभूवतुः**	**बभूवुः**
२	म०	**बभूविथ**	**बभूवथुः**	**बभूव**
३	उ०	**बभूव**	**बभूविव**	**बभूविम**

हीं "भू" धातूचीं रूपें आहेत यांतील पहिलें अक्षर दोनदां येत असतें जसें-"**भू**" चें रूप प्रथम '**भू भू**" असें बनतें त्यानंतर "**बू भू**" व "**बभू**" असें रूप बनून नंतर त्यास पुढें प्रत्यय लावावयाचा असतो आतां "**रक्ष्**" धातूचीं लिट्चीं रूपें कशीं होतात, तें पहा—

*

पाठ १४

क्रम् = चक्राम, चक्रमतुः	स्था = तस्थौ, तस्थतुः
क्रीड् = चिक्रीड, चिक्रीडतुः	स्मृ = सस्मार, सस्मरतुः
क्षर् = चक्षार, चक्षरतुः	हिंस = जिहिंस, जिहिंसतुः

हीं रूपें वाचकानी वाचावींत व याच धातूंचीं वाकीचीं रूपेंही बनविण्याचा प्रयत्न करावा. तीं त्यांना स्वतःलाच बनविता येण्याजोगीं आहेत. इतक्या धातूंचीं रूपें वाचकाना बनवितां येऊं लागल्यानंतर बाकीच्या धातूंचीं रूपेंही त्याना सहजच बनवितां येऊं लागतील. पूर्वी सांगितलेल्या रूपाप्रमाणेंच वाचकानीं या धातूंचीं सर्व रूपें प्रथम कागदावर लिहून वाचण्याचा पुष्कळ सराव ठेवावा. म्हणजे रूपें लवकर लक्ष्यात राहतील.

[७] अनद्यतन भविष्यति लुट् ।

जो भविष्यकाळ आजचा नाहीं, त्या भविष्यकाळाला अनद्यतन भविष्य म्हणतात.

या अनद्यतन भविष्यकाळाचा उपयोग करावयाचा असताना " लुट् " त्या रूपाचा उपयोग करावयाचा असतो.

" भू " धातूंचीं " लुट् " चीं रूपें–

		एक०	द्वि०	बहु०
१	प्र०	भविता	भवितारौ	भवितारः
२	म०	भवितासि	भवितास्थः	भवितास्थ
३	उ०	भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः

" बुध् " धातूंचीं " लुट " चीं रूपें–

१	प्र०	बोधिता	बोधितारौ	बोधितारः
२	म०	बोधितासि	बोधितास्थः	बोधितास्थ
३	उ०	बोधितास्मि	बोधितास्वः	बोधितास्मः

या " लुट् " चीं रूपें बनविण्याची रीत फारच सोपी आहे. वर जे " ता, तारौ, तारः " इत्यादि प्रत्यय दिले आहेत, ते फक्त धातूंस जोडून दिले, म्हणजे लागलीच रूप बनत असतें. कित्येक धातूंना प्रत्ययाच्या पूर्वी " इ " लागत असतो व कित्येकांना लागत नसतो. यासंबंधाची माहिती नेहमी निर-निराळ्या संस्कृत ग्रंथांचें वाचन करीत गेल्याने होऊं शकेल. या " लुट् " चीं रूपें संस्कृत भाषेंत फारच थोडीं आढळतात. पाचव्या धड्यांत " लृट् " च्या भविष्य काळाचीं रूपें सांगितलीं आहेत, त्याचाच बहुधा वाक्यांतून पुष्कळ उपयोग होत असतो म्हणून या " लुट् " च्या रूपांविषयीं फारसें लिहिण्याची या ठिकाणीं आवश्यकता दिसत नाहीं.

(२) भूते " लुङ् "

सर्वसाधारण भूतकाळाचा जेव्हां उपयोग करावयाचा असतो, तेव्हां या " लुङ् " च्या रूपांचा उपयोग वाक्यांत करावा.

" भू " धातूचीं " लुङ् " चीं रूपें

१	प्र०	अभूत्	अभूताम्	अभूवन्
२	म०	अभूः	अभूतम्	अभूत
३	उ०	अभूवम्	अभूव	अभूम

निरनिराळ्या धातूंचीं या " लुङ् " चीं रूपें बनविणें थोडेंसें अवघड आहे म्हणून या " लुङ् " विषयीं ज्या कांहीं सूचना लक्षांत ठेवणें आवश्यक आ-हेत त्या पुढें वेळोवेळीं केल्या जातील.

पाठ १५

[४] हेतुहेतुमद्भावाद्यर्थे भविष्यति लृङ्।

" असें झालें तर असें होईल, " अशा तऱ्हेचे एकमेकाविषयी हेतुभाव ज्या वेळीं वाक्यावयवांचे असतात, तेव्हां या " लृङ् " च्या रूपाचा उपयोग करावयाचा असतो

" भू " धातूचीं " लृङ् " चीं रूपें

१ प्र०	अभविष्यत्	अभविष्यतां	अभविष्यन्
२ म०	अभविष्य	अभविष्यतं	अभविष्यत
३ उ०	अभविष्य	अभविष्याव	अभविष्याम

या " लृङ् " च्या रूपामध्यें जें वैशिष्ट्य आहे, तें हें कीं आरम्भाचा " अ " कार व शेवटच्या प्रत्यय हे तर " अनद्यतन भूत-लङ् " चेच आहेत व मध्येंही " भविष्य लृट् " चा " स्य " लागलेला आहे यामाणें " लङ् " आणि " लृट् " याचा मिलाफ या ' लृङ् मध्यें झालेला आहे ही एवढी विशेष गोष्ट जर वाचकानीं नीट लक्ष्यात ठेवली, तर त्याना ' लृङ् ' चीं रूपें सहज बनविता येऊं लागतील

या ठिकाणीं उल्लेखिल्या चारी लकारांचीं रूपें बनविण्याची रीत सांगितली आहे पहिल्या पाच लकाराचीं रूपें बनविण्याची रीत यापूर्वी आरभींच दिलेल्या धड्यांत आलेली आहे याप्रमाणें एकदर ९ लकाराच्या रूपाशीं वाचकाचा आता पर्यंत परिचय झाला आहे दहावा लकार वेदाच्या मतानूतच येत असतो म्हणून त्याचा विचार इतक्यातच करण्याची आवश्यकता नाहीं

या रूपाचे प्रयोग व रसोंच त्याचा उपयोग पुढें सांगितला जाईल, या नऊही लकाराचीं रूपें नीट व लौकर समजावींत, म्हणून पुन एकदा तीं खालीं देत आहे—

वस् धातूचीं रूपें.

१ (लट्) वसति, वसतः, वसन्ति। वससि, वसथः, वसथ। वसामि, वसावः, वसामः॥

२ (लृट्) वत्स्यति, वत्स्यतः, वत्स्यन्ति। वत्स्यसि, वत्स्यथः, वत्स्यथ। वत्स्यामि, वत्स्यावः वत्स्यामः॥

३ (लङ्) अवसत्, अवसतां अवसन्। अवसः अवसतं, अवसत। अवसम्, अवसाव, अवसाम।

४ (लोट्) वसतु वसतात् वसतां, वसन्तु। वस वसतात्, वसतं, वसत। वसानि, वसाव, वसाम॥

५ (लिङ्) वसेत्, वसेतां, वसेयुः। वसेः, वसेतं, वसेत। वसेयं, वसेव, वसेम॥

६ (लिट्) उवास, ऊषतुः, ऊषुः। उवसिथ, ऊषथुः, ऊष। उवास, ऊषिव, ऊषिम॥

७ (लुट्) वस्ता, वस्तारौ, वस्तारः। वस्तासि, वस्तास्थः, वस्तास्थ। वस्तास्मि, वस्तास्वः, वस्तास्मः॥

८ (लुङ्) अवात्सीत्, अवात्ताम् अवात्सुः। अवात्सीः, अवात्तं, अवात्त। अवात्सं, अवात्स्व, अवात्स्म॥

९ (लृङ्) अवत्स्यत्, अवत्स्यतां, अवत्स्यन्। अवत्स्यः, अवत्स्यतं अवत्स्यत। अवत्स्यं, अवत्स्याव, अवत्स्याम॥

सूचना.

"वस्" धातूचीं रूपें इतर धातूंहून थोडीशीं अधिक कठिण असल्यामुळें या ठिकाणीं दिलीं आहेत इतर धातूंचीं रूपें पूर्वीं सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें च वाचकांना बनविता येतील

या ठिकाणीं परस्मैपदांच्या प्रथम गणांच्या धातूचें प्रकरण समाप्त झालें आहे

पाठ १६

या पाठांत महाभारतांतील पुढील श्लोकांचा अभ्यास करा—

(म० भारत वन० अ० २५९)

वैशंपायन उवाच।

वने निवसतां तेषां पांडवानां महात्मनाम्।
वर्षाण्येकादशाऽतीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥
फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम्।
प्राप्तकालमनुध्यांतः सेहिरे नरपुंगवाः ॥ २ ॥
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम्।
चिंतयन्स महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥
न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवाऽर्पितैः।
दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४ ॥

हे भरतर्षभ ! हे भरतश्रेष्ठ ! तेषां महात्मनां पांडवानां वने निवसतामेकादश वर्षाणि कृच्छ्रेण कष्टेन व्यतीयुः व्यतीतानि ॥ १ ॥ ते हि सुखार्हाः सुखाय योग्या अपि फलमूलाशनाः फलमूलभक्षकाः भूत्वा प्राप्तकालं प्राप्तसमयमनुध्यान्तो विचारयन्तो नरपुंगवाः श्रेष्ठमनुष्याः उत्तममपर्यंतं दुःखं सेहिरे ॥ २ ॥ महाबाहु राजर्षिर्युधिष्ठिरस्तु राजश्रेष्ठो धर्मराजस्तु आत्मकर्मापराधजं आत्मनः स्वस्य कर्मणः अपराधात् जनितं स्वपक्षं भ्रातॄणां बंधूनां उत्तमं दुःखं चिंतयन् ॥ ३ ॥ स राजा हृदि अर्पितैः शल्यैः इव द्यूतोद्भवस्य द्यूतजनितस्य तत् दौरात्म्यं काले अनुपश्यन् सुखं न सुष्वाप ॥ ४ ॥

शब्दार्थ-कृच्छ्र = कष्ट. सेहिरे = सहन केले. चिंतयन् = विचार करणारा. अर्पित = शिरलेला. सुष्वाप= निजला. दौरात्म्यं= दुःख. शल्यं= शस्त्र, बाण. सुखं न सुष्वाप= सुखानें नाहीं निजला.

सस्मरन्परुषा वाच सूतपुत्रस्य पाण्डव ।
नि श्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविष महत् ॥ ५ ॥
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ।
अवशिष्टमल्पकाल मन्वाना पुरुषर्षभा ॥ ७ ॥
वपुरन्यदिवाऽकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितै ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यास सत्यवतीसुत ॥ ८ ॥
आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोकक ।

सूतपुत्रस्य कर्णस्य परुषा रुक्षा वाच शब्दा सस्मरन् स्मरन् पाण्डव धर्मराजो महत् कोपविष क्रोधस्य विष बिभ्रत् धारयन् नि श्वासपरमो नि श्वासयुक्तो दीनश्च अभवत् ॥ ५ ॥ अर्जुनः उभौ यमजौ नकुलसहदेवौ यशस्विनी द्रौपदी च सर्वेषामुत्तमा बली बलिष्ठो महातेजा महातेजस्वी स भीमश्च ॥ ६ ॥ एते सर्वे पुरुषर्षभाः युधिष्ठिरमुदीक्षन्तो अल्पकालमवशिष्ट मन्वाना विचारयन्तोऽनुत्तममत्यन्त दुःख सेहु सेहिरे ॥ ७ ॥ उत्साहामर्षचेष्टितै अन्यत् भिन्न इव वपु शरीर अकार्षु । अथ कस्यचित् कालस्य पश्चात् सत्यवतीसुतो ॥ ८ ॥ महायोगी पांडवान् अवलोकको द्रष्टुकामो व्यास आजगाम ।

शब्दार्थ-परुष= कठोर कोपविष क्रोधाचें विष निःश्वासपरम - दीर्घ श्वास घेणारा अनुत्तम- अत्यन्त उत्तम मन्वान - विचार करणारे सेहु सहन करते झाले अमर्ष सहन न करणें चेष्टित- प्रयत्न वपु - शरीर अवलोकक - पाहण्याची इच्छा करणारा आजगाम- आला उदीक्षन् - पाहणारा

पाठ १७

तमागतमभिप्रेक्ष्य कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः। ॥ ९ ॥
प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि।
तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ॥ १० ॥
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पांडवनंदनः।
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ॥ ११ ॥
महर्षिरनुकंपार्थमब्रवीद् बाष्पगद्गदम्।
युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ॥ १२ ॥
नाऽतप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महासुखम्।
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥
न ह्यनंतं सुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥

कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः तं व्यासं आगतं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य महात्मानं व्यासं प्रत्युद्गम्य संमुखं गत्वा यथाविधि विधिं अनुसृत्य प्रत्यगृह्णात् प्रतिगृहं कृतवान् ॥ ९ ॥ तं व्यासं आसीनं उपविष्टं पांडवनंदनः पांडुपुत्रः युधिष्ठिरः नियतेन्द्रियः संयतेन्द्रियः उपासीनः समीपमेव उपस्थितः शुश्रूषुः सेवाकर्तुंकामः प्रणिपातेन नमस्कारेण तोषयन् संतोषयन्। तान् पौत्रान् पुत्रस्य पुत्रान् वन्येन कंदमूलफलादिना जीवतः जीवनं कुर्वतः अतएव कृशान् दुर्बलान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा ॥ ११ ॥ महर्षिः अनुकंपार्थं दयार्थं बाष्पगद्गदं बाष्पप्रतिबंधेनाश्रुभिः गद्गदितकंठेन च अब्रवीत् उक्तवान्। हे युधिष्ठिर! हे महाबाहो! हे धर्मभृतां वर! शृणु ॥ १२ ॥ लोके अस्मिन् लोके अतप्ततपसः महासुखं न प्राप्नुवन्ति। हि पुरुषः सुखदुःखे पर्यायेण उपसेवते ॥ १३ ॥ हे पुरुषर्षभ! कश्चित् हि अनन्तं सुखं न प्राप्नोति ॥ १४ ॥

शब्दार्थ-शुश्रूषुः= सेवा करण्याची इच्छा करणारा. अतप्ततपाः= ज्यानें तप केलें नाहीं. पर्याय= एकामागून एक.

प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया।
उदयास्तमनज्ञो हि न हृष्यति न शोचति ॥ १५ ॥
सुखमापतितं सेवेद् दुःखमापतितं वहेत्।
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ १६ ॥
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत्।
नाऽसाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १७ ॥
सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः।
अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ॥ १८ ॥
पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम्।
अधर्मरुचयो मूढा तिर्यग्गतिपरायणाः।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥

---

* प्रज्ञावान् बुद्धिमान् एव पुरुषः परया धिया संयुक्तः उदयास्तमनज्ञः उदयं अस्तमनं अस्तं च जानाति इति उदयास्तमनज्ञः न हृष्यति न च शोचति न शोकं करोति ॥ १५ ॥ आपतितं प्राप्तं सुखं सेवेत्, आपतितं दुःखं वहेत्। कर्षकः कृषिकर्मकर्ता सस्यानां कालप्राप्तं फलं इव उपासीत ॥ १६ ॥ हि तपसः तपश्चरणात् परं श्रेष्ठं किंचित् अपि नास्ति। तपसा महत् फलं विन्दते प्राप्नोति। हे भारत! युधिष्ठिर! तपस असाध्यं किंचिदपि नास्ति इति बुध्यस्व जानीहि ॥ १७ ॥ सत्यं, आर्जवं = ऋजुत्वं = सरलत्वं, अक्रोध = क्रोधराहित्यं, संविभागः = समविभागः, दमः = इन्द्रियदमनं, शमः = मनसः शान्तिः, अनसूया = असूयाराहित्यं, अविहिंसा = अहिंसा, शौचं, इंद्रियसंयमः ॥ १८ ॥ हे महाराज! पुण्यकर्मणां नराणां एतानि पावनानि कर्माणि सन्ति। अधर्मरुचयः मूढाः तिर्यग्गतिपरायणाः अधोगतिं प्रति गच्छन्तः, कृच्छ्रां कष्टप्रदां योनिं अनुप्राप्ताः जनाः सुखं न विन्दते ॥ १९ ॥

—+—

पाठ १८

आत्मनेपदी धातु.

परस्मैपदाच्या पहिल्या गणाची ओळख वाचकांना आतां चांगली झाली आहे. आता यापुढें वाचकांना आत्मनेपदाच्या पहिल्या गणाची ओळख करून द्यावयाची आहे. वास्तविक पाहिलं, तर " परस्मै (दुसऱ्यांकरतां) पद " या अर्थ दुसऱ्याशीं सम्बन्ध दाखविणारा व " आत्मने (आपणा स्वतःकरतां) पदाचा " अर्थ आपणाशीं-स्वतःशीं-सम्बन्ध दाखविणारा असा आहे व अशा तऱ्हेच्या अर्थाचा प्रयोग फार प्राचीनकाळीं रूढही होता; परन्तु हल्लीं हा भेद कोणत्याही रीतीनें दिसून येत नाहीं. कोणत्याही पदाचा उपयोग स्वतःकरितां अथवा दुसऱ्याकरितां करता येतो; परन्तु परस्मैपद व आत्मनेपद हे शब्द फार प्राचीन काळीं वरील अर्थामध्यें रूढ होते, ही गोष्ट मात्र खरी आहे. असो. आत्मनेपदाच्या पहिल्या गणाच्या धातूंचींही पूर्वी सांगितलेल्या दहा " लकारां " चीं रूपें होत असतात. जसें—

कंद्=(रडणें) प्रथम गण आत्मनेपद.

१ लट् (वर्तमानकाळ)

	एक०	द्वि०	बहु०
१	कंदते	कंदेते	कंदन्ते
२	कंदसे	कंदेथे	कंदध्वे
३	कंदे	कंदावहे	कंदामहे

२ लृट् (भविष्य काळ)

१	कंदिष्यते	कंदिष्येते	कंदिष्यन्ते
२	कंदिष्यसे	कंदिष्येथे	कंदिष्यध्वे
३	कंदिष्ये	कंदिष्यावहे	कंदिष्यामहे

३ लङ् (भूतकाळ)

१	अक्रंदत	अक्रंदेताम्	अक्रंदन्त
२	अक्रंदथाः	अक्रंदेथाम्	अक्रंदध्वम्
३	अक्रंदे	अक्रंदावहि	अक्रंदामहि

४ लोट् (आज्ञार्थ)

१	क्रंदताम्	क्रंदेताम्	क्रंदन्ताम्
२	क्रंदस्व	क्रंदेथाम्	क्रंदध्वम्
३	क्रंदै	क्रंदावहै	क्रंदामहै

५ लिङ् (विध्यर्थ)

१	क्रंदेत	क्रंदेयाताम्	क्रंदेरन्
२	क्रंदेथाः	क्रंदेयाथाम्	क्रंदेध्वम्
३	क्रंदेय	क्रंदेवहि	क्रंदेमहि

याप्रमाणे खालील धातूंचीही रूपें होत असतात—

प्रथम गण, आत्मनेपदी धातु.

अंक् = (चिन्ह करणें) अंकते, अंकिष्यते, आंकत, अंकतां, अंकेत।

कत्थ् = (प्रशंसा करणें) कत्थते, कत्थिष्यते, अकत्थत, कत्थताम्, कत्थेत।

कम् = (इच्छिणें) कामयते, कामयिष्यते, अकामयत, कामयताम्, कामयेत।

काश् = (प्रकाशणें) काशते, काशिष्यते, अकाशत, काशताम्, काशेत।

क्रंद् = (रडणें) क्रंदते, क्रंदिष्यते, अक्रंदत, क्रंदताम्, क्रंदेत।

क्षम् = (क्षमा करणें, सहन करणें) क्षमते, क्षमिष्यते-क्षंस्यते, अक्षमत, क्षमताम्, क्षमेत।

खंड् = (तोडणें) खंडते, खंडिष्यते, अखंडत, खंडताम्, खंडेत ।
गर्ह् = (निंदा करणें) गर्हते, गर्हिष्यते, अगर्हत, गर्हताम्, गर्हेत ।
ग्रस् = (खाणें) ग्रसते, ग्रसिष्यते, अग्रसत, ग्रसताम्, ग्रसेत ।
गाह् = (स्नान करणें) गाहते, गाहिष्यते, अगाहत, गाहताम्, गाहेत् ।
चंड् = [क्रोध करणें] चंडते, चंडिष्यते, अचंडत, चंडताम्, चंडेत ।
चेष्ट् = [चेष्टा करणें] चेष्टते, चेष्टिष्यते, अचेष्टत, चेष्टताम्, चेष्टेत ।
डी = [उडणें] डयते, डयिष्यते, अडयत, डयताम्, डयेत ।
त्रप् = [लज्जित होणें] त्रपते, त्रपिष्यते, त्रप्स्यते, अत्रपत, त्रपेताम्, त्रपेत ।
त्रै = [रक्षण करणें] त्रायते, त्रास्यते, अत्रायत, त्रायताम्, त्रायेत ।
त्वर् = (त्वरिता करणें) त्वरते, त्वरिष्यते, अत्वरत, त्वरताम्, त्वरेत ।
दध् = (धारण करणें) दधते, दधिष्यते, अदधत, दधताम्, दधेत ।
दय् = (दया करणें) दयते, दयिष्यते, अदयत, दयताम्, दयेत ॥
= [खेळणें] देवते, देविष्यते, अदेवत, देवताम्, देवेत ।
ध्वंस् = (नष्ट होणें) ध्वंसते, ध्वंसिष्यते, अध्वंसत, ध्वंसताम्, ध्वंसेत ।
पण् = [व्यापार करणें] पणते, पणिष्यते, अपणत, पणताम्, पणेत ।
पू = [पवित्र करणें] पवते, पविष्यते, अपवत, पवताम्, पवेत ।
प्रथ् = [प्रसिद्ध करणें] प्रथते, प्रथिष्यते, अप्रथत, प्रथताम् प्रथेत ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं मम वस्त्रं अंके। त्वं किं तत्र अकंसे? तौ द्वौ पुरुषौ अत्र न अंकेते। स कदा अंकिष्यते? वयं नैव अंकिष्यामहे।

२ अहं करिष्ये। आवां करिष्यावहे। वयं न करिष्यामहे। स तुभ्यं पुराणकथां कथयताम्। ते सर्वे कथां अकथयंत।

३ अहं ह्यः न अक्रंदे। यूयं एव तत्र ह्यः अक्रंदध्वं। यदि स बालः क्रंदितुं इच्छति तर्हि स सुखं क्रंदताम्।

४ स योगी शीतोष्णे क्षमते । अहं तव अपराधं नैव क्षंस्ये । सर्वे वयं क्षंस्यामहे । वयं तं क्षमामहे । कः न क्षमते ?

५ स एवं किमर्थं त्वां गर्हते ? यथा स त्वां गर्हते, तथा त्वं तं न गर्हस्व । स त्वां सदैव गर्हिष्यते । कः त्वां अगर्हत ?

६ अहं तडागस्य शीते जले गाहे । त्वं किं न गाहसे ? ते सर्वे कदा अगाहन्त ? त्वं किं न अगाहथाः ? अहं तत्र ह्यः अगाहे ।

७ कः तत्र एवं चेष्टते ? स एवं किमर्थं चेष्टते ? अहं तथा नैव चेष्टे यथा स चेष्टते । अत्र कः एवं अचेष्टत ?

८ पक्षिणः आकाशे डयन्ते । विमानं आकाशे उड्डयते । त्वं कदा उड्डयिष्यसे ? अहं अधुना उड्डये । त्वं न उड्डयसे ।

९ क्षतात् त्रायते यः स क्षत्रियः भवति । स क्षत्रियः भूत्वा कथं प्रजा न त्रायते ? कथं स तान् न अत्रायत ?

१० त्वं किं पचसे ? वयं सर्वे अपि अस्मिन् देशे पचामहे । किमर्थं स तस्मिन् स्थाने न पचते ? कः तत्र अपचत ?

११ त्वं इदानीं किमर्थं एव त्वरसे ? सर्वे अपि ते त्वरन्ते । यदि वयं न एवं त्वरामहे, तर्हि कथं तत्र गमिष्यामः ।

मराठी वाक्यें.

१. मी माझ्या वस्त्रावर चिन्ह करतों. तूं कां येथें चिन्ह करतोस ? ते दोन पुरुष येथे नाहींत चिन्ह करीत. तो केव्हां चिन्ह करील ? आम्ही नाहींच करणार.

२. मी प्रशंसा करीन. आम्ही [दोघे] प्रशंसा करूं. आम्ही [सर्व] नाहीं प्रशंसा करणार. तो तुम्हाला जुनी कथा सांगो. त्या सर्वांनी कथा सांगितली.

३ मी काल रडलों नाहीं. तुम्हीच काल तेथे रडलां. जर तो मुलगा रडूं इच्छितो, तर तो खुशाल रडो !

४ तो योगी शीतोष्ण सहन करतो. मी तुमचा अपराध नाहींच सहन करणार. सगळे आम्ही सहन करूं. आम्ही त्याला क्षमा करतों. कोण क्षमा नाहीं करील ?

५ तो अशी कां त्याची निन्दा करतो ? जशी तो त्याची निंदा करतो, तशी तूं त्याची निंदा नको करूंस तो त्याचें नेहमीच निंदा करील. कोणी त्याची निंदा केली ?

६ मी तळ्याच्या घाटावर स्नान करतों. तूं कां नाहींस स्नान करीत ? त्या सर्वांनी केव्हां स्नान केलें ? तूं कां नाहींस स्नान केलेंस ? मी तेथें काल स्नान केलें.

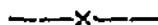
७ कोण तेथें अशी चेष्टा करतो ? तो अशी का चेष्टा करतो ? मी तशी नाहींच चेष्टा करीत, जशी तो चेष्टा करतो. येथे कोणी अशी चेष्टा केली ?

८ पक्षी आकाशात उडतात. विमान आकाशात उडतें. तूं कसा उडशील ? मी आता उडतों. तूं नाहींस उडत.

९ क्षता (दुःखा) पासून रक्षण करतो जो, तो क्षत्रिय होतो. तो क्षत्रिय बनून कसें प्रजेचें नाहीं रक्षण करील ? कसें त्याने त्यांचें नाहीं संरक्षण केलें ?

१० तूं कां नाहींस व्यापार करीत ? आम्ही सर्वही या देशांत व्यापार करतों. का तो त्या ठिकाणी नाहीं व्यापार करीत ? कोणी येथे व्यापार केला ?

११ तूं आता कां अशी घाई करतोस ? सर्वही (जग) ते घाई करतात जर आम्ही नाहीं अशी घाई करणार, तर कसें तेथें पोहोचूं ?

पाठ १९

आत्मनेपदाच्या लकारांची रूपें.

१ लट् (वर्तमानकाळ) = (भाष् धातु) भाषते भाषेते, भाषन्ते। २ भाषसे, भाषेथे, भाषध्वे। ३ भाषे, भाषावहे, भाषामहे।

२ लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूतकाळ) = (भाष् धातु), १ बभाषे, बभाषाते, बभाषिरे, । २ बभाषिसे, बभाषाथे, बभाषिध्वे। ३ बभाषे, बभाषिवहे, बभाषिमहे।

३ लुट् (अनद्यतन भविष्यकाळ) = (भाष् धातु) १ भाषिता, भाषितारौ, भाषितारः। २ भाषितासे, भाषितासाथे, भाषिताध्वे। ३ भाषिताहे, भाषितास्वहे, भाषितास्महे।

४ ऌट् (भविष्यकाळ) = (भिक्ष् धातु) १ भिक्षिष्यते, भिक्षिष्येते, भिक्षिष्यन्ते। २ भिक्षिष्यसे, भिक्षिष्येथे, भिक्षिष्यध्वे। ३ भिक्षिष्ये, भिक्षिष्यावहे, भिक्षिष्यामहे।

५ लेट् (याचे प्रयोग फक्त वेदाच्या मंत्रांतूनच येत असतात.)

६ लोट् (आज्ञार्थ) = (भृज् धातु) १ भर्जताम्, भर्जेताम्, भर्जन्ताम्। २ भर्जस्व, भर्जेथाम्, भर्जध्वम्। ३ भर्जै, भर्जावहै, भर्जामहै।

७ लङ् = (अनद्यतन भूत) (भ्रस् धातु) १ अभ्रंसत, अभ्रंसेताम्, अभ्रंसन्त। २ अभ्रंसथाः, अभ्रंसेथाम्, अभ्रंसध्वं।, ३ अभ्रंसे, अभ्रंसावहि, अभ्रंसामहि।

८ लिङ् = (विध्यर्थ) = (भ्राज् धातु) = १ भ्राजेत, भ्राजेयाताम्, भ्राजेरन्। २ भ्राजेथाः, भ्राजेयाथाम्, भ्राजेध्वम्। ३ भ्राजेय, भ्राजेवहि, भ्राजेमहि।

लिङ् = (आशीर्वाद) = (यत् धातु) १ यतिषीष्ट, यतिषीयास्ताम्, यतिषीरन्। २ यतिषीष्ठाः, यतिषीयास्थाम्, यतिषीध्वम्। ३ यतिषीय, यतिषीवहि, यतिषीमहि।

30519

९ लुङ् (भूतकाळ) = (व्यथ् धातु) १ अव्यथिष्ट, अव्यथिषाता, अव्यथिषत । २ अव्यथिष्ठाः, अव्यथिषाथाम्, अव्यथिध्वम् । ३ अव्यथिषि, अव्यथिष्वहि, अव्यथिष्महि ।

१० लृङ् (हेतुमद्भावार्थ) = (संस् धातु) अशंसिष्यत, अशंसिष्येताम्, अशंसिष्यंत । २ अशंसिष्येथाः, अशंसिष्येथाम्, अशंसिष्यध्वम् ३ अशंसिष्ये अशंसिष्यावहि, अशंसिष्यामहि ।

धातु.

भाष् = (बोलणें) भाषते, भाषिष्यते, अभाषत, भाषताम्, भाषेत ।

भास् = (प्रकाशित होणें) भासते, भासिष्यते, अभासत, भासताम् ।

भिक्ष् = (भीक मागणें) भिक्षते, भिक्षिष्यते, अभिक्षत, भिक्षतां भिक्षेत ।

भृज् = (भाजणें) भर्जते, भर्जिष्यते, अभर्जत, भर्जताम्, भर्जेत ।

आता पुढें कांहीं धातु देत आहों. त्यांचीं फक्त वर्तमान काळाचींच रूपें येथे दिलीं आहेत. तीं पाहून वाचकांनी बाकीचीं भविष्यकाळाचीं वगैरे इतर रूपें स्वत:च बनवावींत.

भ्रंस् (पडणें) भ्रंसते ।

भ्राज् (चमकणें) भ्राजते ।

मह् (वाढणें) मंहते ।

मुद् (आनंद करणें) मोदते ।

म्रद् (मर्दन करणें) म्रदते ।

यत् (यत्न करणें) यतते ।

रभ् (आरंभ करणें) रभते ।

रम् (रममाण होणें) रमते ।

रुच् (प्रकाशित होणें, पसंत होणें) रोचते ।

लंघ् (जाणें) लंघते ।

शंक् (शंका करणें) शंकते ।

आशंस् (इच्छा करणें) आशंसते ।

शिक्ष् (शिकणें) शिक्षते ।

शुभ् (शोभणें) शोभते ।

श्लाघ् (प्रशंसा करणें) श्लाघते ।

श्लोक् (कविता करणें) श्लोकते ।

वेप् (वेपन करणें) वेपते ।

व्यथ् (दुःखी होणें) व्यथते ।

स्वंज् (आलिंगन देणें) स्वजते । (भविष्य०) स्वंक्ष्यते ।

सह् (सहन करणें) सहते ।

[illegible]

लभ् (प्राप्त होणें) लभते।
लोक् (पहणें) लोकते।
लोच् (पाहणें) लोचते।
वद् (वंदन करणें) वंदते।
वच् (चमकणें) वर्चते।
वर्ध् (वर्धन करणें) वर्धते।
वृत् (राहणें) वर्तते।
वृध् (वाढणें) वर्धते।
वेप् (कापणें) वेपते।

सेव् (सेवा करणें) सेवते।
स्पंद् (चालणें) स्पंदते।
स्पर्ध् (स्पर्धा करणें) स्पर्धते।
स्मि (हासणें) स्मयते।
स्रस् (पडणें) स्रसते।
स्वाद् (चव घेणें) स्वादते।
स्विद् (घाम येणें) स्वेदते।
हद् (शौचास जाणें) हदते।
ह्लाद् (आनंदित होणें) ह्लादते।

संस्कृत–वाक्यानि।

१ त्वं इदानीं किं भाषसे। तौ किं न भाषतः ? ते कदापि नैव भाषन्ते वयं सर्वेऽपि इदानीं भाषामहे।

२ स भिक्षुः किमर्थं न भिक्षिष्यते ? सर्वेऽपि भिक्षवः अत्र भिक्षन्ते। यथा त्वं भिक्षसे तथैव स भिक्षते।

३ यथा सूर्यः भ्राजते, तथैव अग्निः अपि भ्राजते। यथा रात्रौ अग्निः भ्राजते, तथा न दिवा।

४ त्वं किं न यतसे ? अत्र कः यतते। तौ यततः। वयं न यतामहे। यथा त्वं यतसे तथा अहं अपि यते।

५ स वृद्धः पुरुषः वेपते। स रोगेण व्यथते। किमर्थं त्वं एवं वेपसे ?

मराठी वाक्यें.

१ तू आतां काय बोलतोस ? ते (दोघे) कां नाहींत बोलत ? ते कधींही नाहींच बोलत आम्ही सर्वही आतां बोलतों.

२ तो भिकारी कां नाहीं भीक मागत ? सर्वही भिकारी येथे भीक मागतात जशी तूं भीक मागतोस, तशीच तो भीक मागतो.

३ ज्याप्रमाणें सूर्य प्रकाशतो, त्याचप्रमाणें अग्निही प्रकाशतो ज्याप्रमाणें रात्रीं अग्नि प्रकाशतो, त्याप्रमाणें दिवसा नाहीं.

४ तूं कां नाहींस यत्न करीत ? येथे कोण खटपट करतो ? ते (दोघे) यत्न करतात. आम्ही नाहीं यत्न करीत. जसा तूं प्रयत्न करतोस, तसा मीहि प्रयत्न करतों.

५ तो म्हातारा मनुष्य कापतो. तो रोगामुळें दुःखी होतो. कां तूं असा कापतोस ?

वाचकांनीं याप्रमाणें स्वतःच वाक्यें बनवावीं व स्वतःच धातूंची रूपें बन-विण्याचा अभ्यास करावा. आतां पुढील श्लोक पहा—

(महाभारत वन० अ० २७२)

स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम्।
ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा ॥ १९ ॥
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २० ॥
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित्।
स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ॥ २१ ॥
एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः।
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥

स जयद्रथः मुक्तः बंधनात् मोचितः युधिष्ठिरं राजानं अभ्येत्य समीपं गत्वा तं च अभिवाद्य नमस्कृत्य, हे राजन् ! तदा मुनीन् दृष्ट्वा विह्वलः व्यथितः भूत्वा तान् ववन्दे वंदनं कृतवान् ॥ १९ ॥ धर्मपुत्रः युधिष्ठिरः घृणी दयामयः राजा, सव्यसाचिना अर्जुनेन गृहीतं बद्धं जयद्रथं तथा दृष्ट्वा, तं उवाच ॥ २० ॥ मुक्तः असि, अदासः दासभावरहितः गच्छ, एवं पुनः क्व-चित् मा कार्षीः, त्वं क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् क्षुद्राणां पुरुषाणां सहायेन युक्तः असि, स्त्रीकामं त्वा धिक् अस्तु ॥ २१ ॥ त्वदन्यः कः पुरुषाधमः एवं-विधं हि कुर्यात् ? अशुभस्य कर्मणः कर्तारं तं जयद्रथं गतसत्त्वं बलहीनं इव ज्ञात्वा ॥ २२ ॥

—०—

पाठ २०

प्रथम गणाचे उभयपदी धातु

अस काही धातु आहेत की, ज्यांची रूपें परस्मैपदाप्रमाणें होतात व आत्मनेपदाप्रमाणेंही होतात अशा धातूंना "उभयपदी धातु" म्हणतात फक्त परस्मैपदाचीं रूपें व फक्त आत्मनेपदाचीं रूपें मागील एकोणीस धड्यांतून सांगितलींच आहेत आतां दोन्ही रीतींनी काहीं धातूंचीं रूपें बनवावयाचीं असतात, त्याची रीत या धड्यांत सांगावयाची आहे

आत्मनेपदाचा उपयोग पूर्वी स्वतःसंबधानेंच केला जात होता व परस्मैपदाचा उपयोग दुसऱ्यांच्या संबधानेंच केला जात होता, ही गोष्ट पूर्वीच वाचकांना सांगितली आहे उदाहरणार्थ, "वद्" धातु उभयपदी प्रथम गणाचा आहे याचीं रूपें "वदति, वदते" अशीं होतात. 'वदति' परस्मैपदाचें रूप असल्यामुळें त्याचा वास्तविक अर्थ 'पर' अर्थात् दुसऱ्याच्या बरोबर बोलतो, " असा होतो आणि "वदते" रूप आत्मनेपदाचें असल्यामुळें त्याचा अर्थ "तो स्वतःशीं" बोलतो, असा होतो जरी हा भेद फार प्राचीन काळीं प्रचलित होता, तरी पुढें पुढें संस्कृत भाषेमध्यें हा भेद राहिला नाहीं व दोन्ही पदांचा उपयोग सारखाच होऊं लागला

ही गोष्ट येथें सांगण्याचें कारण असें की, संस्कृत भाषेपासून ज्या इतर अनेक भाषा उत्पन्न झाल्या आहेत, त्या भाषांतून हा भेद अजूनही दिसून येतो निरुक्ताचें ज्ञान होण्याकरितां ही गोष्ट लक्ष्यात राहणें आवश्यक आहे आतां उभयपदाचीं रूपें कशीं होतात, तें पहा—

१ लट् (वर्तमान काळ) = (खन् धातु) = (परस्मैपद) १ खनति खनतः, खनन्ति । २ खनसि, खनथः खनथ । ३ खनामि, खनावः खनामः ।

(आत्मनेपद) १ खनते, खनेते, खनन्ते । २ खनसे, खनेथे, खनध्वे । ३ खने, खनावहे, खनामहे ।

-१ लङ् (अनद्यतन भूत) = (बुध् धातु) = (परस्मैपद)

१ अबोधत्, अबोधताम्, अबोधन्। २ अबोधः, अबोधतं, अबोधत। ३ अबोधम्, अबोधाव, अबोधाम।

(आत्मनेपद) १ अबोधत, अबोधेताम्, अबोधन्त। २ अबोधथाः, अबोधेथाम् अबोधध्वम्। ३ अबोधे, अबोधावहि, अबोधामहि।

वाचकांना याप्रमाणें नऊही लकारांचीं उभयपदी रूपें स्वतःच बनवितां येतील. आतां उभयपदी कांहीं धातु पहा—

प्रथम गणाचे उभयपदी धातु.

खन् = (खोदणें) खनति, खनते। खनिष्यति, खनिष्यते।
गूह् = (गुप्त ठेवणें) गूहति, गूहते। गूहिष्यति, गूहिष्यते।
चय् = (भक्षण करणें) चयति, चयते। चयिष्यति, चयिष्यते।
छद् = (आच्छादन करणें) छदति, छदते। छदिष्यति, छदिष्यते
त्विष् = (चमकणें) त्वेषति, त्वेषते। त्वेषिष्यति, त्वेषिष्यते।
दाश् = (देणें) दाशति, दाशते। दाशिष्यति, दाशिष्यते।
दास् = (देणें) दासति, दासते। दासिष्यति, दासिष्यते।
धाव् = (धावणें) धावति, धावते। धाविष्यति, धाविष्यते।
धृ = (धरणें) धरति, धरते। धरिष्यति, धरिष्यते।
नी = (नेणें) नयति, नयते। नेष्यति, नेष्यते।
पच् = (शिजविणें) पचति, पचते। पक्ष्यति, पक्ष्यते।
बुध् = (जागणें) बोधति, बोधते। बोधिष्यति, बोधिष्यते।
भक्ष् = (खाणें) भक्षति, भक्षते। भक्षिष्यति, भक्षिष्यते।
भज् = (सेवा करणें) भजति, भजते। भक्ष्यति, भक्ष्यते।
भृ = (भरणें) भरति, भरते। भरिष्यति, भरिष्यते।
मृष् = (सहन करणें) मर्षति, मर्षते। मर्षिष्यति मर्षिष्यते।

मेध् = (जाणणें, संगति करणें, हिंसा करणें) मेधति, मेधते। मेधिष्यति, मेधिष्यते ॥

यज् = (पूजा, संगोत किंवा दान करणें) यजति, यजते। यक्ष्यति, यक्ष्यते ॥

याच् = (याचना करणें) याचति, याचते। याचिष्यति, याचिष्यते।

रञ्ज् = (रंगविणें) रंजति, रंजते। रंक्ष्यति, रंक्ष्यते।

राज् = (प्रकाशणें) राजति, राजते। राजिष्यति, राजिष्यते।

लष् = (इच्छा करणें) लषति, लषते। लषिष्यति, लषिष्यते।

वद् = (बोलणें) वदति, वदते। वदिष्यति, वदिष्यते।

वप् = (वपन करणें) वपति, वपते। वप्स्यति, वप्स्यते।

वह् = (वाहणें) वहति, वहते। वक्ष्यति वक्ष्यते।

वृ = (वरणें) वरति, वरते। वरिष्यति, वरिष्यते।

वे = (विणणें) वयति, वयते। वास्यति, वास्यते।

शप् = (शाप देणें) शपति, शपते। शप्स्यति, शप्स्यते।

श्रि = (आश्रयाने राहणें) श्रयति, श्रयते। श्रयिष्यति, श्रयिष्यते।

ह्वे = (आह्वान करणें) ह्वयति, ह्वयते। ह्वास्यति, ह्वास्यते।

येथे प्रथम धातु, नंतर त्याचा अर्थ, त्यानंतर धातूचीं वर्तमान काळाचीं (परस्मैपदी व आत्मनेपदी) रूपें आणि शेवटीं भविष्य काळाचीं दोन्ही पदांचीं रूपें दिलीं आहेत यांचीं रूपें वाचक स्वतः पूर्वीप्रमाणें बनवूं शकतील.

श्लोक वाचा.

संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः।
धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाऽधर्मे मनः कृथाः॥ ॥ २३ ॥

नराधिपः भरतश्रेष्ठः तं संप्रेक्ष्य दृष्ट्वा कृपां चक्रे। ते बुद्धिः धर्मे वर्धताम्, अधर्मे मनः मा कृथाः ॥ २३॥ (म॰ भा॰)

पाठ २१

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ सः खनते । तौ खनेते । ते सर्वे मिलित्वा तत्र खनन्ते । यदा त्वं खनिष्यसि, तदा सः अपि खनतु । अहं नैव खनिष्ये ।

२ बालः तेन मार्गेण धावते । बालकौ तत्र इदानीं धावेते । ते सर्वे इदानीं एव धाविष्यन्ते ।

३ कः त्वां एवं अबोधत ? अहं अबोधे । आवां अबोधावहे । वयं अबोधामहे । ते सर्वे अबोधन्त ।

४ भक्तः ईश्वरं भजते । सत्पुरुषौ परमात्मानं भजेते । साधवः जगत्पतिं भजन्ते ।

५ याचकः धनं याचते । तौ भूमिं याचेते । कथं ते सर्वे जलं अयाचन्त ? त्वं किमर्थं याचसे ?

मराठी वाक्यें.

१ तो खोदतो. ते (दोघे) खोदतात. ते सगळे मिळून तेथें खोदतात. जेव्हां तूं खोदशील, तेव्हां तोसुद्धां खोदो । मी नाहींच खोदणार.

२ बालक त्या मार्गानें धावतो. (दोन) बालकें तेथें आता धावतात. ते सर्व (जण) आतांच धावतील.

३ कोणी तुला असा उपदेश केला ? मी समजलों. आम्ही (दोघांनी) जाणलें. आम्ही (सर्वांनी) जाणलें, त्या सर्वांनी जाणलें.

४ भक्त ईश्वराला भजतो. (दोन) सत्पुरुष परमात्म्याला भजतात. साधु जगत्पतीला भजतात.

५ याचक धन मागतो. ते (दोघे) जमीन मागतात. कसें त्या सर्वांनीं पाणी मागितलें ? तूं कां याचना करतोस ?

उपसर्गसहित धातु.

संभज् = (भजन, सेवन करणें; विभाग करणें) संभजते ।
विराज् (विशेष प्रकाशणें) विराजति, विराजते ।
अभिलष् = (इच्छा करणें) अभिलषति ।
संवद् = (संवाद करणें) संवदति ।

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंना उपसर्ग लावून हीं मांची "लकारां" चीं रूपें बनवितां येतात. कांहीं कांहीं धातूंचीं पदें उपसर्ग लागल्यानंतर बदलतसुद्धां असतात.

आतां पहिल्या गणाच्या धातूंचें प्रकरण संपलें. जरी सर्व धातूंचीं रूपें लौकर बनवितां आलीं नाहींत, तरी संस्कृत ग्रंथ वाचीत असतां त्यांत येणारीं रूपें पाहतांच ओळखितां आलीं, तरीसुद्धां संस्कृत भाषा बरीचशी समजूं लागली आहे, असें म्हणण्यास हरकत उरणार नाहीं; कारण सर्व धातूंचीं सर्व रूपें बनविणें हें काम विशेष विद्वत्तेचें असून, तें पुष्कळच अभ्यासानें साध्य होण्यासारखें आहे. म्हणून वाचकांनीं फक्त प्रत्येक लकाराचें वैशिष्ट्य तेवढेंच विशेषेंकरून ध्यानांत ठेवण्याचा प्रयत्न करावा व संस्कृत शिकण्याचा अभ्यास वाढवावा. असें केल्यानें पुढें पुढें सर्व रूपें वाचकांना आपे समजूं लागतील.

श्लोक वाचा.

साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
एवमुक्तस्तु सव्रीडं तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः ।
जगाम राजन्दुःखार्तो गंगाद्वाराय भारत ॥ १४

हे जयद्रथ ! साश्वः अश्वयुक्तः सरथपादातः रथैः पादातिभिः युक्तः स्वस्ति गच्छ । हे राजन् भारत ! एवं उक्तः तु सव्रीडं सलज्जं तूष्णीं भूत्वा किंचित् अपि न उक्त्वा अवाङ्मुखो भूत्वा दुःखार्तः गंगाद्वाराय जगाम ।

पाठ २२

(महाभारत वनपर्व अ० २७३)

जनमेजय उवाच– एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम्।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पांडवाः ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच– एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम्।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम्।
मार्कंडेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पांडुनंदनः ॥ ३ ॥
युधिष्ठिर उवाच– भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित्।
संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥
द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता।
अयोनिजा महाभागा स्नुषा पांडोर्महात्मनः ॥ ५ ॥
मन्ये कालश्च भगवान्दैवं च विधिनिर्मितम्।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच– एवं कृष्णायां द्रौपद्याम् हृतायां द्रौपदीहरणे जयद्रथेन कृते, अनुत्तमं अत्यन्तं क्लेशं दुःखं प्राप्य, अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्रा नरश्रेष्ठाः पांडवाः किमकुर्वत ? ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच– कृष्णां द्रौपदीमेवं रीत्या मोक्षयित्वा जयद्रथं विनिर्जित्य तस्य पराभवं कृत्वा, धर्मराजो युधिष्ठिरो मुनिगणैः सह आसांचक्रे उपविष्टः ॥ २ ॥ शृण्वतां अनुशोचतां तेषां महर्षीणां मध्ये मार्कंडेयं महर्षिं पांडुनंदनो धर्मराज इदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच– हे भगवन् ! त्वं देवर्षीणां मध्ये भूतभविष्यवित् ख्यातः। मे हृदि हृदये स्थितं संशयं परिपृच्छामि तं संशयं छिंधि दूरीकुरु ॥ ४ ॥ हि एषा द्रुपदस्य सुता वेदिमध्यात्समुत्थिता महाभागवति महात्मनः पांडोः स्नुषा अस्ति ॥ ५ ॥ अहं मन्ये भगवान् कालः अथवा विधिनिर्मितं दैवं अस्ति एव। भूतानां प्राणिनां यत् भवितव्यं अस्ति, तस्य भवितव्यस्य व्यतिक्रमो विपर्ययो नास्ति ॥ ६ ॥

इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवाऽनृतम् ॥ ७ ॥
न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निंदितं क्वचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ८ ॥
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ।
प्रत्याहृता तथाऽस्माभिर्हत्वा तत्सैंधवं बलम् ॥ १० ॥
तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ।
दुःखश्चाऽयं वने वासो मृगयायां च जीविका ॥ ११ ॥
हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरियम् ॥ १२ ॥

हि इमां अस्माकं धर्मचारिणीं धर्मज्ञां पत्नीं ईदृशो भावः ईदृग्विधं दुःखं संस्पृशेत्, शुचिं शुद्धाचारं नरं अनृतं स्तैन्यमिव । अहो इत्याश्चर्यं ॥ ७ ॥ द्रौपद्या किंचिदपि पापं कर्म न कृतम्, क्वचिन्निंदितं वाऽपि कर्म न कृतं । ब्राह्मणेष्वेव महान् धर्मः सुचरितः सुष्ठु माचरितः ॥ ८ ॥ तां मूढबुद्धिर्जयद्रथो राजा बलाज्जहार । तस्याः संहरणात् द्रौपद्या हरणात् पापः ससहायो जयद्रथः शिरसः केशपातनं केशवपनं ॥ ९ ॥ संग्रामे युद्धे च पराजयं समाप्तवान् प्राप्तवान् तथा अस्माभिः सैंधवं सिंधुदेशाधिपतेर्बलं हत्वा द्रौपदी प्रत्याहृता ॥ १० ॥ अस्माभिः अवितर्कितं न वितर्कितं तत् दारहरणं प्राप्तम् । एवं प्रकारेण अयं वनवासः दुःखः दुःखकरः । मृगयायां च जीविका दुःखप्रदा एव अस्ति ॥ ११ ॥ वनौकोभिर्वननिवासिभिर्वनौकसां वनचराणां मृगजातीनां इयं हिंसा मिथ्या व्यवसितैः मिथ्याव्यवहारैः द्यूतादिभिः ज्ञातिभिः विप्रवासः ग्रामाद् बहिर्निःसारणं आदिकं सर्वमेव दुःखकरं अस्ति ॥ १२ ॥

अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

नूनं मया सदृशः अल्पभाग्यतरः हीनभाग्ययुक्तः नरः मनुष्यः भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वो वा अपि अस्ति? पूर्वं दृष्टः पूर्वं श्रुतः वाऽपि भवेत्?॥१३॥

मार्कंडेय उवाच-प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १ ॥
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २ ॥
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः।
बध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लंकां शितैः शरैः ॥ ३ ॥

मार्कंडेय उवाच- हे भरतर्षभ! अप्रतिमं दुःखं रामेण प्राप्तम्। तस्य भार्या जानकी बलीयसा रक्षसा रावणेन हृता ॥ १ ॥ दुरात्मना राक्षसेन्द्रेण रावणेन मायां कपटं आस्थाय जटायुषं गृध्रं हत्वा तरसा वेगेन (सीता हृता) ॥ २ ॥ तां सीतां सुग्रीवबलं आश्रितः रामः प्रत्याजहार पुनः आनीतवान् समुद्रस्य सेतुं बध्वा, शितैः शरैः लंकां दग्ध्वा. ॥३॥ (वनपर्व अ. २७४)

समास.

१ अल्पभाग्यतरः = अल्पं च तत् भाग्यं च अल्पभाग्यं। अधिकं अल्पभाग्यं यस्य स अल्पभाग्यतरः।

२ दृष्टपूर्वः = पूर्वं दृष्टः दृष्टपूर्वः।

३ श्रुतपूर्वः = पूर्वं श्रुतः श्रुतपूर्वः।

४ अप्रतिमं = न विद्यते प्रतिमा यस्य तत् अप्रतिमम्।

५ राक्षसेन्द्रः = राक्षसानां इन्द्रः राक्षसेन्द्रः।

६ सुग्रीवबलमाश्रितः = सुग्रीवस्य बलं सुग्रीवबलं। सुग्रीवबलं आश्रितः।

—o—

पाठ २३

संजय उवाच- समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा संग्रामं कुरुमुख्ययोः ।
अथाब्रवीदर्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १ ॥
अनयोर्वीरयोर्युद्धे को ज्यायान् भवतो मतः ।
कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद जनार्दन ॥ २ ॥
वासुदेव उवाच-उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ।
कृती यत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३ ॥
भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
अन्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेव सुयोधनम् ॥ ४ ॥
मायया निर्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्जितः स वै ॥ ५ ॥

संजय म्हणाला-जेव्हां (कुरुमुख्ययोः) दोनही कुरुकुलश्रेष्ठ वीरांचें असें (संग्रामं) युद्ध सुरू झालेलें दिसलें, तेव्हां यशस्वी (वासुदेवं) श्री-कृष्णाला अर्जुन म्हणाला. ॥ १ ॥ हे जनार्दना ! या दोनही वीरांचें युद्ध चाललें आहे, त्यांत तुमच्या मतानें कोण बरें अधिक श्रेष्ठ आहे ? कोणामध्यें कोणता गुण अधिक आहे, हें मला सांगा. ॥ २ ॥ वासुदेव म्हणाला - या दोघांचीही (उपदेशः) विद्या सारखीच आहे; पण भीम अधिक बलवान् आहे व हा धृतराष्ट्राचा मुलगा दुर्योधन (वृकोदरात्) भीमाहून अधिक धोरणी व प्रयत्नशील आहे. ॥ ३ ॥ भीमसेन जर केवळ धर्माप्रमाणे युद्ध करूं लागला, तर जय मिळणार नाहीं; पण जर अन्यायानें लढला, तरच सुयोधनाला मारील. ॥ ४ ॥ देवांनीं मायेनें असुरांना पराभूत केलें, असें आम्ही ऐकलें आहे. विरोचन असुराचा पराभवही (बलसूदनः) इंद्रानें कपटानेच केला. ॥ ५ ॥

मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदन ।
तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमम् ॥ ६ ॥
प्रतिज्ञातं च भीमेन द्यूतकाले धनंजय ।
ऊरू भेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनम् ॥ ७ ॥
सोऽयं प्रतिज्ञां तां चापि पालयत्वरिकर्षणः ।
मायाविनं तु राजानं माययैव निकृन्ततु ॥ ८ ॥
यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
पुनरेव तु वक्ष्यामि पांडवेय निबोध मे ।
धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ १० ॥
कृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरून् ।
जयः प्राप्तो यशः प्राग्र्यं वैरं च प्रतियातितम् ॥ ११ ॥
तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः ।
अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ॥ १२ ॥

मायेनेच इन्द्रानें वृत्राचें तेज कमी केलें, म्हणून भीमानें मायेनें (कपटानें) पराक्रम करावा. ॥ ६ ॥ हे अर्जुना ! द्यूत खेळण्याच्या वेळीं भीमानें प्रतिज्ञाच केली होती कीं, 'युद्धामध्यें सुयोधनाच्या मांड्या फोडीन." ॥ ७ ॥ तर ही प्रतिज्ञा त्या शत्रुनाशन भीमानें आतां पाळावी. मायावी राजाचा वध मायेनेंच करावा. ॥ ८ ॥ जर हा आपल्या शक्तीच्या विश्वासानें, न्यायानें युद्ध करूं लागेल, तर युधिष्ठिर राजा (विषमस्थ) आपत्तींत पडला, असें होईल. ॥ ९ ॥ हे पंडुपुत्रा ! पुन. मी सांगतों, तें ऐक. धर्मराजाच्या अपराधानें पुन: आम्हांला भय प्राप्त झालें आहे. ॥ १० ॥ मोठा पुरुषार्थ केला. भीष्मादि कौरवांना ठार मारलें, जय मिळविला, यश कमावलें व वैराचा सूड घेतला ॥ ११ ॥ हा असा विजय मिळवला, तरी तो सर्व आतां संशयांत पडला, असें झालें. हे पाण्डवा ! ही धर्मराजाची मोठी निर्बुद्धता आहे. ॥ १२ ॥

यदेकविजये युद्धं पाणितं घोरमीदृशम् ।
सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ १३ ॥
अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः ।
श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४ ॥
पुनरावर्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणाम् ।
भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १५ ॥
साहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते ।
न शक्यमग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनंजय ॥ १६ ॥
सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं ह्रदं गतम् ।
पराजितं वनप्रेप्सुं निराशं राज्यलम्भने ॥ १७ ॥
को न्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वंद्वे समाह्वयेत् ।
अपि नो निर्जितं राज्यं न हरेत सुयोधनः ॥ १८ ॥

कारण त्यानें हें असें एकट्याने लढाऊपणानें घोर युद्ध करण्याचा (पाणितं) पण केला ! सुयोधन हा अति हुषार वीरही (एकायनगतः) एकटा असहाय झालेला होतो ॥ १३ ॥ या ठिकाणीं उशना ऋषीचा पुरातन श्लोक आहे व त्यांत मोठें तत्त्व भरलें आहे तें ऐक ॥ १४ ॥ जे शत्रु पुन युद्धाला आले असतील, वाचण्याची आशा त्यांना नाहीं, जे शत्रु थोडेसे शेलक राहिले असतील, त्यांना भ्यालें पाहिजे; कारण कीं ते असहाय झाल्यानें जिवावर उदार झालेले असतात. ॥ १५ ॥ हे अर्जुना ! जे साहस करून लढत असताएं, ज्याला जीविताची आशा उरलेली नसते, त्याच्या पुढें इंद्रही उभा राहू शकत नाहीं ॥ १६ ॥ हा सुयोधन या वेळीं भग्न हृदय झालेला आहे त्याचें सैन्य मेलें आहे, तो ह्रदामध्यें दडला होता, पराजित झाला होता, राज्यप्राप्तीविषयीं निराश झाला व वनांत जाण्याची इच्छा करणारा असा आहे ॥ १७ ॥ अशाशीं द्वंद्व-युद्ध करण्याला कोण शहाणा वरें आव्हान करील ? आतां आम्ही जिंकलेलें राज्य सुयोधन हरू नये, म्हणजे झालें ! ॥ १८ ॥

—०—

अंक १४

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

चतुर्दशो भागः ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मण्डल, किल्ला-पारडी (जि. सूरत)

चतुर्थ आवृत्ति.

शके १८७२, सन १९५०

दहाव्या गणाचीं क्रियापदें.

याच्या पूर्वीच्या पुस्तकात पहिल्या गणाचीं क्रियापदें दिलीं आहेत सर्व क्रिया-गणांमध्ये पहिल्या व दहाव्या गणाच्या क्रियापदांची संख्या अधिक आहे व या गणाच्या धातूंचा उपयोगही विशेषच होत असतो म्हणून पूर्वीच्या पुस्तकांत पहिल्या गणाचीं क्रियापदें सांगितलीं व आता या पुस्तकात दहाव्या गणाचीं क्रियापदें सांगावयाचीं आहेत

वाचक या दोन गणांच्या क्रियापदांचें अध्ययन जर नीट लक्ष्यपूर्वक करतील, तर आवश्यक लागणाऱ्या सर्व क्रियापदांची माहिती त्यांना सहज होऊं शकेल व येथपर्यंत अभ्यास झाला असता, संस्कृत-वाङ्मयाच्या मंदिरांत वाचकांचा बरा चांगला प्रवेश होईल

जितके धातु या दोन गणांमध्ये आहेत तितकेच जवळ जवळ बाकीच्या आठ गणांत आहेत म्हणून नुसत्या पहिल्या व दहाव्या गणाची माहिती जरी वाचकांना झाली, तरी संस्कृतमधील अर्ध्या क्रियापद-संग्रहाचा त्यांना चांगला परिचय होईल या दोन गणांच्या क्रियापदांचा उपयोग वाचक जसजसा अधिकाधिक करूं लागतील, तसतसा त्यांचा संस्कृताचा अभ्यास वाढूं लागेल व शेवटीं त्यांना बराच लाभ होईल

'आनंदाश्रम'
किल्ला-पारडी, जि. सुरत
१-५-५०

लेखक
प. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
अध्यक्ष — स्वाध्याय मण्डळ

मुद्रक आणि प्रकाशक- व० श्री० सातवळेकर, b A
भारत-मुद्रणालय, 'आनन्दाश्रम' किल्ला-पारडी (जि सुरत)

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

चतुर्दशो भागः ।

पाठ १

दशम गणाचे धातु.

पहिल्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनविण्याची रीत जितकी सोपी आहे, तितकीच दहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनविण्याची रीतही सोपी आहे. पहिल्या गणाच्या धातूंना धातु व प्रत्यय यांच्यामध्यें ज्या ठिकाणीं " अ " लागत असतो, त्या ठिकाणीं दहाव्या गणाच्या धातूंना धातु व प्रत्यय यांच्यामध्यें " अय " लागत असतो, हाच काय तो मुख्य भेद आहे. बाकी बहुतेक पहिल्या गणाच्या धातूंच्या रूपाप्रमाणेंच या दहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनत असतात. उदाहरणार्थ पुढील रूपें पहा—

" पत् " (पडणें) हा धातु पहिल्या गणाचाही आहे व दहाव्या गणाचाही आहे. म्हणून या धातूचीच रूपें कशीं होतात, तें पहा—

पत् (पडणें)

प्रथम गण.	दशम गण.
१ पतति	पतयति ।
२ पतिता	पतयिता ।
३ पतिष्यति	पतयिष्यति ।

प्रथम गणाच्या धातूंना ज्या ठिकाणीं " अ " लागत नाहीं, त्या ठिकाणीं सुद्धां दहाव्या गणाच्या धातूंमध्येंही फारसा फरक पडत नाहीं. पण लिट् [भूत काळ] च्या रुपामध्येंच थोडासा भेद आहे. पहा— ।

प्रथम गण. **दशम गण.**

१ पपात पतयांचकार, पपात ।

वाचकांना दहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें लवकर समजावींत, म्हणून तीं प्रत्यक्षच आतां देत आहें, तीं पहा—

" पत् " धातु (पडणें,जाणें.)

१ लट् (वर्तमान काळ) परस्मैपदाचीं रूपें—

१ पतयति, पतयतः, पतयन्ति । २ पतयसि, पतयथः, पतयथ ।

३ पतयामि, पतयावः, पतयामः ॥

आत्मनेपदाचीं रूपें.

१ पतयते, पतयेते, पतयन्ते । २ पतयसे, पतयेथे, पतयध्वे ।

३ पतये, पतयावहे, पतयामहे ।

-या धातूचीं रूपें आणखीही एका रीतानें होत असतात, तीं कशीं तें पहा—

परस्मैपद.

१ पातयति पातयतः पातयन्ति ।

आत्मनेपद.

१ पातयते पातयेते पातयन्ते ।

बाकीचीं रूपेंही " प " च्या ठिकाणीं " पा " समजून करता येण्यासारखीं आहेत. आता आणखी एका धातूचीं रूपें पहा—

" चुर " (चोरणें)

१ लट् (वर्तमान) परस्मैपदाचीं रूपें.

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि, चोरयथः, चोरयथ । ३ चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः ।

आत्मनेपदाचीं रूपें.

१ चोरयते, चोरयेते, चोरयन्ते। २ चोरयसे, चोरयेथे, चोरयध्वे । ३ चोरये, चोरयावहे, चोरयामहे ।

तड् (मारणें)

२ लङ् (अनद्यतन भूत) परस्मैपदाचीं रूपें.

१ अताडयत्, अताडयताम्, अताडयन् । २ अताडयः, अताडयतम्, अताडयत । ३ अताडयम्, अताडयाव, अताडयाम ।

आत्मनेपदाचीं रूपें.

१ अताडयत, अताडयेताम्, अताडयन्त । २ अताडयथाः, अताडयेथाम्, अताडयध्वम् । ३ अताडये, अताडयावहि, अताडयामहि ।

भू (विचार करणें)

६ लोट् (आज्ञार्थ) परस्मैपदाचीं रूपें.

१ भावयतु, भावयताम्, भावयन्तु । २ भावय, भावयतम्, भावयत । ३ *भावयानि, भावयाव, भावयाम ।*

आत्मनेपदाचीं रूपें.

१ भावयताम्, भावयेताम्, भावयन्ताम् । २ भावय, भावयतं, भावयत। ३ भावये, भावयावहै, भावयामहै ।

याप्रमाणें दहाव्या गणाचीं रूपें होत असतात. या गणात केवळ परस्मैपदी धातु बहुधा नसतातच. आत्मनेपदाचे धातु कांहीं थोडेसे आहेत व बाकीचे सर्व धातु उभयपदी आहेत. उभयपदाचीं रूपें वर सांगितल्याप्रमाणें परस्मै व आत्मनेपदाच्या रूपांप्रमाणें होत असतात.

लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूत) चीं दहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनविण्याची रीत फारच सोपी आहे. आता हीं रूपें कशीं बनतात, ते पहा—

चुर (चोरणें)

परस्मैपद.	आत्मनेपद.
चोरयामास	चोरयामास ।
चोरयांबभूव	चोरयांबभूव ।
चोरयांचकार	चोरयांचक्रे ।

अर्थात् " आस, बभूव " व " चकार, चक्रे, " हीं रूपें लागून पूर्ण, रूप बनत असतें. बहुतेक सर्व धातूंचीं रूपें याचप्रमाणें होत असल्यामुळें हीं रूपें सहज बनवितां येतात.

परस्मैपदाचीं रूपें-

१ चकार, चक्रतुः, चक्रुः, । २ चकर्थ, चक्रथुः, चक्र । ३ चकार (चकर), चकृव, चकृम ।

आत्मनेपदाचीं रूपें.

१ चक्रे, चक्राते, चक्रिरे । २ चकृषे, चक्राथे, चकृढ्वे । ३ चक्रे, चकृवहे, चकृमहे ।

हीं रूपें दशम गणाच्या कोणत्याही धातूच्या पुढें लावलीं असतां लिट्‌चीं रूपें बनतात, जसें—

१ चोरयांचकार, चोरयांचक्रतुः, चोरयांचक्रुः इत्यादि.

सर्वच धातूंना सर्वसाधारणपणें हाच नियम लागतो. आतां कांहीं धातु पहा—

दशम गणाचे धातु.

(उभयपदी.)

अघ् = (पाप करणें) अघयति, अघयते । अघयांचकार-चक्रे । अघयिता । अघयिष्यति, अघयिष्यते ।

अंक् = (चिन्ह करणें) अंकयति, अंकयते । अंकयांचकार-चक्रे । अंकयिता । अंकयिष्यति, अंकयिष्यते ।

अंग् = (चिन्ह करणें) अंगयति, अंगयते । इत्यादि.

अंध् = (आंधळें होणें) अंधयति, अंधयते । अंधयांचकार-चक्रे । अंधयिता । अंधयिष्यति-ते ।

अम् = (रोग होणें) आमयति-ते । आमयांचकार-चक्रे । आमयिता । आमयिष्यति ।

अर्क = (स्तुति करणें) अर्कयति-ते । अर्कयांचकार-चक्रे । अर्कयिता । अर्कयिष्यति-ते ।

अर्घ् = (पूजा करणें) अर्घयति- ते । अर्घयांचकार-चक्रे । अर्घयिता । अर्घयिष्यति-ते ।

अर्च् = (पूजा करणें) अर्चयति--ते । (पूर्ववत्)

अर्ह् = (पूजा करणें) अर्हयति-ते । अर्हयांचकार-चक्रे । अर्हयिता । अर्हयिष्यति-ते ।

अवधीर् = (अपमान करणें) अवधीरयति-ते । अवधीरयांचकार-चक्रे । अवधीरयिता । अवधीरयिष्यति- ते ।

अंश् = (विभाग करणें) अंशयति-ते । अंशयांचकार-चक्रे । अंशयिता । अंशयिष्यति-ते ।

या ठिकाणी धातु, त्याचा अर्थ, त्यानंतर (लट्) वर्तमान काळाची रूपें, त्यानंतर (लिट्) अनद्यतन भूतकाळाचीं रूपें, त्यापुढें (लुट्) अनद्यतन भविष्याचीं रूपें आणि त्यानन्तर (लृट्) भविष्यकाळाचीं रूपें दिलीं आहेत. याप्रमाणें वाचकांना स्वतःच रूपें बनवितां येतील.

वाचन-पाठ ।

१ स वस्त्रं अंकयति । स किं अंकयांचक्रे ? अहं न किमपि अंकयांचक्रे । त्वं कदा तद् अंकयिष्यसि ?

२ किमर्थं स अघयति ? यदा स अघयांचकार तदा किं कृतम् ? वयं न अघयांचकृम ।

३ ते सर्वे सूर्यं अर्कयांचक्रुः । ईश्वरं सर्वेऽपि अर्कयिष्यन्ति । कः तत्र अर्कयिष्यति ? कथं स अर्कयिष्यति ? कः पूर्वं अर्कयते ।

४ त्वं देवं अर्चय । अहमपि परमात्मानं मनसा एव अर्चयामि । यदा स तं अर्चयांचकार, तदा त्वया किं कृतम् ?

५ सदा दुष्टः मनुष्यः सत्पुरुषं अवधीरयति ।

याप्रमाणें वाचकांना निरनिराळीं वाक्यें आपोआप बनवितां येतील. अशी वाक्यें बनवून त्यांनीं आपला अभ्यास वाढवावा, थोडासा विचार करून काळजी-पूर्वक वाक्यें बनविण्याची वाचक जर खटपट करतील, तर त्यांना पुष्कळच निर-निराळीं वाक्यें बनविण्याची योग्यता लवकरच प्राप्त होऊं शकेल.

पाठ २

शब्दार्थ.

विपाकः = परिणाम.
अयशः = अपकीर्ति.
उपस्थितः = प्राप्त.
सांप्रतं = आता.
नृशंस = दुष्ट.
सकाम = फलाच्या आशेने युक्त.
द्रोणी = पात्र.
बीजं = बीज; बी.
प्रकीर्यन्ते = पेरेली जातात.
त्वरमाणः = घाई करणारा.
अनुजाने = आज्ञा देतो.
एकैकशः = एकएकट्याने.
शुनः = कुत्र्याचा.
श्वा = कुत्रा.
जलदः = मेघ.
उपायनं = देणगी.
सप्तरात्र = सात रात्री.
तुमुल = मोठा.
आलय = मंदिर.
उपाश्रय = वास घेऊन.
मत्यगात् = गेला.
आख्याहि = सांग
विवासनं = शहरातून बाहेर घालविणें.
निवर्तयिष्यामि = परत आणीन
अनुत्तमं = सर्वांत उत्तम.
आसांचक्रे = बसला.
मोक्षयित्वा = बंधनापासून मुक्त होऊन.
छिंधि = तोड.
स्नुषा = सून.
स्तैन्यं = चोरी.
सैन्धवः = सिंध देशाचा.
दारहरण = स्त्री हरण करणें.
वनौका = वनात राहणारा.
विप्रवासः = शहराच्या बाहेर घालवणें.
अक्लिष्ट = कष्टाशिवाय

(धातु)

उपस्था = उपस्थित होणें.
संत्यज् = फेंकणें.
अप-नी = दूर घेऊन जाणें.
आ-नी = आणणें.
आख्या = सांगणें.
विलप् = रडणें.

घंट् = [शब्द करणें] घंटयति-ते ।
चंड् = [रागावणें] चंडयति-ते ।
चर्व् = [चावणें] चर्वयति-ते ।
चल् = [चालणें] चलयति-ते ।
चित्र् = [चित्र काढणें] चित्रयति-ते ।
चिन्त् = [चिंतन करणें] चिंतयति-ते ।
चिह्न् = [खूण करणें] चिह्नयति ते ।
चुद् = [प्रेरणा करणें] चोदयति-ते ।
चुम्ब् = [हिंसा करणें] चुंबयति-ते ।

संस्कृत वाक्यें.

१ अहं वस्त्राणि अत्रैव प्रक्षालयामि । ते सर्वे कदा स्वकीयानि वस्त्राणि प्रक्षालयांचक्रु । यः पुरुषः वस्त्रं प्रक्षालयिष्यति स एव अत्र आगच्छतु ।

२ त्वं किं खंडयसि ? त्वं तत्काष्ठं केन शस्त्रेण खंडयसि ? कः तत् अखंडयत् ? यदि त्वं खंडितुं इच्छसि, तर्हि काष्ठं खंडय । अहं तत् नैव खंडयांचकृम ।

३ स रूप्यकान् गणयति । अहं रूप्यकान् अगणयम् । विश्वामित्र मर्त्रं गणयांचकार ।

४ मेघः आकाशे गर्जति । कदा मेघाः गर्जन्ति ? यदा वृष्टिसमयः आगच्छति, तदा एव मेघा आकाशे गर्जन्ति । सर्वे मेघाः गर्जयांचक्रुः ।

५ चित्रकारः सुन्दरं चित्रं चित्रयति । कस्य चित्रं सः चित्रयति ? यदा तच्चित्रं भविष्यति, तदा स किं करिष्यति ।

६ मनुष्यः अन्नं चर्वयति । यथा स चर्वयति तथैव त्वं चर्वय । सर्वे अपि चर्वयन्ति ।

याचप्रमाणें यासारखीं पूर्वी सांगितलेल्या धातूंचीं रूपें करून, वाक्यें बनवावींत व आपला अभ्यास वाढवावा.

—— ——

पाठ ४

धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ९ ॥

"तेजस्वी तेजोयुक्तः धनंजयः अर्जुनः च पुरंदरं शत्रुनगरविध्वंसकं इन्द्रं प्रणिपत्य प्रणम्य देवराजसमीपतः इन्द्रस्य समीपं एव भृत्यवत् दाससमानं प्रणतः नम्रः भूत्वा तस्थौ स्थितवान् ।

आघ्राय तं महातेजः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताऽऽविष्टः फाल्गुनस्याऽथ दर्शनात् ॥ ११ ॥

महातेजाः अतितेजाः कुंतीपुत्रः कुन्तीनंदनः युधिष्ठिरः तं देवराजस्य इन्द्रस्य अंतिके समीपभागे एव स्थितं विनीतं नम्रं जटिलं महतीभिः जटाभिः युक्तं, तपोयुक्तं तपसा युक्तं, अकल्मषं, पापरहितं तं धनंजयं अर्जुनं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य तं अर्जुनं आघ्राय च तस्य गंधं आघ्राय च अथ फाल्गुनस्य दर्शनात् महता हर्षेण आविष्टः युक्तः अभूत् ।

बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।
तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ॥ १२ ॥
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पांडव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमं ॥ १३ ॥

" (स युधिष्ठिरः) देवराजं इंद्रं च पूजयन् पूजयित्वा परमप्रीतो बभूव । तं राजानं धर्मराजानं हर्षसंप्लुतं हर्षयुक्तं तथा अदीनमनसं दीनमनोभावरहितं युधिष्ठिरं धीमान् पुरन्दरः शत्रुनगरभेत्ता देवराजः इन्द्रः इदं वचनं अब्रवीत् । हे पांडव ! हे धर्मराज ! हे राजन् ! त्वं इमां पृथिवीं प्रशासि-

प्यसि राष्ट्रस्य शासनं करिष्यसि । हे कौन्तेय ! कुन्तीनन्दन धर्मराज ! पुन: काम्यकं आश्रमं त्वमि प्राप्नुहि । ''

अस्त्राणि लब्धानि च पांडवेन सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन्।
कृतप्रियश्चाऽसि धनंजयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेव लोकैः ॥ १४ ॥
(म० भारत वन, १६६)

हे राजन् ! मत्तः मत्सकाशात् पांडवेन पंडुनंदनेन अर्जुनेन सर्वाणि अखिलानि अस्त्राणि प्राप्तानि । धनंजयेन अर्जुनेन अहं कृतप्रियः आस्मि । तेन मम सर्वोव प्रियं कार्य कृतं इति अभिप्राय. । अतः एव अर्जुनः त्रिभिः लोकैः जेतुं न शक्यः । एवं सर्वत्र विजयी एव संजात. '' ।

हे श्लोक व त्याचा अर्थ यांचा अभ्यास झाल्यानंतर वाचकांनीं पुढील श्लोकाचा अभ्यास करावा.

युधिष्ठिर उवाच-कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४ ॥
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५ ॥
मार्कंडेय उवाच-अजो नामाऽभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६ ॥
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७ ॥
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८ ॥
(म० भा० वन० अ० २७४)

युधिष्ठिर उवाच—कस्मिन्कुले रामो जातः ? स किंवीर्य. ? किं पराक्रमः ? रावणो वा कस्य पुत्रः ? तस्य रावणस्य तेन रामेण सह किंनिमित्तं वैरम् ? ॥ ४ ॥ हे भगवन् ! एतत् सर्वं मे सम्यक् आख्यातुं अर्हसि । अक्लिष्ट-

कर्मणो रामस्य चरितं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५ ॥ मार्कंडेय उवाच—इक्ष्वाकुवंशजः अजो नाम महान् राजा अभवत्। तस्य पुत्रः दशरथः आसत् निरंतरं स्वाध्यायवान् स्वाध्याययुक्तः शुचिः पवित्रः ॥ ६॥ तस्य दशरथस्य धर्मार्थकोविदाः चत्वारः पुत्राः अभवन्। राम-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाः महाबलो भरतश्च ॥ ७ ॥ रामस्य माता कौशल्या, भरतस्य तु माता कैकेयी, सुमित्रायाः सुतौ परंतपौ शत्रुतापकौ लक्ष्मण- शत्रुघ्नौ द्वौ एव अभवताम्।

ततो गर्भः समभवत्पृथायां पृथिवीपते।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवांऽम्बरे ॥ १ ॥
सा बांधवभयाद् बाला गर्भं तं विनिगूहती।
धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २ ॥
न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते।
कन्यापुरगतां,बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥
ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी॥
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४ ॥

हे पृथिवीपते! ततः पृथायाः कुन्त्याः गर्भः समभवत्। अंबरे आकाशे दशोत्तरे शुक्ले पक्षे तारापतिः चंद्र इव ॥ १ ॥ सा बाला सुश्रोणी कन्या कुंती बांधवभयात् विनिगूहती गूढं गुप्तं यथा भवति तथा कृत्वा रक्षन्ती ते गर्भं धारयामास। जनः एनां च न बुबुधे न ज्ञातवान्। कन्यापु रगतां परिरक्षणे निपुणां बालां धात्रेयिकां ऋते धात्रीं विहाय का चित् काऽपि अन्या नारी अन्या स्त्री तां न वेद न ज्ञातवती। ततः ऊर्ध्वं कालेन समयेन सा वरवर्णिनी उत्तम वर्णयुक्ता कुंती तस्य देवस्य प्रसादात् अमरप्रभं देवसदृशं गर्भं पुत्रं कन्या एव सुषुवे उत्पादितवती।

कर्ण उवाच—भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते।
तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथंचन ॥ १ ॥
न मे दारा न मे पुत्रा न चाऽन्यद्दैवतं दिवि।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २ ॥

इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३ ॥
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चाऽन्यद्दैवतं दिवि ।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४ ॥
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

(म० भारत व० ३०२)

हे परमतिग्मांशो अति-तीक्ष्ण-किरण हे गोपते पृथ्वीपते सूर्य ! यथा मां वेत्थ जानासि तथा एव अहं भगवन्त त्वां भक्तः अस्मि । अतः कथंचन त्वं किंचिदपि अदेयं दातुं अयोग्यं नास्ति ॥ १ ॥ हे गोपते ! हे सूर्य ! यथा त्वं मम भक्त्या सदा इष्टः असि तथा अन्यत् दिवि दैवतं न, न मे पुत्राः न च मे दाराः स्त्रियः इष्टाः सन्ति ॥ २ ॥ हे भास्कर सूर्य ! महात्मानः सज्जनाः इष्टानां च भक्तानां च इष्टां भक्तिं कुर्वन्ति इति त्वं जानीषे अत्र संशयः न ॥ ३ ॥ कर्णः मे इष्टः भक्तः च तस्य अन्यत् दैवतं दिवि नास्ति इति कृत्वा एवं भगवान् मद्धितं मम हितं आह ॥ ४ ॥ अतः पुनः पुनः भूयः शिरसा प्रसाद्य याचे याचामि, इति एव ब्रवीमि ! हे तिग्मांशो ! त्वं मे तव् भाषणं क्षन्तुं अर्हसि योग्योऽसि ॥ ५ ॥

प्रश्नाः

१ रावणः कस्य पुत्रः ?
२ रामः कस्मिन् कुले जातः ?
३ रामः किं वीर्यः किं पराक्रमः आसीत् ?
४ रामस्य रावणेन सह किमर्थं वैरं जातम् ?
५ दशरथः राजा कस्य पुत्रः ?
६ तस्य के पुत्राः ? तेषां नामानि कानि ?
७ रामस्य का माता ?
८ भरतस्य च का माता ? भरतस्य भ्राता कः ?

—०—

पाठ ५

या धड्यांत पुनः आणखी कांहीं धातूंचीं रूपें चनमून दाखविलीं आहेत. वाचकांनीं विशेष लक्ष्य देऊन त्यांचा अभ्यास करावा—

[१] चूर्ण् = चूर्ण करणें.

(लट्) वर्तमानकाळाचीं रूपें (परस्मैपद)

१ चूर्णयति, चूर्णयतः, चूर्णयन्ति । २ चूर्णयसि, चूर्णयथः चूर्णयथ । ३ चूर्णयामि, चूर्णयावः चूर्णयामः ॥

(आत्मनेपद)

१ चूर्णयते, चूर्णयेते, चूर्णयन्ते । २ चूर्णयसे, चूर्णयेथे, चूर्णयध्वे । ३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयामहे ।

(२) छिद्र् = छेद करणें.

(लङ्) अनद्यतन भूत (परस्मैपद)

१ अच्छिद्रयत्, अच्छिद्रयताम्, अच्छिद्रयन् । २ अच्छिद्रयः, अच्छिद्रयतं, अच्छिद्रयत । ३ अच्छिद्रयं, अच्छिद्रयाव, अच्छिद्रयाम ।

(आत्मनेपद)

१ अच्छिद्रयत, अच्छिद्रयेताम्, अच्छिद्रयन्त । २ अच्छिद्रयथाः, अच्छिद्रयेथाम्, अच्छिद्रयध्वम् । ३ अच्छिद्रये, अच्छिद्रयावहि, अच्छिद्रयामहि ।

(३) आज्ञा = आज्ञा करणें

(लोट्) आज्ञार्थ (परस्मैपद)

१ आज्ञापयतु, आज्ञापयतां, आज्ञापयन्तु । २ आज्ञापय, आज्ञापयतम्, आज्ञापयत । ३ आज्ञापयानि, आज्ञापयाव, आज्ञापयाम ।

(आत्मनेपद)

१ आज्ञापयताम्, आज्ञापयेताम्, आज्ञापयन्ताम् । २ आज्ञापयस्व, आज्ञापयेथाम्, आज्ञापयध्वम् । ३ आज्ञापयै, आज्ञापयावहै, आज्ञापयामहै ।

(४) तुल् = तोलणें.

(लिङ्) विध्यर्थ (परस्मैपद)

१ तोलयेत्, तोलयेताम्, तोलयेयुः । २ तोलयेः, तोलयेत, तोलयेत । ३ तोलयेयम्, तोलयेव, तोलयेम ।

(आत्मनेपद)

१ तोलयेत, तोलयेयाताम्, तोलयेरन् । २ तोलयेथा, तोलयेयाथाम्, तोलयेध्वम् । ३ तोलयेय, तोलयेवहि, तोलयेमहि ।

(५) दुःख् = दुःख देणें

(लिट्) अनद्यतन परोक्षभूत । (परस्मैपद)

१ दुःखयांचकार, दुःखयांचक्रतुः, दुःखयांचक्रुः । २ दुःखयांचकर्थ, दुःखयांचक्रथुः, दुःखयांचक्र । ३ दुःखयांचकार (चकर), दुःखयांचकृव, दुःखयांचकृम ।

(आत्मनेपद)

१ दुःखयांचक्रे, दुःखयांचक्राते, दुःखयांचक्रिरे । २ दुःखयांचकृषे, दुःखयांचक्राथे, दुःखयांचकृढ्वे । ३ दुःखयांचक्रे, दुःखयांचकृवहे, दुःखयांचकृमहे ।

[६] तिज् = तेज करणें.

[लृट्] भविष्यकाळ [परस्मैपद]

१ तेजयिष्यति, तेजयिष्यतः, तेजयिष्यन्ति, । २ तेजयिष्यसि, तेजयिष्यथः, तेजयिष्यथ । ३ तेजयिष्यामि, तेजयिष्यावः, तेजयिष्यामः ।

(आत्मनेपद)

१ तेजयिष्यते, तेजयिष्येते, तेजयिष्यन्ते । २ तेजयिष्यसे, तेजयिष्येथे, तेजयिष्यध्वे । ३ तेजयिष्ये, तेजयिष्यावहे, तेजयिष्यामहे ।

वाचकांनीं याप्रमाणें रूपें बनवावींत.

वाचनार्थं पाठः

१ तेजस्वी धनंजयः पुरंदरं प्रणिपत्य, देवराजसमीपवर्ती भृत्यवत् प्रणतः तस्थौ । तं अर्जुनं महातेजाः कुन्तीपुत्रः युधिष्ठिरः दृष्ट्वा महता हर्षेण आविष्टः इदं आह ।

२ मत्त. अर्जुनेन सर्वाणि अस्त्राणि प्रयत्नेन लब्धानि । अत. एष धनंजयः त्रिभिः लोकैः जेतुं न शक्यः ।

३ मे हृष्टः भवः च कर्णः । दिवि मे अन्यत् दैवतं न ।

४ शिरसा पुनः पुनः प्रसाद्य याचे । हे तिग्मांशो इति ब्रवीमि । त्वं मे एतत् क्षन्तुं अर्हसि ।

दशमगण उभयपदी धातु.

चूर्ण = [चूर्ण करणें] चूर्णयति -ते ।
छद् = [आच्छादणें] छादयति -ते ।
छंद् = [झांकणें] छंदयति -ते ।
छर्द् = [ओकणें] छर्दयति -ते ।
छिन्द् = [छेदणें] छिन्दयति -ते ।
छेद् = [,,] छेदयति -ते ।
जुष् = [संतुष्ट होणें] जोषयति -ते ।
जृ = [जीर्ण होणें] जारयति -ते ।
ज्ञप् = [जाणणें] ज्ञापयति -ते ।
आज्ञा = [आज्ञा करणें] आज्ञापयति -ते ।
तड् = [मारणें] ताडयति -ते ।
तप् = [तप करणें] तापयति -ते ।
तर्क = [विचार करणें] तर्कयति -ते ।
तर्ज = [निंदा करणें] तर्जयति -ते ।
तिज् = [तीक्ष्ण करणें] तेजयति -ते ।
तिल् = [तेल लावणें] तेलयति -ते ।
तुल् = [तोलणें] तोलयति -ते ।
तृप् = [तृप्त होणें] तर्पयति -ते ।
त्रस् = [विरोध करणें] त्रासयति -ते ।
दण्ड् = [दंड देणें] दंडयति -ते ।
दुःख् = [दुःख देणें] दुःखयति -ते ।

संस्कृत वाक्य ।

१ वैद्यस्य भृत्यः वनस्पतिमूलानि चूर्णयति । कः एवं चूर्णयांचकार ? वयं न चूर्णयामहे । कौ चूर्णयिष्येते ?

२ अहं एवं तर्कयामि। त्वं किं न तर्कयसि ? तौ द्वौ अपि पुरुषौ तर्कयिष्यतः। त्वं तर्कय। स तर्कयतु।

३ वैश्यः धान्यं कदा तोलयिष्यति ? यदि सः न तोलयिष्यति। तर्हि त्वं तोलयस्व। यदि त्वं अपि न तोलयिष्यसि, तर्हि अहं तोलयिष्यामि।

४ कथं स कीटः एतद् काष्ठं छिद्रयति। कुत्र छिद्रयति ? यदा त्वं पश्यसि तदा स कीटः न छिद्रयति।

५ आज्ञापय तव भृत्यं यत् स मम गृहं प्रति न आगच्छतु। त्वं किमर्थं मां एवं आज्ञापयसि ? यदा स नृपः अत्र आगमिष्यति तदा एव स आज्ञापयिष्यति।

६ सः मद्रः पुरुषः पितॄन्, देवान्, अतिथीन् च तर्पयति। यदा स तान् सर्वान् तर्पयांचकार तदा तेऽपि तृप्ताः सन्तः स्वे स्थाने गताः।

७ काष्ठकारः काष्ठं शस्त्रेण छेदयति। यदि सः तद् छेदयिष्यति तर्हि त्वं तत्र गच्छ, पश्य च तं यदि स छेत्तुं इच्छति वा न।

८ वीरः पुरुषः खड्गं तेजयति। नापितः क्षुरं तेजयति। ज्ञानी पुरुषः वाचं तेजयति।

९ यदि त्वं जोषयसि। तर्हि सः तत्र गच्छतु। त्वं किमर्थं तं जोषयितुं इच्छसि ?

अशा तऱ्हेचीं वाक्यें जर वाचक स्वतःच वारंवार बनवितील, तर त्यांचा संस्कृतचा अभ्यास पुष्कळच वाढेल. आतां पुढील धातु आणखी पहा—

दशमगण उभयपद.

दुल् = [हालणें] दोलयति ते।

धू = [,,] धूनयति-ते, धावयति-ते दुधाव, धूनयांचकार-चक्रे। धूनयिता, धविता। धूनयिष्यति-ते। धविष्यति-ते।

धृ = [धारण करणें] धारयति-ते ।
धृप् = [अपमान करणें] धर्पयति ते ।
ध्वन् = [शब्द करणें] ध्वनयति-ते ।
नट् = [बोलणें] नाटयति-ते ।
नद् = [शब्द करणें] नादयति-ते ।
निवास् = [राहणें] निवासयति ते ।
पक्ष् = [स्वीकार करणें] पक्षयति-ते ।
पञ्च् = [विवेचन करणें] पञ्चयति-ते ।
पट् = [बोलणें] पटयति-ते ।
पत् = [पडणें] पतयति-ते ।
पार् = [समाप्त करणें] पारयति-ते ।
पिड् = [एके ठिकाणीं करणें] पिडयति-ते ।
पीड् = [पीडा करणें] पीडयति ते ।
पुष् = [पुष्ट करणें] पोषयति-ते ।
पूज् = [पूजा करणें] पूजयति-ते ।
पूर् = [भरणें] पूरयति ते ।
पूर्ण् = [पूर्ण करणें] पूर्णयति ते ।
पृ = [पालन करणें] पारयति ते ।

संस्कृत वाक्यें ।

१ राजा राष्ट्रं धारयति । मनुष्यः प्राणं धारयति । देही देहं धारयति । वृक्षाः पुष्पाणि धारयन्ति ।

२ विज्ञानी पुरुषः शास्त्रसिद्धान्त प्रपंचयति । कः एवं प्रपञ्चयितुं शक्नोति ? त्वं किं न पंचयसे ?

३ स चोरः नदीं पारयते । तौ पुरुषौ नदीं पारयितुं न शक्नुतः । पाठशालायाः सर्वेऽपि बालकाः नदीं पारयिष्यन्ति नाऽत्र संशयः ।

४. जलेन तव पात्रं पूरय । अहं इदानीं तत्पात्रं जलेन नैव पूरयामि । श्वः वा परश्वः वा पूरयिष्यामि । कः एतत् पात्रं अपूरयत् ।

५. यथा त्वं तं पुरुषं पीडयसि तथा स त्वां नैव पीडयति । त्वं किमर्थं तं एवं पीडयसि ? स कं पीडयांचकार ।

६. ते पुरुषाः ताः स्त्रियः धर्षयांचक्रिरे । कः एवं स्त्रीं धर्षयेत् ? किमर्थं त्वं तां अधर्षयः ? यः एवं स्त्रीं धर्षयति सो राजपुरुषैः दंड्यते ।

७. वायुः वृक्षं कथं दोलयति ? पश्य । त्वं तं किमर्थं आंदोलयसि ? यदि त्वं वृक्षं एवं दोलयसि तर्हि वृक्षात् सर्वाणि फलानि पतिष्यन्ति ।

८. त्वं एवं किमर्थं पिष्टं पिंडयसि ? अपूप-निर्माणाय अहं एवं पिंडयामि । कः अपूपान् करिष्यति ।

सूचना.

वाक्यें बनविण्याचा असा अभ्यास करून बोलण्यासवरण्यांत सुद्धां अशाच तऱ्हेच्या वाक्यांचा उपयोग करतां येईल, इतकी आपली तयारी करा. असा अभ्यास केला असतां वाचकांना संस्कृतमध्येंच बोलण्याचा चांगला सराव होईल.

पाठ ६

(म० भारत० वन० अ० ६५)

बृहदश्व उवाच- सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्यांगी सार्थवाहवचस्तदा ।
जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तडागं सर्वतो भद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २ ॥
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।
बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३ ॥
निर्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सुशीतलम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४ ॥
संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥

बृहदश्व उवाच—सा अनवद्यांगी सुन्दरशरीरावयवा दमयन्ती तदा तत् सार्थवाहवच श्रुत्वा तस्य वणिजः भाषणं श्रुत्वा, सा पतिलालसा दमयन्ती तेन एव सार्थेन वणिजां समूहेन सह जगाम अग्रे गतवती ॥ १ ॥ अथ अनतर बहुतिथे बहुदिने काले समये व्यतीते बहुकालानंतरं, महति दारुणे वने सर्वतो भद्र सर्वत कल्याण पद्मसौगन्धिकं पद्मानां कमलानां सुगन्धिना युक्तं महत् तडागं कासारम् ॥ २ ॥ रम्य, प्रभूतयवसेन्धनं बहुतृणकाष्ठयुक्तं नानापक्षिनिषेवितं अनेके पक्षिभिः सेवितं वणिजः ददृशु ॥ ३ ॥ निर्मल-स्वादुसलिलं निर्मलमधुरजलयुक्तं मनोहारी मनोहर सुशीतलं अतिशीतलं तडागं दृष्ट्वा ते सुपरिश्रान्तवाहाः अतिपरिश्रांत-वाहनाः तत्र एव निवेशाय मन दधुः ॥ ४ ॥ सार्थवाहस्य मुख्यस्य वणिज समते संमत्या उत्तमं वनं विविशु प्रविष्टा । तत्र पश्चिमां वेलां आसाद्य स सुमहान् सार्थ उवास तत्रैव निवासं चकार ॥ ५ ॥

अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥
पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ।
अथाऽपश्यत सार्थं तं सार्थजान्सुबहून्गजान् ॥ ७ ॥
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८ ॥
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥
स्पंदतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवाः ।
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ॥ १० ॥

अथ निःशब्दस्तिमिते शब्दरहिते सार्थे सति वा अर्धरात्रसमये मध्यरात्रसमये तदा परिश्रान्ते सार्थे सुप्ते सति तत्र हस्तियूथं हस्तीनां गजानां यूथं उपागमत् आगतम् ॥६॥ मदप्रस्रावणाविलां मदस्रावकलुषितां गिरिनदीं पानीयार्थं जलपानार्थं तत् हस्तियूथं आगमत् । अथ तत् गजयूथं सार्थजान् सार्थगतान् सुबहून् गजान् तं सार्थं च तत्र अपश्यत ॥७॥ तदा ते सर्वे मदोत्कटाः वनगजाः तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा तान् जिघांसंतः हिंसितुमिच्छन्तः वेगेन समाद्रवंत तेषां उपरि अभ्यधावन्त ॥ ८ ॥ तेषां आपततां आक्रमणकारिणां गजानां वेगः दुःसहः सहनाय अयोग्यः अभवत् । नगाग्रात् पर्वताग्रात् शीर्णानां भिन्नानां अतएव क्षितौ भूम्यां पततां शृङ्गाणां वेगः यथा दुःसहः भवति तथा स तेषां वेग. दुःसहः अभवत् ॥ ९ ॥ नागानां हस्तिनां स्पंदतां धावतां वनोद्भवाः वने उद्भूता मार्गाः नष्टाः नाशं प्राप्ताः । पद्मिन्याः कमलिन्याः सकाशे मार्गं संरुध्य उत्तमं सार्थं संसुप्तं आसीत् ॥ १० ॥

ते तं ममृदुः सहसा चेष्टमानं महीतले।
हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।
केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥
निहतोष्ट्राश्वबहुलाः पदातिजनसङ्कुलाः ।
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
वृक्षेष्वारुह्य संरब्धाः पतिता विषमेषु च ॥ १४ ॥
एवं प्रकारैर्बहुभिर्दैवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमंडलम् ॥ १५ ॥
आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताऽधुना ॥ १६ ॥

ते सर्वे वनगजाः तं महीतले चेष्टमानं यतमानं सार्थं ममृदुः । शरणार्थिनः सार्थिकाः वणिजः हाहाकारं प्रमुञ्चन्त कुर्वन्तः बहवः मनुष्याः वनगुल्मान् वनस्थितान् वृक्षस्तंभान् धावन्तः निद्रान्धा अभवन् । केचिद् मनुष्याः दन्तैः करैः शुण्डाभिः केचिद् पद्भ्यां गजैः हताः ॥ १२ ॥ निहतोष्ट्राश्वबहुलाः बहूः उष्ट्राः अश्वाः च निहताः, पदातिजनसङ्कुलाः पदातिजना: सङ्कुलिताः भयात् आधावमानाः च तदा परस्परहता-परस्परघातेनैव हताः ॥ १३ ॥ ते मनुष्याः घोरान् नादान् विमुञ्चन्तः धरणीतले निपेतुः । वृक्षेषु आरुह्य संरब्धाः संभ्रान्ताः विषमेषु विषमस्थानेषु पतिताः ॥ १४ ॥ एवं बहुभिः प्रकारैः हस्तिभि दैवेन दैवप्रेरणेन आक्रम्य, हे राजन् ! सर्वं समृद्धं धनयुक्तं सार्थमण्डलं विनिहितं विशेषेण नाशितम् ॥ १५ ॥ तदा तत्र त्रैलोक्यभयकारकः सुमहान् आरावः कोलाहल शब्द आसीत् । एष कष्टः कष्टप्रदः अग्निः उत्थित उत्पन्नः, त्रायध्वं रक्षध्वं, अधुना धावत ॥ १६ ॥

रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७ ॥
एवमेवाऽभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ।
पुनरेवाऽभिधास्यामि चिंतयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसन्त्रस्तमानसा ॥ १९ ॥
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥

अयं रत्नराशिः रत्नानां राशिः विशीर्णः पतितः तं गृह्णीध्वं, किं प्रधावत ? एतत् द्रविणं सामान्यं साधारणं उभयोः समं वर्तते, अस्मिन् विषये मम वचनं मिथ्या न ॥ १७ ॥ तदा एवं एव अभिभाषन्तः भयात् विद्रवन्ति । हे सकातराः सभयाः जनाः ! पुनः एव अभिधास्यामि, कथयिष्यामि, चिंतयध्वं विचारयध्वम् ॥ १८ ॥ तस्मिन् दारुणे भयंकरे जनसंक्षये जनानां नाशे तथा वर्तमाने सति भयसंत्रस्तमानसाः भयेन त्रस्तमानसाः दमयन्ती बुबुधे जागृति प्राप्ता ॥ १९ ॥ तत्र सर्वलोकभयंकरं सर्वलोकभयावहं वैशसं क्लेशं अपश्यत् पद्मनिभेक्षणा कमलसदृशलोचना बाला दमयन्ती तत् अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा भयभीता ॥ २० ॥

——×——

पाठ ७

१ लट् [वर्तमानकाळ] (परस्मैपद) १ भक्षयति, भक्षयतः, भक्षयन्ति। २ भक्षयसि, भक्षयथः, भक्षयथ। ३ भक्षयामि, भक्षयावः, भक्षयामः।

(आत्मनेपद) १ भक्षयते, भक्षयेते, भक्षयन्ते। २ भक्षयसे, भक्षयेथे, भक्षयध्वे। ३ भक्षये, भक्षयावहे भक्षयामहे।

२ लिट् (अनद्यतन परोक्षभूतकाळ परस्मैपद)- १ भक्षयांचकार, भक्षयांचक्रतुः, भक्षयांचक्रुः। २ भक्षयांचकर्थ, भक्षयांचक्रथुः, भक्षयांचक्र। ३ भक्षयांचकार-चकर, भक्षयांचकृव, भक्षयांचकृम॥

(आत्मनेपद) १ भक्षयांचक्रे, भक्षयांचक्राते, भक्षयांचक्रिरे। २ भक्षयांचकृषे, भक्षयांचक्राथे, भक्षयांचकृढ्वे। ३ भक्षयांचक्रे, भक्षयांचकृवहे, भक्षयांचकृमहे।

(सूचना-येथें " भक्षयां " या पुढें " आस, बभूव " इत्यादि रूपें लागूनसुद्धां " भक्षयामास, भक्षयांबभूव " इत्यादि रूपें होतात याविषयीं पूर्वींसुद्धां लिहिलेंच आहे].

३ लुट् [अनद्यतन भविष्यकाळ, परस्मैपद] १ भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितारः। २ भक्षयितासि, भक्षयितास्थः, भक्षयितास्थ। ३ भक्षयितास्मि, भक्षयितास्वः, भक्षयितास्मः।

(आत्मनेपद) भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितारः। भक्षयितासे, भक्षयितासाथे, भक्षयिताध्वे। भक्षयिताहे, भक्षयितास्वहे, भक्षयितास्महे॥

४ लृट् [भविष्यत्काळ] [परस्मैपद]- १ भक्षयिष्यति, भक्षयिष्यतः, भक्षयिष्यन्ति २ भक्षयिष्यसि, भक्षयिष्यथः, भक्षयिष्यथ। ३ भक्षयिष्यामि, भक्षयिष्याव भक्षयिष्यामः ॥

[आत्मनेपद] १ भक्षयिष्यते, भक्षयिष्येते, भक्षयिष्यन्ते। २ भक्षयिष्यसे, भक्षयिष्येथे, भक्षयिष्यध्वे। ३ भक्षयिष्ये, भक्षयिष्यावहे, भक्षयिष्यामहे।

५ लेट् [याचा प्रयोग वेदामध्येच होत असतो.]

६ लोट् [आशीर्वाद-परस्मैपद]- १ भक्षयतु-भक्षयतात्, भक्षयताम्, भक्षयन्तु। २ भक्षय-भक्षयतात्, भक्षयतम्, भक्षयत। ३ भक्षयानि, भक्षयाव, भक्षयाव।

(आत्मनेपद) भक्षयताम्, भक्षयेताम्, भक्षयन्ताम्। २ भक्षयस्व, भक्षयेथाम्, भक्षयध्वम्। ३ भक्षयै, भक्षयावहै, भक्षयामहै।

७. लङ् (अनद्यतन भूतकाळ) (परस्मैपद) १ अभक्षयत्, अभक्षयताम्, अभक्षयन्। २ अभक्षय, अभक्षयतम्, अभक्षयत। ३ अभक्षयम्, अभक्षयाव, अभक्षयाम।

[आत्मनेपद]- १ अभक्षयत, अभक्षयेताम्, अभक्षयन्त। २ अभक्षयथा अभक्षयेथाम्, अभक्षयध्वम्। ३ अभक्षये, अभक्षयावहि, अभक्षयामहि।

८. लिङ् [विध्यर्थ-परस्मैपद]- १ भक्षयेत्, भक्षयेताम्, भक्षयेयुः। २ भक्षयेः, भक्षयेतं, भक्षयेत। ३ भक्षयेयं, भक्षयेव, भक्षयेम।

[आत्मनेपद] १ भक्षयेत, भक्षयेयाताम्, भक्षयेरन्। २ भक्षयेथाः, भक्षयेयाथाम्, भक्षयेध्वं। ३ भक्षयेय, भक्षयेवहि, भक्षयेमहि।

यानंतर दहाव्या गणाचे धातु पहा—

दशम गण उभयपदी धातु.

प्रथ् = [प्रसिद्ध करणें] प्रथयति ते । प्रथयांचकार ।
प्री = [संतुष्ट होणें] प्रीणयति ते । प्रीणयांचकार ।
बध् = [बाधणे] बाधयति ते । बाधयांचकार ।
बध् = [„] बंधयति-ते । बधयांचकार ।
भक्ष् = [खाणें] भक्षयति-ते । भक्षयांचकार ।
भू = [विचार करणें] भावयति-ते । भावयांचकार ।
भूष् = [अलंकार घालणें] भूषयति-ते । भूषयांचकार ।
मड् = [भूषित करणें) मडयति ते । मडयांचकार ।
मंत्र् = [विचार करणें] मंत्रयति ते । मंत्रयांचकार ।
मह् = [पूजा करणें] महयति ते । महयांचकार ।
मान = [सन्मान करणें] मानयति ते । मानयांचकार ।
मार्ग् = [शोधणें] मार्गयति-ते । मार्गयांचकार ।
मार्ज् = [शुद्ध करणें] मार्जयति-ते । मार्जयांचकार ।
मिश्र = [मिश्रण करणें] मिश्रयति-ते । मिश्रयांचकार ।
मुच् = [मुक्त करणें] मोचयति-ते । मोचयांचकार ।
मूत्र् = [मुतणें] मूत्रयति-ते । मूत्रयांचकार ।
मृज् = [शुद्ध करणें] मार्जयति-ते । मार्जयांचकार ।
मृष् = [सहन करणें] मर्षयति-ते । मर्षयांचकार ।
यन्त्र = [बंधन करणें] यन्त्रयति-ते । यंत्रयांचकार ।
यम् = [बांधणें] यमयति ते । यमयांचकार ।
युज् = [योजना करणें] योजयति-ते । योजयांचकार ।
रच् = [रचना करणें] रचयति ते । रचयांचकार ।
रस् = [रस घेणें] रसयति-ते । रसयांचकार ।

संस्कृत वाक्यें.

१. विश्वामित्रः ग्रंथं रचयति । कः एतत् अरचयत् ? यः एवं अरचयत् स इदानीं कुत्र गतः ?

२. भृत्यः प्रभातसमये मम स्थानं मार्जयति । ते सर्वे दासाः तत्र न मार्जयांचक्रुः । त्वं श्वः मार्जयिष्यसि किम् ?

३. यथा अश्वः मूत्रयति, तथा श्वा न मूत्रयति । हस्ती प्रभूतं मूत्रयति, परन्तु मत्स्या न मूत्रयंति ।

४. मनुष्यः स्वदेहं अलंकारैः भूषयति । ज्ञानी पुरुषः एवं न भूषयति । तस्य विद्या एव अलंकारः भवति ।

५. इदानीं कः अन्नं भक्षयति ? यः भक्षयितुं न इच्छति, स इतः स्थानात् दूरं गच्छतु ।

६. रामः प्रजां प्रीणयांचकार । युधिष्ठिरः अपि सर्वान् मित्रान् अप्रीणयत् । किं त्वं तथा प्रीणयिष्यसि ?

७. सर्वाणि अपि भैषज्यानि अस्मिन् पात्रे मिश्रय । त्वं तत् सर्वं मिश्रयितुं समर्थः असि वा न ? कदा ते वैद्याः भैषज्यानि मिश्रयांचक्रुः ?

८. राजा प्रीत्या सर्वान् दासान् अद्य वा श्वो वा मोचयिष्यति । ते राजपुरुषाः तान् सर्वान् मोचयांचक्रुः ।

याप्रमाणें संस्कृत वाक्यें बनवून दहाव्या गणाच्या धातूंच्या ठिकठिकाणीं उपयोग करण्याचा अभ्यास वाचकांनीं वाढवावा.

संस्कृत वाक्यें.

१. कश्चित् देवदत्तं स्तोमयति । यजमानः स्तोमयांचकार ।

२ अहं मोदकान् खादयामि । कः रसं अस्वादयत् ?

३ नरः पशून् हिंसयति । व्याघ्र हस्तिनं हिंसयति ।

याप्रमाणें थोडयोड्या धातूंचा उपयोग करून नेहमी वाक्यें बनविण्याचा अभ्यास विशेष करावा या पुस्तकात दिले आहेत इतके दहाव्या गणाचे धातु जरी वाचकानीं नीट ध्यानांत ठेवले, तरीसुद्धां संस्कृत भाषा त्यांना पुष्कळ लौकर समजूं लागेल धातूंचीं रूपें चांगलीं समजू लागलीं, म्हणजेच संस्कृत भाषा सहज समजू लागते.

वर सांगितलेले दशम गणाचे उभयपदी धातु आहेत या गणांत प्रायः फक्त परस्मैपदाचे धातू नसलातच. उभयपदी जे धातु असतात, त्याचीं परस्मै व आत्मनेपदाचीं रूपें होत असतात. परंतु केवळ आत्मनेपदी धातु कांहीं थोडे आहेत, त्यापैकीं पुढें कांहीं दिले आहेत, ते पहा—

दशम गणाचे धातु.

आत्मनेपदी धातु.

अर्थ = [मागणें] अर्थयते । अर्थयांचक्रे । अर्थयिता । अर्थयिष्यते ।
कुत्स् = [निंदा करणें] कुत्सयते । कुत्सयाचक्रे । कुत्सयिता । कुत्सयिष्यते ।
गंध् = [हिंसा करणें] गंधयते । गंधयांचक्रे ।
गर्व = [घमेंड करणें] गर्वयते । गर्वयांचक्रे । गर्वयिता । गर्वयिष्यते ।
चित् = [विचार करणें] चेतयते । चेतयाचक्रे ।
तर्ज् = [निंदा करणें] तर्जयते । तर्जयांचक्रे ।
त्रुट् = [तुटणें] त्रोटयते । त्रोटयाचक्रे ।

दंश् = [दंश करणें] दंशयति । दंशयांचके ।
दंस् = [दंश करणें] दंसयते । दंसयांचके ।
भर्त्स् = [निंदा करणें] भर्त्सयते । भर्त्सयांचक्रे ।
मृग् = [शोधणें] मृगयते । मृगयांचके ।
यक्ष् = [पूजा करणें] यक्षयते । यक्षयांचके ।
वीर् = [वीर्यवान् होणें] वीरयते । वीरयांचके ।
संग्राम् = [युद्ध करणें] संग्रामयते । संग्रामयांचके ।

या धातूंचीं रूपें फक्त आत्मनेपदाच्या रूपाप्रमाणेंच होत असतात. आत्मनेपदाचीं रूपें पूर्वीच्या धड्यांतून दिलींच आहेत. त्याप्रमाणेंच यांचींही रूपें बनवून वाक्यें करा—

संस्कृत वाक्यें.

१. भिक्षुकः धनं प्रार्थयते । त्वं किं न प्रार्थयसे ? अहं अर्थये । स तदा अर्थयांचक्रे । ते अर्थयांचक्रिरे ।

२. वीरः गर्वयते । वीरपुरुषा गर्वयिष्यन्ते । त्वं एवं मा गर्वय । यूयं गर्वयांचकृढ्वे ।

३. त्वं चेतयसे । सर्वे चेतयिष्यन्ते । स चेतयांचकार ।

४. सर्पः मनुष्यं दंशयते । सर्पा मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते ।

५. राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते । क एनं एवं भर्त्सयेत् ?

६. राजा वने व्याघ्रं मृगयते । त्वं मृगयसे किं ?

७. यः वीरयते स एव वीरः मन्यते ।

८. सर्वे पुरुषाः पानिपतनगरे संग्रामयांचक्रुः ।

९ त्वं बंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति ?

१०. भ्रातरः परस्परं कुत्सयांचक्रुः ।

याप्रमाणें वाक्यें बनवून मावचानीं त्यांचा नेहमी बोलण्यांत उपयोग करावा.

—+—

संस्कृत वाक्यें.

१. ऋत्विक् देवतां स्तोमयति । यजमानः स्तोमयांचकार ।

२ अहं मोदकान् स्वादयामि । कः रसं अस्वादयत् ?

३ नरः पशून् हिंसयति । व्याघ्र हस्तिनं हिंसयति ।

याप्रमाणें थोड्योड्या धातूंचा उपयोग करून नेहमी वाक्यें बनविण्याचा अभ्यास विशेष करावा. या पुस्तकांत दिले आहेत इतके दहाव्या गणाचे धातु जरी वाचकांनीं नीट ध्यानांत ठेवले, तरीसुद्धा संस्कृत भाषा त्यांना पुष्कळ लौकर समजूं लागेल. धातूंचीं रूपें चांगलीं समजूं लागलीं, म्हणजेच संस्कृत भाषा सहज समजूं लागते.

वर सांगितलेले दशम गणाचे उभयपदी धातु आहेत. या गणांत प्रायः एक परस्मैपदाचे धातु नसतातच. उभयपदी जे धातु असतात, त्यांचीं परस्मै व आत्मनेपदाचीं रूपें होत असतात. परंतु केवळ आत्मनेपदी धातु कांहीं थोडे आहेत, त्यांपैकीं पुढें कांहीं दिले आहेत, ते पहा—

दशम गणाचे धातु.

आत्मनेपदी धातु.

अर्थ = [मागणें] अर्थयते । अर्थयांचक्रे । अर्थयिता । अर्थयिष्यते ।
कुत्स् = [निंदा करणें] कुत्सयते । कुत्सयांचक्रे । कुत्सयिता । कुत्सयिष्यते ।
गंध् = [हिंसा करणें] गंधयते । गंधयांचक्रे ।
गर्व् = [घमेंड करणें] गर्वयते । गर्वयांचक्रे । गर्वयिता । गर्वयिष्यते ।
चित् = [विचार करणें] चेतयते । चेतयांचक्रे ।
तर्ज् = [निंदा करणें] तर्जयते । तर्जयांचक्रे ।
त्रुट् = [तुटणें] त्रोटयते । त्रोटयांचक्रे ।

दंश् = [दंश करणें] दंशयति । दंशयांचके ।
दंस् = [दंश करणें] दंसयते । दंसयांचके ।
भर्त्स् = [निंदा करणें] भर्त्सयते । भर्त्सयांचके ।
मृग् = [शोधणें] मृगयते । मृगयांचके ।
यक्ष् = [पूजा करणें] यक्षयते । यक्षयांचके ।
वीर् = [वीर्यवान् होणें] वीरयते । वीरयांचके ।
संग्राम् = [युद्ध करणें] संग्रामयते । संग्रामयांचके ।

या धातूंचीं रूपें फक्त आत्मनेपदाच्या रूपाप्रमाणेंच होत असतात. आत्मनेपदाचीं रूपें पूर्वीच्या धड्यांतून दिलींच आहेत. त्याप्रमाणेंच यांचींही रूपें बनवून वाक्यें करा—

संस्कृत वाक्यें.

१. भिक्षुकः धनं प्रार्थयते । त्वं किं न प्रार्थयसे ? अहं अर्थये । स तदा अर्थयांचके । ते अर्थयांचक्रिरे ।

२. वीरः गर्वयते । वीरपुरुषा गर्वयिष्यन्ते । त्वं एवं मा गर्वय । यूयं गर्वयांचकृढ्वे ।

३. त्वं चेतयसे । सर्वे चेतयिष्यन्ते । स चेतयांचकार ।

४. सर्पः मनुष्यं दंशयते । सर्पा मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते ।

५. राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते । क एनं एवं भर्त्सयेद् ?

६. राजा वने व्याघ्रं मृगयते । त्वं मृगयसे किं ?

७. यः वीरयते स एव वीरः मन्यते ।

८. सर्वे पुरुषाः पानिपतनगरे संग्रामयांचक्रुः ।

९. त्वं गंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति ?

१०. भ्रातरः परस्परं कुत्सयांचक्रुः ।

याप्रमाणें वाक्यें बनवून वाचकांनीं त्यांचा नेहमी बोलण्यांत उपयोग करावा.

—०+०—

मम जीवता पित्रा यद्दिकीर्तं, आहितं, क्रीतं वा तद्द्रवेन मया वा न शक्यं लोपयितुम्। अहं पुन: वनात् भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह यदा प्रत्यागतो भविष्यामि तदा पृथिव्याः पतिर्भविष्यामि। " इति।

पुनः भ्रातुः पादयोर्निपत्य भृशं प्रार्थयामास भरतः- " अहमेकस्तु सुमहद्राज्यं नोत्सहे रक्षितुम्। त्वं हि शक्तः लोकस्य परिपालने "। इति।

राम पुनरुवाच— " हे भरत! लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयात्, हिमवान् वा पर्वतः हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेलामतीयात्, न त्वहं प्रतिज्ञां त्यजेयम्। " इति।

भरतेनापि प्रतिज्ञातं। स आह च " आर्य! देहि तव पादुके। एते हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः। " इति

तदा रामस्तथा कृत्वा पादुके भरताय प्रायच्छत्। सोऽपि पादुके संप्रणम्य उवाच— " चतुर्दश वर्षाण्यहं जटाचीरधारी वसिष्यामि नगराद् बहिः, आगमनं तव आकाङ्क्षन् ते पादुकयोः उपरि राज्यतंत्रं न्यस्यामि। संपूर्णे हि चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न द्रक्ष्यामि त्वां, हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि। " इति।

तथेति राम: प्रतिज्ञाय सादरं सानुजं भरतं परिष्वज्य उवाच- " रक्ष मातरं कैकेयीं मातां प्रति रोषं न कुरु। " इति।

इत्युक्त्वा अश्रुपरीताक्षो रामः भ्रातरं भरतं विससर्ज। भरतोऽपि राघवं प्रदक्षिणं चकार। संपरिगृह्य पादुके च स अयोध्यां आजगाम।

ततो मातृः अयोध्यां निक्षिप्य भरतोऽब्रवीत्- " अहं नंदिग्रामं गमिष्यामि। " ततो मंत्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषधरो नंदिग्रामेऽवसत्। अभिषिच्य तत्रार्यपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास।

पाठ १०

एवं शोचतां तेषां रामभरतादीनां रजनी व्यतीता । प्रभाते भरतो रामचन्द्रं सुहृन्मध्ये उपविष्टमब्रवीत्— " मे माता कैकेयी त्वया सान्त्विता । राज्यं च मह्यं दत्तम् । तदेव राज्यं तुभ्यमहं ददामि । अकण्टकं भुङ्क्ष्व राज्यम् । " इति । रामस्तु तदा भरतं एवं समाश्वासयत् ।

रामो उवाच— " न आत्मनः कामचारो हि पुरुषः । किंतु अनीश्वर ! सर्वेऽपि क्षयान्ताः । संयोगा वियोगान्ताः । मरणान्तं च जीवितं । अतस्त्वं स्वस्थो भव । अयोध्यां गच्छ, शोकं त्यज । यथा पित्रा नियुक्तोऽसि तथा कुरु । अहमपि पुण्यकर्मणा तेनैव पित्रा यत्र नियुक्तोऽस्मि तत्रैवाऽऽस्यार्थस्य शासनं करिष्यामि । उभयोरपि आवयोः स पिता मान्य एव । "

भरत उवाच— ' हे सत्यप्रतिज्ञ राम ! मयि प्रोषिते तत् अनिष्टं पापं क्षुद्रया मात्रा कृतम् । बद्धोऽस्मि धर्मबन्धेन तेन इमां मातरं पापकारिणीं न हन्मि । तातं च न परिगर्हे स अस्माकं दैवतम् । को हि धर्मज्ञ ईदृशं कुर्यात् प्रियं परिचिकीर्षुः, अन्तकाले हि प्राणिनः मुह्यन्ति इति श्रुतम् । तत्प्रत्यक्षीकुरु । त्रातु भवान् सर्वान् । क्व च अरण्यं क्व च क्षात्रं । क्व जटाः क्व च प्रजापालनम् । अहं हि भवतः बालः ज्ञानेन स्थानेन जन्मना च । सोऽहं भवति तिष्ठति कथं भूमिं पालयिष्यामि ? मां किंचित्पापाद्रक्ष । सौमित्रिणा सार्धं अहमपि गमिष्यामि वनम् । " इति ।

एतच्छ्रुत्वा लक्ष्मणाग्रजो रामः पुनः प्रत्युवाच— " हे भ्रातः ! पुरा किल तव पित्रा देवासुरसंग्रामे तव जनन्यै द्वौ वरौ दत्तौ । ताभ्यां वराभ्यां सा तव माता तव राज्यं मम च प्रव्राजनं अयाचत । सोऽहं पितुः सत्यवादे स्थितः, भवानपि पितरं सत्यवादिनं कर्तुमर्हति । सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः । भूमिं कीर्तिं यशो लक्ष्मीं सत्यमेव समनुवर्तन्ते । सत्यमेव ततो भजेत् ।

मम जीवता पित्रा यद्दिकीर्तं, आदिष्टं, कीर्तं वा तन्मरणेन मया वा न शक्यं लोपयितुम्। अहं पुनः वनात् भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह यदा प्रत्यागतो भविष्यामि तदा पृथिव्याः पतिर्भविष्यामि।" इति।

पुनः भ्रातुः पादयोर्निपत्य भृशं प्रार्थयामास भरतः– "अहमेकस्तु सुमहद्राज्यं नोत्सहे रक्षितुम्। त्वं हि शक्तः लोकस्य परिपालने"। इति।

राम पुनरुवाच— "हे भरत! लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयात् हिमवान् वा पर्वतः हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेलामतीयात्, न त्वहं प्रतिज्ञां त्यजेयम्।" इति।

भरतेनापि प्रतिज्ञातं। स आह च "आर्य! देहि तव पादुके। एते हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः।" इति

तदा रामस्तथा कृत्वा पादुके भरताय प्रायच्छत्। सोऽपि पादुके संप्रणम्य उवाच— "चतुर्दश वर्षाण्यहं जटाचीरधारी वसिष्यामि नगराद् बहिः, आगमनं तव आकांक्षन् ते पादुकयोः उपरि राज्यतंत्रं न्यस्यामि। संपूर्णे हि चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न द्रक्ष्यामि त्वां, हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि।" इति।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादरं शत्रुघ्नं भरतं परिष्वज्य उवाच– "रक्ष मातरं कैकेयीं मातां प्रति रोषं न कुरु।" इति।

इत्युक्त्वा अश्रुपरीताक्षो रामः भ्रातरं भरतं विससर्ज। भरतोऽपि राघवं प्रदक्षिणं चकार। संपरिगृह्य पादुके च स अयोध्यां आजगाम।

ततो मातॄः अयोध्यां निक्षिप्य भरतोऽब्रवीत्– "अहं नंदिग्रामं गमिष्यामि।" ततो मंत्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषधरो नंदिग्रामेऽवसत्। अभिषिच्य तत्रार्यपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास।

सर्वेषु भरतादिषु गतेषु सलक्ष्मणो रामचन्द्रस्तत्र वासं नारोचयत्। ततो मुनिभिरभ्यनुज्ञातो रामचंद्रः सभार्यः वनं प्रविवेश ।

दंडकारण्यं प्रविश्य तु रामस्तापसाश्रममंडलं ददर्श । तत्रत्यास्तापसाः सिद्धाश्च तान् रामचन्द्रादीन् यथान्यायं तर्पयामासुः । कृतातिथ्यास्तु ते मुनीनामंत्र्य वनमेवाऽभ्यागाहन्त । रामलक्ष्मणौ तत्र भैरवं पुरुषादं विराधं नाम राक्षसं ददृशतुः । अपक्रम्य वैदेहीं विराधोऽब्रवीत् । " भविष्यति ममेयं भार्या । रुधिरं च युवयोः पास्यामि । " इति । रामलक्ष्मणौ तु ततो दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः । सौमित्रिः सव्यं रामोऽपि तस्य दक्षिणं बाहुं बभञ्ज । रामबाणेन विद्धः विराधः भूमौ पपात ममार च ।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरभंगस्याश्रमं अभिजग्मुः । शरभंगेणापि रामस्य आतिथ्यं यथायोग्यं कृतम् ।

शब्द

शोचत् = शोक करणारा	**किल्बिष** = पाप
रजनी = रात्र	**सत्यवाद** = सत्यवचन
सुहृद् = मित्र	**अनुवर्तते** = पाठीमागून चालतो
सान्त्वित = शांत केला	**भजेत्** = सेवा करावी.
अकंटक = निष्कंटक, दुःखरहित	**विक्रीत** = विकलेले
समाश्वासयत् = धीर दिला	**आहित** = राखलें
कामचारः = मनाला वाटेल तसा व्यवहार.	**क्षयांतं** = नाश शेवटीं आहे असें.
स्वस्थ = शांत.	**क्रीत** = खरेदी केलें.
नियुक्त = प्रेरित.	**भूयो** = पुनः
शासन = आज्ञा	**अपेयात्** = निघून जावें
प्रोषित = प्रवासाला गेला	**हिमवत्** = हिमालय पर्वत

गर्ह् = निंदा करणें
परिचिकीर्षुः = इच्छेप्रमाणें करणारा.
प्रत्यक्षीकृत = प्रत्यक्ष केलें.
त्रातु = रक्षण करो
हुताशन = अग्नि
परिष्वज्य = आलिंगन देऊन.
रोषः = क्रोध
विससर्ज = सोडून दिलें.
प्रदक्षिणं = प्रदक्षिणा
अपयात = गेलेला
भैरव = भयंकर
पुरुषादः = मनुष्यभक्षक
सौमित्रिः = लक्ष्मण
हिमं = बर्फ.
अश्रुपरीताक्षः = अश्रूंनीं ज्याचे डोळे भरले आहेत.
वेला = सीमा.
अतीयात् = उल्लंघन करील
पादुका = खडावा.
प्रायच्छत् = दिलें.
संप्रणम्य = नमन करून
आकांक्षन् = इच्छा करणारा
वासः = राहणें
अरोचयत् = पसंत केलें.
अभ्यनुज्ञात = आज्ञा केलेला.
मण्डल = समूह
आमंत्र्य = बोलावून.

समासाः।

१. **रामभरतादयः** = रामश्च भरतश्च रामभरतौ। रामभरतौ आदौ येषां ते रामभरतादयः।

२. **सुहृन्मध्यं** = सुहृदां मध्यं।

३. **अकंटकं** = न विद्यते कंटकाः यस्मिन् तत्।

४. **कामचारः** = कामं यथा स्यात् तथा चरति।

५. **अनीश्वरः** = न ईश्वरः।

६. **क्षयान्तः** = क्षयः अन्ते यस्य।

७. **मरणान्त** = मरणं अन्ते यस्य।

८. स्वस्थ = स्वस्मिन् स्थितः।

९. पुण्यकर्मन् = पुण्यं कर्म यस्य।

१०. सत्यप्रतिज्ञः = सत्या प्रतिज्ञा यस्य।

११. धर्मज्ञः = धर्मं जानाति इति।

१२. प्रजापालनं = प्रजानां पालनं।

अंक १५ ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

[संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय]

भाग १५ वा

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
अध्यक्ष- स्वाध्याय-मण्डल, साहित्य वाचस्पति, गीतालंकार

तृतीय आवृत्ति

संवत् २०१० शके १८७५ सन १९५४

मूल्य ८ आणे

दुसऱ्या, चौथ्या व सहाव्या

गणांचे धातु

१३ व्या भागात पहिल्या गणाच्या धातूंची रूपें कशीं बनवावीत, हें सांगितलें व १४ व्या भागात दहाव्या गणाच्या धातूंची रूपें कशीं बनवावीत तें सांगितलें. याच दोन गणाचे धातु विशेष उपयोगी असून याची संख्या इतर सर्व गणाच्या धातूंपेक्षां जास्त आहे, म्हणून या दोन गणाच्या धातूंचा अभ्यास जर नीट झाला, तर संस्कृतमधील अर्ध्याहून अधिक धातूंचा वाचकांना परिचय होईल. बाकीचे धातु उरलेल्या आठ गणांत थोडे थोडे वाटले गेले आहेत. या आठ गणां-पैकीं, दुसऱ्या, चौथ्या व सहाव्या या तीन गणाच्या धातूंची रूपें कशीं बनवाव-याची त्याची माहिती आता या भागात द्यावयाची आहे या तीन गणांचा वेगळा अभ्यास करून वाचकांनीं संस्कृत भाषेमध्यें आपली अधिक प्रगति करून घ्यावी.

सहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनविणें बरेंच सोपें आहे; म्हणून प्रथम सहाव्या गणाचीच माहिती या पुस्तकात दिली आहे त्यानंतर चौथ्या व दुसऱ्या गणाची माहिती दिली आहे.

लेखक
श्री. दा. सातवळेकर

मुद्रक आणि प्रकाशक– श्री. दा. सातवळेकर, बी. ए.,
भारत-मुद्रणालय, स्वाध्याय मंडळ, आनन्दाश्रम, किल्ला-पारडी (जि सुरत)

संस्कृत–स्वयं–शिक्षक

पंचदशो भागः ।

पाठ १

सहाव्या गणाचे धातु

प्रथम गणाच्या धातूंना प्रत्ययापूर्वी ' अ ' लागतो आणि दहाव्या गणाच्या धातूंना ' अय ' लागतो, हें १३ व १४ या भागांमध्यें सांगितलेंच आहे. त्याच-प्रमाणें या सहाव्या गणाच्या धातूंना ' अ ' लागतो. पहिल्या गणाचा ' अ ' व सहाव्या गणाचा ' अ ' यांत थोडा फरक आहे. तो असा कीं, पहिल्या गणाच्या *' अ ' च्या पूर्वीच्या ऱ्हस्व स्वराचा गुण होत असतो व सहाव्या गणाच्या " अ "* च्या पूर्वीच्या स्वराचा गुण होत नाही. जसें—

१ बुध् = (जाणणें) प्रथम गण = बोधति, बोधतः, बोधन्ति ।

२ गुज् = (शब्द करणें) षष्ठ गण = गुजति, गुजतः, गुजन्ति ।

' बुध् ' धातु सहाव्या गणाचा असता तर त्याचें रूप ' बुधति ' असें झालें असतें आणि तसेंच ' गुज् ' धातु हा पहिल्या गणाचा असता तर त्याचें रूप ' गोजति ' असें झालें असतें. इतका या दोन्ही गणांमध्यें फरक आहे. वाचकांनीं या भेदाकडे विशेष लक्ष्य द्यावें. बाकीच्या सहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बहुतेक प्रथम गणाच्या रूपांप्रमाणेंच होतात. फक्त वर सांगितलेला गुण होण्या न होण्याचा फरकच विशेष महत्वाचा आहे. आतां या गणाच्या धातूंचीं रूपें पुढें दिलीं आहेत, तीं पहा—.

चल् = चालणें (पहिला गण)

१ लट् = (वर्तमान काल) = १ चलति, चलतः, चलन्ति । २ चलसि, चलथः, चलथ । ३ चलामि, चलावः, चलामः ।

१ लिट् = (अनद्यतन परोक्ष भूत) = १ चचाल, चचलतुः, चचलुः । २ चचालिथ, चचलथुः, चचल । ३ चचाल, चचलिव, चचलिम ।

३ लुट् = (अनद्यतन भविष्य) = १ चलिता, चलितारौ, चलितारः । २ चलितासि, चलितास्थः, चलितास्थ । ३ चलितास्मि, चलितास्वः, चलितास्मः ।

४ लृट् = (भविष्य०) = १ चलिष्यति, चलिष्यतः, चलिष्यन्ति । २ चलिष्यसि, चलिष्यथः, चलिष्यथ । ३ चलिष्यामि, चलिष्यावः, चलिष्यामः ।

५ लेट् = (याचा प्रयोग वेदांमध्येंच होत असतो.)

६ लोट् = (आशार्थ) = १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल, चलतम्, चलत । ३ चलानि, चलाव, चलाम ।

७ लङ् = (अनद्यतन भूत) = १ अचलत्, अचलताम्, अचलन् । २ अचलः, अचलतम्, अचलत ३ अचलम्, अचलाव, अचलाम ।

८ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ चलेत्, चलेताम्, चलेयुः । २ चलेः, चलेतम्, चलेत । ३ चलेयम्, चलेव, चलेम ।
(आशीर्लिङ्) = १ चल्यात्, चल्यास्ताम्, चल्यासुः । २ चल्याः, चल्यास्तम्, चल्यास्त । ३ चल्यासम्, चल्यास्व, चल्यास्म ।

९ लुङ् = (भूतकाळ०) = १ अचालीत्, अचालिष्टाम्, अचालिषुः । २ अचालीः, अचालिष्टं, अचालिष्ट । ३ अचालिषम्, अचालिष्व, अचालिष्म ।

१० लृङ् = (हेतुहेतुमद्भावार्थ) = १ अचलिष्यत्, अचलिष्यताम्, अचलिष्यन् । २ अचलिष्यः, अचलिष्यतम्, अचलिष्यत । ३ अचलिष्यम्, अचलिष्याव, अचलिष्याम ।

वाचकांनीं अशा तऱ्हेनें सहाव्या गणाच्या धातूंचीं परस्मैपदी रूपें बनवावीत.

सहाव्या गणाचे धातु

परस्मैपद

इष् = (इच्छा करणें) इच्छति । इयेष । एषिता, एष्टा । एषिष्यति ।
उज्झ् = (सोडणें) उज्झति । उज्झांचकार । उज्झिता । उज्झिष्यति ।
ऋच् = (स्तुति करणें) ऋचति । आनर्च । अर्चिता । अर्चिष्यति ।
ऋच्छ् = (जाणें) ऋच्छति । आनर्च्छ । ऋच्छिता । ऋच्छिष्यति ।
कुच् = (संकोच होणें) कुचति । चुकोच । कुचिता । कुचिष्यति ।
कुट् = (कुटिल होणें) कुटति । चुकोट । कुटिता । कुटिष्यति ।
कृत् = (कापणें) कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति ।
कॄ = (फेंकणें) किरति । चकार । करिता । करिष्यति ।
क्षुर् = (खरचटणें) क्षुरति । चक्षार । क्षोरिता । क्षोरिष्यति ।
गु = (शौच करणें) गुवति । जुगाव । गुता । गुष्यति ।
गुज् = (शब्द करणें) गुजति । जुगोज । गुजिता । गुजिष्यति ।
गुञ्ज् = (अस्पष्ट शब्द करणें) गुञ्जति । जुगुञ्ज । गुंजिता ।
गुंजिष्यति ।
गुंफ् = (गुंफणें) गुफति । जुगुम्फ । गुंफिता । गुफिष्यति ।
गॄ = (गिळणें) गिरति । जगार । गरिता । गरिष्यति ।
= गिलति । जगाल । गलिता । गलिष्यति ।
घुर् = (शब्द करणें) घुरति । जुघोर । घोरिता । घोरिष्यति ।
घूर्ण् = (फिरवणें) घूर्णति । जुघूर्ण । घूर्णिता । घूर्णिष्यति ।
चल् = (चालणें) चलति । चचाल । चलिता । चलिष्यति ।

संस्कृत वाक्यें।

१ त्वं किं इच्छसि ? तौ किं इच्छतः ? ते क्रीडितुं इच्छन्ति । स कदा क्रीडां कर्तुं एषिष्यति ? सर्वे बालकाः धावितुं एषिष्यन्ति किम् ?

२ पंडिताः परमात्मानं अर्चन्ति । क एवं देवं आनर्च ? यदि त्वं अर्चिष्यसि तर्हि अहमपि देवं तथा अर्चिष्यामि ।

३ यथा काष्ठकारः काष्ठं कृन्तति, तथा वयं न कृन्तामः । नापितः केशान् कृन्तति ।

४ बालकः बालकेन सह गुजति । सदा एवं कः जुगोज ? यूयं कदा गुजिष्यथ ? सर्वे पुरुषाः तत्र गुजन्ति ।

५ बालिकाः पुष्पाणां मालाः गुम्फन्ति । मालाकारः उद्यानात् पुष्पाणि आनयति, मालां च गुंफति । त्वं कदा मालां गुम्फिष्यसि ?

६ यन्त्रकारः चक्राणि घूर्णति । त्वं किं घूर्णसि ? यदा स घूर्णिष्यति, तदा त्वं किं करिष्यसि ?

७ सर्वे मानवाः सायंकाले भ्रमणाय चलिष्यन्ति किम् ? बालकाः भ्रमणाय चलन्तु । त्वं अपि भ्रमणाय चल ।

वाचकानीं याप्रमाणें धातूंचीं रूपें बनवून त्याचा वाक्यामध्यें उपयोग करावा आणि आपला अभ्यास वाढवावा. आपल्या रोजच्या व्यवहारामध्यें सुद्धां अशाच तऱ्हेनें वाक्यें बनवून त्याचा बोलण्यासवरण्याच्या कामीं नेहमीं उपयोग केला असता वाचकांचा संस्कृताचा अभ्यास बराच होईल

पाठ २

आतां या धड्यात सहाव्या गणाच्या धातूंचीं कांहीं परस्मैपदी रूपें दिलीं आहेत. हा पाठ केलीं असतां वाचकाना सहाव्या गणाच्या इतर धातूंचीं रूपेंही सहज करतां येतील.

जुड् = (जोडणें.)

१ लट् = (वर्तमान काळ) = १ जुडति, जुडतः, जुडन्ति । २ जुडसि, जुडथः, जुडथ । ३ जुडामि, जुडावः, जुडामः ।

तिल् = (तेल लावणें.)

२ लिट् = (अनद्यतन परोक्ष भूत) १ तितेल, तितिलतुः, तितिलुः। २ तितेलिथ, तितिलथुः, तितिल। ३ तितेल, तितिलिव, तितिलिम।

तृप् = (तृप्त होणें.)

३ लुट् = (अनद्यतन भविष्य०) = १ तर्पिता, तर्पितारौ, तर्पितारः। २ तर्पितासि, तर्पितास्थः, तर्पितास्थ। ३ तर्पितास्मि, तर्पितास्वः, तर्पितास्मः।

सूचना— या धातूचीं ' तर्प्ता, त्रप्ता ' अशींही रूपें होतात.

त्रुट् = (तोडणें)

४ लृट् = (भविष्य) = १ त्रुटिष्यति, त्रुटिष्यतः, त्रुटिष्यन्ति। २ त्रुटिष्यसि, त्रुटिष्यथः, त्रुटिष्यथ। ३ त्रुटिष्यामि, त्रुटिष्यावः, त्रुटिष्यामः।

५ लेट् (याचा प्रयोग फक्त वेदामध्येंच होत असतो.)

धु = (हालवणें.)

६ लोट् (आज्ञार्थ) = १ धुवतु, धुवताम्, धुवन्तु। २ धुव, धुवतम्, धुवत। ३ धुवानि, धुवाव, धुवाम।

नु = (स्तुति करणें.)

७ लङ् (अनद्यतनभूत) = १ अनुवत्, अनुवताम्, अनुवन्। २ अनुवः, अनुवतम्, अनुवत। ३ अनुवम्, अनुवाव, अनुवाम।

याचप्रमाणें सहाव्या गणाच्या इतर धातूंचीं रूपें बनवावींत—

सहा गण परस्मैपदी धातु

छुट् = (छेदणें) छुटति। चुछोट। छुटिता। छुटिष्यति।
च्छुर् = (भेदणें) छुरति। चुच्छोर। छुरिता। छुरिष्यति।
जुड् = (जोडणें, बांधणें) जुडति। जुजोड। जुडिता। जुडिष्यति।
तिल् = (तेल लावणें) तिलति। तितेल। तेलिता। तेलिष्यति।
तुद् = (झगडणें, भांडणें) तुदति। तुतोद। तुदिता। तुदिष्यति।
तुड् = (तोडणें) तुडति। तुतोड। तुडिता। तुडिष्यति।
तृप् = (तृप्त होणें) तृपति। ततर्प। तर्पिता। तर्पिष्यति।

त्रुट = (तोडणें) त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता । त्रुटिष्यति ।
दृभ् = (संबन्ध जोडणें) दृभति । ददर्भ । दर्भिता । दर्भिष्यति ।
संदृभ् = (संबंध जोडणें) संदृभति । संददर्भ । संदर्भिता । संदर्भिष्यति ।
धि = (धारण करणें) धियति । दिधाय । धेता । धेष्यति ।
धू = (हालविणें) धुवति । दुधाव । धुविता । धुविष्यति ।
ध्रु = (गति देणें, स्थिर होणें) ध्रुवति । दुध्राव । ध्रुता । ध्रुष्यति ।
नु = (स्तुति करणें) नुवति । नुनाव । नुविता । नुविष्यति ।
पिश् = (रंग देणें) पिशति । पिपेश । पेशिता । पेशिष्यति ।
पुण् = (शुभ कर्म करणें) पुणति । पुपोण । पोणिता । पोणिष्यति ।
पुर् = (पुढें जाणें) पुरति । पुपोर । पोरिता । पोरिष्यति ।
पृण् = (संतुष्ट होणें) पृणति । पपर्ण । पर्णिता । पर्णिष्यति ।
प्रच्छ् = (विचारणें) पृच्छति । पप्रच्छ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ।
बृह् = (उद्योग करणें) बृहति । बबर्ह । बर्हिता । बर्हिष्यति ।
भुज् = (कुटिल होणें) भुजति । बुभोज । भोक्ता । भोक्ष्यति ।
मस्ज् = (स्नान करणें) मज्जति । ममज्ज । मंक्ता । मंक्ष्यति ।
मृ = (मरणें) ममार । मर्ता । मरिष्यति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ यथा नापितस्य क्षुरः छुरति, तथा शूरस्य शस्त्राणि अपि छुरन्ति एव । तव छुरिकाः बालकं छुरिष्यन्ति ।

२ त्वं किमर्थं वृक्षं त्रुटसि ? क उद्यानस्य वृक्षान् तुत्रोट ? यः वृक्षं तुत्रोट स कुत्र अस्ति ?

३ स देवान् मनुष्यान् पितरान् च अन्नेन तर्पिष्यति । यः सदा अन्नादिना देवादीन् तृपति स एव श्रेष्ठो मनुष्यः ।

४ वायुः वनस्थान् वृक्षान् धुवति । त्वं किमर्थं तत् काष्ठं अधुवः ? स एव वस्त्रं धुवतु, त्वं तत् तथा मा धुव ।

५ त्व अधुना कं नुवसि ? सर्वे मानवाः परमात्मानं नुवन्तु । कं अपि मानवं मा नुवन्तु ।

६ शृणु स त्वां किं पृच्छति । यूयं पृच्छथ । ते प्रक्ष्यन्ति । यूयं सर्वे अपि मम्मान् प्रच्छथ ।

७ छात्राः नदीजले मज्जन्ति । ते सर्वे मनुष्याः तस्मिन् अगाधे जले ममज्जुः । त्वं कदा मंक्ष्यसि ?

८ सर्वेऽपि प्राणिनः जलेन उदरं पृणन्ति । त्वं कदा तत्पात्रं जलेन अपृणः ? मेघः जलेन पृथिवीं परिष्यति ।

९ अहं इदानीं तिलामि । स श्वः तेलिष्यति । त्वं कदा तेलिष्यसि ? यदा सर्वे तेलिष्यन्ति तदा अहमपि तेलिष्यामि ।

वाचकांनीं अशा रीतीनें वाक्यें बनवावीं आणि धातूंचीं रूपें बनवण्याचा अभ्यास करावा. आतां थोडेसे धातु पहा—

षष्ठ गण परस्मैपदी धातु

मृश् = (विचार करणें) मृशति । ममर्श । म्रष्टा । म्रक्ष्यति ।

रुज् = (भग्न होणें) रुजति । रुरोज । रोक्ता । रोक्ष्यति ।

लिख् = (लिहिणें) लिखति । लिलेख । लेखिता । लेखिष्यति ।

विश् = (प्रवेश करणें) विशति । विवेश । वेष्टा । वेक्ष्यति ।

व्रश्च् = (छेदन करणें) वृश्चति । वव्रश्च । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति ।

शुभ् = (शोभणें) शुभति । शुशोभ । शोभिता । शोभिष्यति ।

सुर् = (ऐश्वर्ययुक्त होणें) सुरति । सुषोर । सोरिता । सोरिष्यति ।

सू = (प्रेरणा करणें) सुवति । सुषाव । सविता । सविष्यति ।

सृज् = (उत्पन्न करणें) सृजति । ससर्ज । स्रष्टा । स्रक्ष्यति ।

स्पृश् = (स्पर्श करणें) स्पृशति । पस्पर्श । स्प्रष्टा । स्प्रक्ष्यति ।

स्फुट् = (विकसित होणें) स्फुटति । पुस्फोट । स्फुटिता । स्फुटिष्यति ।

स्फुर् = (स्फुरण पावणें) स्फुरति । पुस्फोर । स्फुरिता । स्फुरिष्यति ।

स्फुल् = (हालणें) स्फुलति । पुस्फोल । स्फुलिता । स्फुलिष्यति ।

हिल् = (हालणें) हिलति । जिहेल । हेलिता । हेलिष्यति ।

कांहीं लकारांचीं रूपें

विश् = (शिरणें, घुसणें)

८ लिङ् =(विधिलिङ्) = १ विशेत्, विशेताम्, विशेयु । २ विशे:, विशेतम्, विशेत । ३ विशेयम्, विशेव, विशेम ।

(आशीर्लिङ्) १ विश्यात्, विश्यास्ताम्, विश्यासु. । २ विश्या, विश्यास्तम्, विश्यास्त । ३ विश्यास, विश्यास्व, विश्यास्म ।

९ लुङ् = (भूतकाल) १ अविक्षत्, अविक्षताम्, अविक्षन् । २ अविक्ष, अविक्षतम्, अविक्षत । ३ अविक्षम्, अविक्षाव, अविक्षाम ।

१० लृङ् =(हेतुहेतुमद्भावार्थ) = १ अवेक्ष्यत्, अवेक्ष्यताम्, अवेक्ष्यन् । २ अवेक्ष्य, अवेक्ष्यतम्, अवेक्ष्यत । ३ अवेक्ष्यम्, अवेक्ष्याव, अवेक्ष्याम ।

संस्कृत वाक्यानि

१ त्वं किं इदानीं मृशसि ? अहं किमपि न मृशामि । त्वं एव सर्वं मृश । मनुष्या मृशन्तु । त्वं किं न म्रक्ष्यसि ?

२ बालका. स्वगृहे विशन्तु । पक्षिणः तत्र न वेक्ष्यन्ति । त्वं कदा तस्मिन् गृहे वेक्ष्यसि ?

३ अधिकारिण पत्राणि लिखन्ति । रामः एकं पत्रं लिखेत । यदा त्वं निबंध लेखिष्यसि तर्हि अहं नैव लेखिष्यामि ।

४ मलिना पुरुषा तत्र जलं स्पृशन्तु । त्वं तान् रुग्णान् न स्पृश । अहमेव तं स्प्रक्ष्यामि ।

५ नट तत्र कथं हिलति तत् पश्य । त्वं तथा न हिलसि । कदा त्वं तथा अहिल यथा स हिलति ?

६ त्वं सर्वानपि वृक्षान् किमर्थं व्रश्चसि ? स कदा वनस्पतीन् वव्रश्च ? अहं कदापि नैव व्रश्चिष्यामि ।

७ नरपति सभायां शुभति । त्वमपि तथा शुभसि यथा स शुभति । अलंकारैः त्वं शोभिष्यसि ।

वाचकांनीं या पद्धतीनें वाक्यें बनवावीं आणि आपला अभ्यास उत्तम रीतीनें वाढवावा

पाठ ३

सहाव्या गणाचे आत्मनेपदी धातु

सहाव्या गणाच्या परस्मैपदी धातूंचीं रूपें कशीं बनवावीं, हें मागील दोन धड्यांतून सांगितलें. आतां आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें बनविण्याची रीत या धड्यांत पहा—

कु = शब्द करणें.

१ लट् (वर्तमान काळ) = १ कुवते, कुवेते, कुवन्ते। २ कुवसे, कुवेथे, कुवध्वे । ३ कुवे, कुवावहे, कुवामहे ।

जुष् = सेवन करणें.

२ लिट् (अनद्यतन भूतकाळ) = १ जुजुषे, जुजुषाते, जुजुषिरे । २ जुजुषिषे, जुजुषाथे, जुजुषिध्वे । ३ जुजुषे, जुजुषावहे, जुजुषामहे ।

आ–दृ = आदर करणें.

३ लुट् = (भविष्यकाळ) = १ आदर्ता, आदर्तारौ, आदर्तारः । २ आदर्तासे, आदर्तासाथे, आदर्ताध्वे । ३ आदर्ताहे, आदर्तास्वहे, आदर्तास्महे ।

धृ = धरणें.

४ लृट् (भविष्यकाळ) = १ धरिष्यते, धरिष्येते, धरिष्यन्ते । २ धरिष्यसे, धरिष्येथे, धरिष्यध्वे । ३ धरिष्ये, धरिष्यावहे, धरिष्यामहे ।

लस्ज् = लाजणें

५ लोट् (आज्ञार्थ) = १ लज्जताम्, लज्जेताम्, लज्जन्ताम् । २ लज्जस्व, लज्जेथाम्, लज्जध्वम् । ३ लज्जै, लज्जावहै, लज्जामहै ।

वाचकांनी अशाच रीतीनें पुढील धातूंचीं रूपें बनवावीं—

षष्ठ गणाचे धातु

आत्मनेपद

कु = (शब्द करणें) कुवते । चुकुवे । कुविता । कुविष्यते ।

जुष् = (प्रीति करणें) जुषते । जुजुषे । जोषिता । जोषिष्यते ।
आदृ = (आदर करणें) आद्रियते । आदद्रे । आदर्ता । आदरिष्यते ।
धृ = (धरणें) ध्रियते । दध्रे । धर्ता । धरिष्यते ।
मृ = (मरणें) म्रियते ।
लस्ज् = (लाजणें) लज्जते । ललज्जे । लज्जिता । लज्जिष्यते ।

सूचना—'मृ' धातूचीं कांहीं रूपें परस्मैपदीप्रमाणें व कांहीं आत्मनेपदीप्रमाणें होत असतात.

वरील धातूंचा उपयोग करून संस्कृत वाक्यें बनवा.

संस्कृत वाक्यानि

१ कः अत्र कुचते ? ते किमर्थं कुचन्ते ? त्वं किं न तथा कुचसे यथा स कुचते ? वयं न कुचामहे ।

२ त्वं किं जोषिष्यसे ? आवां जुजुषावहे, वयमपि जुजुषामहे । ते जोषितारः ।

३ छात्राः गुरुं आदरिष्यन्ते । कौ छात्रौ गुरुं न आदरिष्येते ? त्वं राजानं किं न आदरिष्यसे ?

४ सर्वाः स्त्रियः लज्जन्ते । त्वं एवं किमर्थं लज्जसे ? कः अपि पुरुषः एवं न लज्जते।

५ प्राणिनः म्रियन्ते । मानवाः अपि म्रियन्ते । कथं योगी शीघ्रं न म्रियते ?

अशा तऱ्हेनें धातूंचा उपयोग करतां येतो.

षष्ठ गणाचे उभयपदी धातु

उभयपदी धातूंचीं रूपें दोन्ही प्रकारांनीं म्हणजे परस्मैपदी आणि आत्मनेपदी धातूंच्या रूपांसारखींच होतात.

कृप् = नांगरणें.

१ लट् (वर्तमान काळ) = (परस्मैपदी) १ कृषति, कृषतः, कृषन्ति । २ कृषसि, कृषथः, कृषथ । ३ कृषामि, कृषावः, कृषामः ।

(आत्मनेपदी) १ कृषते, कृषेते, कृषन्ते । २ कृषसे, कृषेथे, कृषध्वे । ३ कृषे, कृषावहे, कृषामहे ।

क्षिप् = फेंकणें.

२ लङ् = (अनद्यतन भूत) = (परस्मै०) १ अक्षिपत्, अक्षिपताम्, अक्षिपन् । २ अक्षिपः, अक्षिपतम्, अक्षिपत । ३ अक्षिपम्, अक्षिपाव, अक्षिपाम ।

(आत्मनेपदी) १ अक्षिपत, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त । २ अक्षिपथाः, अक्षिपेथाम्, अक्षिपध्वम् । ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ।

तुद् = दुःखी होणें.

३ लोट् (आज्ञार्थ) = (परस्मै०) १ तुदतु, तुदताम्, तुदन्तु । २ तुद, तुदतम्, तुदत । ३ तुदानि, तुदाव, तुदाम ।

(आत्मनेपद) १ तुदताम्, तुदेताम्, तुदन्ताम् । २ तुदस्व, तुदेथाम्, तुदध्वम् । ३ तुदै, तुदावहै, तुदामहै ।

मुच् = मुक्त करणें.

४ विधिलिङ् (विध्यर्थ) =(परस्मै०) १ मुञ्चेत्, मुञ्चेताम्, मुञ्चेयुः । २ मुञ्चेः, मुञ्चेतम्, मुञ्चेत । ३ मुञ्चेयम्, मुञ्चेव, मुञ्चेम ॥

(आत्मने०) १ मुंचेत, मुंचेयाताम्, मुंचेरन् । २ मुंचेथाः, मुंचेयाथाम्, मुंचेध्वम् । ३ मुंचेय, मुंचेवहि, मुंचेमहि ॥

आतां सहाव्या गणाचे आणखी कांहीं उभयपदी धातु पहा—

षष्ठ गणाचे धातु

उभयपदी

कृष् = (नांगरणें) कृषति-ते । चकर्ष, चकृषे । क्रष्टा, कर्ष्टा । कर्क्ष्यति-ते । क्रक्ष्यति-ते ।

क्षिप् = (फेंकणें) क्षिपति-ते । चिक्षेप, चिक्षिपे । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति-ते ।

तुद् = (दुःख होणें) तुदति-ते । तुतोद, तुतुदे । तोत्ता । तोत्स्यति-ते ।

दिश् = (सांगणें, आज्ञा करणें) दिशति-ते । दिदेश, दिदिशे । देष्टा । देक्ष्यति-ते ।

नुद् = (प्रेरणा करणें) नुदति-ते । नुनोद, नुनुदे । नोत्ता । नोत्स्यति-ते ।

भ्रस्ज् = (भुलणें) भृज्जति-ते । बभ्रज्ज, बभर्जे । भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति-ते

मिल् = (मिळणें, एकत्र होणें) मिलति-ते । मिमेल, मिमिले । मेलिता । मेलिष्यति-ते ।

मुच् = (सोडणें) मुञ्चति-ते । मुमोच, मुमुचे । मोक्ता । मोक्ष्यति-ते ।

लिप् = (लेपन करणें) लिंपति-ते । लिलेप, लिलिपे । लेप्ता । लेप्स्यति-ते ।

विद् = (जाणणें, मिळविणें) विंदति-ते । विवेद, विविदे । वेत्ता, वेदिता । वेत्स्यति-ते । वेदिष्यति-ते ।

सिच् = (शिंपडणें) सिंचति-ते । सिषेच, सिषिचे । सेक्ता । सेक्ष्यति-ते ।

ह्या धातूंचीं रूपें बनवून त्यांचा वाक्यांमध्यें उपयोग करा.

संस्कृत वाक्यानि

१ कृषीवलाः भूमिं कृषन्ति । ते भूमिं कदा कर्ष्यन्ते ? प्रथमं राजा भूमिं कृषते, पश्चात् प्रजाजनाः कृषन्ते ।

२ सः वस्त्रं कूपे क्षिपति । अहं मम वस्त्रं तत्र न आक्षिपम् । तौ तत्र किं क्षेप्स्येते ?

३ तस्य भृत्य. तुदति । सः अतुदत् । तौ न अतुदेताम् । स तत्र तोत्स्यति किम् ?

४ रामः लक्ष्मणं दिदेश । स त्वां कदा देक्ष्यति ? अहं तं न आदिशम् । स एव भवान् दिशतु ।

५ स धान्यं भृज्जते । स न बभर्जे । अहं एव चणकान् भ्रक्ष्यामि । त्वं भ्रक्ष्यसि किम् ?

६ स अद्य तं मिलति । न स गतमासे एव मिमेल । त्वं कदा मेलिष्यसि ? स न अमिलत् ।

७ स इदानीं जलं मुंचति । मेघाः आकाशात् जलं मुञ्चन्ति । त्वं तं पशुं कदा मोक्ष्यसे ?

८ त्वं स्वकीयं गृहं कदा क्षेप्स्यसे ? अहं तत्स्थानं न क्षिपामि । स एव क्षिपतु ।

९ मनुष्यः ध्यानेन सुखं विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यम् । विद्यया विन्दतेऽमृतम् ।

१० स उद्याने वृक्षेभ्यः जलं सिंचति । त्वमपि तथैव जलं सिंचस्व । वद त्वं कदा जलं सेक्ष्यसे ?

वाचकांनीं याप्रमाणें वाक्यें बनविण्याचा अभ्यास करावा. येथें सहाव्या गणाच्या धातूंचें प्रकरण समाप्त झालें. आतां पुढें चतुर्थ गणाच्या धातूंचा विचार केला जाईल.

पाठ ४

रामायणम् ।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरभंगस्याश्रमं जग्मुः । स तु तपोधनो रामं दृष्ट्वोवाच– " हे नरव्याघ्र रामचंद्र ! तवागमनस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा, त्वामतिथिमदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं न गच्छामि, इति निश्चयो मया कृतः । अतस्त्वां द्रष्टुकाम एवाऽहं स्थितोऽत्र । "

इत्युक्त्वा रामं संपूज्य, तस्याऽऽतिथ्यं कृत्वा स्वयमचिरादेवाऽग्निं प्रविवेश ।

ततो बहवस्तापसा राममभिगम्योचुः । " महानयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो राक्षसैरनाथवद्धन्यते । अतोऽस्माकं त्वमेव नाथः । एहि पश्य ।

घोरै राक्षसैर्मद्रत् क्रन्दनं कृतम् । एवं तपस्विनो दुःखं न वयं सहामः । त्वां च वयं सर्वेऽपि रक्षणार्थं समुपस्थिताः । ”

तापसानां वचनं श्रुत्वा राम उवाच– “ भो भो विप्राः ! मम वनवासो भवतां दुःखविनाशाय तथा च भवतां रक्षणायैवास्ति । अतो भवद्भिर्भयं न कर्तव्यम् । अहं शीघ्रमेव सर्वान् राक्षसान् नाशयिष्यामि । ” इति ।

ततः सीतारामलक्ष्मणास्तैः सर्वैरपि द्विजैः सह ऋषेः सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जग्मुः । अग्रतो रामो मध्ये सीता पृष्ठतो धनुष्पाणिर्लक्ष्मणश्चेति क्रमेण ते सर्वेषां तपस्विनामाश्रमाञ्जग्मुः । तत ऊर्ध्वं रामोऽगस्त्याश्रमं सीतया लक्ष्मणेन च सह गतः ।

किंचिद्दूरं गत्वा रामोऽगस्त्यस्याश्रमं ददर्श । तत्र गत्वा महाबाहू रामः सूर्यसममगस्त्यं मुनिं दृष्ट्वा, तं मुनिमभिवाद्य तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्थौ ।

मुनिश्रेष्ठोऽगस्त्यो राममुवाच— “ भवान् मम पूज्योऽतिथिर्मान्यश्च । ममाश्रमे विश्वकर्मणा निर्मितं हेमवज्रविभूषितं दिव्यं चापं विद्यते । ब्रह्मणा दत्ताश्च शरोत्तमा अत्र सन्ति । अक्षय्यसायको तूणीरौ च । रजतकोशश्च असिरस्ति । हे राम ! तव जयाय एतान् प्रतिगृह्णीष्व ” । तत्सर्वं श्रेष्ठमायुधजातं रामाय दत्त्वाऽगस्त्यो रामं पुनरब्रवीत् । “ इतो द्वियोजनादूर्ध्वं पंचवटीति विश्रुतो देशः । तत्र गत्वा स्वकीयं आश्रमं कुरु । स एव प्रदेशो यत्र त्वयातत ऊर्ध्वं वस्तव्यम् ” ।

अथैवं पञ्चवटीं गच्छन्रघुनंदनो महाकायं भीमपराक्रमं गृध्रं दृष्टवान् । तं गृध्रं दृष्ट्वा तौ महाभागौ रामलक्ष्मणौ तं राक्षसं मेनाते । “ को भवान् ” इति पृष्टस्तु स गृध्र उवाच– “ वत्स राम ! मामात्मनः पितुर्वयस्यं विद्धि ” । इति । पूजयित्वा पितृसखं गृध्रं राघवस्तस्य कुलं नाम च पप्रच्छ । स आचचक्षे । “ प्रजापतेर्दक्षस्य षष्टिर्दुहितरः । तासां अष्टौ कश्यपः प्रतिजग्राह । तासु ताम्रायाः शुकी नाम्न्येकतमा कन्यका बभूव । तस्याः पौत्री विनता नाम्न्यासीत् । विनतायाः पुत्रयोर्गरुडारुणयोर्मध्येऽरुणादहं जातः । जटायुरिति मे नाम । संपातिश्च ममाग्रजः । सोऽहं यदीच्छसि ते सहायको

त्स्यामि । सलक्ष्मणे त्वयि बहिर्यातेऽहं सीतां रक्षिष्ये ।" इति । एवं जटायुना कथितं वृत्तान्तं रामः शुश्राव । श्रुत्वा च तं पितुर्मित्रं ज्ञात्वा पूजयामास ।

ततस्तेन पक्षिणा सार्धं पञ्चवटीं गत्वा रामलक्ष्मणौ रम्ये गोदावरीप्रदेशे यथा कथितमगस्त्येन तथाऽऽश्रमं चक्रतुः । बहुफले तस्मिन्प्रदेशे सह सीतया रामलक्ष्मणौ सुखेन कंचित्कालं न्यवसताम् ।

अथ कदाचिद् दशग्रीवस्य रक्षसो भगिनी शूर्पणखा देवतोपमं रामं विलोक्य तत्रागता । तं रामं दृष्ट्वा सा राक्षसी काममोहिता बभूव । तां दृष्ट्वा रामोऽपि स्मितपूर्वमब्रवीत् । "कृतदारोऽस्मि । इयं मम दयिता भार्या सीता । अतो मम भ्रातरं भज "। एतच्छ्रुत्वा रामं विसृज्य राक्षसी लक्ष्मणं प्राप्ता । तामागतां लक्ष्मणोऽब्रवीत् । " कथं दासस्य मे भार्या भूत्वा त्वं दासी भवितुमिच्छसि परवशोऽहम् । मम भ्राता राम एव त्वां भजिष्यति । गच्छ तं प्रति "।

सा पुनः रामं गत्वोवाच । " एवंभूता ते मानुषीं भार्यां भक्षयिष्यामि । निःसपत्ना भूत्वा त्वया सह चरिष्यामि "। तच्छ्रुत्वा कुपितो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । " अनार्यैः सहाऽऽर्यैः कथंचनैवं परिहासो नैव कार्यः । अलं परिहासेन "।

लक्ष्मणस्तु तच्छ्रुत्वा खड्गमुद्धृत्य तस्याः शूर्पणखायाः कर्णनासिके चिच्छेद । सा तु शूर्पणखा तदा विस्वरं विनद्य यथागतं वनं प्रदुद्राव ।

सा ततो रुधिरं विक्षरन्ती घोरदर्शना शूर्पणखा भ्रातुः खरस्य स्थानं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं शशंस ।

एवंविधां भगिनीं शूर्पणखां दृष्ट्वा खरः खरतरं वाचं स्वभ्रातरं दूषणनामानमुवाच । " हे भ्रातः ! चित्तानुवर्तिनां मम राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि सज्जीकुरु "। इति । एवं ब्रुवाणस्य सर्वमेव दूषण आचचक्षे । " युक्तो महारथः सद्यः । निर्यान्ति च घोराणां राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि "।

तानागतान्राक्षसान् रामो ददर्श । रामोऽपि चापमुद्यम्य ज्याघोषेण दिशः

पूरयन् तत्रैव सज्जीभूत्वा स्थितः । क्रुद्धा निशाचरा रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त । रामस्य शरा अपि राक्षसानां प्राणानाददुः । क्रमेणैकेनैव शरेण रामेण राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि हतानि ।

राक्षसानां वधादूर्ध्वं रामस्तत्रैव सीतया सह लक्ष्मणेन च सह उवास ।

शब्दार्थ.

नरव्याघ्रः = मनुष्यश्रेष्ठ.
धनुष्पाणिः = हातात धनुष्य घेतलेला.
कृतांजलिः = हात जोडलेला
हेमवज्रविभूषितः = सोनें आणि वज्र यांनीं भूषित झालेला
अक्षय्यसायकः = ज्याचे बाण क्षय पावत नाहींत.
रजतकोशः = चांदीचें म्यान.
आयुधजातं = शस्त्रांचा समूह.
द्वियोजनं = दोन योजन.
वयस्य = मित्र.
विस्वरं = बेसूर.
पितृसखः = बापाचा मित्र.
प्रतिजग्राह = लग्न केलें.
पौत्री = नात.
न्यवसतां = (ते दघे) राहिले.
कृतदारः = ज्यानें विवाह केला आहे असा.
दयिता = प्रिया.
परवशः = परतंत्र.
कथंचन = कशा प्रकारानें ही.
अलं = बस.
निर्यात = गेलेला.
सज्जीभूतः = तयार.
आददुः = घेते झाले.
खरतरं = अधिक कठोर.

पाठ ५

चतुर्थ गणाचे परस्मैपदी धातु

ज्याप्रमाणें प्रथम गणाच्या धातूला ' अ ' दशम गणाच्या धातूला ' अय ' आणि सहाव्या गणाच्या धातूला ' अ ' लागतो, त्याचप्रमाणें चतुर्थ गणाच्या धातूला " य " लागतो. उदाहरणार्थ—

१ प्रथम गण = वद् + अ + ति = वदति ।
२ दशम गण = भक्ष् + अय + ति = भक्षयति ।
३ षष्ठ गण = विश् + अ + ति = विशति ।
४ चतुर्थ गण = क्रुध् + य + ति = क्रुध्यति ।

वाचकांनीं या चिन्हांकडे विशेष लक्ष द्यावें. हीं प्रत्येक गणाचीं चिन्हें आहेत; यांना विकरण म्हणतात. आतां चतुर्थ गणाच्या धातूंचीं रूपें कशीं बनवावीं, तें या धड्यांत दाखवावयाचें आहे. वरील 'क्रुध्यति' रूपावरून वाचकांना हें *समजलेंच असेल कीं, या गणामध्यें 'ति' च्या पूर्वी 'य' लागतो.* बाकीचीं रूपें प्रथम गणाच्या रूपांप्रमाणेंच होतात.

चतुर्थ गणाचे परस्मैपदी धातु.

असु = (फेंकणें.)

१ लट् = (वर्तमान काळ) १ अस्यति, अस्यतः, अस्यन्ति । २ अस्यसि, अस्यथः, अस्यथ । ३ अस्यामि, अस्यावः, अस्यामः ।

क्रुध् = (क्रोधित होणें.)

२ लिट् = (अनद्यतन परोक्ष भूत) १ चुक्रोध, चुक्रुधतुः, चुक्रुधुः । २ चुक्रोधिथ, चुक्रुधथुः, चुक्रुध । ३ चुक्रोध, चुक्रुधिव, चुक्रुधिम ।

क्लमु = (थकणें.)

३ लुट् = (अनद्यतन भविष्य) १ क्लमिता, क्लमितारौ, क्लमितारः । २ क्लमितासि, क्लमितास्थः, क्लमितास्थ । ३ क्लमितास्मि, क्लमितास्वः, क्लमितास्मः ।

क्रुध् = (क्रोध करणें.)

४ लृट् = (भविष्य काळ) १ क्रोधिष्यति, क्रोधिष्यतः, क्रोधिष्यन्ति । २ क्रोधिष्यसि, क्रोधिष्यथः, क्रोधिष्यथ । ३ क्रोधिष्यामि, क्रोधिष्यावः, क्रोधिष्यामः ।

५ लेट्चा प्रयोग वेदामध्येंच होतो, म्हणून येथें त्याचीं रूपें सांगितलीं नाहींत

कुप् = (रागावणें)

६ लोट् = (आज्ञार्थ) १ कुप्यतु, कुप्यताम्, कुप्यन्तु। २ कुप्य, कुप्यत, कुप्यत। ३ कुप्यानि, कुप्याव, कुप्याम।

७ लङ् = (अनद्यतनभूत) १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन्। २ अकुप्यः, अकुप्यतम्, अकुप्यत। ३ अकुप्यम्, अकुप्याव, अकुप्याम।

८ लिङ् = (विधिलिङ्) १ कुप्येत्, कुप्येताम्, कुप्येयुः। २ कुप्येः, कुप्येतम्, कुप्येत। ३ कुप्येयम्, कुप्येव, कुप्येम।

(आशीर्लिङ्) १ कुप्यात्, कुप्यास्ताम्, कुप्यासुः। २ कुप्याः, कुप्यास्तम्, कुप्यास्त। ३ कुप्यासम्, कुप्यास्व, कुप्यास्म।

९ लुङ् = (भूतकाळ) १ अकुपत्, अकुपताम्, अकुपन्। २ अकुपः, अकुपतम्, अकुपत। ३ अकुपम्, अकुपाव, अकुपाम।

१० लृङ् = (हेतुहेतुमद्भावार्थ) १ अकोपिष्यत्, अकोपिष्यताम्, अकोपिष्यन्। २ अकोपिष्यः, अकोपिष्यतम्, अकोपिष्यत। ३ अकोपिष्यम्, अकोपिष्याव, अकोपिष्याम।

अशाच प्रकारें खालील धातूंचीं रूपें बनवा

चतुर्थ गणाचे परस्मैपद धातु

अस् = (फेंकणें) अस्यति। आस। असिता। असिष्यति।

ऋध् = (वृद्धि होणें) ऋध्यति। आनर्ध। अर्धिता। अर्धिष्यति।

कुप् = (रागावणें) कुप्यति। चुकोप। कोपिता। कोपिष्यति।

कृश् = (अशक्त होणें) कृश्यति। चकर्श। कर्शिता। कर्शिष्यति।

क्रुध् = (क्रोध करणें) क्रुध्यति। चुक्रोध। क्रोद्धा। क्रोत्स्यति।

क्लम् = (थकणें) क्लाम्यति। चक्लाम। क्लमिता। क्लमिष्यति।

क्लिद् = (भिजविणें) क्लिद्यति। चिक्लेद। क्लेत्ता, क्लेदिता। क्लेत्स्यति, क्लेदिष्यति।

क्षम् = (क्षमा करणें) क्षाम्यति । चक्षाम । क्षमिता, क्षन्ता । क्षमिष्यति, क्षंस्यति ।

क्षिप् = (फेंकणें) क्षिप्यति । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति ।

क्षुध् = (भूक लागणें) क्षुध्यति । चुक्षोध । क्षोद्धा । क्षोत्स्यति ।

क्षुभ् = (रागावणें) क्षुभ्यति । चुक्षोभ । क्षोभिता । क्षोभिष्यति ।

गुप् = (गुप्त होणें) गुप्यति । जुगोप । गोपिता । गोपिष्यति ।

गृध् = (लोभ करणें) गृध्यति । जगर्ध । गर्धिता । गर्धिष्यति ।

छो = (कापणें) छ्यति । चच्छौ । छाता । छास्यति ।

जॄ = (जीर्ण होणें) जीर्यति । जजार । जरिता, जरीता । जरिष्यति, जरीष्यति ।

तम् = (इच्छा करणें) ताम्यति । तताम । तमिता । तमिष्यति ।

तुष् = (संतुष्ट होणें) तुष्यति । तुतोष । तोष्टा । तोक्ष्यति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ युद्धे वीरः शरान् अस्यति । त्वं बाणान् असिष्यसि किम् ? सः शस्त्रान् शत्रूणां उपरि अस्यतु ।

२ तौ कुप्यतः । ते कुप्यन्ति । स इदानीं कुप्यतु । स तदा तथा न अकुप्यत् यथा त्वं अकुपः । यदि स अकोपिष्यत् तर्हि अहमपि कोपिष्यामि ।

३ यूयं कृश्यथ । किमर्थं ते चकृशुः ? त्वं कशिष्यसि किम् ? स अकृश्यत् ।

४ सर्वे प्राणिनः क्लाम्यन्ति । कः न क्लामिष्यति ? यदि स अक्लामिष्यत् तर्हि त्वमपि न गच्छ ।

५ यूयं वस्त्राणि क्षिपत । स वस्त्रं क्षिपतु । त्वं इदानीं बाणान् क्षेप्स्यसि किम् ?

६ बालकः इदानीं क्षुध्यति । त्वं नैव क्षुध्यामि । स कदा क्षोत्स्यति ? स नाऽक्षुध्यत् ।

७ वीरः न कदापि गृध्यति । स किमर्थं गर्धिष्यति ? अहं कदापि नैव गर्धिष्यामि ।

८ ईश्वरः भक्त्या तुष्यति । राजा बलेन तुष्यति । त्वं कथं तुष्यसि ? अहं धनेन नातुष्यम् ।

वाचकांनीं अशा प्रकारें वाक्यें बनवावीं व पुढें अभ्यास करावा.

पाठ ६

चतुर्थ गण परस्मैपदी धातु.

चतुर्थ गणाच्या परस्मैपदी धातूंचीं रूपें खालीं दिलीं आहेत, तीं वाचकांनीं पढावीं; तीं पाठ केलीं असतां इतर धातूसुद्धा लवकरच पाठ होतील.

तृप = (तृप्त होणें.)

१ लट् = (वर्तमान काळ) = १ तृप्यति, तृप्यतः, तृप्यन्ति । २ तृप्यसि, तृप्यथः, तृप्यथ । ३ तृप्यामि, तृप्यावः, तृप्यामः ।

२ लङ् = (अनद्यतनभूत) = १ अतृप्यत्, अतृप्यताम्, अतृप्यन् । २ अतृप्यः, अतृप्यतम्, अतृप्यत । ३ अतृप्यम्, अतृप्याव, अतृप्याम ।

३ लोट् = (आज्ञार्थ) १ तृप्यतु, तृप्यताम्, तृप्यन्तु । २ तृप्य, तृप्यतम्, तृप्यत । ३ तृप्याणि, तृप्याव, तृप्याम ।

४ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ तृप्येत्, तृप्येताम्, तृप्येयुः । २ तृप्येः, तृप्येतम्, तृप्येत । ३ तृप्येयम्, तृप्येव, तृप्येम ।

(आशीर्लिङ्) = १ तृप्यात्, तृप्यास्ताम्, तृप्यासुः । २ तृप्याः, तृप्यास्तं, तृप्यास्त । ३ तृप्यासम्, तृप्यास्व, तृप्यास्म ।

त्रस् = (त्रस्त होणें.)

५ लृट् = (भविष्यत्काळ) १ त्रसिष्यति, त्रसिष्यतः, त्रसिष्यन्ति । २ त्रसिष्यसि, त्रसिष्यथः, त्रसिष्यथ । ३ त्रसिष्यामि, त्रसिष्यावः, त्रसिष्यामः ।

नृत् = (नाचणें.)

६ लिट् = (अनद्यतनपरोक्षभूत) = १ ननर्त, ननृततुः, ननृतुः। २ ननर्तिथ, ननृतथुः, ननृत। ३ ननर्त, ननृतिव, ननृतिम।

अशा प्रकारानें पुढील धातूचीं रूपें वाचकांनीं बनवावीं.

चतुर्थ गण परस्मैपदी धातु.

तृप् = (तृप्त होणें) तृप्यति। ततर्प। तर्पिता, तर्प्ता। तर्पिष्यति, तर्प्स्यति।

तृष् = (तहान लागणें) तृष्यति। ततर्ष। तर्षिता। तर्षिष्यति।

त्रस् = (भ्याला होणें) त्रस्यति। तत्रास। त्रसिता। त्रसिष्यति।

दम् = (वश होणें) दाम्यति। ददाम। दमिता। दमिष्यति।

दस् = (नाश होणें) दस्यति। ददास। दसिता। दसिष्यति।

दिव् = (खेळणें) दीव्यति। दिदेव। देविता। देविष्यति।

दुष् = (दोषित होणें) दुष्यति। दुदोष। दोष्टा। दोक्ष्यति।

दृप् = (गर्विष्ठ होणें) दृप्यति। ददर्प। दर्पिता, दर्प्ता, द्रप्ता। दर्पिष्यति, दर्प्स्यति, द्रप्स्यति।

दो = (तुकडे करणें) द्यति। ददौ। दाता। दास्यति।

द्रुह् = (द्रोह करणें) द्रुह्यति। दुद्रोह। द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा। द्रोहिष्यति, ध्रोक्ष्यति।

नश् = (नाश पावणें) नश्यति। ननाश। नशिता, नष्टा। नशिष्यति, नंक्ष्यति।

नृत् = (नाचणें) नृत्यति। ननर्त। नर्तिता। नर्तिष्यति, नर्त्स्यति।

पुष् = (पुष्ट होणें) पुष्यति। पुपोष। पोष्टा। पोक्ष्यति।

भ्रम् = (फिरणें) भ्राम्यति। बभ्राम। भ्रमिता। भ्रमिष्यति।

भ्रंश् = (पडणें) भ्रश्यति। बभ्रंश। भ्रंशिता, भ्रंशिष्यति।

मद् = (हर्षित होणें) माद्यति। ममाद। मदिता। मदिष्यति।

मिद् = (प्रीति करणें) मेद्यति। मिमेद। मेदिता। मेदिष्यति।

मुह् = (मोहित होणें) मुह्यति। मुमोह। मोहिता। मोहिष्यति।

मृग् = (धुंडणे, शिकार करणें) मृग्यति । ममर्ग । मर्गिता । मर्गिष्यति ।
मृष् = (सहन करणें) मृष्यति । ममर्ष । मर्षिता । मर्षिष्यति ।
यस् = (प्रयत्न करणें) यस्यति । ययास । यसिता । यसिष्यति ।
राध् = (वाढणें) राध्यति । रराध । राद्धा । रात्स्यति ।
रिष् = (नाश होणें) रिष्यति । रिरेष । रेषिता । रेषिष्यति ।
रुष् = (हिंसा करणें) रुष्यति । रुरोष । रोषिता, रोष्टा । रोषिष्यति ।
लुप् = (लुप्त होणें) लुप्यति । लुलोप । लोपिता । लोपिष्यति ।
लुभ् = (लोभ करणें) लुभ्यति । लुलोभ । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति ।
व्यध् = (ताडण करणें) विध्यति । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति ।
व्रीड् = (लज्जा करणें) व्रीड्यति । विव्रीड । व्रीडिता । व्रीडिष्यति ।
शम् = (शांत होणें) शाम्यति । शशाम । शमिता । शमिष्यति ।
शुध् = (शुद्ध होणें) शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । शोत्स्यति ।
शुष् = (सुकणें) शुष्यति । शुशोष । शोष्टा । शोक्ष्यति ।
शो = (बारीक करणें) श्यति । शशौ । शाता । शास्यति ।
श्रम् = (थकणें) श्राम्यति । शश्राम । श्रमिता । श्रमिष्यति ।
श्लिष् = (आलिंगन देणें) श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ।
ष्ठिव् = (थुंकणें) ष्ठीव्यति । तिष्ठेव । ष्ठेविता । ष्ठेविष्यति ।
षह् = (तृप्त होणें) सह्यति । ससाह । सहिता । सहिष्यति ।
सिध् = (सिद्ध होणें) सिध्यति । सिषेध । सेद्धा । सेत्स्यति ।
सीव = (शिवणें) सीव्यति । सिषेव । सेविता । सेविष्यति ।
स्निह् = (स्नेह करणें) स्निह्यति । सिष्णेह । स्नेहिता । स्नेहिष्यति ।
स्विद् = (घाम येणें) स्विद्यति । सिष्वेद । स्वेत्ता । स्वेत्स्यति ।
हृष् = (आनंदित होणें) हृष्यति । जहर्ष । हर्षिता । हर्षिष्यति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ कथां श्रुत्वा श्रुत्वा अहं न तृप्यामि । स त्वां नैव तर्पिष्यति । परशुरामस्य पितरः ततृपुः । देवा तृप्यन्तु ।

२ राक्षसाः अनेन कारणेन त्रस्यन्ति । के एवं न त्रसिष्यन्ति ? भवन्तः किमर्थं त्रसन्ति ? यूयं सर्वे अपि मा त्रस्यत ।

३ सर्वे बालका इदानीं दीव्यन्ति । यूयं कदा देविष्यथ ? वयं अद्य नैव देविष्यामः । स मा दीव्यतु । अक्षैर्मा दीव्यः ।

४ शत्रवः द्रुह्यन्ति, ते सर्वे द्रुह्यन्तु, परंतु अहं कदापि नैव द्रुह्यामि । त्वमपि द्रोहिष्यसि किम् ?

५ सर्वे प्राणिनः नश्यन्ति । सर्वं जगत् नश्यति । परंतु आत्मा नैव नश्यति ।

६ नटा नृत्यन्ति । बालका नाट्यशालायां नृत्यन्तु, परंतु ते अन्यत्र न नृत्येयुः । अहं गृहे एव नर्तिष्यामि ।

७ पुरुषः अन्नेन पुष्यति । शरीरं अन्नेन विना न पुष्यति । त्वं कथं पोक्ष्यसि ? स रसेन पुष्यतु ।

८ राजा राज्यात् भ्रश्यति । तारकाः आकाशाद् भ्रश्यन्ति । भृत्यः प्रासादाद् भ्रश्यति । त्वं तस्मात् स्थानान्मा भ्रश्य ।

९ त्वं लुभ्यसि । अहं कदापि नैव लुभ्यामि । मूर्खाः लुभ्यन्तु । ज्ञानिनः मा लुभ्यन्तु ।

१० शरीराणि जलेन शुध्यन्ति । मनः सत्येन शुध्यति । ज्ञानेन बुद्धिः शुध्यति । तपसा आत्मा शुध्यतु ।

११ यत् त्वया प्रतिपादितं तत् कथं सिध्यति ? त्वं स्वसिद्धान्तं सेत्स्यसि किम् ?

१२ नराः विजयेन हृष्यन्ति । सर्वेऽपि धनप्राप्त्या हर्षिष्यन्ति । पुत्रस्य मुखं दृष्ट्वा मातापितरौ हृष्यतः ।

पाठ ७

चतुर्थ गण आत्मनेपदी धातु.

ह्या धातूंची रूपें खालीं लिहिल्याप्रमाणें होतात—

क्लिश् = (क्लेश भोगणें.)

१ लट् (वर्तमानकाळ) = १ क्लिश्यते, क्लिश्येते, क्लिश्यन्ते ;

२ क्लिश्यसे, क्लिश्येथे, क्लिश्यध्वे । ३ क्लिश्ये, क्लिश्यावहे, क्लिश्यामहे

खिद् = (खिन्न होणें.)

१ लङ् (अनद्यतनभूत) = १ अखिद्यत, अखिद्येताम्, अखिद्यन्त । २ अखिद्यथाः, अखिद्येथां, अखिद्यध्वम् । ३ अखिद्ये, अखिद्यावहि, अखिद्यामहि ।

तप् = (ऐश्वर्ययुक्त होणें.)

३ लोट् (आज्ञार्थ) = १ तप्यताम्, तप्येताम्, तप्यन्ताम् । २ तप्यस्व, तप्येथाम्, तप्यध्वम् । ३ तप्यै, तप्यावहै, तप्यामहै ।

पूर् = (भरणें.)

४ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ पूर्येत, पूर्येयातां, पूर्येरन् । २ पूर्येथाः, पूर्येयाथां, पूर्येध्वम् । ३ पूर्येय, पूर्येवहि, पूर्येमहि ।

युज् = (जोडणें.)

५ लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूत) = १ युयुजे, युयुजाते, युयुजिरे । २ युयुजिषे, युयुजाथे, युयुजिध्वे । ३ युयुजे, युयुजिवहे, युयुजिमहे ।

सृज् = (सोडणें.)

६ लृट् (भविष्यकाळ) = १ स्रक्ष्यते, स्रक्ष्येते, स्रक्ष्यन्ते । २ स्रक्ष्यसे, स्रक्ष्येथे, स्रक्ष्यध्वे । ३ स्रक्ष्ये, स्रक्ष्यावहे, स्रक्ष्यामहे ।

चतुर्थ गणाचे धातु.

आत्मनेपद.

क्लिश् = (दुःख भोगणें) क्लिश्यते । चिक्लिशे । क्लेशिता । क्लेशिष्यते ।

क्षी = (हिंसा करणें) क्षीयते । चिक्षिये । क्षेता । क्षेष्यते ।

खिद् = (खिन्न होणें) खिद्यते । चिखेद । खेत्ता । खेत्स्यते ।

जन् = (जन्म घेणें) जायते । जज्ञे । जनिता । जनिष्यते ।

डी = (उडणें) डीयते । डिड्ये । डयिता । डयिष्यते ।

तप् = (ऐश्वर्ययुक्त होणें) तप्यते । तेपे । तप्ता । तप्स्यते ।
दीप् = (प्रकाशणें) दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । दीपिष्यते ।
दू = (दुःखी होणें) दूयते । दुदुवे । दविता । दविष्यते ।
पत् = (ऐश्वर्ययुक्त होणें) पत्यते । पेते । पतिता । पतिष्यते ।
पद् = (जाणें) पद्यते । पेदे । पत्ता । पत्स्यते ।
पी = (पिणें) पीयते । पिप्ये । पेता । पेष्यते ।
पूर् = (भरणें) पूर्यते । पुपूरे । पूरिता । पूरिष्यते ।
प्री = (प्रीति करणें) प्रीयते । पिप्रिये । प्रेता । प्रेष्यते ।
बुध् = (जाणणें) बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते ।
मन् = (मनन करणें) मन्यते । मेने । मन्ता । मंस्यते ।
युज् = (संयोग करणें) युज्यते । युयुजे । योक्ता । योक्ष्यते ।
युध् = (लढणें) युध्यते । युयुधे । योद्धा । योत्स्यते ।
विद् = (होणें) विद्यते । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यते ।
सू = (प्रसूत होणें) सूयते । सुषुवे । सविता । सोष्यते, सविष्यते ।
सृज् = (सोडणें) सृज्यते । ससृजे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते ।
याचक आता यांचा उपयोग वाक्यांत करूं शकतील.

संस्कृत वाक्यानि

१ *त्वं किमर्थं एव क्लिश्यसे ? स क्लिश्यतां परंतु त्वं मा क्लिश्यस्व ।* लोकद्वेतोः राजा क्लिश्यते ।

२ ब्राह्मणः मन्त्र खिद्यते । त्वं खेत्स्यसे किम् ? अजायमानः बहुधा विजायते । काष्ठाद् अग्निः जज्ञे ।

३ विश्वामित्रः ऋषिषु दीप्यते । अहं दीपेन तव दीपं दीपिष्ये । स दीप्यताम् ।

४ यथा स बुध्यते तथा त्वं न बुध्यसे । तव शिष्यः यथा बुबुधे, तथा स बालः न बुध्यते ।

५ अहं मन्ये तत्रैव एतत् राज्यमिति । त्वं किं मन्यसे ? यदि त्वं एवं मंस्यते, तर्हि अहं किमपि न वदिष्यामि ।

६ यदा त्वं युध्यसे तदा तव पदातयः क्रुद्ध भवन्ति । यदि त्वं इच्छसि तर्हि मया सह युध्यस्व ।

७ तव मित्रं अत्र विद्यते किम् ? मम गृहे महाभारतस्य पुस्तकं विद्यते ।

८ त्वं अस्मिन् देशे किमर्थं तप्यसे ? सः अपि तथा न तप्यते, यथा त्वं तप्यसे ।

९ पक्षिणः आकाशे डीयन्ते । उष्णकाले मयूराः आकाशे किमर्थं न डीयन्ते ? स डयिष्यते किम् ?

वाचकांनी अशा प्रकारें धातूंची रूपें बनवून त्यांचा वाक्यामध्यें उपयोग करावा. चतुर्थ गणाच्या आत्मनेपदी धातूंचा विचार आतापर्यंत केला. आता पुढें चतुर्थ गणाच्या उभयपदी धातूंचा विचार करूं—

चतुर्थ गणाचे उभयपदी धातु.

उभयपदी धातूंचीं रूपें परस्मैपदी आणि आत्मनेपदी या दोन्ही प्रकारांनीं होत असतात—

शुच् = (शुद्ध होणें)

१ लट् = (वर्तमानकाळ)

(परस्मैपदी) = १ शुच्यति, शुच्यतः, शुच्यन्ति । २ शुच्यसि, शुच्यथः, शुच्यथ । ३ शुच्यामि, शुच्यावः, शुच्यामः ।

(आत्मनेपदी) = १ शुच्यते, शुच्येते, शुच्यन्ते । २ शुच्यसे, शुच्येथे, शुच्यध्वे । ३ शुच्ये, शुच्यावहे, शुच्यामहे ।

२ लङ् = (अनद्यतन भूत)

(परस्मैपदी) = १ अशुच्यत्, अशुच्यताम्, अशुच्यन् । २ अशुच्यः, अशुच्यतं, अशुच्यत । ३ अशुच्यम्, अशुच्याव, अशुच्याम ।

(आत्मनेपदी) १ अशुच्यत, अशुच्येताम्, अशुच्यन्त । २ अशुच्यथाः, अशुच्येथाम्, अशुच्यध्वम् । ३ अशुच्ये, अशुच्यावहि, अशुच्यामहि ।

३ लोट् = (आज्ञार्थ.)

(परस्मैपदी) = १ शुच्यतु, शुच्यताम्, शुच्यन्तु । २ शुच्य, शुच्यतं, शुच्यत । ३ शुच्यानि, शुच्याव, शुच्याम ।

(आत्मनेपदी) = १ शुच्यताम्, शुच्येताम्, शुच्यन्ताम् । २ शुच्यस्व, शुच्येथाम्, शुच्यध्वम् । ३ शुच्यै, शुच्यावहै, शुच्यामहै ।

४ लिङ् = (विधिलिङ्)

(परस्मैपदी) = १ शुच्येत्, शुच्येताम्, शुच्येयुः । २ शुच्येः, शुच्येतम्, शुच्येत । ३ शुच्येयम्, शुच्येव, शुच्येम ।

(आत्मनेपदी) = १ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन् । २ शुच्येथाः, शुच्येयाथाम्, शुच्येध्वम् । ३ शुच्येय, शुच्येवहि, शुच्येमहि ।

अशा प्रकारें निरनिराळ्या लकारांचीं रूपें बनवितां येतात.

चतुर्थ गणाचे धातु.

उभयपदी.

रञ् = (*रंग देणें*) *रज्यति-ते । ररञ्ज-ररञ्जे ।* रंक्ता । रंक्ष्यति-ते ।

शुच् = (शुद्ध करणें) शुच्यति-ते । शुशोच । शोचिता । शोचिष्यति-ते ।

संस्कृत वाक्यानि

१ रंजयिता वस्त्राणि रज्यति । त्वं किं न वस्त्रं रज्यसे ? अहं नैव रंक्ष्यामि ।

२ त्वं सर्वं शुच्यसे । अहं न शुच्ये । वयं शुच्यामहे । त्वं शोचिष्यसि । युवां शोचिष्यथः । यूयं शोचिष्यथ ।

संधि केलेलीं वाक्यें.

१ त्वं किमिच्छसि ? तौ किमिच्छतः ? तेऽत्र क्रीडितुमिच्छन्ति किम् ? ते केमर्थमत्र क्रीडितुं नेच्छन्ति ? सर्वे बालका अत्रैवेदानीं क्रीडन्तु ।

२ बालको बालकेन सह क्रीडति । ते सर्वे बालकास्तत्र तैः सह क्रीडन्तु। सर्वे मनुष्याः सर्वैर्बालकैः सहात्रैवेदानीं क्रीडन्तु ।

३ सा बालिका पुष्पमालां गुम्फति । तत्रेदानीं सर्वाः स्त्रियः किं कुर्वन्ति ? किं न स्त्रियोऽपि बालिकाभिः सह पुष्पाणां मालाः गुंफितुमिच्छन्ति ?

४ वायुर्वनस्थान्वृक्षान्धुनोति । सर्वेऽपि प्राणिनो जलेनोदरं पृणन्ति ।

येथें चतुर्थ गणाचा विचार समाप्त झाला. याच्या पुढें द्वितीय गणाच्या धातूंचा विचार केला जाईल. त्यापूर्वी पुढील धड्यांत एक वाचनपाठ दिलेला आहे, तो आतां वाचा.

पाठ ८

रामायणम् ।

ततः शूर्पणखा दूषणं खरं त्रिशिरसं च रामेण हतं दृष्ट्वा परमोद्विग्ना रावणपालितां लंकां जगाम, ददर्श च दशग्रीवम् । तं रावणमुपगम्य भयविह्वला शूर्पणखाऽब्रवीत् । " हे रावण ! त्वं कामभोगेषु प्रमत्तः बोद्धव्यं घोरं भयं नाऽवबुध्यसे । कामवृत्तं लुब्धं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तं महीपतिं प्रजाः बहु न मन्यन्ते । एकेन रामेण राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि हतानि, खरोऽपि दूषणेन सह हतः । दंडकारण्यं निर्भयं कृतम् । ऋषयो निर्भयाः जाताः । कथं त्वं सर्वमेतत् नाऽवबुध्यसे ? "

एतच्छ्रुत्वा रावणः सक्रुद्धस्तां पुनः पप्रच्छ । " कोऽयं रामः ? किं वीर्यः ? तस्य किं रूपम् ? किमर्थं प्रविष्टो दुर्गमं दंडकारण्यम् ? किं च तस्यायुधं येन राक्षसा हताः ? केन च त्वं एवं विरूपिता ? " इति ।

रावणस्य भाषणं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता शूर्पणखा रामलक्ष्मणयोः पराक्रम-

माख्यातवती । सा रावणं पुनरुवाच– "हे दशमुख ! रामस्य धर्मपत्नी सीता नाम विशालाक्षी सुंदरी तथारूपा नारी मया कुत्राऽपि न दृष्टपूर्वा । यादृशी सीता तादृशी न देवी, न गंधर्वी, न यक्षी, न किन्नरी । अतः सा तवैवाऽनुरूपा भार्या । त्वं च तस्या योग्यः पतिः । अहं तामानेतुमुद्यताऽस्मि, परंतु क्रूरेण लक्ष्मणेन विरूपिताऽस्मि । " इति ।

श्रुत्वा तच्छूर्पणखावचनं राक्षसाधिपो रावणो रथशालां गत्वा "रथः संयुज्यतां" इति सूतं संचोदयामास ।

रावणो रथमास्थाय समुद्रस्य पारं गत्वा मारीचस्याश्रमं ददर्श । तत्र जटामडलधारिणं नियताहारं मारीचं नाम राक्षसं दृष्ट्वा उवाच— " भवान् हि मे परमा गतिः । जनस्थाने मानुषेण त्रिशिरदूषणादयो राक्षसा हताः । मम भगिनी शूर्पणखाऽपि कर्णनासिकाच्छेदनेन विरूपिता । अतोऽस्य भार्यां जनस्थानादानयिष्यामि । तत्र मे सहायो भव । सीतायाः संमुखं सौवर्णो मृगो भूत्वा विचर । त्वां तु दृष्ट्वा सीता निःसंशयं त्वां गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं च कथयिष्यति । रामलक्ष्मणौ अपि त्वद्ग्रहणार्थं आश्रमाद्दूरं गमिष्यतः । यदा ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विहीन आश्रमो भविष्यति, अहं तत्र प्रविश्य सीतामाहरिष्यामि । "

रावणस्यैतद्वचनं श्रुत्वा महातेजा मारीचः प्रत्युवाच " हे राजन् ! सुलभाः प्रियवादिनः । अप्रियस्य पथ्यस्य च श्रोता वक्ता च दुर्लभः । अयुक्ताचारश्चपलस्त्वं महावीर्यगुणोपेतं रामं न बुध्यसे । संक्रुद्धो रामो लोकान् राक्षसान् कुर्यात् । त्वद्विधः कामवृत्तो हि राजा दुःशीलः पापमंत्रितः स्वजनं राष्ट्रमात्मानं च हन्ति । दीप्तस्याग्नेर्ज्वालेव सा सीता धर्षयितुं न शक्या । परदारामर्शात्तु, नाऽन्यन्महत्पातकं परतरम् । अतः स्वदारनिरतो भव । रक्ष स्वकुलं राक्षसांश्च । "

तन्मारीचस्य युक्तं वाक्यं रावणस्तु न प्रतिजग्राह । कालप्रेरितश्चाऽब्रवीत्– " मारीच ! निष्फलं वाक्यं किमर्थमेवं ब्रवीषि ? खरघातिनस्तस्य रामस्य प्रिया भार्या सीता मयाऽवश्यमेव हर्तव्या । मादृशस्य राज्ञः प्रतिकूलो भूत्वा

न कोऽपि सुखं प्राप्नोति । यदि त्वं ममैतत्कार्यं स्वेच्छया न कर्तुमिच्छसि तर्हि बलात्करिष्यसि । " ततस्ताटिकासुतो मारीचस्तथेत्युवाच । तत उभौ अपि राघवस्याश्रमं जग्मतुः । मारीचो मृगो भूत्वा रामस्याऽऽश्रमद्वारि विचचार । तं सौवर्णमृगं सुरुचिरं दृष्ट्वा प्रहृष्टा सीता भर्तारं रामं लक्ष्मणं चाब्रवीत्– " हे राम ! पश्य सौवर्णं मृगं ! अहो अस्य रूपं । अहो लक्ष्मीः । स्वरसंपच्च शोभना । हे महाबाहो राम ! आनयैनं । एष नः क्रीडार्थं भविष्यति । " इति ।

एवं प्रचोदितो रामो लक्ष्मणमुवाच । " हे लक्ष्मण ! इह त्वं सन्नद्धो भव । रक्ष तावत् सीताम् । यावदहमानयामि मृगम् । अप्रमत्तेन त्वया भाव्यम्, प्रयत्नेन रक्षितव्या च त्वया सीता । " इति ।

इत्यादिश्य उग्रपराक्रमो रामो चापं गृहीत्वा मृगमनुगतः । रामं अवेक्ष्या-ऽवेक्ष्य धावन्मृगो मुहूर्तादेव न ददृशे मुहुर्दूरादेव प्रकाशते च । रामस्तु तमु-द्दिश्य प्रदीप्तं ब्रह्मास्त्रं मुमोच । स शरः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदयं बिभेद, तदा तत्रैव स न्यपतत् । आप्तकालं ज्ञात्वा तदा मरणसमये रामस्येवाक्रोशं चकार– " हा सीते ! हा लक्ष्मण ! " इति । एवमाक्रोशं कृत्वा तत्रैव ममार च ।

तस्य तीव्रं शब्दं च श्रुत्वा रामो भयं आविवेश । तच्छब्दं श्रुत्वा " रामो कथं भवेत् ? कथं च लक्ष्मणः ? " इति स मनसि विचारयामास ।

एवं मृगरूपं राक्षसं हत्वा त्वरमाण आश्रमाभिमुखं ससार ।

अत्र सीता रामस्यार्तं शब्दं श्रुत्वा लक्ष्मणमाह—" गच्छ रामं जानीहि । आक्रंदमानं भ्रातरं त्रातुमर्हसि " इति ।

भ्रातुराज्ञां स्मृत्वा न जगाम लक्ष्मणः । जनकात्मजा ततः क्रुद्धा तमुवाच- " यस्त्वमस्यामवस्थायां नाभिगच्छसि भ्रातरं, नूनं मत्कृते लोभादेवाऽत्र स्थितोऽसि । "

एवं ब्रुवन्तीं वैदेहीं लक्ष्मणोऽब्रवीत्— " हे देवि ! ते भर्ता पन्नगासुर-गंधर्वदेवदानवराक्षसैरपि नैव जेतुं शक्यः । समरेऽदम्यो हि रामः । अतो मां

नैवं वक्तुमर्हसि । अस्मिन्वने राघवं विना त्वां हातुं नोत्सहे । नाऽन्यथा र्चिन्तयितुमर्हसि वैदेहि । महावने विविधवाचो राक्षसा एवं व्याहरन्त्येव ।" इति ।

तथापि क्रुद्धा सीता संरक्तलोचना भूत्वा परुषं वाक्यमब्रवीत्- "अनार्य लक्ष्मण ! हे नृशंस ! कुलपांसन ! मन्ये राघवस्य महद्व्यसनं तुभ्यं रोचत एव । नैतच्चित्रं यत् त्वद्विधेषु सपत्नेषु प्रच्छन्नचारिषु नृशंसेषु पापं भवेत्, सुदुष्टस्त्वम् । मन्ये मम हेतोरेव त्वमेकं राममनुगतोऽसि । भरतेनापि वा प्रयुक्तो भवेः हे सौमित्रे ! नैव तवोद्दिष्टं सिध्यति । कथं रामं भर्तारं प्राप्याऽन्यं जनं कामयेयम् ? यदि इतो न गच्छसि रामरक्षणाय, तर्हि त्वत्समक्षमेवाऽत्र प्राणान्संत्यजामि ।" इति ।

एवं परुषमुक्तो जितेन्द्रियो लक्ष्मणः प्राञ्जलिराह । — "नोत्सहे वक्तुमस्योत्तरम् । हे सीते ! स्त्रीषु न विश्वसेद्वाक्यम् । स्वभाव एवैषो नारीणाम् । भवती तु मम दैवतम् । इदं तु तव वाक्यं तप्तनाराचसंनिभं न सहे श्रोतुम् । उपशृण्वन्तु मे साक्षिणः सर्वेऽपि वनचराः परुषं यथाऽहं वाक्यं त्वयोक्तोऽस्मि । स्त्रीत्वाद् दुष्टस्वभावेन मां भ्रातृवाक्ये व्यवस्थितमपि विशंकसे ! अस्तु ते स्वस्ति । गच्छामि यत्र काकुत्स्थः ।" इत्युक्त्वा त्रिधो गुप्त्वा लक्ष्मणो निष्क्रांतः ।

वृक्षवल्लीषु प्रच्छन्नो रावणस्तदा क्षिप्रमेव परिव्राजकरूपधृक् काषायवस्त्रधारी वैदेहीमभिचक्राम । रामस्याश्रममागत्य तत्र सीतां दृष्ट्वा मन्मथोपसुदीरयन् सीतामेवमब्रवीत् "पीतकौशेयवासिनि ! त्वं श्रीः शुभा वा लक्ष्मीरप्सरा वा काऽसि ? का त्वं देवता प्रतिभासि मे । कथं पुनस्त्वमिहागताऽसि ? राक्षसानामयं वासः ।" इति ।

एवं रावणेन संपृष्टा सीता सर्वं प्रोवाच वृत्तम् । सा तमुवाच च- "आगमिष्यति मे भर्ता पुष्कलं वन्यमादाय । स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं च समाचक्ष्व । एकाकी च त्वमस्मिन्दंडकारण्ये किं चरसि ?" इति ।

स रावणः प्रत्युवाच– " स देवासुरमानुषा लोका येन वित्रासिताः सोऽहं रावणो नाम राक्षसेश्वरः । लङ्का नाम महापुरी गिरिमूर्धनि सागरमध्येऽस्ति, तत्र गत्वा मेऽग्रमहिषी भव । " इति।

अनादृत्य तस्य तद्वाक्यं कुपिता जनकात्मजा तं प्रत्युवाच —" अहं जितेन्द्रियमक्षोभ्यं राममेवानुव्रताऽस्मि । त्वं पुनर्जम्बुको भूत्वा सिंहीं मामिच्छसि ? नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमपि । "

श्रुत्वा तत्सीतावाक्यं दशग्रीवः स्वकीयं वपुः सुमहच्चकार सीतां पुनर्बभाषे च – " मन्ये त्वया मम वीर्यपराक्रमौ न श्रुतौ । अहं भुजाभ्यां पृथिवीमुद्वहेयम्, समुद्रमपि संपूर्णमापिबेयम्, रणे मृत्युमपि हन्याम्। " इति ।

इत्युक्त्वा रावणः सीतां केशेषु हस्तेनैकेन जग्राह अपरेणोर्वोः । एवं गृहीता सा सीता भयार्ता विह्वलं चुक्रोश–" हा राम, हा राम " इति । " हा लक्ष्मण, हा लक्ष्मण " इति च । एवं ह्रियमाणा सीता विललाप चैवम्– "हा राम! न जानीषे मां राक्षसेन ह्रियमाणाम् । न पश्यसि मामधर्मेण ह्रियमाणाम् । कथं न शाधि पापमेवंविधं रावणम् । हन्त ! सकामा खलु कैकेयीदानीं संवृत्ता। हे राम ! पश्य माम् , रक्ष माम् " इति ।

एवं विलपन्तीं सीतां गृहीत्वा रावणो लंकां प्रस्थित. ।

शब्दार्थ.

उद्विग्न = खिन्न, दु:खी.	चपल = चपळ.
पालिता = पालन केली गेलेली.	सन्नद्ध = तयार, सिद्ध.
विह्वल = दु:खी, पीडित.	त्वरमाणः = जलदी करणारा.
बोद्धव्यं = जाणण्यास योग्य.	ससार = निघाला.
ग्लान = खेडवळ, पीडलेला.	पन्नग = सर्प.
आख्यातवती = सांगणारी.	जेतुं = जिंकण्याकरितां.
नियताहार = नियमित भोजन.	हातुं = सोडण्याकरितां.
पथ्य = हितकर.	विविधवाचः = अनेक प्रकारानें शब्द बोलणारे.
अयुक्ताचार = दुराचारी.	

व्याहरंति = बोलतात.
परुष = कठोर.
पापमंत्रित = पापयुक्त सल्ला.
बलात् = जबरदस्तीनें.
तथा = ठीक आहे.
लक्ष्मी = शोभा.
स्वरसंपत् = शब्दांची शोभा.
काकुत्स्थः = राम.
नृशंस = क्रूर.
कुलपांसन = कुलघातकी.
नाराचः = बाण.
संनिभ = सदृश.
वन्य = वनांत उत्पन्न झालेला.

समासाः ।

१ रावणपालिता = रावणेन पालिता ।
२ कामभोगौ = कामश्च भोगश्च ।
३ विशालाक्षी = विशाले अक्षिणी यस्याः सा ।
४ दृष्टपूर्वा = पूर्वं दृष्टा ।
५ रथशाला = रथानां शाला ।
६ जटामंडलधारिन् = जटायाः मंडलं जटामंडलं । तद् धारयतीति जटामंडलधारी ।
७ नियताहारः = नियतः आहारः यस्य ।
८ कर्णनासिकाच्छेदनं = कर्णश्च नासिका च कर्णनासिके तयोः छेदनं ।
९ प्रियवादिन् = प्रियं वदति इति ।
१० अयुक्ताचारः = न युक्तः अयुक्तः । अयुक्तः आचारः यस्य ।
११ महावीर्यगुणोपेतः = वीर्यं च गुणश्च वीर्यगुणौ । महान्तौ च तौ वीर्यगुणौ च महावीर्यगुणौ । ताभ्यां उपेतः ।
१२ उग्रपराक्रमः = उग्रः पराक्रमो यस्य ।
१३ संरक्तलोचना = संरक्ते लोचने यस्याः सा ।
१४ काषायवस्त्रधारी = काषायं च तद्वस्त्रं च काषायवस्त्रं । तद् धारयति इति ।

पाठ ९

द्वितीय गणाचे धातु.

जशीं प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ आणि दशम गण यांचीं क्रमशः "अ, य, अ, अय" हीं विकरणें आहेत, तशा तऱ्हेचें द्वितीय गणाला कोणतेंही विकरण नाहीं. विकरणाशिवायच द्वितीय गणाच्या धातूंना प्रत्यय लागत असतात ते कसे तें आतां पहा—

गण	धातु	विकरण	प्रत्यय रूप	अर्थ
प्रथम गण -	भू (भव्) +	अ +	ति = भवति =	(आहे)
चतुर्थ गण -	क्रुध् +	य +	ति = क्रुध्यति =	(रागावतो.)
षष्ठ गण -	भुज् +	अ +	ति = भुजति =	(वांकडा होतो.)
दशम गण -	गण् +	अय् +	ति = गणयति=	(मोजतो)
द्वितीय गण-	अद् +	० +	ति = अत्ति =	(खातो)
द्वितीय गण-	पा +	० +	ति = पाति =	(रक्षण करतो)
द्वितीय गण-	या +	० +	ति = याति =	(जातो.)

वाचकांच्या ध्यानांत द्वितीय गणाचें वैशिष्ट्य आतां आलेंच असेल आतां यांचीं आणखी रूपें पहा—

अद् = (खाणें, भक्षण करणें)

परस्मैपद

१ लट् (वर्तमान काळ) १ अत्ति, अत्तः, अदन्ति । २ अत्सि, अत्थः, अत्थ । ३ अद्मि, अद्वः, अद्मः ।

२ लोट् (आज्ञार्थ) = १ अत्तु, अत्ताम्, अदन्तु । २ अद्धि, अत्तम्, अत्त । ३ अदानि, अदाव, अदाम ।

३ लङ् (अनद्यतन भूत) १ आदत्, आत्ताम्, आदन् । २ आदः, आत्तम्, आत्त । ३ आदम्, आद्व, आद्म ।

४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः। २ अद्याः, अद्यातम्, अद्यात। ३ अद्याम्, अद्याव, अद्याम।

द्वितीय गणाचे धातु.

परस्मैपद.

अद् = (भक्षण करणें) अत्ति। आदत्। आद। अत्ता। अत्स्यति।
अन् =(श्वासोच्छ्वास करणें) अनिति। आन। अनिता। अनिष्यति।
अस् = (होणें) अस्ति। आसीत्। भविता। भविष्यति।
इ = (जाणें) एति। अयांचकार। एता। एष्यति।
कु = (शब्द करणें) कौति। चुकुवे। कोता। कोष्यति।
ख्या = (सांगणें) ख्याति।
चकास् = (प्रकाशित होणें) चकास्ति। चकासांचकार। चकासिता। चकासिष्यति।
जक्ष् = (खाणें) जक्षिति। जजक्ष। जक्षिता। जक्षिष्यति।
जागृ = (जागणें) जागर्ति। जजागार। जागरिता। जागरिष्यति।
दरिद्रा= (दरिद्री होणें) दरिद्राति। दरिद्रांचकार, ददरिद्रौ। दरिद्रिता। दरिद्रिष्यति।
दा = (कापणें) दाति। ददौ। दाता। दास्यति।
द्रा = (पळणें) द्राति। दद्रौ। द्राता। द्रास्यति।
नु = (स्तुति करणें) नौति। नुनाव। नविता। नविष्यति।
पा = (पालन करणें) पाति। पपौ। पाता। पास्यति।
भा = (प्रकाशित होणें) भाति। बभौ। भाता। भास्यति।
मा = (मापणें) माति। ममौ। माता। मास्यति।
या = (जाणें) याति। ययौ। याता। यास्यति।
यु = (मिश्रित करणें) यौति। युयाव। यविता। यविष्यति।
ला = (देणें, घेणें) लाति। ललौ। लाता। लास्यति।
वच् = (बोलणें) वक्ति। उवाच। वक्ता। वक्ष्यति।

- रा = (देणें) राति । ररौ । राता । रास्यति ।
रुद् = (रडणें) रोदिति । रुरोद । रोदिता । रोदिष्यति ।
ह्या धातूंचीं रूपें बनवून त्यांचा वाक्यांमध्यें उपयोग करा.

संस्कृत वाक्यें.

१ अहं फलं अस्मि । त्वं फलं असि किम् ? स किं फलं न अस्ति ? रामः फलानि एव अस्तु ।

२ तत्र पुस्तकं अस्ति, परंतु दीपः नास्ति । त्वं कुत्र असि ? अहं अत्रैव अस्मि ।

३ स शोभना कथां ख्याति । त्वं किं न ख्यासि ? यथा स शोभनां कथां आख्याति, तथा त्वं किं न आख्यासि ?

४ अद्य स जागर्ति । अहं अद्य न जागर्मि । त्वं किमर्थं जागर्षि ? स जागर्तु । त्वं जागृहि ।

५ राजा धनं ब्राह्मणाय राति । स तस्मै पुस्तकं रास्यति । अहं न तुभ्यं द्रव्यं रामि ।

६ राजा मानवान् पाति । राष्ट्रं अपि राजा एव पाति । त्वं किं पासि ? सर्वं ईश्वरः पाति ।

७ अश्वः शीघ्रं याति । श्वा अपि तथैव यातु । त्वं याहि इदानीं । अहं न यास्यामि । स यातु ।

८ त्वं किमर्थं रोदिषि ? यथा स रोदिति, तथा कः अपि न रोदिति । अहं नैव रोदिष्यामि ।

९ स वक्ति । अहं वच्मि । त्वं वक्षि । स किं वक्ष्यति ? अहमपि तथैव वक्ष्यामि । मनुष्य, वक्तु ।

१० मनुष्यः वनं एति । बालकः इदानीं गृहं एतु । त्वं किं तत्र न इष्यसि ? अहं अपि नैव तत्र एष्यामि ।

द्वितीय गणाच्या धातूंचीं रूपें.

अस् = (होणें.)

१ लट् (वर्तमानकाळ) = १ अस्ति, स्तः, सन्ति । २ असि, स्थः, स्थ । ३ अस्मि, स्वः, स्मः ।

२ लोट् (आज्ञार्थ) १ अस्तु, स्ताम् , सन्तु । २ एधि, स्तम् , स्त । ३ असानि, असाव, असाम ।

३ लङ् (अनद्यतन भूत) = १ आसीत् , आस्ताम् , आसन् । २ आसीः, आस्तम् , आस्त । ३ आसम् , आस्व, आस्म ।

४ लिङ् (विध्यर्थ) = १ स्यात् , स्याताम् , स्युः । २ स्याः, स्यातम् , स्यात । ३ स्याम् , स्याव, स्याम ।

इ =(जाणें.)

१ लट् = १ एति, इतः, यन्ति । २ एषि, इथः, इथ । ३ एमि, इवः, इमः ।

२ लोट् = १ एतु, इताम् , यन्तु । २ इहि, इतम् , इत । ३ अयानि, अयाव, अयाम ।

३ लङ् = १ ऐत् , ऐताम् , आयन् । २ ऐः, ऐतम् , ऐत । ३ आयम् , ऐव, ऐम ।

४ लिङ् = १ इयात् , इयाताम् , इयुः । २ इयाः, इयातम् , इयात । ३ इयाम् , इयाव, इयाम ।

ख्या =(सांगणें)

१ लट् = १ ख्याति, ख्यातः, ख्यान्ति । २ ख्यासि, ख्याथः, ख्याथ । ३ ख्यामि, ख्यावः, ख्यामः ।

२ लोट् = १ ख्यातु, ख्याताम्, ख्यान्तु । २ ख्याहि, ख्यातम , ख्यात । ३ ख्यानि, ख्याव, ख्याम ।

३ लङ् = १ अख्यात् , अख्याताम् , अख्युः-अख्यान् । २ अख्याः, अख्यातम् , अख्यात । ३ अख्याम् , अख्याव, अख्याम ।

४ लिङ् = १ ख्यायात्, ख्यायाताम्, ख्यायुः। २ ख्यायाः, ख्याया-तम्, ख्यायात। ३ ख्यायाम्, ख्यायाव, ख्यायाम।

जागृ = (जागणें.)

१ लट् = १ जागर्ति, जागृतः, जाग्रति। २ जागर्षि, जागृथः, जागृथ। ३ जागर्मि, जागृवः, जागृमः।

२ लोट् = १ जागर्तु, जागृताम्, जाग्रतु। २ जागृहि, जागृतम्, जागृत। ३ जागराणि, जागराव, जागराम।

३ लङ् = १ अजागः, अजागृताम्, अजागरुः। २ अजागः, अजागृ-तम्, अजागृत। ३ अजागरम्, अजागृव, अजागृम।

४ लिङ् = १ जागृयात्, जागृयाताम्, जागृयुः। २ जागृयाः, जागृ-यातम्, जागृयात। ३ जागृयाम्, जागृयाव, जागृयाम।

सूचना.

वाचकांना समजण्याकरितां कांहीं धातूंचीं रूपें येथें दिलीं आहेत. अशा प्रकारें दुसऱ्या धातूंचीं रूपेंही वाचकांना स्वतंत्र बनविता येतील रूपें बनविल्यावर त्यांचा वाक्यांमध्यें उपयोग करावा; म्हणजे वाचकास संस्कृत बोलता येईल

संधि केलेलीं वाक्यें.

१ अहं फलमपि। त्वं किमसि? स फलं किं नास्ति? रामोऽपि फलान्ये-वास्तु। अहमपि फलम्। फलमदस्त्यहम्। अद्य स किं फलानि नास्ति? सोऽद्य किं नास्ति फलानि?

२ अत्र दीपो नास्ति। नास्त्यत्र दीपः। नात्रास्ति दीपः। तत्र पुस्तकम-स्ति। पुस्तकमस्ति तत्र। अत्र पुस्तकं नास्ति। नास्त्यत्र पुस्तकम्। पुस्तकं नास्त्यत्र।

३ त्वं कुत्रासि? त्वं कुत्र गतोऽसि? त्वं कुत्र गतोऽसीदानीम्? त्वं कस्मात्स्थानाद्‌आगतोऽसीदानीम्?

पाठ १०

स्तु = (स्तुति करणें.)

१ लट् = १ नौति, नुतः, नुवन्ति । २ नौषि, नुथः, नुथ । ३ नौमि, नुवः, नुमः।

२ लोट् = १ नौतु, नुताम्, नुवन्तु। २ नुहि, नुतम्, नुत । ३ नवानि, नवाव, नवाम।

३ लङ् = १ अनौत्, अनुताम्, अनुवन्। २ अनौः, अनुतम्, अनुत। ३ अनवम्, अनुव, अनुम।

४ लिङ् = १ नुयात्, नुयाताम्, नुयुः। २ नुयाः, नुयातम्, नुयात। ३ नुयाम्, नुयाव, नुयाम।

वश् = (इच्छा करणें.)

१ लट् = १ वष्टि, उष्टः, उशन्ति। २ वक्षि, उष्ठ, उष्ठ। ३ वश्मि, उश्वः, उश्मः।

२ लोट् = १ वष्टु, उष्टाम्, उशन्तु। २ उड्ढि, उष्टम्, उष्ट। ३ वशानि, वशाव, वशाम।

विद् = (जाणणें.)

१ लट् = १ वेत्ति, वित्तः, विदन्ति। २ वेत्सि, वित्थः, वित्थ। ३ वेद्मि, विद्वः, विद्मः।

ह्याचीं दुसरीं रूपें खालीं लिहिल्याप्रमाणें होतात—

१ वेद, विदतुः, विदुः। २ वेत्थ, विदथुः, विद। ३ वेद, विद्व, विद्म।

लोट् = १ वेत्तु, वित्ताम्, विदन्तु। २ विद्धि, वित्तम्, वित्त। ३ वेदानि, वेदाव, वेदाम।

ह्याचीं दुसरीं रूपें खालीलप्रमाणें होतात—

१ विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुर्वन्तु। २ विदाङ्कुरु, विदाङ्कुरुतम्, विदाङ्कुरुत। ३ विदाङ्करवाणि, विदाङ्करवाव, विदाङ्करवाम।

३ लङ् = १ अवेद, आवित्ताम्, अविदुः । २ अवेः, अवित्तम्, अवित्त ।
३ अवेदम्, अविद्व, अविद्म ।

४ लिङ् = १ विद्यात, विद्याताम्, विद्युः । २ विद्याः, विद्यातम्, विद्यात । ३ विद्याम्, विद्याव, विद्याम ।

शास् = (राज्य करणें.

१ लट् = १ शास्ति, शिष्टः, शासति । २ शास्सि, शिष्टः, शिष्ट ।
३ शास्मि, शिष्वः, शिष्मः ।

२ लोट = १ शास्तु, शिष्टाम्, शासतु । २ शाधि, शिष्टं, शिष्ट ।
३ शासानि, शासाव, शासाम ।

३ लङ् = १ अशात्, अशिष्टाम्, अशासुः । २ अशाः, अशिष्टम्, अशिष्ट । ३ अशासम्, अशिष्व, अशिष्म ।

४ लिङ् = १ शिष्यात्, शिष्याताम्, शिष्युः । २ शिष्याः, शिष्यातम्, शिष्यात । ३ शिष्याम्, शिष्याव, शिष्याम ।

वाचकांनी अशा रीतीनें द्वितीय गणाच्या धातूंचीं रूपें बनवून त्यांचा वाक्यांमध्यें उपयोग करावा.

द्वितीय गण परस्मैपदी धातु

वश् = (इच्छा करणें) वष्टि । उवाश । वशिता । वशिष्यति ।
वा = (जाणें) वाति । ववौ । वाता । वास्यति ।
विद् = (जाणणें) वेत्ति, वेद । विवेद, विदांचकार । वेदिता । वेदिष्यति ।
वी = (जाणें) वेति । विवाय । वेता । वेष्यति ।
शास् = (शासन करणें) शास्ति । शशास । शासिता । शासिष्यति ।
श्रा = (शिजवणें) श्राति । शश्रौ । श्राता । श्रास्यति ।
श्वस् = (श्वास घेणें) श्वसिति । शश्वास । श्वसिता । श्वसिष्यति ।
स्तु = (प्रसवणें) सौति । सुषाव । सोता । सोष्यति ।
स्ना = (स्नान करणें) स्नाति । सस्नौ । स्नाता । स्नास्यति ।

स्वप् = (निद्रायां) स्वपिति । सुष्वाप । स्वप्ता । स्वप्स्यति ।
हन् = (हिंसा करणे) हन्ति । जघान । हन्ता । हनिष्यति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ अहं वने व्याघ्रान् हन्मि । त्वं तत्र कं हंसि ? स अत्र वानरं हन्ति । व्याधः मृगान् मा हन्तु । शूराः शत्रून् युद्धे घ्नन्ति ।

२ त्वं किमर्थं तं हंसि ? अहं नैव हनिष्यामि । स हनिष्यति किम् ? त्वं मा हन ।

३ स तस्य तडागस्य जलेन तत्र स्नाति । अहमपि तथैव स्नामि । त्वं न स्नास्यसि किम् ?

४ सर्वे प्राणिनः श्वसन्ति । त्वं श्वसिषि । अहं अपि श्वसिमि । त्वं श्वसिष्यसि । अहं श्वसिष्यामि ।

५ राजा राष्ट्रं शास्ति । राजपुत्रः कदा राज्यं शासिष्यति ? राज्ञः प्रथमः पुत्र एव शासिष्यति नाऽन्यः ।

श्लोकाः ।

सात्यकिः उवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषसे ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १ ॥
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २ ॥
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३ ॥

महाभारत उद्योग० ३

सात्यकिः उवाच= पुरुषस्य यादृशः आत्मा तादृशं (त्वं) संप्रभाषसे । ते अन्तरात्मा यथारूपः तथारूपं (त्वं) प्रभाषसे । पुरुषाः शूराः सन्ति वै, तथा कापुरुषाः (अपि) सन्ति । एतौ उभौ (अपि) दृढौ पक्षौ पुरुषान्प्रति दृश्येते । एकस्मिन् एव कुले क्लीबमहाबलौ जायेते । यथा एकस्मिन् वनस्पतौ फलाफलवती शाखे (भवतः) ।

शब्दार्थः

यादृशः = जसा	क्लीब = बलहीन
तादृशः = तसा	कुलम् = वंश
भाष् = बोलणें	महाबल = बलवान्
यथारूप = जसा	फलाफलवती = फल देणारी आणि फल न देणारी
दृढ = बलवान्	

वाचकांनीं याप्रमाणें श्लोकाचा अभ्यास करावा.

संधि केलेलीं वाक्यें.

१ अहं वने व्याघ्रान्हन्मि । हन्म्यहं व्याघ्रान्वने । व्याघ्रान्हन्म्यहं वने । त्वं तत्र कं हंसि ? कं हंसि तत्र त्वम् ? सोऽत्र वानरं हन्ति । हन्त्यत्र स वानरम् । वानरमत्र स हन्ति ।

२ व्याघ्रो मृगान्मा हन्तु । मृगान्मा व्याघ्रो हन्तु । मा मृगान्व्याघ्रो हन्तु । शूरा युद्धे शत्रून्घ्नन्ति । घ्नन्ति शूरा शत्रून्युद्धे । शत्रून्युद्धे शूरा घ्नन्ति ।

३ अहं नैव हनिष्यामि । अहमद्य नैव हनिष्यामि । अहमद्यात्र नैव त्वं हनिष्यामि । अहमद्यात्रेदानीं त्वं कथमपि नैव हनिष्यामि । क एवमद्यात्रेदानीं त्वं हनिष्यति ?

पाठ ११

द्वितीय गण आत्मनेपद धातु.

आस् = (बसणें)

१ लट् = १ आस्ते, आसाते, आसते । २ आस्से, आसाथे, आध्वे । ३ आसे, आस्वहे, आस्महे ।

२ लोट् = १ आस्ताम्, आसाताम्, आसताम् । २ आस्व, आसाथाम्, आध्वम् । ३ आसै, आसावहै, आसामहै ।

३ लङ् = १ आस्त, आसाताम्, आसत। २ आस्थाः, आसाथाम्, आध्वम्। ३ आसि, आस्वहि, आस्महि।

४ लिङ् = १ आसीत, आसीयाताम्, आसीरन्। २ आसीथाः, आसीयाथाम्, आसीध्वम्। ३ आसीय, आसीवहि, आसीमहि।

चक्ष् = (बोलणें)

१ लट् = १ चष्टे, चक्षाते, चक्षते। २ चक्षे, चक्षाथे, चड्ढ्वे। ३ चक्षे, चक्ष्वहे, चक्ष्महे।

२ लोट् = १ चष्टाम्, चक्षाताम्, चक्षताम्। २ चक्ष्व, चक्षाथाम्, चड्ढ्वम्। ३ चक्षै, चक्षावहै, चक्षामहै।

३ लङ् = १ अचष्ट, अचक्षाताम्, अचक्षत। २ अचष्ठाः, अचक्षाथाम्, अचड्ढ्वम्। ३ अचक्षि, अचक्ष्वहि, अचक्ष्महि।

४ लिङ् = १ चक्षीत, चक्षीयाताम्, चक्षीरन्। २ चक्षीथाः, चक्षीयाथाम्, चक्षीध्वम्। ३ चक्षीय, चक्षीवहि, चक्षीमहि।

याप्रमाणें खालीं दिलेल्या धातूंचीं रूपें वाचक आतां समर्थ् शकतील.

द्वितीय गणाचे धातु.

आत्मने पद.

आस् = (बसणें) आस्ते। आसांचक्रे। आसिता। आसिष्यते।
ईश् = (समर्थ होणें) ईष्टे। ईशांचक्रे। ईशिता। ईशिष्यते।
चक्ष् = (बोलणें) चष्टे। चचक्षे। ख्याता। ख्यास्यति-ते।
वस् = (आच्छादन घालणें) वस्ते। ववसे। वसिता। वसिष्यते।
वृज् = (वर्ज्य करणें) वृक्ते। ववृजे। वर्जिता। वर्जिष्यते।
आशास् = (इच्छा करणें) आशास्ते। आशशासे। आशासिता। आशासिष्यते।
शी = (निजणें) शेते। शिश्ये। शयिता। शयिष्यते।
सू = (प्रसवणें) सूते। सुषुवे। सोता, सविता। सोष्यते, सविष्यते।

संस्कृत वाक्यानि

१ स पुरुषः वृक्षस्य अधस्तात् आस्ते । तौ पुरुषौ तत्र आसाते । सर्वे बालकाः तत्र आसते । त्वं कुत्र आस्से ?

२ ईश्वरः सर्वं जगत् ईष्टे । त्वं किं ईशिषे ? ते सर्वे राजानः ईशते । वयं सर्वेऽपि ईश्महे । अहं ईशे ।

३ स बाल शोभनं चष्टे । त्वं इदानीं किं चक्षे ? स अपि किं चष्टे ? ते शूराः किं चक्षते ?

४ मनुष्याः तत्र वसते । त्वं कुत्र वस्से ? अहं अत्र वसे । स तत्र वस्ताम् । त्व अत्र वस्स्व ।

५ मनुष्य. धनं आशास्ते । त्वं किं आशास्से ? अहं न किमपि आशासे ।

६ नारी पुत्रं सूते । अहं बालकं सुवे । ताः स्त्रिय. पुत्रान् सुवते । यूयं सूध्वे ।

द्वितीय गण उभयपदी धातु.

ब्रू = (बोलणें)

१ लट् =(परस्मै०) १ ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रुवन्ति । २ ब्रवीषि, ब्रूथः, ब्रूथ । ३ ब्रवीमि, ब्रूवः, ब्रूमः ।

(परस्मै०) ह्याचीं आणखी एका प्रकारानें रूपें होतात—

१ आह, आहतुः, आहु । २ आत्थ, आहथुः, ब्रूथ । ३ ब्रवीमि, ब्रूवः, ब्रूमः ।

(आत्मने०) = १ ब्रूते, ब्रुवाते, ब्रुवते । २ ब्रूषे, ब्रुवाथे, ब्रूध्वे । ३ ब्रुवे, ब्रूवहे, ब्रूमहे ।

२ लोट् = (परस्मै०) १ ब्रवीतु, ब्रूताम्, ब्रुवन्तु । २ ब्रूहि, ब्रूतम्, ब्रूत । ३ ब्रवाणि, ब्रवाव, ब्रवाम ।

(आत्मनेपद) १ ब्रूताम्, ब्रुवाताम्, ब्रुवताम् । २ ब्रूष्व, ब्रुवाथाम्, ब्रूध्वम् । ३ ब्रवै, ब्रवावहै, ब्रवामहै ।

३ लङ् = (परस्मै०) १ अब्रवीत्, अब्रूताम्, अब्रुवन् । २ अब्रवीः, अब्रूतम्, अब्रूत । ३ अब्रवम्, अब्रूव, अब्रूम ।

(आत्मने०) = १ अब्रूत, अब्रुवाताम्, अब्रुवत । २ अब्रूथाः, अब्रुवाथाम्, अब्रूध्वम् । ३ अब्रुवि, अब्रूवहि, अब्रूमहि ।

४ लिङ् =(परस्मै०) १ ब्रूयात्, ब्रूयाताम्, ब्रूयुः। २ ब्रूयाः, ब्रूयातम्, ब्रूयात। ३ ब्रूयास, ब्रूयाव, ब्रूयाम।

(आत्मने०) = १ ब्रुवीत, ब्रुवीयाताम्, ब्रुवीरन्। २ ब्रुवीथाः, ब्रुवीयाथाम्, ब्रुवीध्वम्। ३ ब्रुवीय, ब्रुवीवहि, ब्रुवीमहि।

उभयपदी धातूंची रूपें परस्मैपदाप्रमाणें आणि आत्मनेपदाप्रमाणें होतात, याविषयीं मागें कित्येक वेळा सांगितलें आहे.

द्वितीय गणाचे धातु.

उभयपदी.

दुह् = (दूध काढणें) दोग्धि, दुग्धे। दुदोह, दुदुहे। दोग्धा। धोक्ष्यति-ते।

द्विष् = (द्वेष करणें) द्वेष्टि, द्विष्टे। दिद्वेष, दिद्विषे। द्वेष्टा। द्वेक्ष्यति।

ब्रू = (बोलणें) ब्रवीति, ब्रूते। उवाच, ऊचे,। वक्ता। वक्ष्यति।

लिह् = (स्वाद घेणें) लेढि, लीढे। लिलेह, लिलिहे। लेढा। लेक्ष्यति।

स्तु = (स्तुति करणें) स्तौति, स्तवीति-स्तुते, स्तुवीते। तुष्टाव, तुष्टुवे। स्तोता। स्तोष्यति-ते।

संस्कृत वाक्यानि.

१ भक्तः ईश्वरं स्तौति। त्वं कं स्तौषि? अहं कं अपि मानवं न स्तौमि। सर्वे बालकाः परमेश्वरं स्तुवन्तु।

२ स किं ब्रवीति? त्वं किं ब्रवीषि? अहं न किमपि ब्रवीमि। स ब्रूयात्। त्वं ब्रूहि।

३ क त्वं द्वेक्षि? अहं न कमपि द्वेष्मि। स सर्वदा एव द्वेष्टि स द्वेष्टु।

४ माता गां दोग्धि। त्वं किं न गां धोक्षि? अहं न दोह्मि परंतु मम पत्नी दोग्धि। सर्वे मानवाः गाः दुहन्तु।

५ बालकः मधु लेढि। त्वं क्षीरं अपि किं ? अहं क्षीरं न लेह्मि। मार्जाराः फल लिहन्ति।

वाचकांनीं अशींच उभयपदी धातूंचीं रूपें बनवावीं व त्यांचा वाक्यामध्यें उपयोग करावा.

येथें द्वितीय गणाचें विवचन पूर्ण झालें.

पाठ १२

(म० भा० अनु० अ० २)

भीष्म उवाच— अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४ ॥
मनोः प्रजापते राजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।
तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५ ॥
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६ ॥
दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ७ ॥
मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥ ८ ॥

भीष्मः उवाच— गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य धर्मं कृत्वा यथा येन प्रकारेण मृत्युः मरणं निर्जितः जितः अत्रापि अस्मिन् विषये अपि पुरातनं प्राचीनं इतिहासं कथां (वृद्धाः) उदाहरन्ति कथयन्ति ॥ ४ ॥ हे राजन् ! हे नृप ! प्रजापतेः नराधिपस्य मनोः इक्ष्वाकुः इक्ष्वाकुनामा सुतः पुत्रः जातः । सूर्य-वर्चसो रवितुल्यप्रभावस्य नृपतेः भूपस्य तस्य इक्ष्वाकोः पुत्रशतं शतसंख्याः सुताः जज्ञे जाताः ॥ ५ ॥ हे भारत ! तस्य इक्ष्वाकोः दशमः दशाश्वो नाम पुत्रः तु सुतः तु माहिष्मत्यां नगर्यां धर्मात्मा धर्मनिष्ठः सत्यविक्रमः यथार्थ-पराक्रमः राजा अभूत् अभवत् ॥ ६ ॥ यस्य मनः चेतः नित्यं सदा सत्ये यथार्थभाषणे तपसि उपवासादितपश्चरणे दाने त्यागे च रतं आसक्तं आसीत्, सः दशाश्वस्य सुतः पुत्रः तु परमधार्मिकः राजा नृपः आसीत् बभूव ॥ ७ ॥ यः पृथिवीपतिः भूपतिः सदा सर्वस्मिन् काले धनुर्वेदे धनुर्विद्यायां वेदे श्रुतौ च निरतः प्रवीणः मदिराश्व इति च पृथिव्यां ख्यातः अभवत् स एव दशा-श्वस्य पुत्रः ॥ ८ ॥

मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः ।
महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ ९ ॥

पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नाम नामतः ॥ १० ॥

धर्मात्मा कोपवांश्चापि देवराज इवापरः ।
सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ॥ ११ ॥

स दुर्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽग्निसदृशद्युतिः ॥ १२ ॥

दुर्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तमः ।
तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ १३ ॥

मदिराश्वस्य पुत्रः सूनुः तु महाभागः महाभाग्यशाली महातेजाः विपुल-पराक्रमः महासत्त्वः अतीव धैर्यवान् महाबलः अतीव बलिष्ठः द्युतिमान्नाम पार्थिवः पृथिवीपतिः अभूत् ॥ ९ ॥ द्युतिमतः पुत्रः तु परमधार्मिकः अतिशयेन धर्मरतः सर्वलोकेषु सर्वेषु अखिलेषु लोकेषु भारतादिषु प्रदेशेषु विख्यातः प्रसिद्धिं गतः नामतः नाम्ना सुवीरो नाम सुवीर इति ख्यातः राजा नृपः आसीत् अभवत् ॥ १० ॥ सुवीरस्य तु पुत्रः सर्वसंग्रामदुर्जयः अखिलेषु युद्धेषु परैः दुर्जयः दुःखेन जेतुं शक्यः अपरः द्वितीयः देवराज इन्द्रः इव धर्मात्मा धर्मरतः अपि च कोपवान् अभूत् ॥ ११ ॥ सर्वशस्त्र-भृतां निखिलशस्त्रधारिणां मध्ये वरः श्रेष्ठः सः सुवीरस्य पुत्रः दुर्जयः इति दुर्जयनाम्ना ख्यातः प्रसिद्धिं गतः । इन्द्रवपुषः इंद्रसमानशरीरस्य अग्नि-सदृशद्युतिः अग्निदेवसमानरूपः ॥ १२ ॥ राजर्षिसत्तमः ऋषितुल्यनृपाणां मध्ये श्रेष्ठः दुर्योधनो नाम महान् राजा आसीत् । इन्द्रसमवीर्यस्य इन्द्रतुल्यपरा-क्रमस्य संग्रामेषु युद्धेषु अनिवर्तिनः अपलायमानस्य तस्य ॥ १३ ॥

विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ।
रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ॥ १४ ॥
नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदाऽभवत् ।
न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ॥ १५ ॥
व्याधितो वा कृशो वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ।
सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥ १६ ॥
यज्वा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७ ॥
तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।
चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥ १८ ॥

तस्य देशे वासवः इन्द्रः सम्यगेव उत्तमप्रकारेण प्रवर्षति वृष्टिं करोति । अस्य नगरं विषयः देशः च रत्नैः मणिभिः धनैः द्रव्यैः अपि च पृथग्विधैः नाना ॥ १४ ॥ तदा प्रतिपूर्णः परिपूर्णः अभवत् । तस्य विषये देशे कृपणो अदानशूरः दुर्गतः दरिद्रः अपि न अभूत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् तस्य देशे क्वचित् व्याधितः रुग्णः कृशः दुर्बलः अपि वा नरः मनुष्यः नाभूत् नासीत् । स च सुदक्षिणः अतीव उदारः मधुरवाक् मधुरभाषी अनसूयुः विगतद्वेषः जितेन्द्रियः संयतेन्द्रियः धर्मात्मा धार्मिकः अनृशंसः अक्रूरः विक्रान्तः विक्रमशाली अथ अपि च अविकत्थनः आत्मश्लाघामकुर्वाणः ॥ १६ ॥ यज्वा विधिपूर्वक यज्ञकर्ता दान्तः बाह्येन्द्रियविजयी मेधावी बुद्धिमान् ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः अभवत्, अवमन्ता परेषां अवमानशीलः च न आसीत् दाता दानशीलः च वेदवेदाङ्गपारगः वेदेषु शिक्षादिषु वेदाङ्गेषु च प्रवीणः आसीत् ॥ १७ ॥ पुरुषव्याघ्रं तं दुर्योधनं पुण्या पुण्यसाधनीभूता शीतजला शीतलोदका शिवा मंगलकारिणी देवनदी देवानां अमराणां नदी नर्मदा स्वेन स्वकीयेन भावेन मनसा चकमे वरयामास ॥ १८ ॥

तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
नाम्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९ ॥
तादृग् रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
दुर्योधनसुता यादृगभवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥
तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
भूत्वा च ब्राह्मणो राजन् वरयामास तं नृपम् ॥ २१ ॥
दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।
न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२ ॥
ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः ।
ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा ॥ २३ ॥

हे राजन् ! तदा तस्यां नद्यां नर्मदायां राजीवलोचना कमलसदृशलोचना नाम्ना सुदर्शना रूपेण च सुदर्शना दर्शनीय कन्या बाला जज्ञे जाता ॥ १९ ॥ दुर्योधनसुता दुर्योधनस्य पुत्री यादृग् यादृशी वरवर्णिनी उत्तमरूपवती अभवत् बभूव, हे युधिष्ठिर ! तादृग् रूपा नारीषु भूतपूर्वा न पूर्वं न भूता ॥ २० ॥ हे राजन् ! तां राजकन्यां सुदर्शनां साक्षात् अग्निः चकमे ऐच्छत् । अग्निः च ब्राह्मणो भूत्वा ब्राह्मणवेषं गृहीत्वा तं दुर्योधनं नृपं वरयामास प्रार्थयामास ॥ २१ ॥ पार्थिव राजा अयं दरिद्रः निर्धनः मम असवर्णः भिन्नवर्णीयः च इति मत्वा तस्मै विप्राय तां सुदर्शनां सुतां कन्यां न दित्सति दातुं नेच्छति स्म ॥ २२ ॥ ततः अनंतरं अस्य दुर्योधनस्य वितते आरब्धे यज्ञे हव्यवाहनः अग्निः नष्टोऽभूत् नाशं गतः । ततः अग्निनाशानन्तरं राजा दुर्योधनः सुदुःखितो नितरां दुःखितो भूत्वा तदा द्विजान् वाक्यं वक्ष्यमाणं आह उक्तवान् ॥ २३ ॥

VIDYA

अंक १६

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय.)

षोडशो भागः ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मण्डल, किल्ला-पारडी (जि. सूरत)

चतुर्थ आवृत्ति.

शाके १८७२, सन १९५०

धातूचें प्रथम अक्षर क वर्गातील ज्या क्रमाचें असेल, त्याच क्रमाचें च वर्गांचें अक्षर त्याच्या ठिकाणीं येतें जसें—

" गा " (स्तुति करणें) " गागा, गगा, जगा जिगा + ति= जिगाति । "

" भी " (भयभीत होणें) " भीभी, बिभी, बिभे+ति=बिभेति । इकाराचा देखील उकार बनतो; जसें " हु " (हवन करणें) " हुहु, जुहु, जुहो+ति =जुहोति " इत्यादि प्रकारें रूपें बनतात बहुतकरून ' लिट् ' च्या रूपामध्यें ही गोष्ट वाचकांनीं पाहिलीच असेल वाचकाना या धातूंचीं रूपें बन विण्याची रीत लौकर समजावी, म्हणून कांहीं धातूंचीं रूपें येथें दाखवलीं आहेत, तीं त्यानीं पहावींत—

हु (हवन करणें) परस्मैपद ।

१ लट् = १ जुहोति, जुहुत , जुह्वति । २ जुहोषि, जुहुथः, जुहुथ । ३ जुहोमि, जुहुव , जुहुम ।

२ लोट् = १ जुहोतु, जुहुताम्, जुह्वतु । २ जुहुधि, जुहुतम्, जुहुत । ३ जुहवानि, जुहवाव, जुहवाम ।

३ लङ् = १ अजुहोत्, अजुहुताम्, अजुहवु । २ अजुहो , अजुहुतम्, अजुहुत । ३ अजुहवम्, अजुहुव अजुहुम ।

४ लिङ् = १ जुहुयात्, जुहुयाताम्, जुहुयु । २ जुहुया , जुहुयातम् , जुहुयात । ३ जुहुयाम्, जुहुयाव, जुहुयाम ।

५ लिट् = १ जुहाव, जुहुवतु, जुहुवु । २ जुहुविथ, जुहुवथुः, जुहुव । ३ जुहाव, जुहुविव, जुहुविम ।

१ जुहवाचकार, जुहवाचक्रतु , जुहवाचक्रु । २ जुहवाचकर्थ, जुहवांचक्रथु , जुहवाचक्र । ३ जुहवाचकार, जुहवाचकृव, जुहवांचकृम ।

६ लृट् = १ होष्यति, होष्यतः, होष्यन्ति । २ होष्यसि, होष्यथः, होष्यथ । ३ होष्यामि, होष्यावः होष्यामः ।

वाचकांनीं त्यश प्रकारें धातूंचीं रूपें बनवून त्यांचा वाक्यांमध्यें उपयोग करावा.

तृतीय गणाचे धातु.

परस्मैपद.

ऋ = (जाणें) इयर्ति । आर । अर्ता । अरिष्यति ।

कित् = (जाणणें) चिकेत्ति । चिकेत । केतिता । केतिष्यति ।

गा = (स्तुति करणें) जिगाति । जगौ । गाता । गास्यति ।

घृ = (प्रकाशणें) जिघर्ति । जघार । घर्ता । घरिष्यति ।

पृ = (पालन-पोषण करणें) पिपर्ति । पपार । परिता । परिष्यति ।

भी = (भयभीत होणें) बिभेति । बिभाय । बिभयांचकार । भेता । भेष्यति ।

हा = (त्याग करणें) जहाति । जहौ । हाता । हास्यति ।

हु = (घेणें, देणें, हवन करणें) जुहोति । जुहाव, जुहवांचकार । होता । होष्यति ।

ह्री = (लज्जित होणें) जिह्रेति । जिह्राय, जिह्रयांचकार । ह्रेता । ह्रेष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यजमानः यज्ञे आहुतीः जुहोति । ब्रह्मचारिणः अग्नौ आहुतीः जुह्वति । त्वं किं न होष्यसि ? इः तत्र कः अजुहोत् ?

२ वीरः प्रजाजनान् पिपर्ति । स कं पपार ? ते सर्वेऽपि तान् पिप्रु । त्वं परिष्यासि किम् ?

३ अहं चौरात् न बिभेमि । स व्याघ्रात् अपि न बिभेति । वीराः पुरुषाः कस्मिन् अपि युद्धे न बिभ्यति ॥

पाठ २

तृतीय गणाचे धातु.

आत्मनेपद.

मा = (मोजणें, तुलना करणें) मिमीते । ममे । माता । मास्यते ।
हा = (जाणें) जिहीते । जहे । हाता । हास्यते ।

या धातूंचीं रूपें.

मा = (मापणें)

लट् = १ मिमीते, मिमाते, मिमते । २ मिमीषे, मिमाथे, मिमीध्वे । ३ मिमे, मिमीवहे, मिमीमहे ।

लोट् = १ मिमीताम्, मिमाताम् मिमताम् । २ मिमीष्व, मिमाथाम्, मिमीध्वं । ३ मिमै, मिमावहै, मिमामहै ।

लङ् = १ अमिमीत, अमिमाताम्, अमिमन्त । २ अमिमीथाः, अमिमाथाम्, अमिमीध्वम् । ३ अमिमि, अमिमीवहि, अमिमीमहि ।

लिङ् = १ मिमीत, मिमीयाताम्, मिमीरन् । २ मिमीथाः, मिमीयाथाम्, मिमीध्वम् । ३ मिमीय, मिमीवहि, मिमीमहि ।

हा = (त्यागणें)

लट् = १ जिहीते, जिहाते, जिहते । २ जिहीषे जिहाथे, जिहीध्वे । ३ जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे ।

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ स्त्रियः सदा जिहति । पुरुषाः कदापि न जिहति । ते सर्वे जिहया- ञ्चक्रुः । मार्गं हेष्यति एव ।

२ ईश्वरः सर्वं मिमीते । मनुष्यः केन साधनेन एवं मेतिष्यति ? योगी पुरुषः सर्वं मनोगतं मिमीते ।

६ स धान्यं मिमीते । अहं घृतं न ममिमि । त्वं मिमीष्व ते भूमिं मिमताम् ।

तृतीय गणाचे धातु.

उभयपदी.

दा = (देणें) ददाति, दत्ते । ददौ, ददे । दाता । दास्यति–ते ।

धा = (धारण पोषण-करणें) दधाति, धत्ते । दधौ, दधे । धाता । धास्यति–ते ।

निज् = (शुद्ध करणें) नेनेक्ति, नेनिक्ते । निनेज, निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यति–ते ।

भृ = (धारण-पोषण करणें) बिभर्ति, बिभृते । बभार, बभ्रे । बिभरांचकार–चक्रे । भर्ता । भरिष्यति–ते ।

विज् = (पृथक् होणें) वेवेक्ति, वेविक्ते । विवेज, विविजे । वेक्ता, वेक्ष्यति–ते ।

विष् = (व्यापणें) वेवेष्टि, वेविष्टे । विवेष, विविषे । वेष्टा । वेक्ष्यति-ते

धातूंचीं रूपें

लट् = (परस्मै०) ददाति, दत्तः, ददति । २ ददासि, दत्थः, दत्थ । ददामि, दद्वः, दद्मः ।

(आत्मनेपद) १ दत्ते, ददाते, ददते । २ दत्से, ददाथे, दद्ध्वे । ३ ददे, दद्वहे, दद्महे ।

लोट् = (परस्मै०) १ ददातु, दत्ताम्, ददतु । २ देहि, दत्तम्, दत्त । ३ ददानि, ददाव, ददाम ।

(आत्मनेपद) १ दत्ताम्, ददाताम्, ददताम् । २ दत्स्व, ददाथाम्, दद्ध्वम् । ३ ददै, ददावहै, ददामहै ।

लङ् = (परस्मै०) अददात्, अदत्ताम्, अददुः । २ अददाः, अदत्तम् अदत्त । ३ अददाम्, अदद्व, अदद्म ।

(आत्मने०) १ अदत्त, अददाताम्, अददत । २ अदत्थाः, अददाथाम्, अदद्ध्वम् । ३ अददि, अदद्वहि, अदद्महि ।

भृ = (धारण–पोषण करणें)

लट् = (परस्मै०) १ बिभर्ति, बिभृतः बिभ्रति । २ बिभर्षि, बिभृथः, बिभृथ । ३ बिभर्मि, बिभृवः, बिभृमः ।

(आत्मने०) १ बिभृते, बिभ्राते, बिभ्रते । २ बिभृषे, बिभ्राथे, बिभृध्वे । ३ बिभ्रे, बिभृवहे, बिभृमहे ।

लोट् = (परस्मै०) १ बिभर्तु, बिभृताम्, बिभ्रतु । २ बिभृहि, बिभृतम् बिभृत । ३ बिभराणि, बिभराव, बिभराम ।

(आत्मने०) १ बिभृताम्, बिभ्राताम्, बिभ्रताम् । २ बिभृष्व, बिभ्राथाम्, बिभृध्वम् । ३ बिभरै, बिभरावहै, बिभरामहै ।

वाचकांनीं अद्या तऱ्हेनें रूपें बनविण्याचा प्रयत्न करावा.

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ स मह्यं धनं ददाति । हे तुभ्यं किं ददाति ? राजा मह्यं सुवर्णस्यालंकारं अददात् ।

२ त्वं तस्य मूल्यं अधुना एव देहि । अहं तस्मै पुस्तकं ददामि । त्वं तस्मै किं ददासि ?

३ ईश्वरः स्थावरं सर्वं जगत् स्वशक्त्या बिभर्ति । त्वं किं बिभर्षि ? यथा राजा राष्ट्रं बिभर्ति, तथा गृहस्थः गृहं बिभर्ति ।

वाचकानीं याप्रमाणें वाक्यांची रचना करितां येईल. येथे तृतीय गणाचा विचार समाप्त झाला.

पाठ ३

(महाभारत विराटपर्व अ० ५)

वैशंपायन उवाच।

ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्तथा बद्धकलापिनः ।
बद्धगोधांगुलित्राणाः कालिंदीमभितो ययुः ॥ १ ॥
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
निवृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ॥
वसंतो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २ ॥
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ॥
उत्तरेण दशार्णांस्ते पंचालान्दक्षिणेन च ॥ ३ ॥
अंतरेण यकृल्लोमाञ्शूरसेनांश्च पांडवाः ।
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४ ॥
धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ ५ ॥
पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ।
व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ ६ ॥
वसामेहाऽपरां रात्रीं बलवान्मे परिश्रमः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पांचालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदर्जुनः ॥ ८ ॥

स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत्।
क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥९॥
सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि।
समुद्वेगं जनस्याऽस्य करिष्यामो न संशयः ॥१०॥
गाण्डीवं च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम्।
तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥११॥
ततो द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः।
एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥१२॥

' वैशम्पायन उवाच अब्रवीत्– ते पांडवाः वीराः वीरपुरुषाः, बद्धानिस्त्रिंशा बद्धखड्गा, तथा बद्धकलापिनः बद्धकेशपाशाः, बद्धगोधांगुलित्राणाः गोधाचर्मेण अंगुलित्राणं बद्धं यैः ते, कालिंदीं अभित अभिमुखं कृत्वा ययुः जग्मु ॥ १ ॥ ततः अनंतरं ते पदातयः एव पद्भ्यां एव गच्छन्तः कालिंदी- नद्याः दक्षिण तीरं अन्वगच्छन् अगच्छन्। तदा ते पांडवा निवृत्तवनवासाः वनवासात् निवृत्ताः "स्वराष्ट्रं स्वकीयराज्यं प्रेप्सवः प्रकर्षेण इच्छव गिरिदुर्गेषु पर्वतस्थानेषु वनदुर्गेषु वनदुर्गमस्थानेषु वसन्तः ॥ २ ॥ ते महेष्वासा महाधनुर्धारिणः महाबलाः महाशक्तय. वनेषु मृगजातानि मृगसमूहान् शरैः विघ्नन्तः ते उत्तरेण दशार्णान् देशान् तथा दक्षिणेन पंचालान् देशान् ३ अंतरेण च यकृल्लोमान् शूरसेनान् देशान् हत्वा " वयं लुब्धाः लुब्धकाः व्याधाः " इति ब्रुवाणा। कथयन्त वनात् मत्स्यस्य विषयं देशं प्राविशन् प्रविष्टाः ॥ ४ ॥ धन्विनः धनुष्मन्तः बद्धनिस्त्रिंशाः खड्गधारिणः विवर्णा शोभनवर्णरहिताः श्मश्रुधारिण. ते पांडवाः आसन्, ततः मत्स्यस्य नगर प्राप्य राजानं धर्मराजानं कृष्णा द्रौपदी अब्रवीत् कथयामास ॥ ५ ॥ पश्य एकपद्यः एकपादपरिमिता मार्गा एकपद्य पद्भ्य दृश्यन्ते, अवलोक्यन्ते विविधानि च क्षेत्राणि च दृश्यन्ते, अत अनेन चिह्नेन व्यक्तं स्पष्टं भवति, यत् विराटस्य राज्ञः राजधानी राजनगरी दूरे एव भविष्यति ॥ ६ ॥ अतः

इह एव अपरां रात्रिं वसाम, यतः मे बलवान् परिश्रमः जातः ॥ युधिष्ठिर उवाच– हे भारत धनंजय अर्जुन! त्वं पांचालीं द्रौपदीं समुद्यम्य वह । इतः वनात् अस्मात् अरण्यात् विमुक्ताः च राजधान्यां निवत्स्यामः ? ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच–अर्जुनः गजराड् इव तूर्णं सत्वरं तां द्रौपदीं आदाय गृहीत्वा नगराभ्यासं नगरसमीपं संप्राप्य अर्जुनः तां अवतारयत् ॥ ८ ॥ स धर्मराजः कौन्तेयः कुन्तीपुत्रः राजधानीं संप्राप्य अर्जुनं अब्रवीत् । आयुधानि क्व समासज्य स्थापयित्वा वयं पुरं प्रवेक्ष्यामः ? ॥ ९ ॥ हे तात ! यदि वयं सायुधाः आयुधैः सहिताः पुरं प्रवेक्ष्यामः, तर्हि अस्य जनस्य समुद्वेगं करिष्यामः अत्र न संशयः ॥ १० ॥ गांडीवं गांडीवनामकं धनुः महद्राढं अविद्धं अस्ति लोके च नृणां मनुष्याणां सर्वत्र विदितं प्रसिद्धं अस्ति । तत् आयुधं आदाय वयं नगरं गच्छामः चेत् ॥ ११ ॥ ततः एकस्मिन् अपि विज्ञाते पुनः अस्माभिः वने द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं भविष्यति, यतः तथा नः प्रतिज्ञातं, तथा अस्माभिः प्रतिज्ञा कृता ॥ १२ ॥

समासाः ।

१ बद्धनिस्त्रिंशाः = बद्धाः निस्त्रिंशाः यैः ।

२ बद्धगोधांगुलित्राणाः = बद्धानि गोधांगुलित्राणानि यैः ।

३ निवृत्तवनवासाः = वनवासात् निवृत्ताः ।

४ स्वराष्ट्रं = स्वस्य राष्ट्रम् ।

५ सायुधाः = आयुधैः सहिताः ।

६ द्वादशवर्षाणि = द्वादश च तानि वर्षाणि ।

पाठ ४

पंचम गणाचे धातु.

पाचव्या गणाचें विकरणाचें चिन्ह " नु " हें आहे हें चिन्ह धातूला प्रत्ययाच्या पूर्वी लागत असतें या गणाचीं रूपें पुढें दिल्याप्रमाणें होतात—

साध् = साधणें

१ लट् = १ साध्नोति, साध्नुत , साध्नुवन्ति । २ साध्नोषि, साध्नुथ , साध्नुथ । ३ साध्नोमि, साध्नुव , साध्नुम ।

२ लोट् = १ साध्नोतु, साध्नुताम्, साध्नुवन्तु । २ साध्नुहि, साध्नुतम्, साध्नुत । ३ साध्नवानि, साध्नवाव, साध्नवाम ।

३ लङ् = १ असाध्नोत्, असाध्नुताम्, असाध्नुवन् । २ असाध्नो, असाध्नुतम्, असाध्नुत । ३ असाध्नुवम्, असाध्नुव, असाध्नुम ।

४ विधिलिङ् = १ साध्नुयात् साध्नुयाताम्, साध्नुयु । २ साध्नुया साध्नुयातम्, साध्नुयात । ३ साध्नुयाम्, साध्नुयाव, साध्नुयाम ।

याप्रमाणें या गणाच्या परस्मैपदी धातूचीं रूपें होत असतात उदाहरणार्थ पहा—

१ लट् = (आप् धातु) १ आप्नोति, आप्नुत , आप्नुवन्ति । २ आप्नोषि, आप्नुथ आप्नुथ । ३ आप्नोमि, आप्नुव, आप्नुम ।

२ लोट् = (राध् धातु) १ राध्नोतु, राध्नुताम्, राध्नुवन्तु । २ राध्नुहि, राध्नुतम्, राध्नुत । ३ राध्नवानि, राध्नवाव, राध्नवाम ।

आता पुढें दिलेले धातु पहा—

पंचम गणाचे धातु.

परस्मैपदी.

आप् = (व्यापणें) आप्नोति । आप । आप्ता । आप्स्यति (वि उपसर्ग-पूर्वक) व्याप्नोति । व्याप । व्याप्ता । व्याप्स्यति ।

ऋध् = (वाढणें) ऋध्नोति । आनर्ध । अर्धिता । अर्धिष्यति ।

तृप् = (तृप्त होणें) तृप्नोति । ततर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति ।

दु = (दुःख देणें) दुनोति । दुदाव । दोता । दोष्यति ।

दृ = (हिंसा करणें) दृणोति । ददार । दर्ता । दरिष्यति ।

राध् = (सिद्ध करणें, पूर्ण करणें) राध्नोति । रराध । राद्धा । रात्स्यति ।

शक् = (शक्तिमान् होणें) शक्नोति । शशाक । शक्ता । शक्ष्यति ।

साध = (साधणें, पूर्ण करणें) साध्नोति । ससाध । साद्धा । सात्स्यति ।

हि = (जाणें, वाढणें) हिनोति । जिघाय । हेता । हेष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मनुष्यः स्वकीयस्य कर्मणः फलं आप्नोति । बालकः वृक्षस्य फलं न आप्नोत् । स धनं प्राप्नोति ।

२ अहं तत्कर्म कर्तुं न शक्नोमि । त्वं शक्ष्यसि किम् ? यः न शक्नोति स तत्र मा गच्छतु ।

३ स साधकः साध्यं साधनेन साध्नोति । सर्वेऽपि तथैव साध्नु-वन्तु ।

४ त्वं कथं तत् राध्नुषि ? स न अराध्नोत् । त्वं राध्नोहि । सः अपि राध्नोतु ।

पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२ ॥
भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ।
अद्‌भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ १३ ॥
तेषां सर्वगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ।
यस्य मंत्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ॥ १५ ॥
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ।
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मंत्रो न भिद्यते ।
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ॥ १७ ॥

च महानसं पाकशालां दद्यात्; गोषु आत्मसमं मित्रं दद्यात् स्वयं एव कृषिं व्रजेत् गच्छेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैः परिचारकैः वाणिज्यचारं व्यवहारं सेवेत्, द्विजान् पुत्रैः सेवेत। अद्भ्यः जलात् अग्नि, ब्रह्मणः ब्राह्मणात् क्षत्र क्षत्रिय, अश्मनः प्रस्तरात् लोहं उत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां अग्निक्षत्रियलोहानां तेजः यद्यपि सर्वत्रगं सर्वत्रसंचारि वर्तते तथापि स्वासु योनिषु स्वकीयोत्पत्तिस्थानेषु शाम्यति। कुले जाताः श्रेष्ठ कुले उत्पन्नाः सन्तः पावकोपमतेजसः अग्निवत्प्रकाशकाः ॥ १४ ॥ क्षमावन्तः क्षमायुक्ताः काष्ठे अग्निः इव यथा काष्ठे अग्निः अव्यक्तरूपेण भवति तथैव निराकाराः अव्यक्ता। शेरते वसन्ति। बाह्याः आभ्यंतराश्च ये पुरुषा यस्य मन्त्र विचार न जानन्ति ॥ १५ ॥ स राजा सर्वतश्चक्षुः सर्वत्र दृष्टिः ऐश्वर्यं प्रभुत्वं चिरं चिरकालं अश्नुते प्राप्नोति। करिष्यन् कर्म कर्तुं इच्छन् कदापि न प्रभाषेत, कृतानि एव तु कर्माणि दर्शयेत ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणि धर्मार्थकामसंबंधीनि कर्माणि पूर्णतया कृत्वा एव तत्पश्चात् लोकेषु दर्शयितव्यानि। गिरिपृष्ठं पर्वतशिखरं उपारुह्य, आरुह्य प्रासादं हर्म्यं राजभवनं वा रहोगत एकान्तस्थाने गत ॥१७॥

अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो विधीयते ।
नाऽसुहृत्परमं मंत्रं भारताऽर्हति वेदितुम् ॥ १८ ॥
अपंडितो वाऽपि सुहृत् पंडितो वाऽप्यनात्मवान् ।
नाऽपरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥
अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मंत्ररक्षणमेव च ।
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिषदा विदुः ॥ २० ॥
धर्मे चाऽर्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।
गूढमंत्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २१ ॥
अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशाद् भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २२ ॥
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाऽननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥

निःशलाके एकान्ते रहसि अरण्ये वा एवं विधे स्थाने मंत्रः गुप्तविचारः विधीयते क्रियते । हे भारत ! भरतकुलोत्पन्न ! परमं श्रेष्ठं मंत्रं अमित्रो असुहृद् वेदितुं ज्ञातुं नार्हति ॥ १८ ॥ अपंडितः अज्ञः वा अपि सुहृत् मित्रं, पंडितो वाऽपि अनात्मवान् आत्मबलरहितः । महीपाल सचिवं मंत्रिणं अपरीक्ष्य परीक्षां न कृत्वा न कुर्यात् ॥ १९ ॥ अमात्ये हि अर्थलिप्सा अर्थ-लाभेच्छा तथा मंत्ररक्षणं गुप्तविचारस्य रक्षणं तथा च यस्य पारिषदाः सभ्याः कृतानि एव सर्वकार्याणि विदुः ॥ २० ॥ स राजा धर्मे च अर्थे च कामे च राजसत्तमः राजश्रेष्ठः भवति । गूढमंत्रस्य तस्य नृपतेः असंशयं सिद्धिः भवति ॥ २१ ॥ यः राजा मोहात् अप्रशस्तानि कार्याणि अनुतिष्ठति करोति, स तेषां कार्याणां विपरिभ्रंशात् जीवितात् अपि भ्रश्यते ॥ २२ ॥ प्रशस्तानां कर्मणां अनुष्ठानं तु सुखावहं सुखकारकम् । तेषां प्रशस्तानां कर्मणां अननुष्ठानं अनुष्ठानस्य अकरणं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥ यथा

अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २५ ॥

वेदान् अनधीत्य विप्रः श्राद्धं न अर्हति। एवं एव अश्रुतषाड्गुण्यः षड्गुणानां अपरिज्ञाता मंत्रं श्रोतुं न अर्हति ॥ २४ ॥ हे नृप! स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः षड्गुणज्ञानयुक्तस्य अनवज्ञातशीलस्य प्रशस्तशीलस्य राज्ञः सर्वा अपि पृथिवी स्वाधीना भवति ॥ २५ ॥

समासाः।

१ अविध्वस्तः = न विध्वस्तः।
२ गुप्तदारः = गुप्ताः दाराः यस्य।
३ मधुरवाक् = मधुरा वाक् यस्य।
४ सर्वत्रगं = सर्वत्र गच्छति इति।
५ गिरिपृष्ठं = गिरेः पृष्ठम्।
६ गूढमंत्र = गूढः मंत्रः यस्य।
७ अश्रुतषाड्गुण्यः = अश्रुतं षाड्गुण्यं येन।
८ अनवज्ञातशीलः = अनवज्ञातं शीलं यस्य।
९ पश्चात्तापकरं = पश्चात्तापं करोति इति।
१० सुखावहं = सुखं आवहति इति।
११ अनधीत्य = न अधीत्य।
१२ स्थानवृद्धिक्षयज्ञं = स्थानं च वृद्धिश्च क्षयश्च स्थानवृद्धिक्षयाः तेषां ज्ञाता।

पाठ ७

सप्तम गणाचे धातु.

सातव्या गणाचें चिन्ह " न " हें आहे, हें चिन्ह धातूच्या अंतिम स्वराच्या पुढें व अंतिम व्यंजनाच्या पूर्वी धातूच्या मध्येंच लागत असतें. जसें–

हिंस् (हिंसा करणें) हिंस्+न = हिं (न) स = हिनस्+ति= हिनस्ति ।

कृन्त् = (कापणें) कृत् + न = कृ (न) त् = कृणत् + ति = कृणत्ति ।

पिष् = (चूर्ण करणें)

लट् = १ पिनष्टि, पिंष्टः, पिंषन्ति । २ पिनक्षि, पिंष्ठः, पिंष्ठ । ३ पिनष्मि, पिंष्वः पिंष्मः ।

लोट् = १ पिनष्टु, पिंष्टाम्, पिंषन्तु । २ पिंड्ढि, पिंष्टम्, पिंष्ट । ३ पिनषाणि, पिनषाव, पिनषाम ।

लङ् = १ अपिनट् अपिंष्टाम्, अपिंषन् । २ अपिनट्, अपिंष्टम्, अपिंष्ट । ३ अपिनषम्, अपिंष्व, अपिंष्म ।

विधिलिङ् = १ पिंष्यात्, पिंष्याताम्, पिंष्युः । २ पिंष्याः, पिंष्यातम्, पिंष्यात । ३ पिंष्याम्, पिंष्याव, पिंष्याम ।

हिंस् = (ठार मारणें)

लट् = १ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिनस्सि, हिंस्थः, हिंस्थ । ३ हिनस्मि, हिंस्वः, हिंस्मः ।

लोट् = १ हिनस्तु, हिंस्ताम्, हिंसन्तु । २ हिन्धि, हिंस्तं, हिंस्त । ३ हिनसानि, हिनसाव, हिनसाम ।

लङ् = १ अहिनत्, अहिंस्ताम्, अहिंसन् । २ अहिनः, अहिंस्तम्, अहिंस्त । ३ अहिनसम्, अहिंस्व, अहिंस्म ।

विधिलिङ् = १ हिंस्यात्, हिंस्याताम्, हिंस्युः । २ हिंस्याः, हिंस्यातम्, हिंस्यात । ३ हिंस्याम्, हिंस्याव, हिंस्याम ।

अञ्ज् = (अजन करणें, तेल लावणें)

लट् = १ अनक्ति, अङ्क्तः, अञ्जन्ति । २ अनक्षि, अङ्क्थः, अङ्क्थ । ३ अनज्मि, अञ्ज्वः, अञ्ज्मः ।

लोट् = १ अनक्तु, अङ्क्ताम्, अञ्जन्तु । २ अङ्ग्धि अङ्क्तम्, अङ्क्त । ३ अनजानि, अनजाव, अनजाम ।

लङ् = १ आनक्, आङ्क्ताम्, आञ्जन् । आनक्, आङ्क्तम्, आङ्क्त । ३ आनज्म, आञ्ज्व, आञ्ज्म ।

विधिलिङ् = १ अञ्ज्यात्, अञ्ज्याताम्, अञ्ज्युः । २ अञ्ज्याः, अञ्ज्यातम् अंज्यात । ३ अञ्ज्याम्, अञ्ज्याव, अञ्ज्याम ।

सप्तम गणाचे धातु.

परस्मैपदी

अञ्ज् = (अंजन करणें, तेल लावणें ।) अनक्ति । आनञ्ज । अङ्क्ता, अञ्जिता । अनक्तु ।

उन्द् = (भिजणें) उनत्ति । उन्दांचकार । उंदिता । उंदिष्यति ।

कृत् = (कापणें) कृणत्ति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति ।

पृच् = (स्पर्श करणें) पृणक्ति । पपर्च । पर्चिता । पर्चिष्यति ।

भञ्ज = (तोडणें) भनक्ति । बभञ्ज । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति ।

वृज् = (टाकणें) वृणक्ति । ववर्ज । वर्जिता । वर्जिष्यति ।

शिष् = (विशेष होणें) शिनष्टि । शिशेष । शेष्टा । शेक्ष्यति ।

हिंस् = (हिंसा करणें) हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । हिंसिष्यति ।

पाठ ८

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ व्याध अरण्ये आरण्यान् पशून् हिनस्ति । त्व तत्र किं हिनस्सि ? क्षत्रिय प्रजा· मा हिनस्तु । अहं कदापि न हिनस्मि ।

२ भृत्य धान्य पिनष्टि । यथा स यन्त्रेण पिनष्टि, तथा क हस्तेन पिंष्यात् ?

३ क काष्ठ कृणत्ति ? त्वष्टा तत्र किं कृणत्ति ? यदा स तत्र कृणत्ति, तदा त्व किं न कृणत्सि ?

४ वायु वृक्षान्भनक्ति । वायु· सर्वान् वृक्षान् बभञ्ज । त्व किमर्थं तद् भङ्क्ष्यसि ?

याप्रमाणें वाक्यामध्ये या धातूंचा उपयोग करा

१ सप्तम गणाचे धातु.

आत्मनपदी

इन्ध् = (प्रकाशणें) इन्धे । इधाचके । इंधिता । इंधिष्यते ।

विद् = (विचार करणें) विन्ते । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यते ।

या धातूचीं रूपं पुढीलप्रमाणें होतात—

इन्ध् = (प्रकाशणें)

लट = १ इन्द्धे, इन्धाते, इन्धते । २ इन्त्से, इन्धाने इन्द्ध्वे । ३ इन्धे, इन्ध्वहे इन्ध्महे ।

लोट् = १ इन्धाम्, इन्धाताम्, इन्धताम् । इन्त्स्व, इन्धाथाम्, इन्द्ध्वम् । ३ इनधै, इनधावहै, इनधामहै ।

लङ् = १ एन्द्ध, ऐन्धाताम्, ऐन्धत । २ ऐन्द्धा ऐन्धाथाम्, । ऐन्ध्वम् ३ ऐन्धि, ऐन्ध्वहि, ऐन्ध्महि ।

विधिलिङ = इन्धीत, इन्धीयाताम् इन्धीरन् । २ इन्धीथा, इन्धीयाथाम्, इन्धीध्वम् । ३ इन्धीय, इन्धीवहि, इन्धीमहि ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ऋत्विजः अग्निं इधते ! ते पुरुषा. अग्निं ऐन्धत ! अहं इन्धे, त्वं इन्त्से, स इन्धे ।

२ स विन्ते । राजा विविदे । बालकः वेत्स्यते ।

सातव्या गणाचे केवळ आत्मनेपदी धातु फारच थोडे आहेत म्हणून आता यांत्री उभयपदी धातु देत आहें, ते पहा—

सप्तम गणाचे धातु.

उभयपदी

क्षुद् = (चूर्ण करणें) क्षुणत्ति, क्षुन्ते । चुक्षोद, चुक्षुदे । क्षोत्स्यति-ते ।

छिद् = (छेदणें) छिनत्ति, छिन्ते । चिच्छेद, चिच्छिदे । छेत्ता । छेत्स्यति-ते ।

तृद् = (हिंसा करणें, अनादर करणें) तृणत्ति, तृन्ते । ततर्द, ततृदे । तर्दिता । तर्दिष्यति-ते ।

भिद् = (भेद करणें) भिनत्ति, भिन्ते । बिभेद, बिभिदे । भेत्ता । भेत्स्यति-ते ।

भुज् = (खाणें, भोगणें) भुनक्ति, भुङ्क्ते । बुभोज, बुभुजे । भोक्ता । भोक्ष्यति-ते ।

युज् = (जोडणें) युनक्ति, युङ्क्ते । युयोज, युयुजे । योक्ता । योक्ष्यति-ते ।

रिच् = (रिकामें करणें) रिणक्ति, रिङ्क्ते । रिरेच, रिरिचे । रेक्ता । रेक्ष्यति ते ।

रुध् = (प्रतिबंध करणें) रुणद्धि, रुन्धे । रुरोध, रुरुधे । रोद्धा । रोत्स्यति ते ।

विच् = (भिन्न होणें) विनक्ति, विङ्क्ते । विवेच, विविचे । वेक्ता । वेक्ष्यति-ते ।

पाठ ९

धातूंचीं रूपें.

लट् । युज् = (जोडणें)

(परस्मै०) १ युनक्ति युङ्क्तः, युञ्जन्ति । २ युनक्षि, युङ्क्थः, युङ्क्थ । ३ युनज्मि, युंज्वः, युञ्मः ।

(आत्मने०) = १ युङ्क्ते, युंजाते, युञ्जते । २ युङ्क्षे, युञ्जाथे, युङ्ग्ध्वे । ३ युञ्जे, युञ्ज्वहे, युञ्ज्महे ।

लोट् ।

(परस्मै०) = १ युनक्तु, युङ्क्ताम्, युञ्जन्तु । २ युङ्ग्धि, युङ्क्तम्, युङ्क्त । ३ युनजानि, युनजाव, युनजाम ।

(आत्मने०) = १ युङ्क्ताम्, युञ्जाताम्, युञ्जताम् । २ युङ्क्ष्व, युञ्जाथाम्, युङ्ग्ध्वम् । ३ युनजै, युनजावहै, युनजामहै ।

लङ् ।

(परस्मै०) = १ अयुनक्, अयुङ्क्ताम्, अयुञ्जन् । २ अयुनक्, अयुङ्क्तम्, अयुङ्क्त । ३ अयुनजम्, अयुंज्व, अयुञ्ज्म ।

(आत्मने०) = १ अयुङ्क्त, अयुञ्जाताम्, अयुञ्जत । २ अयुंक्थाः, अयुञ्जाथाम्, अयुङ्ग्ध्वम् । ३ अयुञ्जि, अयुञ्ज्वहि, अयुञ्ज्महि ।

विधिलिङ् ।

(परस्मै०) = १ युञ्ज्यात्, युञ्ज्याताम्, युञ्ज्युः । २ युञ्ज्याः, युञ्ज्यातम्, युञ्ज्यात । ३ युञ्ज्याम्, युञ्ज्याव, युञ्ज्याम ।

(आत्मने०) = १ युञ्जीत, युञ्जीयाताम्, युञ्जीरन् । २ युञ्जीथाः, युञ्जीयाथाम्, युञ्जीध्वम् । ३ युञ्जीय, युञ्जीवहि, युञ्जीमहि ।

संस्कृत--वाक्यानि ।

१ त्वं शुण्ठीं क्षुणत्सि किम् ? अहं शुण्ठीं न क्षुणद्मि, परन्तु धान्यं क्षुणद्मि ।

२ कः वृक्षस्य शाखां छिनत्ति ? किमर्थं स एवं वृक्षान् छिनत्ति ? कः श्वः छेत्स्यते ?

३ सर्वे पुरुषाः तत्र अन्नं भुञ्जन्ति, स्त्रियः कुत्र अन्नं भुञ्जते ? बालकै कदा अन्नं खादितम् ?

४ स तत्र जलं रुणद्धि । गोपा सर्वानपि पशून् रुन्धन्ति । मार्गे सैनिकान् कः रोत्स्यति ?

५ योगी स्वीयं मनः परमात्मनि युनक्ति । सः मनः त्रिवक्षया युङ्क्ते ।

(म० भा० उद्योगपर्व अ० ३८)

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्वाऽन्यवेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ २६ ॥
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २७ ॥
ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८ ॥

अमोघक्रोधहर्षस्य, अव्यर्थक्रोधहर्षस्य यस्य क्रोधः हर्षश्च न व्यर्थः तस्य स्वयं कर्म कृत्वा अन्ववेक्षिण अन्वीक्षण कुर्वतः निरीक्षणं कुर्वतः आत्मप्रत्ययकोशस्य स्वकीयकोशस्य प्रत्यक्षं कुर्वतः वसुंधरा वसुदा, धनदा नित्यं भवति ॥ २६ ॥ नाममात्रेण छत्रेण च महीपतिः तुष्येत । भृत्येभ्यः अर्थान् धनानि विसृजेत् दद्यात् । एक एव सर्वहरः सर्वधनहारकः न भवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणः ब्राह्मणं वेद जानाति, तथा भर्ता पतिः स्त्रियं धर्मपत्नीं वेद, नृपतिः राजा अमात्यं मंत्रिणं वेद, तथा च राजा अन्यं राजानं वेद ॥ २८ ॥

— + —

पाठ १०

(महाभारत उद्योगपर्व अ० ३८)

न शत्रुर्वशमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः।
न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्बले सति।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव ॥ २९ ॥
दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च।
नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ ३० ॥
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम्।
कीर्तिं च लभते लोके न चाऽनर्थेन युज्यते ॥ ३१ ॥
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ ३२ ॥
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३३ ॥

शत्रुः यदि वशं आपन्नः प्राप्तः वध्यतां च गतः स कदापि न मोक्तव्यः। तं वध्यं शत्रुं बले सति स्वकीये बले सति हन्यात् एव अन्यथा न्यक् भूत्वा पुनः अभिमुखो भूत्वा पर्युपासीत आक्रमण करिष्यति अतः अवश्य-मेव वशागतः शत्रुः हन्तव्यः। हि अहतात् तस्मात् शत्रोः न चिरात् शीघ्र-मेव भयं जायते ॥ २९ ॥ प्रयत्नेन दैवतेषु राजसु ब्राह्मणेषु च वृद्धबालातु-रेषु स्थविरबालकरोगिषु च क्रोधः सदा नियंतव्यः न कर्तव्य. ॥ ३० ॥ मूढ-सेवित मूर्खप्रयुक्तं निरर्थं अर्थहीनं कलहं प्राज्ञः ज्ञानी वर्जयेत्। तेन लोके कीर्तिं लभते, अनर्थेन च न युज्यते, अर्थेन लाभेन च युक्तो भवति॥ ३१ ॥ यस्य प्रसादः संतोषः निष्फलः फलरहितः, क्रोधः च अपि निरर्थकः, तं भर्तारं राजानं प्रजाः न इच्छन्ति यथा स्त्रियः षण्ढं पतिं न इच्छन्ति ॥ ३२॥ केवलं बुद्धिः ज्ञानं धनलाभाय एव सदा न भवति, तथा जाड्यं जडता बुद्धिहीनत्वं असमृद्धये धननाशाय एव सदा न भवति। लोकपर्यायवृत्तान्त लोकपरलोकव्यवस्थां प्राज्ञः ज्ञानी एव जानाति न इतरः अज्ञः ॥ ३३ ॥

विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत।
धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३४ ॥
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम्।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३५ ॥
अविसंवादनं दानं समयस्याऽव्यतिक्रमः।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३६ ॥
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः।
अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३७ ॥
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा।
मित्राणां चाऽनभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३८ ॥
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः।
तादृङ् नराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३९ ॥

विद्याशीलवयोवृद्धान्, विद्यावृद्धान्, शीलवृद्धान्, वयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धान्, च धनाभिजातवृद्धान्, धनवृद्धान्, अभिजातवृद्धान्, कुलवृद्धान् च, हे भारत! मूढः एव नित्यं अवमन्यते, न प्राज्ञः कदापि एतान् अवमन्यते ॥ ३४ ॥ अनार्यवृत्तं अनार्यवत् दुष्टकर्मकर्तारम् अप्राज्ञं प्रज्ञाहीनं, असूयकं, निंदकं, अधार्मिकं, वाग्दुष्टं दुष्टभाषणकर्तारं, तथा क्रोधनं अनर्थाः क्षिप्रं आयान्ति ॥ ३५ ॥ अविसंवादन अविवादः, दानं, समयस्य कालस्य च अव्यतिक्रमः, सम्यक् प्रणिहिता प्रयुक्ता च वाक् एतानि कृत्यानि भूतानि आवर्तयन्ति समीपं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥ अविसंवादकः विवादस्य अकर्ता, दक्ष, कृतज्ञः, मतिमान्, ऋजु' सरल', एवं विधः राजा यदि अपि संक्षीण' कोशो धनहीनः भवति तथापि, परिवारण भृत्यादिपरिवारं लभते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ धृतिः धैर्यं, शमः, दम', शौच, कारुण्यं करुणा दया, अनिष्ठुरा - मधुरा वाक्, मित्राणां च अनभिद्रोहः अद्रोह', एता सप्त श्रियः ऐश्वर्यस्य समिधः सन्ति ॥ ३८ ॥ हे नराधिप! असंविभागी धनस्य अदाता, दुष्टात्मा, कृतघ्नः, निरपत्रपः निर्लज्जः, तादृक् एवं विधः नराधिपः लोके वर्जनीयः॥३९॥

न च रात्रौ सुखं शेते ससर्पे इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं स दोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ४० ॥
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाऽऽचरेत् ॥ ४१ ॥
येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ।
ये चाऽनार्ये समासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ४२ ॥

स रात्रौ सुखं न शेते ससर्पे सर्पयुक्ते वेश्मनि गृहे इव । यः निर्दोषं कोपयति स दोषो अभ्यन्तरं जनं अपि नाशयति ॥ ४० ॥ हे भारत ! येषु दुष्टेषु दोषयुक्तेषु योगक्षेमस्य योगक्षेमसंबंधी दोषः स्यात् देवतानां इव तेषां सदा प्रसादनं प्रसन्नत्वं आचरेत् ॥ ४१ ॥ ये अर्था स्त्रीषु समायुक्ताः ये प्रमत्तपतितेषु च समासक्ताः, ये च अनार्ये अनार्येण सह समासक्ताः, ते सर्वे अर्थाः संशयं गताः तेषां सिद्धिर्नैव भविष्यति ॥ ४२ ॥

समासाः ।

१ अविसंवादकः = विशेषेण संवादकः विसंवादकः । न विसंवादकः अविसंवादकः ।

२ कृतज्ञः = कृतं जानाति इति कृतज्ञः ।

३ सक्षीणकोशः = सम्यक् क्षीणः सक्षीणः । सक्षीणः कोशः यस्य सः सक्षीणकोशः ।

४ अनिष्ठुराः = न निष्ठुराः ।

५ नराधिपः = नराणां अधिपः ।

६ दुष्टात्मा = दुष्टः आत्मा यस्य ।

७ कृतघ्नः = कृतं हन्ति इति कृतघ्नः ।

८ निरपत्रपः = निर्गता अपत्रपा लज्जा यस्मात् ।

पाठ ११

अष्टम गणाचे धातु.

आठव्या गणाच्या धातूंचें चिन्ह " उ ", हें आहे व हें चिन्ह धातु व प्रत्यय याच्यामध्यें लागत असतें जसें—

क्षिण् + उ + ति = क्षिणोति (परस्मै०)
क्षिण् + उ + ति = क्षिणुते (आत्मने०)

आठव्या गणात केवळ परस्मैपदी धातु नाहींत व आत्मनेपदी धातु जे आहेत, ते फारच थोडे आहेत. उभयपदी धातूही कांहीं फारसे नाहींत. म्हणून उभयपदी धातूंचीच रूपें बनविण्याची रीत पुढें दिली आहे—

तन् = (विस्तार करणें) उभयपदी धातु.

लट् ।

(परस्मै०) = १ तनोति, तनुत, तन्वन्ति । २ तनोषि, तनुथः, तनुथ । ३ तनोमि, तनुव (तन्व.), तनुमः (तन्म)।

(आत्मने०) = १ तनुते, तन्वेते, तन्वते । २ तनुषे, तन्वाथे, तनुध्वे । ३ तन्वे, तनुवहे (तन्वहे), तनुमहे (तन्महे) ।

लोट् ।

(परस्मै०) = १ तनोतु, तनुताम्, तन्वन्तु । २ तनु, तनुतम्, तनुत । ३ तनवानि, तनवाव, तनवाम् ॥

(आत्मने०) = १ तनुताम्, तन्वाताम्, तन्वताम् । २ तनुष्व, तन्वाथाम्, तनुध्वम् । ३ तनवै, तनवावहै, तनवामहै।

लङ् ।

(परस्मै०) = १ अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन् । २ अतनोः, अतनुतम्, अतनुत । ३ अतनवम्, अतनुव (अतन्व), अतनुम (अतन्म) ।

(आत्मने०) = १ अतनुत, अतन्वाताम्, अतन्वत । अतनुथाः, अतन्वाथाम्, अतनुध्वम् । ३ अतन्वि, अतनुवहि (अतन्वहि), अतनुमहि (अतन्महि ।

विधिलिङ् ।

(परस्मै०) = १ तनुयात; तनुयाताम्, तनुयुः । २ तनुयाः, तनुयातम्, तनुयात । ३ तनुयाम्, तनुयाव, तनुयाम ।

(आत्मने०) = १ तन्वीत, तन्वीयाताम्, तन्वीरन् । २ तन्वीथाः, तन्वीयाथाम्, तन्वीध्वम् । ३ तन्वीय, तन्वीवहि तन्वीमहि ।

याचप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंचीं रूपें बनविता येतात.

कांहीं वचनांचीं वर दोन दोन रूपें बनवून दाखविलीं आहेत, ही गोष्ट वाचकाच्या ध्यानीं आलीच असेल. आतां अष्टम गणाचे उभयपदी धातु पुढें देत आहें, ते पहा—

अष्टम गणाचे धातु.

उभयपदी.

ऋण् = (जाणें) ऋणोति, ऋणुते । आनर्ण, आनृणे । अर्णिता । अर्णिष्यति-ते ।

कृ = (करणें) करोति, कुरुते । चकार, चक्रे । कर्ता । करिष्यति ।

क्षिण् = (हिंसा करणें) क्षिणोति, क्षिणुते । चिक्षेण, चिक्षिणे । क्षेणिता । क्षेणिष्यति-ते ।

तन् = (विस्तारणें) तनोति, तनुते । ततान, तेने । तनिता । तनिष्यति ते ।

तृण् = (खाणें) तृणोति, तृणुते । ततर्ण । तर्णिता । तर्णिष्यति-ते ।

सन् = देणें) सनोति, सनुते । ससान, सेने । सनिता । सनिष्यति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स धर्मं तनुते । धर्माध्यक्षौ धर्मं तन्वाते । बालकाः उपवनक्रीडां तन्वन्ति ।

२ अहं पठनं करोमि । त्वं किं करोषि ? सः करोतु । त्वं कुरु । सः मा करोतु ।

३ सिंहः वने हस्तिनः क्षिणोति । त्वं किमर्थं क्षिणोषि ? बालः क्षिणोतु, परंतु प्राज्ञः मा क्षिणोतु ।

याप्रमाणें वाक्यें बनवितां येतात. आतां आत्मनेपदाचे धातु पहा—

अष्टम गणाचे धातु, आत्मनेपदी.

मन् = (विचार करणें, जाणणें) मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते ।

वन् = (याचना करणें) वनुते । ववने । वनिता । वनिष्यते ।

लिट् = १ मनुते, मन्वाते, मन्वते । २ मनुषे, मन्वाथे, मनुध्वे । ३ मन्वे, मनुवहे, मनुमहे ।

लोट् = १ मनुताम्, मन्वाताम्, मन्वताम् । २ मनुष्व, मन्वाथाम्, मनुध्वम् । ३ मनवै, मनवावहै, मनवामहै ।

लङ् = १ अमनुत, अमन्वाताम्, अमन्वत । २ अमनुथाः, अमन्वाथाम्, अमनुध्वम् । ३ अमन्वि, अमनुवहि, अमनुमहि ।

विधिलिङ् = १ मन्वीत, मन्वीयाताम्, मन्वीरन् । २ मन्वीथाः, मन्वीयाथाम्, मन्वीध्वम् । ३ मन्वीय, मन्वीवहि, मन्वीमहि ।

अशाच तऱ्हेनें "वन्" धातूचीं रूपेंहि बनवावयाचीं असतात. या धातूंचा पुढील वाक्यांमध्यें उपयोग करून दाखविला आहे, तो पहा—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ वयं सर्वेऽपि मानवाः मनुमहे । मूढः मनुष्यः अपि मनुते । प्राज्ञस्तु मनुते एव ।

२ याचकः अन्नं वनुते । कः एव अवनुत ? त्वं भिक्षुः वनुताम् परन्तु त्वं मा वनुष्व ।

—०—

पाठ १२

नवम गणाचे धातु.

नवम गणाचें विकरण.

' ना ' हें नवम गणाचें चिन्ह आहे व तें आठव्या गणाप्रमाणेंच धातूला प्रत्ययाच्या पूर्वी लागत असतें. उदाहरणार्थ पहा—

अश्+ना+ति = अश्नाति ।
पुष्+ना+ति = पुष्णाति ।
स्तभ्+ना+ति = स्तभ्नाति ।

याप्रमाणें या धातूंचीं रूपें होतात. या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनविण्याची रीत पुष्कळच सोपी आहे.

बंध् = (बांधणें)

लट् = १ बध्नाति, बध्नीतः, बध्नन्ति । २ बध्नासि, बध्नीथः, बध्नीथ । ३ बध्नामि, बध्नीवः, बध्नीमः ।

लोट् = १ बध्नातु, बध्नीताम्, बध्नन्तु । २ बधान, बध्नीतम्, बध्नीत । ३ बध्नानि, बध्नाव, बध्नाम ।

लङ् = १ अबध्नात्, अबध्नीताम्, अबध्नन् । २ अबध्नाः, अबध्नीतम्, अबध्नीत । ३ अबध्नाम्, अबध्नीव, अबध्नीम ।

विधिलिङ् = १ बध्नीयात्, बध्नीयाताम्, बध्नीयुः । २ बध्नीयाः, बध्नीयातम्, बध्नीयात । ३ बध्नीयाम्, बध्नीयाव, बध्नीयाम ।

या गणाचे कांहीं परस्मैपदी धातु पुढें दिले आहेत. त्यांचीं रूपेंही याच पद्धतीनें बनवावीत.

नवम गणाचे धातु.

परस्मैपदी.

अश् = (भोजन करणें) अश्नाति । आश । अशिता । अशिष्यति ।
ॠ = (जाणें) ॠणाति । अरांचकार । अरिता । अरिष्यति ।

कुंथ् = (दुःखी होणें) कुथ्नाति। चुकुन्थ। कुंथिता। कुंथिष्यति।
क्लिश् = (दुःख भोगणें) क्लिश्नाति। चिक्लेश। क्लेशिता, क्लेष्टा। क्लेशिष्यति।
क्षुभ् = (क्षुब्ध होणें) क्षुभ्नाति। चुक्षोभ। क्षोभिता। क्षोभिष्यति।
गॄ = (शब्द करणें) गृणाति। जगार। गरिता। गरिष्यति।
ग्रथ = (जोडणें) ग्रथ्नाति। जग्रन्थ। ग्रंथिता। ग्रंथिष्यति।
जॄ = (म्हातारा होणें) जृणाति। जजार। जरिता, जरीता। जरिष्यति, जरीष्यति।
दॄ = (फाडणें) दृणाति। ददार। दरिता। दरिष्यति।
नभ् = (हिंसा करणें) नभ्नाति। ननाभ। नभिता। नभिष्यति।
नॄ = (घेऊन जाणें) नृणाति। ननार। नरिता। नरिष्यति।
पुष् = (पुष्ट होणें) पुष्णाति। पुपोष। पोष्टा। पोक्ष्यति।
पॄ = (पालनपोषण करणें) पृणाति। पपार। परिता। परिष्यति।
बंध् = (बांधणें) बध्नाति। बबंध। बन्द्धा। भन्त्स्यति।
भॄ = (निंदा करणें, पोषण करणें) भृणाति। बभार। भरिता। भरिष्यति।
मन्थ् = (घुसळणें) मथ्नाति। ममन्थ। मन्थिता। मन्थिष्यति।
मुष् = (चोरी करणें) मुष्णाति। मुमोष। मोषिता। मोषिष्यति।
मृद् = (दाबणें) मृद्नाति। ममर्द। मर्दिता। मर्दिष्यति।
मॄ = (हिंसा करणें) मृणाति। ममार। मरिता। मरिष्यति।
शॄ = (हिंसा करणें) शृणाति। शशार। शरिता। शरिष्यति।
श्रन्थ् = (ढिलें करणें, आनंदित होणें) श्रथ्नाति। शश्रन्थ। श्रंथिता। श्रंथिष्यति।
स्तम्भ् = (धारण करणें) स्तभ्नाति। तस्तम्भ। स्तम्भिता। स्तम्भिष्यति।

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ जनाः मधुरं अन्नं अश्नन्ति । सर्वे प्राणिनः अन्नं अश्नुवन्तु । बालकाः प्रथमं अश्नुवन्तु ।

२ भृत्यः तत्र किमर्थं क्लिश्नाति ? शिष्यः मा क्लिश्नातु । स्त्रियः न क्लिश्नीयुः ।

३ मालाकारः पुष्पाणां मालाः ग्रथ्नाति । त्वं किं ग्रथ्नासि ? यदा स ग्रथ्नाति, तदा त्वमपि ग्रथान ।

४ दुग्धेन बालः पुष्णाति । त्वं केन अन्नेन पुष्णासि ? सर्वे मनुष्यः पुष्णन्तु ।

५ चौरा गृहं भित्वा धनं मुष्णन्ति । कः अपि मनुष्यः कदापि कस्यापि धनं मा मुष्णातु ।

६ वायुः मेघे उदकं स्तम्नाति । हिमकालः तडागे उदकं स्तभ्नाति । त्वं नदीजलं स्तभान । '

संधि केलेलीं वाक्यें.

(१) जना मधुरमन्नमश्नन्ति । सर्वे प्राणिनोऽन्नमश्नुवन्तु । बालकाः प्रथममश्नुवन्तु । (२) भृत्यस्तत्र किमर्थं क्लिश्नाति ? शिष्यो मा क्लिश्नातु । स्त्रियो न क्लिश्नीयुः । (३) मालाकारः पुष्पाणां माला ग्रथ्नाति । (४) बालो दुग्धेन पुष्णाति । त्वं केनान्नेन पुष्णासि ? (५) कोऽपि मनुष्यः कदापि कस्यापि धनं मा मुष्णातु ।

—०—

पाठ १२

नवम गणाचे धातु.

आत्मनेपदी.

वृ = (सेवन करणें, वरणें) वृणीते । वव्रे । वरिता । वरिष्यति ।

आत्मनेपदी रूपें.

लट् = १ वृणीते, वृणाते, वृणते । २ वृणीषे, वृणाथे, वृणीध्वे । ३ वृणे, वृणीवहे, वृणीमहे ।

लोट् = १ वृणीताम्, वृणाताम्, वृणताम् । २ वृणीष्व, वृणाथाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणै, वृणावहै, वृणामहै ।

लङ् = १ अवृणीत, अवृणीताम्, अवृणत । २ अवृणीथाः, अवृणाथाम्, अवृणीध्वम् । ३ अवृणि, अवृणीवहि । अवृणीमहि ।

विधिलिङ् = १ वृणीत, वृणीयाताम्, वृणीरन् । २ वृणीथाः, वृणीयाथाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणीय, वृणीवहि, वृणीमहि ।

संस्कृत वाक्यानि ।

१ पुरुषः विद्यां अधीत्य ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहस्थाश्रमाय वृणीते धर्मेण विधिना ।

२ हे शिष्य ! त्वं इदानीं विद्याव्रतस्नातकोऽसि अतः अनुरूपां स्त्रियं वृणीष्व ।

३ सर्वाः प्रजाः राज्यशासनाय सुयोग्यं राजानं वृणते ।

नवम गणाचे धातु.

उभयपदी.

हृ = (हिंसा करणें) हृणाति, हृणीते ।

क्री = (खरेदी करणें) क्रीणाति, क्रीणीते । चिक्राय, चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति-ते ।

गृह् = (घेणें) गृह्णाति, गृह्णीते । जग्राह, जगृहे । ग्रहीता । ग्रहीष्यति-ते ।

ज्ञा = (जाणणें) जानाति, जानीते । जज्ञौ, जज्ञे । ज्ञाता । ज्ञास्यति-ते ।

धू = (कापणें) धूनाति, धुनीते । दुधाव, दुधुवे । धोता, धविता । धोष्यति-ते ।

पू = (पवित्र करणें) पुनाति, पुनीते । पुपाव, पुपुवे । पविता । पविष्यति-ते ।

प्री = (संतुष्ट होणें) प्रीणाति-प्रीणीते । पिप्राय, पिप्रिये । प्रेता । प्रेष्यति-ते ।

मी = (हिंसा करणें) मीनाति, मीनीते । ममौ, मिम्ये । माता । मास्यति-ते ।

यु = (बंधन करणें) युनाति, युनीते । युयाव, युयुवे । योता । योष्यति-ते ।

लू = (कापणें) लुनाति, लुनीते । लुलाव, लुलुवे । लविता । लविष्यति-ते ।

वृ = (वरणें) वृणाति । वृणीते । ववार, वव्रे । वरिता । वरिष्यति ते ।

श्री = (शिजवणें) श्रीणाति, श्रीणीते । शिश्राय, शिश्रिये । श्रेता । श्रेष्यति-ते ।

सि = (बांधणें) सिनाति, सिनीते । सिषाय, सिष्ये । सेता । सेष्यति-ते ।

स्तॄ = (आच्छादान घालणें) स्तृणाति, स्तृणीते । तस्तार, तस्तरे । स्तरिता । स्तरिष्यति-ते ।

पाठ १४

उभयपदी धातूंचीं रूपें.

लट्

(परस्मै०) १ क्रीणाति, क्रीणीतः, क्रीणन्ति । २ क्रीणासि, क्रीणीथः, क्रीणीथ । ३ क्रीणामि, क्रीणीवः क्रीणीमः ।

(आत्मने०) १ क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते । २ क्रीणीषे, क्रीणाथे, क्रीणीध्वे । ३ क्रीणे, क्रीणीवहे, क्रीणीमहे ।

लोट्

(परस्मै०) १ क्रीणातु, क्रीणीताम्, क्रीणन्तु ।
२ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत ।
३ क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम ।

(आत्मने०) १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम् ।
२ क्रीणीष्व, क्रीणाथाम्, क्रीणीध्वम् ।
३ क्रीणै, क्रीणावहै, क्रीणामहै ।

लङ्

(परस्मै०) १ अक्रीणात्, अक्रीणीताम्, अक्रीणन् ।
२ अक्रीणाः, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत ।
३ अक्रीणाम्, अक्रीणीव, अक्रीणीम ।

(आत्मने०) १ अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत ।
२ अक्रीणीथाः, अक्रीणाथाम्, अक्रीणीध्वम् ।
३ अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि ।

विधिलिङ्

(परस्मै०) १ क्रीणीयात्, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयुः ।
२ क्रीणीयाः, क्रीणीयातम्, क्रीणीयात ।
३ क्रीणीयाम्, क्रीणीयाव, क्रीणीयाम ।

(आत्मने०) = १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् ।
२ क्रीणीथाः, क्रीणीयाथाम्, क्रीणीध्वम् ।
३ क्रीणीय, क्रीणीवहि, क्रीणीमहि ।

संस्कृत--वाक्यानि ।

१ अहं धान्यं क्रीणामि, त्वं किं क्रीणीषे ? त्वं किं श्वः क्रेष्यसि ? न अहं घृतं अक्रीणम् ।

२ अहं जानामि, त्वं जानासि, स जानातु । अहं न अजानाम् यत् त्वं तत्र पुस्तकं अपठः ।

३ अहं ते सौभगत्वाय हस्तं गृह्णामि । ते सर्वं गृह्णन्तु । त्वं किं ग्रहिष्यसि ?

४ वायुः चंपकवनानि धुनाति । त्वं वृक्षं किं न धोष्यसि ? ते सर्वे काष्ठानि धुनन्ति ।

५ स तां भूमिं जलेन पुनाति । त्वं किं पुनासि ? स मंत्रैः कर्णौ पुनीते। महात्मा आशीर्वादैः सर्वान् पुनातु ।

अशीं वाक्यें आता वाचकाना सहज बनवितां येतील.

सूचना.

आतापर्यंत संस्कृतमधील सर्व धातूंचा विचार केला. धातूंचीं रूपें बनविण्याची अत्यंत सोपी रीत पुढील भागामध्यें दिली जाईल. ती रीत नीट पाहून वाचकांनीं आपला अभ्यास अधिक वाढवावा. याप्रमाणें अभ्यास केला असता, वाचकांची पुष्कळच प्रगति संस्कृतमध्यें होऊं शकेल

समास.

१ चंपकवनं = चंपकानां वनम् ।
२ सौभगत्वं = सौभगस्य भावः ।

पाठ १५

(महाभारत उद्योगपर्व अ० ३९)

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥

विदुर उवाच ।

अतीवगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं मपेक्षते ॥ १० ॥
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥
ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपा शठाः ।

धृतराष्ट्र उवाच— त्वं सर्वं प्राज्ञसंमतं- सुज्ञसंमतं आयतीयुक्तं हितकरं भाषसे, तथापि सुतं पुत्रं त्यक्तुं न- उत्सहे उत्साहं न धारयामि । अतः सत्यमेव एतत्, यतः धर्मः ततो जयः ॥ ९ ॥ विदुर उवाच— यः अतीव गुणसंपन्नः गुणैः युक्तः विनयान्वितश्च अस्ति सः भूतानां प्राणिनां सुसूक्ष्मं अत्यल्पमपि उपमर्दं नाशं न अपेक्षते न इच्छति ॥ १० ॥ परापवादनिरताः परनिंदारताः दुष्टाः सततोत्थिताः सततजागरूकाः भूत्वा परस्परविरोधे परस्पर-कलहे यतन्ते प्रयतंते तथा च परदुःखोदयेषु परदुःखकारकेषु कर्मसु च प्रयतन्ते ॥ ११ ॥ येषां दर्शनं सदोषं दोषयुक्तं, येषां संवासे च महद्भयं वर्तते येषां अर्थादाने धनग्रहणे महान् दोषः, येषां धनस्य प्रदाने च महद्भयं वर्तते ते महादुष्टाः सन्ति ॥ १२ ॥ ये वै शठाः खलाः निस्त्रपा निर्लज्जाः, सकामाः कामेन सहिताः, तथा भेदनशीलाः विरोधकारकस्वभावाः, ये च

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान् विवर्जयेत् ।
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ॥ १४ ॥
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ।
यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ॥ १५ ॥
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शांतिमधिगच्छति ।
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥
निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ।
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ॥ १७ ॥
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चाऽनंत्यमश्नुते ।
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८ ॥

पापा इति विख्याताः ते संवासे सहवासे परिगर्हिताः निंदिताः सन्ति। तैः सह मैत्री कदापि न कर्तव्या ॥ १३ ॥ ये अन्यैः महादोषैः युक्ताः तान् नरान् सौहृदर्थं विवर्जयेत्। सौहार्दे निवर्तमाने नाशमाने नीचे जने प्रीतिः प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या च एव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे मित्रत्वे च एव यत्सुखं वर्तते, तत्तु नीचसंगत्या नैव प्राप्नोति। यः अपवादाय निंदाकरणार्थं एव यतते यत्नवान् भवति, क्षये नाशाय एव यत्न आरभते ॥ १५ ॥ यः च अल्पे अपि अपकृते अपकारे कृते मोहात् कदापि शांतिं न अधिगच्छति प्राप्नोति, तादृशैः नीचैः नृशंसैः दुष्टैः अकृतात्मभिः हीनात्मभिः सह संगतं मित्रत्वं ॥ १६ ॥ बुद्ध्या विचारशक्त्या निपुणं निशम्य पूर्णं विचार्य विद्वान् पुरुषः दूरात् विवर्जयेत्। तैः दुष्टैः सह मैत्री न कर्तव्या। यः दरिद्रं दीनं आतुरं रोगिणं ज्ञातिं अनुगृह्णाति ॥ १७ ॥ स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयः कल्याणस्य आनन्त्यं अनंतत्वं च अश्नुते प्राप्नोति। ये आत्मनः शुभं इच्छन्ति, तैः ज्ञातयः वर्धनीयाः संवर्धनीयाः ॥ १८ ॥ यः कुलवृद्धिं च इच्छंति, तेन अपि

कुलवृद्धिं च राजेंद्र तस्मात्साधु समाचार।
श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ॥ १९ ॥
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ।
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ २० ॥
प्रसादं कुरुवीराणां पांडवानां विशांपते।
दीयन्ताम् ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्यर्थमीश्वर ॥२१॥
एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप।
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२ ॥
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम्।
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २३ ॥

तथैव कर्तव्यं। हे राजश्रेष्ठ! तस्मात् साधु यथा स्यात् तथा समाचर, शोभनं आचरणं कुरु। हे राजन्! ज्ञातिसत्क्रियां कुर्वाणः श्रेयसा योक्ष्यते कल्याणेन युक्तो भवति ॥ १९ ॥ हे भरतर्षभ भरतश्रेष्ठ! विगुणाः गुणहीना अपि ज्ञातयः स्वजातिपुरुषाः संरक्ष्याः। किं पुनः त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः तव प्रसादं एव इच्छन्तः ते गुणवन्तः ज्ञातयः रक्षणीया इति वक्तव्यम्? ॥ २० ॥ हे विशांपते! प्रजानां पालक! वीराणां पांडवानां उपरि प्रसादं कुरु। हे ईश्वर! राजन्! तेषां वृत्यर्थं केचित् ग्रामकाः ग्रामाः दीयताम् ॥ २१ ॥ हे नराधिप! एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति। हे तात! त्वया वृद्धेन हि पुत्राणां शासनं कार्यम् ॥ २२ ॥ मया च अपि हितं वाच्यम्। मां त्वद्धितैषिणं तव हितं एव इच्छन्तं मां विद्धि जानीहि। हे तात! शुभार्थिना शुभं इच्छता पुरुषेण ज्ञातिभिः विग्रहः कलहः न कर्तव्यः। हे भरतर्षभ! ज्ञातिभिः सह भोज्यानि सहभोजनानि सुखानि सुखकारकाणि भवन्ति ॥२३॥

पाठ १६

रामायणम् ।

एवं विलपन्ती सीता तदा वृक्षगतं गृध्रं ददर्श। सा सीता तदा तं गृध्रमुद्दिश्य समाक्रंदच्च महता शब्देन। "पश्य माम्, रावणस्य वशं गताऽस्मि, पश्य मां, अनाथवत् ह्रियमाणाम्" इति।

जटायुस्तु तच्छब्दं श्रुत्वा, दृष्ट्वा च तां राक्षसेन ह्रियमाणां, व्याजहार—" राक्षसाधम ! नार्हसि निंदितं कर्म कर्तुम् ! धीरो नैवं कर्म समाचरेत्, येन तं परो विगर्हयेत्। यथाऽऽत्मनो दारा-स्तथा परेषामपि रक्ष्या एव। अहं तु वृद्धः। त्वं तु युवा कवची शरासनश्च किंतु सीतामादाय कुशली नैव गमिष्यसि।" इति।

एवमुक्तो रावणो अमर्षणशीलः पतगेन्द्रं गृध्रं जटायुं अभिदुद्राव वातोद्धतयोर्मेघयोरिव तयोस्तत्र तुमुलः संप्रहारो बभूव जटायुस्तु तदा तुंडेन रावणस्य दश बाहूनतिक्रम्य तं अदशत्, दशग्रीवोऽपि सीतां सव्योत्सङ्ग्य क्रोधात् मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां गृध्रराजमपोथयत्। खड्गेन तस्य पक्षौ पादौ चाऽच्छिनत्। ततोऽसौ जटायुः धरण्यां पपात।

रावणेन निहतं गृध्रराजं निरीक्ष्य सीता भृशं विललाप। रावणस्तु तां, क्रोशन्तीं केशेषु जग्राह। तदा सर्वं जगत् अंधेन तमसा व्याप्तम्। मत्तगज इव स दशाननस्तामादाय सत्वरं प्रस्थितः। तदा तस्याः शरीरात् पुष्पमाला-च्युता धरणीतले पपात। तस्याश्चरणाच्च रत्नभूषिते नूपुरे कंठाद्धारवलयं च भ्रष्टम्। एवं रावणेन ह्रियमाणायां सीतायां दिवाकरः प्रभारहितो बभूव। यत्र रावण सीतां पतिव्रतां हरति तत्र धर्मो नास्ति, कुतः सत्यं, आर्जवं अपि न इति सर्वाण्यपि भूतानि पर्यदेवयन्।

शब्दार्थ-वृक्षगतं = वृक्षावर असलेला. समाक्रन्दत् = ओरडली. व्याजहार = बोलला. कुशली = खुशाल. अमर्षणशीलः = रागीट. अभिदुद्राव = धावला. तुंडं = तोंड. निरीक्ष्य = पाहून.

एवं विलपन्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत्- "क एष शोकः ? संस्तंभ राम ! सर्वथा न भविष्यति रावणः पातालमपि गच्छन्। स्थानं तावल्लुम्पत पापस्य। सीता ततो द्रक्ष्यति निधनं वा गमिष्यति। आर्यपुत्र ! उत्साहं धत्स्व। नास्त्युत्साहात्परं बलम्। सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभं वर्तते।" इति।

एवं लक्ष्मणेन सम्बोधितो रामस्त्यक्त्वा शोकं धैर्यमुपागमत्। अतिक्रम्य ततः पथो ऋष्यमूकपर्वतस्य समीपं रामलक्ष्मणौ प्राप्तौ वानराणां तत्रत्यानां अधिपेन च दृष्टौ।

सुग्रीवस्तु तौ दृष्ट्वा शंकितोऽभवत्। शंकितं च तं वाक्यकोविदो हनूमानुवाच। "त्यजतामेष संभ्रम। मलयोऽयं गिरीवरः। नेह भयं वालिनः" इति। सुग्रीवस्तूवाच- "कस्य न स्याद्भयमेतौ पुरुषोत्तमौ दीर्घ-बाहू वीर्यवत्तरौ वीरौ दृष्ट्वा ? शंके वालिप्रहितावेवैतौ भवतः। नाऽत्र विश्वासः संशयश्च। जानीहि भद्र ! एतौ छद्मानौ वा अन्यथेति।"

एवं समादिष्टो हनूमान् ऋष्यमूकात्पुप्लुवे यत्र रामलक्ष्मणौ आस्ताम्। हनूमान् भिक्षुरूपेण तत्र गतो विनीतवदुपागम्य प्रणिपत्य च तौ वाक्यमुवाच- "राजर्षिप्रतिमौ तापसौ कथं प्राप्तौ अमुं देशम् ? सुग्रीवनामको हि वानरराजो धर्मात्मा विनिकृतो भ्रात्रा तु खिन्नोऽत्र तिष्ठति। तेन महात्मनाऽहं प्रेषितो हनूमान्नाम वानरोऽस्मि। स हि युवाभ्यां सख्यमिच्छति। अस्य सुग्रीवस्य मां सचिव जानीतम्। कामग कामचारी चाऽस्मि। केवलं सुग्रीवप्रियकरणात् ऋष्यमूकपर्वतादिह प्राप्तोऽस्मि। नान्यत् किंचित् कर्तव्यमस्ति।"

पाठ १८

रामायणम् ।

इत्येतच्छ्रुत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्– " सचिवोऽयं वानरेन्द्रस्य, ममान्तिकमागतोऽस्ति । अनेन कृत्स्नं व्याकरणमपि पठितमिति दृश्यते । यतः व्याहरताऽनेन किंचिदपि नापशब्दितम् । " एवमुक्तो लक्ष्मणो हनूमन्तमब्रवीत्– " विदिता हि गुणाः सुग्रीवस्य, तमेव वयं मार्गावः । यत्सुग्रीववचनाद् भवीषि तत्करिष्यावः । ", इति ।

तच्छ्रुत्वा हनूमान्पप्रच्छ– " किमर्थं रामः सानुजो घोरं वनमागतः ? " इति हनूमत्प्रश्नं श्रुत्वा लक्ष्मणेन सर्वोऽपि वृत्तांतः तस्मै निवेदितः । उवाच च – " यस्य प्रसादेन सर्वा इमाः प्रजाः प्रसादयेयुः, स एष रामः शरण्यस्य वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य प्रसादमभिकांक्षते " इति । करुणमेवं ब्रुवाणं सौमित्रिं हनूमान्प्रत्युवाच । " दिष्ट्या वानरेन्द्रेणेदृशा द्रष्टव्या जितक्रोधा बुद्धिमन्तो जितेंद्रिया धीराश्च दर्शनमागताः । सोऽपि सुग्रीवो वालिना राज्याद्भ्रष्टः कृतवैरश्च । हृतदारश्च भ्रात्रा वने त्रस्तो विनिकृतश्च भृशं 'युवयोः साहाय्यं करिष्यति इति " । हनूमांस्ततो रामलक्ष्मणौ स्वकीयं पृष्ठं आरोपयामास, ऋष्यमूकपर्वतान्मलयगिरिं गत्वा कपिराजाय सुग्रीवाय रामलक्ष्मणावागतौ इति निवेदयामास ।

सुग्रीवस्तु प्रीत्या राघवमुवाच– " एष प्रसारितो बाहुर्यदि रोचते मे सख्यम् । बध्यतां ध्रुवा मर्यादा " इति । उभौ ततो हस्तौ संपीड्य दीप्यमानमग्निं प्रदक्षिणीचक्रतुः वयस्यत्वं चोपाजग्मतुः । सुप्रीतमनसौ च कपिराघवौ तदाऽन्योन्यमभिवीक्षन्तौ तृप्तिं नाऽभिगतौ । सुग्रीवस्तदा प्रहृष्टवदनो राममुवाच– " हृद्यो मे त्वं वयस्यः । एकं नौ सुखं दुःखं च । विदितो हि मे वृत्तान्तः सर्वस्त्वत्सकाशाद्धनूमतो मंत्रिवरात् । हे राम ! अहं तव भार्यां अचिरादेवानयिष्यामि । तेन दुःखाद्वियोगजान्मुक्तो भविष्यसि । अनुमानाज्जानामि च ह्रियमाणां सीता मया दृष्टेति । तथैव स्वकीयं उत्तरीयं क्षौम-

ॐ

संस्कृत--स्वयं-शिक्षक

सप्तदशो भागः ।

पाठ १

वर्तमानकाल (लट्)

आतांपर्यन्त जितका अभ्यास झाला आहे, त्याच्या योगानें दहाही गणांचीं मान, भूत व भविष्यकालांतील क्रियापदांचीं रूपें वाचकांना बनवितां येऊं गलीं आहेत. तथापि तींच रूपें विशेष सोप्या रीतीनें कशीं बनवितां येतात, तें ठिकाणीं आतां सांगावयाचें आहे. धातूचे दहा गण केले आहेत व प्रत्येक तूचीं वर्तमानकाळ (लट्) वगैरे दहा रूपें होत असतात. ही गोष्ट वाचकांना ात आहेच. या लट् आदि दहा लकारांपैकीं ज्या लकारांना गणाचीं चिन्हें गतात, ते लकार हे आहेत—

१ लट् (वर्तमान) — बोधति ।
२ लोट् (आज्ञार्थ) — बोधतु ।
३ लङ् (अनद्यतन भूतकाळ) — अबोधत् ।
४ (विधि) लिङ् (विध्यर्थ) — बोधेत् ।

बाकीच्या सहा लकारांचा गणाशीं फारसा सम्बन्ध येत नाहीं. अर्थात् बहुतेक बाकीच्या सर्व लकारांचीं रूपें सर्वही गणाच्या धातूंचीं सारखींच होतअसतात. उदाहरणार्थ पहा—

*

५ लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत)		बुबोध।
६ लुट् (अनद्यतन भविष्य)		बोधिता।
७ लृट् (भविष्य काळ)		बोधिष्यति।
८ लेट् (वैदिक)		
आशीर्लिङ् (आशीर्वादार्थ)		बुध्यात्।
९ लुङ् (भूतकाळ)		अबुधत्।
१० लृङ (हेतुहेतुमद्भावार्थ)		अबोधिष्यत्।

आशीर्लिङ् याचा पूर्वी सांगितलेल्या " विधिलिङ " शीं सम्बन्ध आहे व लेट्चीं रूपें केवळ वेदामध्येंच येत असतात म्हणून त्याचीं रूपें येथें बनवून दाखविलीं नाहींत वेदामध्यें त्याचीं रूपें येतात तींच वाचकानीं पुढें पहावीत, म्हणून या 'लेट्' चीं रूपें बनविण्याची रीत येथें समजण्याची काहीं आवश्यकता नाहीं

१ लट्, २ लोट्, ३ लङ् व ४ विधिलिङ् याच चार लकाराना गणाचीं चिन्हें लागतात, व बाकीच्या सहा लकाराच्या रूपाचा गणचिन्हाशीं काहींएक सम्बन्ध नसतो, ही गोष्ट वाचकांनीं येथें विशेषत लक्ष्यात ठेवावी ही एवढी एक गोष्ट लक्ष्यांत राहिल्यानें रूपें बनविण्याचा पुष्कळसा त्रास कमी होईल आता वर्तमानकाळाचे प्रत्यय पहा—

वर्तमानकाळाचे परस्मैपदी प्रत्यय.

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्रथम पुरुष	ति	तः	अन्ति
२ मध्यम ,,	सि	थ	थ
३ उत्तम ,	आमि	आव	आम

हे प्रत्यय सर्व गणाच्या परस्मैपदी वर्तमानकाळाच्या रूपाकरिता सारखेच आहेत उदाहरणार्थ पुढील धन्यातील रूप पहा—

पाठ २

बुध् धातु=	बोध-ति	बोध-तः	बोधन्ति ।
	बोध-सि	बोध-थः	बोध-थ ।
	बोधामि	बोधावः	बोधामः ।

अशाच तऱ्हेनें प्रत्येक गणाच्या धातूंना गणाचें चिन्ह लावून त्यापुढें वरील प्रत्यय लावले असता, त्या धातूंचीं वर्तमानकाळाचीं रूपें बनतात, हा एवढा एक नियम लक्ष्यात ठेवला असता प्रत्येक धातूच्या वर्तमानकाळाचीं रूपें चाचरतांना सहज बनविता येतील. उदाहरणार्थ पहा—

१ **प्रथम गण** (गणचिन्ह अ) = **भू** (भव) = होणें
१ भवति, भवतः, भवन्ति । २ भवसि, भवथः, भवथ । ३ भवामि, भवावः, भवामः ।

२ **द्वितीय गण** (*गणचिन्ह काहीं नाहीं*) **पा** = *रक्षण करणें*
१ पाति, पातः, पान्ति । २ पासि, पाथः, पाथ । ३ पामि, पावः, पामः ।

३ **तृतीय गण** (गणचिन्ह काहीं नाहीं, परन्तु धातूच्या प्रथम अक्षराचें द्वित्व होतें) **दा** = देणें
१ ददाति, दत्तः, ददति । २ ददासि, दत्थः, दत्थ । ३ ददामि, दद्वः, दद्मः ।

४ **चतुर्थ गण** (गणचिन्ह **य**) **क्रुध्** = क्रोध करणें
१ क्रुध्यति, क्रुध्यतः, क्रुध्यन्ति । २ क्रुध्यसि, क्रुध्यथः, क्रुध्यथ । ३ क्रुध्यामि, क्रुध्यावः, क्रुध्यामः ।

५ **पंचम गण** (गणचिन्ह **नु**) **सु** = रस काढणें
१ सुनोति, सुनुतः, सुन्वन्ति । २ सुनोषि, सुनुथः, सुनुथ । ३ सुनोमि, सुनुवः, सुनुमः ।

६ षष्ठ गण (गणचिन्ह अ) चल् = चालणें.

१ चलति, चलतः, चलन्ति । २ चलसि, चलथः, चलथ । ३ चलामि, चलावः, चलामः ।

७ सप्तम गण (गणचिन्ह न) हें चिन्ह धातूच्या मध्यें शिरतें. हिंस् = हिंसा करणें.

१ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिनस्सि, हिंस्थः, हिंस्थ । ३ हिनस्मि, हिंस्वः, हिंस्मः ।

८ अष्टम गण (गणचिन्ह उ) तन् = पसरणें.

१ तनोति, तनुतः, तन्वन्ति । २ तनोषि, तनुथः, तनुथ । ३ तनोमि तनुवः, तनुमः ।

९ नवम गण (गणचिन्ह ना) बंध् = बांधणें.

१ बध्नाति, बध्नीतः, बध्नन्ति । २ बध्नासि, बध्नीथः, बध्नीथ । ३ बध्नामि, बध्नीवः, बध्नीमः ।

१० दशम गण (गणचिन्ह अय) चुर् = चोरणें.

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि, चोरयथः, चोरयथ । ३ चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः ।

पहा. या युक्तीनें वाचकांना सर्व गणांच्या धातूंचीं वर्तमानकाळाचीं परस्मैपदी रूपें सहज बनविता येतील. सर्व धातूंना एकच प्रत्यय आहेत. फक्त फरक काय तो गणचिन्हामध्यें आहे. याप्रमाणें वाचकांनीं या सोप्या पद्धतीनें निरनिराळ्या धातूंचीं रूपें बनवावीत.

संस्कृत–वाक्यानि ।

स शरकयति तदहं बोधामि । यद्भवति तद्भवतु । ईश्वरः सकलं जगत्पाति । देवदत्तः यज्ञेश्वराय प्रभूतं धनं ददाति । यः पुरुषः कुप्यति स कथं मनसः शांतिं लभेत् ? ऋत्विजः यज्ञे सोमं सुन्वंति । त्वं कुत्र चलसि ? व्याघ्रः अजं हिनस्ति । त्वं तत्र किं तनोषि ? रश्मिना तमहं बध्नामि । चोरः धनं चोरयति ।

पाठ ३

वर्तमानकाळाचे आत्मनेपदी प्रत्यय.

पहिल्या धड्यांत वर्तमानकाळाचे परस्मैपदी प्रत्यय सांगितले व आतां या धड्यांत आत्मनेपदाचे प्रत्यय सांगावयाचे आहेत—

(१)

वर्तमानकाळ आत्मनेपद.
(प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ आणि दशम गण)

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्रथम पुरुष	...ते	...इते	...अन्ते
२ मध्यम ,,	...से	...इथे	...ध्वे
३ उत्तम ,,	...ई	...आवहे	...आमहे

हे प्रत्यय पूर्वीप्रमाणेंच धातूंना लागतात व आत्मनेपदाचीं रूपें तयार होतात. प्रथम धातु, त्याच्यापुढें त्या धातूच्या गणाचें चिन्ह व त्याच्यापुढें वरील प्रत्यय लागतात आणि मग आत्मनेपदाचें रूप तयार होतें. जसें—

प्रथम गण (गणचिन्ह अ)

१ नी (नय्) नेणें-१ नय-ते, नये-ते, नय-न्ते । २ नय-से, नये-थे, नय-ध्वे । ३ नये, नया-वहे, नया-महे ।

चतुर्थ गण (चिन्ह य)

४ युध् = लढणें-१ युध्यते, युध्येते, युध्यन्ते । २ युध्यसे, युध्येथे, युध्यध्वे । ३ युध्ये, युध्यावहे, युध्यामहे ।

षष्ठ गण (चिन्ह अ)

६ क्षिप् = फेकणें-१ क्षिपते, क्षिपेते, क्षिपन्ते । २ क्षिपसे, क्षिपेथे, क्षिपध्वे । ३ क्षिपे, क्षिपावहे, क्षिपामहे ।

दशम गण (चिन्ह अय)

१० चूर्ण् = चूर्ण करणें = १ चूर्णयते, चूर्णयेते, चूर्णयन्ते । २ चूर्णयसे, चूर्णयेथे, चूर्णयध्वे । ३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयामहे ।

याप्रमाणें या चार गणांच्या धातूंचीं रूपें होतात. बाकीच्या सहा गणांना अर्थात् द्वितीय, तृतीय, पंचम, सप्तम, अष्टम व नवम गणांच्या धातूंना पुढील प्रत्यय लावावयाचे असतात—

वर्तमानकाळ, आत्मनेपदी प्रत्यय.

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्रथम पुरुष	...ते	...आते	...अते
२ मध्यम ,,	...से	...आथे	...ध्वे
३ उत्तम ,,	...ए	...वहे	...महे

प्रथम सांगितलेल्या प्रत्ययामध्यें व या प्रत्ययामध्यें थोडासाच फरक आहे. पूर्वीच्या प्रत्ययांतील " इ " काराच्याऐवजीं या ठिकाणीं " आ " आहे व आणखीहि थोडासा फरक आहे. हे प्रत्यय द्वितीय गणाच्या पुढील सर्व गणांना फारच उपयोगी आहेत, जसें—

द्वितीय गण (चिन्ह नाहीं.)

२ आस् = बसणें–१ आस्ते, आसाते, आसते । २ आस्से, आसाथे, आध्वे । ३ आसे, आस्वहे, आस्महे ।

तृतीय गण (चिन्ह–धातूच्या पहिल्या अक्षराचें द्वित्व होतें)

३ धा = धारण करणें–१ धत्ते, दधाते, दधते । २ धत्से, दधाथे, दद्ध्वे । ३ दधे, दध्वहे, दध्महे ।

पंचम गण (चिन्ह नु)

५ अश् = व्यापणें–१ अश्नुते, अश्नुवाते, अश्नुवते । २ अश्नुषे, अश्नुवाथे, अश्नुध्वे । ३ अश्नुवे, अश्नुवहे, अश्नुमहे ।

सप्तम गण (चिन्ह न)

७ युज् = जोडणें । – १ युङ्क्ते, युञ्जाते, युञ्जते । २ युङ्क्षे, युञ्जाथे, युङ्ग्ध्वे । ३ युञ्जे, युञ्ज्वहे युञ्ज्महे ।

अष्टम गण (चिन्ह उ)

८ कृ = करणें – १ कुरुते, कुर्वाते, कुर्वते । २ कुरुषे, कुर्वाथे, कुरुध्वे । ३ कुर्वे, कुर्वहे, कुर्महे।

नवम गण (चिन्ह ना)

९ क्री = विकत घेणें – १ क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते । २ क्रीणीषे, क्रीणाथे, क्रीणीध्वे । ३ क्रीणे, क्रीणीवहे, क्रीणीमहे ।

पाहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणाच्या धातूंच्या प्रत्ययामध्यें एकमेकांत कोठें कोठें समानता आहे, कोठें विषमता आहे व बाकीच्या सहा गणाच्या प्रत्ययामध्येंही कोठें कोठें समता आहे व कोठें विषमता आहे, हें वाचकानीं नीट पहावें. ही गोष्ट एकदा त्यांना नीट समजली, म्हणजे वर्तमानकाळाचीं परस्मै व आत्मनेपदाचीं रूपें बनविण्याचें काम त्यांना बिलकुल अवघड वाटणार नाहीं

संस्कृत–वाक्यानि ।

सैनिकाः समरभूम्यां शस्त्राणि नयन्ते । वयं तत्र जलं नयामहे । राजा किमर्थमेवं कुप्यते ? अहं कदापि न कुप्ये । स जले प्रस्तरान् क्षिपते । त्वं भूमौ किं क्षिपसे ? स वैद्यः काष्ठानि भेषज्यार्थं चूर्णयते । स तत्राऽऽस्ते । वयं अत्राऽऽस्महे । त्वं बहुमूल्यं ऊर्णावस्त्रं धत्से । आत्मा शरीरं धत्ते । ईश्वरः सर्वत्राऽश्नुते । योगी मनः युङ्क्ते । अहं मन युञ्जे । कर्मकारः कर्म कुरुते । इदानीमहं न किमपि कुर्वे । स धनेन धान्यं क्रीणीते ।

पाठ ४

(लोट्) आज्ञार्थ.

पहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणाच्या परस्मैपदी धातूंचीं आज्ञार्थ (लोट्) चीं रूपें करावयाचीं असतील, तर त्याकरता पुढील प्रत्ययांचा उपयोग करावा—

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र० पु०	-तु	-ताम्	-अन्तु
२ म० पु०	-०	-तम्	-त
३ उ० पु०	-आनि	-आव	-आम

धातु, गणाचें चिन्ह व हे प्रत्यय मिळून वरील चार गणाच्या आज्ञार्थाचीं परस्मैपदी रूपें होतात उदाहरणार्थ पहा—

प्रथम गण (चिन्ह अ)

नी = (नय) नेणें – १ नयतु, नयताम्, नयन्तु । २ नय, नयतम्, नयत । ३ नयानि, नयाव, नयाम ।

चतुर्थ गण (चिन्ह य)

तुष् = संतुष्ट होणें – १ तुष्यतु, तुष्यताम्, तुष्यन्तु । २ तुष्य, तुष्यतम्, तुष्यत । ३ तुष्यानि, तुष्याव, तुष्याम ।

षष्ठ गण (चिन्ह अ)

चल् = चालणें – १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल, चलतम्, चलत । ३ चलानि, चलाव, चलाम ।

दशम गण (चिन्ह अय)

तड् = ताडण करणें – १ ताडयतु, ताडयताम्, ताडयन्तु । २ ताडय, ताडयतम्, ताडयत । ३ ताडयानि, ताडयाव, ताडयाम ।

याप्रमाणें पहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणांचीं आज्ञार्थाचीं परस्मैपदी रूपें होतात. आतां बाकीच्या सहा गणांचे आज्ञार्थाचे प्रत्यय पहा—

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र० पु०	–तु	–ताम्	–अन्तु
२ द्वि० पु०	–हि	–तम्	–त
३ उ० पु०	–आनि	–आव	–आम

द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनामध्यें जेथें पूर्वी कांहींच प्रत्यय नव्हता, तेथें 'हि' प्रत्यय या ठिकाणीं आहे, एवढाच काय तो पूर्वीच्या प्रत्ययांत व या प्रत्ययांत भेद आहे. बाकीचे प्रत्यय पूर्वीप्रमाणेंच आहेत. आतां हे प्रत्यय लावून होणारीं रूपें पहा—

द्वितीय गण (चिन्ह नाहीं)

अद् = खाणें – १ अत्तु, अत्ताम्, अदन्तु । २ अद्धि, अत्तम्, अत्त । ३ अदानि, अदाव, अदाम ।

तृतीय गण (पहिल्या अक्षराचें द्वित्व)

दा = देणें – १ ददातु, दत्ताम्, ददतु । २ देहि, दत्तम्, दत्त । ३ ददानि, ददाव, ददाम ।

पंचम गण (नु)

साध् = सिद्ध करणें – १ साध्नोतु, साध्नुताम्, साध्नुवन्तु । २ साध्नुहि, साध्नुतम्, साध्नुत । ३ साध्नवानि, साध्नवाव, साध्नवाम ।

सप्तम गण (न्)

युज् = जोडणें – १ युनक्तु, युङ्क्ताम्, युञ्जन्तु । २ युङ्ग्धि, युङ्क्तम्, युङ्क्त । ३ युनजानि, युनजाव, युनजाम ।

अष्टम गण (उ)

कृ = करणें – १ करोतु, कुरुताम्, कुर्वन्तु । २ कुरु, कुरुतम्, कुरुत । ३ करवाणि, करवाव, करवाम ।

(**नियम** – " उ " काराच्या पुढें येणाऱ्या " हि " प्रत्ययाचा लोप होतो. या नियमाला अनुसरून " **कुरुहि** " असें रूप झालें नाहीं तर तें " **कुरु** " असेंच झालें)

नवम गण (ना)

क्री = विक्रय करणें – १ क्रीणातु, क्रीणीताम्, क्रीणंतु। २ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत। ३ क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम।

याप्रमाणें दहाही गणाचीं आज्ञार्थाचीं रूपें बनतात आता आत्मनेपदाचीं आज्ञार्थाचीं रूप बनविण्याची रीत पहा—

आज्ञार्थाचे आत्मनेपदी प्रत्यय

१	-ताम्	-इताम्	-अन्ताम्
२	-स्व	-इथाम्	-ध्वम्
३	-ऐ	-आवहै	-आमहै

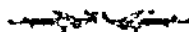
पहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणाच्या आत्मनेपदी धातूंकरितो हे प्रत्यय आहेत आता यांपासून होणारीं रूपें पहा—

प्रथम गण (अ)

बुध् (जाणणें)- १ बोधताम्, बोधेताम्, बोधन्ताम्।
२ बोधस्व, बोधेथाम्, बोधध्वम्।
३ बोधै, बोधावहै, बोधामहै।

चतुर्थ गण (य)

शुध् = (शुद्ध होणें) – १ शुध्यताम्, शुध्येताम्, शुध्यन्ताम्।
२ शुध्यस्व, शुध्येथाम् शुध्यध्वम्।
३ शुध्यै, शुध्यावहै, शुध्यामहै।

पाठ ५

षष्ठ गण (अ)

क्षिप् = (फेकणें) – १ क्षिपताम्, क्षिपेताम्, क्षिपन्ताम्। २ क्षिपस्व, क्षिपेथाम्, क्षिपध्वम्। ३ क्षिपै, क्षिपावहै, क्षिपामहै।

बाकीच्या गणांना, आज्ञार्थाचीं आत्मनेपदी रूपें करावयाचीं असतांना, पुढील प्रत्यय लागतात—

	एक०	द्वि०	बहु०
१	–ताम्	–आताम्	–अताम्
२	–स्व	–आथाम्	–ध्वम्
३	–ऐ	–आवहै	–आमहै

पूर्वीच्या प्रत्ययांत व या प्रत्ययांत फरक इतकाच आहे कीं, पूर्वीच्या प्रत्ययामध्यें ज्या ठिकाणीं "इ" आहे, तेथें या ठिकाणीं "आ" आहे व "अन्ताम्" प्रत्ययाच्या ठिकाणीं "अताम्" प्रत्यय आहे. हाच काय तो फरक आहे. आता याचीं रूपें पहा—

द्वितीय गण (०)

ईड् = (स्तुति करणें) – १ ईट्टाम्, ईडाताम्, ईडताम्। २ ईड्ढ्व, ईडाथाम्, ईड्ढ्वम्। ३ ईडै, ईडावहै, ईडामहै।

तृतीय गण (धातूच्या पहिल्या अक्षराचें द्वित्व)

भृ = (भरणें) – १ बिभृताम्, बिभ्राताम्, बिभ्रताम्। २ बिभृष्व, बिभ्राथाम्, बिभृध्वम्। ३ बिभरै, बिभरावहै, बिभरामहै।

पंचम गण (नु)

सु = (रस काढणें) – १ सुनुताम्, सुन्वाताम्, सुन्वताम्। २ सुनुष्व, सुन्वाथाम्, सुनुध्वम्। ३ सुनवै, सुनवावहै, सुनवामहै।

सप्तम गण (न)

इन्ध् = (जळणें) – १ इंधाम्, इंधाताम्, इंधताम्। २ इन्त्स्व, इंधाथाम्, इंध्वम्। ३ इनधै, इनधावहै, इनधामहै।

अष्टम गण (उ)

कृ = (करणें) – १ कुरुताम्, कुर्वाताम्, कुर्वताम्। २ कुरुष्व, कुर्वाथाम्, कुरुध्वम्। ३ करवै, करवावहै, करवामहै।

नवम गण (ना)

क्री = (विकणें) – १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम्। २ क्रीणीष्व, क्रीणाथाम्, क्रीणीध्वम्। ३ क्रीणै, क्रीणावहै, क्रीणामहै।

याप्रमाणें आज्ञार्थाचीं रूपें बनतात. फक्त प्रत्यय जरी लक्ष्यात राहिले, तरी-सुद्धा रूपें ओळखता येतात

संस्कृत–वाक्यानि।

पक्षिणः पत्राणि नयन्तु। त्वं अनेनाश्वेन तुष्य। सर्वेऽश्वा अद्यैव शीघ्रं चलन्तु। अहं चलानि किम्? तं बिडालं न ताडय, परन्तु तं श्वानं अद्यैव ताडय।

अत्रत्याः सर्वेऽपि मातवाः यद्यद्रोचते तत्तदन्नमदन्तु। त्वं किमपि मा खादि। यः धनं याचकेभ्यो ददाति, स ददातु। त्वं मह्यं वस्त्रं देहि। अहं तुभ्यं किं ददानि?

योगी मनः तत्र युनक्तु। त्वमपि तथैव स्वकीयं मनः युङ्धि। सर्वे छात्राः स्वकीयबलवृध्यर्थं व्यायामं कुर्वन्तु। त्वं तु सायंप्रातः यथा स व्यायाम करोति, तथैव कुरु।

यदहं वदामि तत्वं बोधस्व। सोऽपि बोधताम्। त्वं ईश्वरं आत्मशुध्यर्थं ईडिष्व। सर्वे शिष्या स्वकीयानि वस्त्राणि बिभ्रताम्। त्वं यज्ञे सोमं सुनुष्व। अग्निं त्वं इन्त्स्व।

पाठ ६

(लङ्) अनद्यतन भूत (अपूर्ण भूत)

परस्मैपदाचे प्रत्यय.

	एक०	द्वि०	बहु०
१	...त	...ताम्	...अन्
२	...स्	...तम्	...त
३	...अम्	...व	...म

(लङ्) अनद्यतन भूताचीं रूपें बनवितेवेळीं धातूच्या पूर्वी " अ " लागतो.

प्रथम गण (अ)

नी = (नय्) नेणें. १ अनयत्, अनयताम्, अनयन् । २ अनयः, अनयतम्, अनयत । ३ अनयम्, अनयाव, अनयाम ।

द्वितीय गण (०)

ख्या = (सांगणें) - १ अख्यात्, अख्याताम्, अख्यन् (अख्युः) । २ अख्याः, अख्याताम्, अख्यात । ३ अख्याम्, अख्याव, अख्याम ।

तृतीय गण (द्वित्व)

दा = देणें - १ अददात्, अदत्ताम्, अददुः । २ अददाः, अदत्तम्, अदत्त । ३ अददाम, अददाव, अददाम ।

चतुर्थ गण (य)

कुप् = (रागावणें) - १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन् । २ अकुप्यः, अकुप्यतम्, अकुप्यत । ३ अकुप्यम्, अकुप्याव, अकुप्याम ।

पंचम गण (नु)

साध् = (सिद्ध करणें) - १ असाध्नोत्, असाध्नुताम्, असाध्नुवन् । २ असाध्नोः, असाध्नुतम्, असाध्नुत । ३ असाध्नवम्, असाध्नुव, असाध्नुम ।

षष्ठ गण (अ)

गुंफ् = (गुफणें) – १ अगुंफत्, अगुफताम्, अगुफन्। २ अगुफ, अगुफतम् अगुफत। ३ अगुंफम्, अगुंफाव, अगुफाम।

सप्तम गण (न)

पिष् = (चूर्ण करणें) – १ अपिनट्, अपिंष्टाम, अपिंषन्। २ अपिनट्, अपिंष्टम् अपिंष्ट। ४ अपिनषम्, अपिंष्व, अपिंष्म।

अष्टम गण (उ)

तन् = (पसरणें) – १ अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन्। २ अतनो, अतनुतम्, अतनुत। ४ अतनुवम्, अतनुव, अतनुम।

नवम गण (ना)

क्री = (विकी करणें) – १ अक्रीणात्, अक्रीणाताम्, अक्रीण्न्। २ अक्रीणा, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत। ३ अक्रीणाम्, अक्रीणीव, अक्रीणीम।

दशम गण (अय)

चर्च् = (चावणें) – १ अचर्चयत्, अचर्चयताम्, अचर्चयन्। २ अचर्चय, अचर्चयतम्, अचर्चयत। ३ अचर्चयम्, अचर्चयाव अचर्चयाम।

परस्मैपदी सर्व धातूंचीं अनद्यतनभूत (लङ्) चीं रूपें बनविण्याकरितां हेंच प्रत्यय आहेत आणि सर्व धातूंचीं रूपें बहुधा एकाच नियमानें होतात धातूच्या पूर्वी ' अ ", त्याच्यापुढें धातु त्यापुढें गणाचें चिन्ह व त्याच्याही पुढें लङ्च्या प्रत्यय लावावयाचा असतो सर्व धातूंना एकच प्रत्यय असल्यामुळें रूपें सहज बनविता येतात

पाठ ७

आता लङ्चे आत्मनेपदाचे प्रत्यय पहा—

(लङ्) अनद्यतन भूत

आत्मनेपदी प्रत्यय

	एक०	द्वि०	बहु०
१	—त	—इताम्	—अन्त
२	—थाः	—इथाम्	—ध्वम्
३	—इ	—वहि	—महि

पूर्वीप्रमाणेच धातूच्या पूर्वी 'अ', त्यापुढें धातू, त्यापुढें गणाचें चिन्ह व शेवटीं प्रत्यय लावावा 'अ + धातु + गणाचें चिन्ह + लङ् चा प्रत्यय' याप्रमाणें रूप बनत असतें करीं तें आता खालील उदाहरणावरून पहा—

प्रथम गण (अ)

बुध् = (जाणणें)– १ अबोधत, अबोधेताम्, अबोधन्त । २ अबोधथाः, अबोधेथाम्, अबोधध्वम् । ३ अबोधे, अबोधावहि, अबोधामहि ।

चतुर्थ गण (य)

शुच् = (शुद्ध होणें)– १ अशुच्यत, अशुच्येताम्, अशुच्यन्त । २ अशुच्यथाः, अशुच्येथाम्, अशुच्यध्वम् । ३ अशुच्ये, अशुच्यावहि, अशुच्यामहि ।

षष्ठ गण (अ)

क्षिप् = (फेकणें)– १ अक्षिपत, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त । २ अक्षिपथाः, अक्षिपेथाम्, अक्षिपध्वम् । ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ।

दशम गण (अय)

गण् = (मोजणें)– १ अगणयत, अगणयेताम्, अगणयन्त । २ अगणयथाः, अगणयेथाम्, अगणयध्वम् । ३ अगणये, अगणयावहि, अगणयामहि ।

बाकीच्या गणांच्या रूपांकरितां पूर्वीच्या प्रत्ययातील " **इताम्** " व " **इयाम्** " च्या ठिकाणीं " **आताम्** " व " **आथाम्** " हे प्रत्यय आहेत, असें समजावें आता हे प्रत्यय लागून बनणारीं रूपें पहा-

द्वितीय गण (०)

आस् = (बसणें)- १ आस्त, आसाताम्, आसत। २ आस्था, आसाथाम्, आध्वम्। ३ आसि, आस्वहि, आस्महि।

तृतीय गण (द्वित्व)

दा = (देणें)- १ अदत्त, अददाताम्, अददत। २ अदत्था, अददाथाम्, अदद्ध्वम्। ३ अददि, अदद्वहि, अदद्महि।

पंचम गण (नु)

सु = (रस काढणें)- १ असुनुत, असुन्वाताम्, असुन्वत। २ असुनुथा, असुन्वाथाम्, असुनुध्वम्। ३ असुन्वि, असुनुवहि, असुनुमहि।

सप्तम गण (न)

युज् = (युक्त होणें)- १ अयुङ्क्त, अयुञ्जाताम्, अयुञ्जत। २ अयुङ्क्था, अयुञ्जाथाम्, अयुङ्ग्ध्वम्। ३ अयुञ्जि, अयुञ्ज्वहि, अयुञ्ज्महि।

अष्टम गण (उ)

तन् = (पसरणें)- १ अतनुत, अतन्वाताम्, अतन्वत। २ अतनुथा, अतन्वाथाम्, अतनुध्वम्। ३ अतन्वि, अतनुवहि, अतनुमहि।

नवम गण (ना)

क्री = (विक्री करणें)- १ अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत। २ अक्रीणीथा, अक्रीणाथाम्, अक्रीणीध्वम्। ३ अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि।

याप्रमाणें अनद्यतन भूताचीं रूपें होत असतात. परस्मैपदाचीं व आत्मनेपदाचीं रूपें कशीं बनतात, त्या दोन्ही रीति या एकाच धड्यांत सांगितल्या आहेत. कांहीं धातूंचीं रूपें बनविण्याचे कांहीं विशेष नियमही असतात; परन्तु येथें त्या विशेष गोष्टींचें विवेचन करावयाचें नसून, फक्त सर्व-साधारण नियमच सांगावयाचा आहे.

संस्कृत–वाक्यानि ।

यदाऽहं तवाऽश्वं तत्राऽनयं तदा त्वं कुत्र गतः ? यदा स अकुप्यत्तदा त्वं किमकरोः ? यदा तव पुत्री पुष्पाणां मालां अगुंफत् तदा स कुत्र गतः ? यदा त्वमश्वमचर्वयस्तदा त्वं जलं किं नाऽपिबः ? स त्वां तदा किमब्रवीत् ? त्वं तदा तस्मै किमददाः ? तेन कर्मणा ते सर्वे पुरुषाः किमाप्नुवन् ? यदाऽहं सर्वाणि भेषजानि सम्यक्तयाऽपिनषम् तदा त्वया तत्र जलं किं नानीतम् ? युद्धेन स्वकीयं यशः सर्वासु दिक्षु स वीरोऽतनोत् । तदा गाः कोऽक्रीणात् ?

त्वमबोधयाः किं यन्मया कथितम् ? यदा स अशुष्यत्, तदा त्वया किं कृतम् ? कस्तत्र तदक्षिपत ? किमर्थं त्वमेवं तदक्षिपः ? त्वमगणयथाः किम् ? अहं नागणये । स तत्रासताम् । अहं छात्राय पुस्तकमददि । स सोममसुनुत । योगी परमात्मनि मनः अयुङ्क्त । स तत्र वस्त्रं नावृनुत । स वणिक् तत्र नाक्रीणीत ।

पाठ ८

विध्यर्थ (विधिलिङ्)

परस्मैपदी धातूंचीं विधिलिङ्चीं रूपें बनवण्यासाठीं पुढील प्रत्यय लावावे—

विधिलिङ्-परस्मैपदी प्रत्यय.

१	...ईत्	...ईताम्	...ईयु.
२	...ईः	...ईतम्	...ईत
३	...ईयम्	...ईव	...ईम

प्रथम गण (अ)

बुध् = (जाणणें)- १ बोधेत्, बोधेताम्, बोधेयु । २ बोधे , बोधेतम्, बोधेत । ३ बोधेयम्, बोधेव, बोधेम ।

चतुर्थ गण (य)

कुप् = (रागावणें)- १ कुप्येत्, कुप्येताम्, कुप्येयु. । २ कुप्येः, कुप्येतम्, कुप्येत । ३ कुप्येयम्, कुप्येव, कुप्येम ।

षष्ठ गण (अ)

क्षिप् = (फेकणें)- १ क्षिपेत्, क्षिपेताम्, क्षिपेयु. । २ क्षिपे:, क्षिपेतम्, क्षिपेत । ३ क्षिपेयम्, क्षिपेव, क्षिपेम ।

दशम गण (अय)

चुर् = (चोरणें)-१ चोरयेत्, चोरयेताम्, चोरयेयु । २ चोरये, चोरयेतम्, चोरयेत । ३ चोरयेयम्, चोरयेव, चोरयेम ।

बाकीच्या गणांना विधिलिङ्चे पुढील प्रत्यय लागतात—

१	...यात्	...याताम्	...यु.
२	...याः	.. यातम्	...यात
३	...याम्	. .याव	...याम

द्वितीय गण (०)

अद् = (खाणें)- १ अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः। २ अद्या·, अद्यातम्, अद्यात। ३ अद्याम्, अद्याव, अद्याम।

तृतीय गण (द्वित्व)

दा = (देणें)- १ दद्यात्, दद्याताम्, दद्यु·। २ दद्या·, दद्यातम्, दद्यात। ३ दद्याम्, दद्याव, दद्याम।

पंचम गण (नु)

साध् = (साधणें)- १ साध्नुयात्, साध्नुयाताम्, साध्नुयुः। २ साध्नुया, साध्नुयातम्, साध्नुयात। ३ साध्नुयाम्, साध्नुयाव, साध्नुयाम।

सप्तम गण (न)

पिष् = (पीठ करणें)- १ पिंष्यात्, पिंष्याताम्, पिंष्यु। २ पिंष्या, पिंष्यातम्, पिंष्यात। ३ पिंष्याम्, पिंष्याव, पिंष्याम।

अष्टम गण (उ)

कृ = (करणें)-१ कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्यु। २ कुर्या·, कुर्यातम्, कुर्यात। ३ कुर्याम्, कुर्याव, कुर्याम।

नवम गण (ना)

स्तम्भ् = (स्तम्भ करणें)- १ स्तभ्नीयात्, स्तभ्नीयाताम् स्तभ्नीयु। २ स्तभ्नीया, स्तभ्नीयातम्, स्तभ्नीयात। ३ स्तभ्नीयाम्, स्तभ्नीयाव, स्तभ्नीयाम।

आशीर्लिङ्

विधिलिङ्चा उपयोग विध्यर्थासाठीं व आशीर्लिङ्चा उपयोग आशीर्वाद द्यावयाचा असतांना केला जातो विधिलिङ्ची रीत पूर्वी दिलीच आहे आतां *आशीर्लिङ्चीं परस्मैपदी रुपें बन विण्याची रीत पहा.*

पाठ ९

आशीर्लिङ्‌चे प्रत्यय

१	—यात्	—यास्ताम्	—यासुः।
२	—याः	—यास्तम्	—यास्त।
३	—यासम्	—यास्व	—यास्म।

भू = (होणें)– १ भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः। २ भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त। ३ भूयासम्, भूयास्व, भूयास्म।

धू = (हालणें)– १ धूयात्, धूयास्ताम्, धूयासुः। २ धूयाः, धूयास्तम्, धूयास्त। ३ धूयासम्, धूयास्व, धूयास्म।

स्मृ = (स्मरण करणें)– १ स्मर्यात्, स्मर्यास्ताम्, स्मर्यासुः। २ स्मर्याः, स्मर्यास्तम्, स्मर्यास्त। ३ स्मर्यासम्, स्मर्यास्व, स्मर्यास्म।

दा = (देणें)– १ देयात्, देयास्ताम्, देयासुः। २ देयाः, देयास्तम्, देयास्त। ३ देयासम्, देयास्व, देयास्म।

यज् = (यज्ञ करणें)– १ इज्यात्, इज्यास्ताम्, इज्यासुः। २ इज्याः, इज्यास्तम्, इज्यास्त। ३ इज्यासम्, इज्यास्व, इज्यास्म।

गणांच्या निरनिराळेपणाचा येथें कांहीं विशेष सम्बन्ध नाहीं, ही गोष्ट वाचकांच्या लक्ष्यांत आलीच असेल. सर्व धातूंचीं रूपें प्राय एकसारखींच होतात आतां विधिलिङ्‌चे आत्मनेपदाचे प्रत्यय पहा—

विधिलिङ् (आत्मनेपदी)

१	...ईत	...ईयाताम्	...ईरन्।
२	...ईथाः	...ईयाथाम्	...ईध्वम्।
३	...ईय	...ईवहि	...ईमहि।

नी = (नेणें)– १ नयेत, नयेयाताम्, नयेरन्। २ नयेथाः, नयेयाथाम्, नयेध्वम्, । ३ नयेय, नयेवहि, नयेमहि।

चतुर्थ गण (य)

शुच् = (शुद्ध होणें)– १ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन् । २ शुच्येथा, शुच्येयाथाम्, शुच्येध्वम् । ३ शुच्येय, शुच्येवहि, शुच्येमहि ।

षष्ठ गण (अ)

क्षिप् = (फेकणें)– १ क्षिपेत, क्षिपेयाताम्, क्षिपेरन् । २ क्षिपेथाः, क्षिपेयाथाम्, क्षिपेध्वम् । ३ क्षिपेय, क्षिपेवहि, क्षिपेमहि ।

दशम गण (अय)

तड् = (मारणें)– १ ताडयेत, ताडयेताम्, ताडयेरन् । २ ताडयेथा', ताडयेथाम्, ताडयेध्वम् । ३ ताडयेय, ताडयेवहि, ताडयेमहि ।

द्वितीय गण (०)

आस् = (बसणें)– १ आसीत, आसीयाताम्, आसीरन् । २ आसीथा, आसीयाथाम्, आसीध्वम् । ३ आसीय, आसीवहि, आसीमहि ।

तृतीय गण (द्वित्व)

दा = (देणें)– १ ददीत, ददीयाताम्, ददीरन् । २ ददीथाः, ददीयाथाम्, ददीध्वम् । ३ ददीय, ददीवहि, ददीमहि ।

पंचम गण (नु)

सु = (रस काढणें)– १ सुन्वीत, सुन्वीयाताम्, सुन्वीरन् । २ सुन्वीथा, सुन्वीयाथाम्, सुन्वीध्वम् । ३ सुन्वीय, सुन्वीवहि, सुन्वीमहि ।

सप्तम गण (न)

इन्ध् = (जाळणें)– १ इन्धीत, इन्धीयाताम्, इन्धीरन् । २ इन्धीथाः, इन्धीयाथाम्, इन्धीध्वम् । ३ इन्धीय, इन्धीवहि, इन्धीमहि ।

पाठ १०

अष्टम गण (उ)

कृ = (करणें)- १ कुर्वीत, कुर्वीयाताम्, कुर्वीरन्। २ कुर्वीथाः, कुर्वीयाथाम्, कुर्वीध्वम्। ३ कुर्वीय, कुर्वीवहि, कुर्वीमहि।

नवम गण (ना)

क्री = (विकणें)- १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन्। २ क्रीणीथा, क्रीणीयाथाम्, क्रीणीध्वम्। ३ क्रीणीय, क्रीणीवहि, क्रीणीमहि।

आशीर्लिङ् आत्मनेपदी प्रत्यय.

१	...सीष्ट	...सीयास्ताम्	...सीरन्।
२	...सीष्ठाः	...सीयास्थाम्	...सीध्वम्।
३	...सीय	...सीवहि	...सीमहि।

घु = (हालवणें)- १ धोषीष्ट, धोषीयास्ताम्, धोषीरन्। २ धोषीष्ठाः, धोषीयास्थाम्, धोषीढ्वम्। ३ धोषीय, धोषीवहि, धोषीमहि।

जन् = (उत्पन्न करणें)- १ जनिषीष्ट, जनिषीयास्ताम्, जनिषीरन्। २ जनिषीष्ठा, जनिषीयास्थाम्, जनिषीढ्वम्। ३ जनिषीय, जनिषीवहि, जनिषीमहि।

लिङ्करितां लेट्

लिङ् यापूर्वीच सांगितला आहे व त्याचे विधिलिङ् व आशीर्लिङ् असे दोन भेद असतात, हेंही वाचकांना कळून चुकलें आहे. वेदामध्यें या " लिङ् " च्या ठिकाणीं " लेट् " चा प्रयोग होत असतो आतापर्यंत " लेट् " चीं रूपें बनविण्याची रीत सांगितलेली नाहीं, कारण या " लेट् " चा प्रयोग फक्त वेदांमध्येंच होत असतो व इतरत्र कोठें येत नाहीं वेदाचे शब्द नवीन बनविले जात नाहीत वेदांमध्यें जे शब्द आहेत, त्याचाच अभ्यास करावयाचा असतो,

म्हणून वैदिक लेट्ची रूपें बनविण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं. लिट्चा उपयोग ज्या अर्थाकरितां केला जातो, त्याच अर्थाकरितां वेदामध्यें " लेट् " चा उपयोग होत असतो, एवढीच गोष्ट वाचकांनीं लक्ष्यात धरावी. वाचकांनीं या धड्याचा नीट अभ्यास करावा व तो नीट समजून घ्यावा.

रामायणम् ।

एवं सान्त्वितो रामो वस्त्रान्तेनाऽश्रूणि प्रमार्जयत् । सुग्रीवमुवाच च– " कृतं कृतं त्वया मित्रस्य कर्तव्यम् । दुर्लभो हि त्वत्सदृशो बंधुः । विशेषतः एवंविधेऽस्मिन्काले । किंतु त्वया महान्यत्नः कार्यः सीतायाः परिमार्गणे । " इति ।

ततो मधुरया गिरा प्रणयात्सुग्रीव उवाच–" भ्रात्रा हृतभार्योऽहं भया- र्दितश्चरामि गिरिं ऋष्यमूकम् । मम भ्रातुर्वालिनो भयान्मां त्रातुमर्हसि " इति ।

एवमुक्तस्तु धर्मवत्सलो रामः सुग्रीवं प्रहसन्निव प्रत्युवाच—

" उपकारलक्षणं मित्रं अपकारलक्षणं अपकारः । अतस्तव भार्यापहारिणं त्वद्भ्रातरमद्यैव हनिष्यामि । " इति ।

तच्छ्रुत्वा हृष्टः सुग्रीवो रामं प्रशशंस च उवाच च रामं–" राम ! वालिनः शौर्यं, वीर्यं पौरुषं च श्रुत्वा यद्युक्तं तद्विधत्स्व । शृणु तस्य वीर्यं, अनु- दिते सूर्ये वाली अपरिश्रान्तः पश्चिमं समुद्रं क्रामति । शैलशिखराण्यप्युच्चैः सम्प्रोत्पातयति । एवंविधं वीरं कथं त्वं हन्तुं शक्यसे ? "

पाठ ११

भविष्य काळ (लृट्)

याच भागाच्या पहिल्या पाठामध्यें जे वर्तमानकाळाचे प्रत्यय दिले आहेत, तेच प्रत्यय या ठिकाणींही उपयोगांत आणावयाचे आहेत फक्त धातु व हे प्रत्यय यांच्यामध्यें एक " स्य " आला म्हणजे लागलीच भविष्यकाळाचें रूप तयार होतें जसें—

भू = भव् + ति = भवति ।
भू = भव +स्य+ ति = भविष्यति ।

सर्व धातूंना याचे नियम सारखेच आहेत फक्त विशेष गोष्ट इतकीच आहे कीं, किंत्येक धातूंना " स्य " च्या पूर्वी " इ " लागते व किंत्येकांना ती लागत नाहीं आता यांची उदाहरणें पहा—

कृ— १ करिष्यति, करिष्यत , करिष्यन्ति । २ करिष्यसि, करिष्यथ , करिष्यथ । ३ करिष्यामि, करिष्याव , करिष्याम ।

सूचना—आत्मनेपदाचे वर्तमानकाळाचे प्रत्यय लावले असतां वरीलप्रमाणेंच आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें होतात जसें—

कृ- १ करिष्यते, करिष्येते, करिष्यन्ते । २ करिष्यसे, करिष्येथे, करिष्यध्वे । ३ करिष्ये, करिष्यावहे, करिष्यामहे ।

ज्या धातूंना " इ " कार लागत नाहीं, त्यांचीं रूपें खालीं लिहिल्या प्रमाणें होतात

दृश् = १ द्रक्ष्यति, द्रक्ष्यत , द्रक्ष्यन्ति । २ द्रक्ष्यसि, द्रक्ष्यथ , द्रक्ष्यथ । ३ द्रक्ष्यामि, द्रक्ष्याव , द्रक्ष्याम ।

सृज् = १ स्रक्ष्यति स्रक्ष्यत , स्रक्ष्यन्ति । २ स्रक्ष्यसि, स्रक्ष्यथ , स्रक्ष्यथ । ३ स्रक्ष्यामि, स्रक्ष्यावः, स्रक्ष्यामः ।

हीं उदाहरणें पाहिलीं असतां, भविष्यकाळाचीं रूपें बनविणें किती सोपें आहे, हें वाचकांना तेव्हांच समजून येईल, कारण सर्व धातूंचे प्रत्यय एकसारखेच आहेत. तथापि वाचकांना याहूनही सोप्या रीतीनें अभ्यास करतां यावा, म्हणून यांचे प्रत्यय पुढें देत आहें—

भविष्य काळ (लृट्) चे प्रत्यय

परस्मैपदी.

१	...स्यति	...स्यतः	...स्यन्ति ।
२	...स्यसि	...स्यथः	...स्यथ ।
३	...स्यामि	...स्यावः	...स्यामः ।

आत्मनेपदी

१	...स्यते	...स्येते	...स्यन्ते ।
२	...स्यसे	...स्येथे	...स्यध्वे ।
३	...स्ये	...स्यावहे	...स्यामहे ।

हेतुहेतुमद्भावार्थ (लृङ्)

चौथ्या पाठाच्या आरंभीं याच पुस्तकांत अनद्यतनभूत (लङ्) चे प्रत्यय दिले आहेत, त्यांच्या पूर्वी " स्य " लावला, म्हणजे या लृङ्चीं रूपें होत असतात. हे प्रत्यय विशेष लौकर ध्यानांत यावेत म्हणून ते प्रत्ययच येथें देतों. यासुद्धां लङ् (अनद्यतन भूताच्याप्रमाणें) धातूच्या पूर्वी " अ " लागत असतो. आतां याचे प्रत्यय पहा—

हेतुहेतुमद्भावार्थ

परस्मैपदी प्रत्यय.

१	...स्यत्	...स्यताम्	...स्यन् ।
२	...स्यः	...स्यतम्	...स्यत ।
३	...स्यम्	...स्याव	...स्याम ।

आत्मनेपदी प्रत्यय

१	...स्यत	...स्येताम्	स्यन्त।
२	...स्यथाः	...स्येथाम्	...स्यध्वम्।
३	...स्ये	...स्यावहि	...स्यामहि।

आता यांची उदाहरणें पहा--

परस्मैपदी धातु

बुध्- १ अबोधिष्यत्, अबोधिष्यताम् अबोधिष्यन्। २ अबोधिष्य , अबोधिष्यतम्, अबोधिष्यत। ३ अबोधिष्यम्, अबोधिष्याव, अबोधिष्याम।

नी- १ अनेष्यत्, अनेष्यताम्, अनेष्यन्। २ अनेष्यः, अनेष्यतम्, अनेष्यत। ३ अनेष्यम्, अनेष्याव, अनेष्याम।

आत्मनेपदी धातु

वृध्- १ अवर्धिष्यत, अवर्धिष्येताम्, अवर्धिष्यन्त। २ अवर्धिष्यथाः, अवर्धिष्येथाम्, अवर्धिष्यध्वम्। ३ अवर्धिष्ये, अवर्धिष्यावहि, अवर्धिष्यामहि।

नी- १ अनेष्यत, अनेष्येताम् अनेष्यन्त। २ अनेष्यथाः, अनेष्येथाम्, अनेष्यध्वम्। ३ अनेष्ये, अनेष्यावहि, अनेष्यामहि।

हेतुहेतुमद्भावार्थाच्या रूपाचा उपयोग हेतु दर्शविणाऱ्या वाक्यामध्यें होत असतो. जसें- "यदि स तत्राऽगमिष्यत् तर्हि एवं नाऽभविष्यत्। (जर तो तेथें जाता तर असें न होतें.) अशा प्रकारच्या वाक्यामध्यें हेतुहेतुमद्भावाचा प्रयोग होतो आतां अनद्यतन भविष्याचीं रूपें बनविण्याची रीत पहा--

अनद्यतन भविष्य (लुट्)

अनद्यतन भविष्य (लुट्) चे प्रत्यय खालीं दिले आहेत. सर्व धातूंना हेच प्रत्यय लावावयाचे असतात.

परस्मैपदी

१	...ता	...तारौ	...तारः।
२	...तासि	...तास्थः	...तास्थ।
३	...तास्मि	...तास्वः	...तास्मः।

दा = (देणें)— १ दाता, दातारौ, दातारः। दातासि, दातास्थः, दातास्थ। ३ दातास्मि, दातास्वः, दातास्मः।

भ्रम् - (भ्रमण करणें) १ भ्रमिता, भ्रमितारौ, भ्रमितारः। २ भ्रमितासि, भ्रमितास्थः, भ्रमितास्थ। ३ भ्रमितास्मि, भ्रमितास्वः, भ्रमितास्मः।

आत्मनेपदी

१	—ता	—तारौ	—तारः।
२	—तासे	—तासाथे	—ताध्वे।
३	—ताहे	—तास्वहे	—तास्महे।

आत्मनेपदी धातूंना हे प्रत्यय लागले असतां अनद्यतन भविष्याचीं रूपें तयार होतात. जसें—

दा – (देणें)– १ दाता, दातारौ, दातारः। २ दातासे, दातासाथे, दाताध्वे। ३ दाताहे, दातास्वहे, दातास्महे।

हे प्रत्यय लागण्यापूर्वीसुद्धा कित्येक धातूंना " इ " लागतें व कित्येकांना लागत नाहीं किंवा कित्येक धातूंना विकल्पानें लागत असतें. जसें पहा—

लुभ् (लोभ करणें)

इकारयोग– १ लोभिता, लोभितारौ, लोभितारः। २ लोभितासि, लोभितास्थः, लोभितास्थ। ३ लोभितास्मि, लोभितास्वः, लोभितास्मः॥

इकाररहित – १ लोब्धा, लोब्धारौ, लोब्धारः। २ लोब्धासि, लोब्धास्थः, लोब्धास्थ। ३ लोब्धास्मि, लोब्धास्वः, लोब्धास्मः।

ज्या धातूंना इकार (इट्) लागतो, त्यांना " सेट् " (स+इट् = इकारसहित) म्हणतात ज्यांना इकार लागत नाहीं, त्या धातूंस अनिट् (अन्+इट् = इकाररहित) म्हणतात आणि ज्यांना विकल्पानें इकार लागतो, त्यांना "वेट्" (वा+इट् = विकल्पानें इट् होणारा) म्हणतात. कोणते धातु सेट्, कोणते अनिट् व कोणते वेट् आहेत, हें प्रथमपासूनच ठरलेलें आहे यावरून जो धातु जसा असेल, तसें त्याचें रूप बनतें

पाठ १२

पूर्ण भूतकाळ (लिट्)

अनद्यतन परोक्ष भूतकाळाला "लिट्" म्हणतात जी क्रिया आज झालेली नाहीं व जी क्रिया पाहिलीसुद्धां नाहीं, ती क्रिया दर्शवावयाची असतांना या लिट्च्या रूपाचा उपयोग करावयाचा असतो जसें- " **रामो राजा बभूव ।**" = (राम राजा झाला होता) अर्थात् सांगणाऱ्याच्या देखत राम राजा झाला नाहीं, तर तो पुष्कळ दिवसांपूर्वी झाला होता या लिट्चे प्रत्यय हे आहेत—

परस्मैपदी (लिट्)

१	. अ	. अतु	उ ।
२	...थ	...अथु	. अ ।
३	..अ	व	. म ।

भू- (होणें)- १ बभूव, बभूवतु , बभूवुः । २ बभूविथ, बभूवथु , बभूव । ३ बभूव, बभूविव, बभूविम ॥

या ठिकाणीं धातुच्या पहिल्या अक्षराचें द्वित्व होतें व त्यापैकीं पहिल्या वर्णाचें मृदुत्वही होतें जसें- **भू+अ = भू भू अ = बुभू+ अ = बभू+अ = बभूव** । याप्रमाणें रूपें बनतात आणखी कांहीं उदाहरणें पहा-

यु = (मिश्रण करणें)– १ युयाव, युयुवतुः, युयुवुः । २ युयुविथ, युयुवथुः, युयुव । ३ युयाव, युयुविव, युयुविम ।

रु = (शब्द करणें)– १ रराव, रुरुवतुः, रुरुवुः । २ रुरविथ, रुरुवथुः, रुरुव । ३ रराव, रुरुविव, रुरुविम ।

वृ = (पसंत करणें)– १ ववार, ववतुः, ववुः । २ वविरिथ, ववतुः, वव । ३ ववार, ववृव, ववृम ।

मुच् = (मुक्त होणें)– १ मुमोच, मुमुचतुः, मुमुचुः । २ मुमोचिथ, मुमुचथुः, मुमुच । ३ मुमोच, मुमुचिव, मुमुचिम ।

वच् = (बोलणें)– १ उवाच, ऊचतुः, ऊचुः । २ उवचिथ, ऊचथुः, ऊच । ३ उवाच, ऊचिव, ऊचिम ।

प्रच्छ् = (विचारणें)– १ पप्रच्छ, पप्रच्छतुः, पप्रच्छुः । २ पप्रच्छिथ, पप्रच्छथुः, पप्रच्छ । ३ पप्रच्छ, पप्रच्छिव, पप्रच्छिम ।

त्यज् = (सोडणें)– १ तत्याज, तत्यजतुः, तत्यजुः । २ तत्यजिथ, तत्यजथुः, तत्यज । ३ तत्याज, तत्यजिव, तत्यजिम ।

भुज् = (भोजन करणें)– १ बुभोज, बुभुजतुः, बुभुजुः । २ बुभोजिथ, बुभुजथुः, बुभोज । ३ बुभोज बुभुजिव, बुभुजिम ।

युज् = (जोडणें)– १ युयोज, युयुजतुः, युयुजुः । २ युयोजिथ, युयुजथुः, युयुजे । ३ युयोज, युयुजिव, युयुजिम ।

तप् = (तप करणें)– १ तताप, तेपतुः, तेपुः । २ ततपिथ, ततापेथुः, तेप । ३ तताप, तेपिव, तेपिम ।

याप्रमाणें परस्मैपदी धातूंचीं रूपें बनतात. आता आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें पहा-

भूतकाळ (लिट्) आत्मनेपदी

आत्मनेपदी लिट्चे प्रत्यय पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत—

१	...ए	...आते	...इरे ।
२	...से	...आथे	...ध्वे ।
३	...ए	...वहे	...महे ।

हे प्रत्यय लावले असता आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें अशीं होतात—

रु - (शब्द करणें)- १ रुरुवे, रुरुवाते, रुरुविरे । २ रुरुविषे, रुरुवाथे, रुरुविध्वे । ३ रुरुवे, रुरुविवहे, रुरुविमहे ।

शी -(निजणें)- १ शिश्ये, शिश्याते, शिश्यिरे । २ शिश्यिषे, शिश्याथे, शिश्यिध्वे । ३ शिश्ये, शिश्यिवहे, शिश्यिमहे ।

वृ - (पसंत करणें)- १ वव्रे, वव्राते, वव्रिरे । २ वतृषे, वव्राथे, ववृढ्वे । ३ वव्रे, ववृवहे, ववृमहे ।

पच् - (शिजवणें)- १ पेचे, पेचाते, पेचिरे । २ पेचिषे, पेचाथे, पेचिध्वे । ३ पेचे, पेचिवहे, पेचिमहे ।

भज् - (सेवा करणें)- १ भेजे, भेजाते, भेजिरे । २ भेजिषे, भेजाथे, भेजिध्वे । ३ भेजे, भेजिवहे, भेजिमहे ।

यज् - (यज्ञ करणें)- १ ईजे, ईजाते, ईजिरे । २ ईजिषे, ईजाथे, ईजिध्वे । ३ ईजे, ईजिवहे, ईजिमहे ।

विद् - (विचार करणें)- १ विविदे, विविदाते, विविदिरे । २ विविदिषे, विविदाथे, विविदिध्वे । ३ विविदे, विविदिवहे, विविदिमहे ।

बुध् = (जाणणें) - १ बुबुधे, बुबुधाते, बुबुधिरे । २ बुबुधिषे, बुबुधाथे, बुबुधिध्वे । ३ बुबुधे, बुबुधिवहे, बुबुधिमहे ।

मन्= (विचार करणें) - १ मेने, मेनाते, मेनिरे । २ मेनिषे, मेनाथे, मेनिध्वे । ३ मेने, मेनिवहे, मेनिमहे ।

लभ् = (लाभणें) - १ लेभे, लेभाते, लेभिरे । २ लेभिषे, लेभाथे, लेभिध्वे । ३ लेभे, लेभिवहे, लेभिमहे ।

कुप् = (जागरणें) - १ चकुपे, चकुपाते, चकुपिरे । २ चकुपिषे, चकुपाथे, चकुपिध्वे । ३ चकुपे, चकुपिवहे, चकुपिमहे ।

धु = (हालणें) - १ दुधुवे, दुधुवाते दुधुविरे । २ दुधुविषे, दुधुवाथे, दुधुविध्वे । ३ दुधुवे, दुधुविवहे, दुधुविमहे ।

"कृ-भू-अस्" धातूंचा प्रयोग.

धातूला "आम्" प्रत्यय लावून, त्यापुढें "कृ, भू, अस्" या तीन धातूंपैकीं कोणत्याही एका धातूचें लिट्चें रूप लावलें असता मूळच्या धातूचेंही लिट्चें रूप होत असतें. कृ, भू, अस् या धातूंचीं परस्मैपदी व आत्मनेपदी रूपें पुढीलप्रमाणें होतात—

कृ (परस्मै०) - १ चकार, चक्रतुः चक्रुः । २ चकर्थ, चक्रथुः, चक्र। ३ चकार, चकृव, चकृम ।

कृ (आत्मने०) - १ चक्रे, चक्राते, चक्रिरे । २ चकृषे, चक्राथे, चकृढ्वे । ३ चक्रे, चकृवहे चकृमहे ।

भू (परस्मै०) - १ बभूव, बभूवतु , बभूवुः । २ बभूविथ, बभूवथुः, बभूव। ३ बभूव, बभूविव, बभूविम ।

अस् (परस्मै०) - १ आस, आसतुः, आसुः । २ आसिथ, आसथुः, आस । ३ आस, आसिव, आसिम ।

हीं रूपें पुढें दर्शविल्याप्रमाणें धातूंना लागतात व मग त्या धातूंचीं लिट्चीं रूपें तयार होतात—

काश् (प्रकाशणें)

१ कासाञ्चक्रे,	कासाञ्चक्राते,	कासाञ्चक्रिरे।
१ कासामास,	कासामासतुः,	कासामासुः।
१ कासांबभूव,	कासांबभूवतुः,	कासांबभूवुः।

कथ् (सांगणें)

१ कथयांचकार,	कथयांचक्रतुः,	कथयांचक्रुः।
१ कथयांचक्रे,	कथयांचक्राते,	कथयांचक्रिरे।
१ कथयामास,	कथयामासतुः,	कथयामासुः।
१ कथयांबभूव,	कथयांबभूवतुः,	कथयांबभूवुः।

येथें प्रथम पुरुषाचींच रूपें दिलीं आहेत. बाकीच्या पुरुषाचीं अर्थात् द्वितीय व उत्तम या पुरुषाचीं रूपें पूर्वीचीं रूपें लावूनच बनविता येतात. तीं वाचकांनीं स्वतः बनवून पहावीत.

पुढील श्लोक वाचा.

(म. भा. शल्यपर्व अ. ५१)

आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धीमान्महातपाः।
दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः॥ ५॥
तस्यातितपसः शक्रो बिभेति सततं विभो।
न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बहुविधैरपि॥ ६॥
प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत्पाकशासनः।
दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलंबुषाम्॥ ७॥

" हे महाराज ! पूर्वी बुद्धिमान्, तपस्वी मुनी दधीची या नांवानें प्रसिद्ध असा जितेन्द्रिय व ब्रह्मचारी होता. ॥ ५॥ त्या तपस्वी मुनीच्या तपाला हे प्रभो ! नेहमीं इन्द्र भिऊं लागला; पुष्कळ फळांनीं सुद्धां त्याला लोभविणें अशक्य होतें. ॥ ६॥ म्हणून इन्द्रानें त्याला भुलविण्यासाठीं अलंबुषा नांवाची सुन्दर, देखणी, दिव्य अप्सरा पाठवली. "

पाठ १३

भूतकाळ (लुङ्)

या भूतकाळाचे अनेक प्रकारचे प्रत्यय आहेत. त्यांपैकीं पहिल्या विभागाचे प्रत्यय हे आहेत—

(परस्मैपदी)

१	-त्	-ताम्	-उस्
२	-स्(:)	-तम्	-त
३	-अम्	-व	-म

हे प्रत्यय बहुतेक अनद्यतनभूत (लङ्) च्या प्रत्ययाप्रमाणेंच आहेत. फक्त भेद इतकाच आहे कीं "अन्" प्रत्ययाच्या ठिकाणीं येथें "उस्" प्रत्यय आहे. याचीं रूपें हीं आहेत—

स्था (उभें राहणें)– १ अस्थात्, अस्थाताम्, अस्थुः । २ अस्थाः, अस्थातम्, अस्थात । ३ अस्थाम्, अस्थाव, अस्थाम ।

दा (देणें) – १ अदात्, अदाताम्, अदुः । २ अदाः, अदातम्, अदात । अदाम्, अदाव, अदाम ।

पा (पिणें) – १ अपात्, अपाताम्, अपुः । २ अपाः, अपातम्, अपात । ३ अपाम्, अपाव, अपाम ।

(धातूच्या शेवटीं आ नसेल, तर त्याला लङ्प्रमाणें "उस्" च्या ठिकाणीं "अन्" प्रत्ययच लागतो.)

भू (होणें) – १ अभूत्, अभूताम्, अभूवन् । २ अभूः, अभूतम्, अभूत । ३ अभूवम्, अभूव, अभूम ।

या भूतकाळांत "भू" चा "भव्" असा बदल होत नाहीं व गुणही होत नाहीं, ही गोष्ट येथें वाचकाच्या नजरेस आलीच असेल. म्हणूनच "अभूत्"

असें रूप झालें, तेंच पूर्वी सांगितलेल्या लङ्चें रूप "अभवत्" असें होतें हाच लङ् व लुङ् यांच्या प्रत्ययामध्यें भेद आहे

(२)

परस्मैपदी प्रत्यय — १ ...त, ...ताम्, ...न् ।
२ ...स्, ...तम्, ...त् ।
३ ...म्, ...व, ...म ।

शक् (समर्थ होणें)

१ अशकत्, अशकताम्, अशकन् । २ अशकः, अशकतम्, अशकत ।
३ अशकम्, अशकाव, अशकाम ।

वच् (बोलणें)

१ अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् । २ अवोच, अवोचतम्, अवोचत ।
३ अवोचम्, अवोचाव, अवोचाम ।

सिच् (शिंपडणें)

१ असिचत्, असिचताम्, असिचन् । २ असिच, असिचतम्, असिचत ।
३ असिचम्, असिचाव, असिचाम् ।

आत्मनेपदी प्रत्यय- १ ...त, ...इताम्, ...न्त ।
२ ...थाः, ...इथाम्, ...ध्वम् ।
३ ...इ, ...वहि, ...महि ।

लिप् (लेपणें)

१ अलिपत्, अलिपेताम्, अलिपन्त । २ अलिपथा, अलिपेथाम्, अलिपध्वम् ।
३ अलिपे, अलिपावहि, अलिपामहि ।

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूचीं रूपें होतात अशींच बाकीच्या धातूचीं रूपेंही बनवितांना बनवितां येतील यांचेच आणखीही कित्येक प्रकार आहेत; परन्तु ते सर्व नाहीं समजले तरी चालण्याजोगें आहे

णिजन्त (प्रयोजक) क्रिया.

क्रियेचे दोन भेद आहेत एक स्वतः करावयाची क्रिया व दुसरी दुसऱ्याकडून करावयाची क्रिया जसें— **करणें** व **करविणें.**

पहिली स्वतः करण्याची आहे व दुसरी दुसऱ्याकडून करवावयाची आहे पहिल्या प्रकारचीं रूपें आतापर्यंत दिलींच आहेत आतां दुसऱ्या प्रकारचीं बावयाचीं आहेत—

धातु	अर्थ	णिजन्त (प्रयोजक रूप)
१ स्फुर्-	(स्फुरण पावणें)—	स्फारयति, स्फारयते ।
२ पा-	(रक्षण करणें)—	पालयति, पालयते ।
३ दा-	(देणें)—	दापयति ते ।
४ रुह्-	(वाढणें)—	रोहयति-ते ।
५ दुष्-	(दूषित करणें)—	दूषयति-ते ।
६ प्री-	(प्रीति करणें)—	प्रीणयति-ते ।
७ व्यथ्	(दुःखी होणें)—	व्यथयति ते ।
८ प्रथ्-	(प्रसिद्ध करणें)—	प्रथयति-ते ।
९ नट्-	(नाचणें)—	नटयति-ते ।
१० ज्वल्-	(जाळणें)—	ज्वलयति ते ।
११ चल् -	(चालणें)—	चलयति ते ।
१२ ध्वन् -	(शब्द करणें)—	ध्वनयति त ।
१३ क्रम् -	(आक्रमण करणें)—	क्रमयाते ते ।
१४ नम् -	(नमणें)—	नामयति, नमयति-ते ।
१५ स्ना-	(स्नान करणें)—	स्नापयति, स्नपयति-ते ।
१६ कम्-	(इच्छिणें)—	कामयति-ते ।
१७ शम्-	(शांत होणें)—	शामयनि ते ।
१८ यम्-	(स्वाधीन करणें)—	यामयति-ते ।

हीं प्रयोजक क्रियेचीं वर्तमानकाळाचीं रूपें आहेत यांचीं अन्य लकाराचीं रूपें पूर्वीच्या पाठांतून सांगितलेल्या रीतिप्रमाणेंच होतात. यांचे अर्थ असे होतात—

दा- ददाति (देतो)
दापयति (देववितो)
व्यथ्-व्यथते (दुःखी होतो)
व्यथयति (दुखवितो)
नट् - नटति (नाचतो)
नटयति (नाचवितो)
चल्- चलति (चालतो)
चलयति (चालवितो)
नम् - नमति (नम्र हो)
नमयति (नमवितो)
स्ना - स्नाति (स्नान करतो)
स्नापयति (स्नान करवितो)

याप्रमाणें यांचे अर्थ आहेत. ही प्रयोजक क्रिया फारच उपयोगी आहे.

श्लोकपाठ ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तया नृपः ।
नाऽश्रद्दधच्छाल्वपतिः कन्यायां भरतर्षभ ॥२०॥
ततः सा मन्युनाऽऽविष्टा ज्येष्ठा काशिपते सुता ।
अब्रवीत्साश्रुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा ॥ २१ ॥

' हे भरतर्षभ ! एवं तया बहुविधैः वाक्यैः याच्यमानः नृपः शाल्वपतिः तस्यां कन्यायां न अश्रद्दधत् । ततः सा काशिपतेः ज्येष्ठा सुता मन्युना आविष्टा साश्रुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा अब्रवीत् ॥

—•—

पाठ १४

सन्नन्त क्रिया

गम् = (जाणें) – गच्छति (जातो)
जिगमिषति = (जाऊं इच्छितो)
पठ् = (वाचणें) – पठति (वाचतो)
पिपठिषति (वाचूं इच्छितो)

हीं सन्नन्त क्रियेचीं उदाहरणें होत. कांहींतरी करण्याची इच्छा असण्याचा भाव दर्शावयाचा असतांना या क्रियेचा उपयोग करावयाचा असतो. या क्रियेमध्यें धातूचें प्रथम द्वित्व होतें व नंतर पुढें "स" प्रत्यय लागतो, जसें—

भू = भु भू = बुभू + स = बुभूष + ति = बुभूषति
(होण्याची इच्छा करतो)

१ भू (होणें) – बुभूषति।
२ पठ् (पठण करणें) – पिपठिषति।
३ मुष् (चोरणें) – मुमुषिषति।
४ भिद् (भेद करणें) – बिभित्सति।
५ हन् (ठार मारणें) – जिघांसति।
६ गम् (जाणें) – जिगमिषति।
७ लिख् (लिहिणें) – लिलिखिषति।
८ ज्ञा (जाणणें) – जिज्ञासते।
९ मान् (सोजणें) – मीमांसते।
१० स्था (उभें राहणें) – तिष्ठासति।
११ रक्ष् (रक्षण करणें) – रिरक्षिषति।
१२ कृ (करणें) – चिकीर्षति।
१३ लप् (इच्छा करणें) – लिलपिषति।
१४ वद् (बोलणें) – विवदिषति।

याच अर्थ कसकसे होतात, तें प्रथमच सांगितलें आहे. म्हणून तेंच येथें पुन्हां दुसऱ्यादा सांगण्याची आवश्यकता नाहीं

येथें क्रियापदाचा विचार संपला आता उपसर्गासह धातूंची रूपें बनवून त्यांचा वाक्यात उपयोग करण्याची रीत सांगावयाची आहे

उपसर्ग आणि धातु.

उपसर्ग धातूच्या पूर्वी लागत असतो व उपसर्ग लागल्यानन्तर धातूचा अर्थही बदलत असतो. जसें—

गम् – (जाणें) गच्छति, अगच्छम्, गमिष्यति, जगाम ।
यालाच उपसर्ग जोडला असतां खालीं दिल्याप्रमाणें रूपें तयार होतात —

१ प्रगच्छति, संगच्छति, उद्गच्छति, अनुगच्छति ।
प्र + अगच्छत्, सम् + अगच्छत्, उत् + अगच्छत्,
अनु + अगच्छत् ।

२ प्रागच्छत्, समगच्छत्, उदगच्छत्, अन्वगच्छत् ।

३ प्रगमिष्यति, संगमिष्यति, उद्गमिष्यति, अनुगमिष्यति ।

४ प्रजगाम, संजगाम, उज्जगाम, अनुजगाम ।

प्रत्येक लकाराचें रूप बनविल्यानन्तर तें त्याच्या मागें लागणाऱ्या उपसर्गाच्या पुढें ठेवलें जातें अर्थात् "**संगम्**" धातूचें लङ्चें रूप "**समगच्छत्**" असें होतें, कारण "**गम्**" धातूचें लङ्चें रूप "**अगच्छत्**" असें आहे व त्याच्यापूर्वी "**सम्**" उपसर्ग ठेवला असतां "**सम् + अगच्छत् = समगच्छत्**" असें रूप तयार होतें याचप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंचीं रूपें करण्याचा अभ्यास केला पाहिजे वाचकाना हा अभ्यास विशेष सोपा जावा, म्हणून पुढें आणखी कांहीं उदाहरणें देत आहें—

१ **गम्** (जाणें) १ अधि + गम् = (प्राप्त करणें) – अधिगच्छति, अध्यगच्छत्, अधिगमिष्यति ।

२ अनु+गम् = (पाठीमागून चालणें) – अनुगच्छति, अन्वगच्छत्, अनुगमिष्यति ।

३ अव+गम् = (जाणणें) – अवगच्छति, अवागच्छत्, अवगमिष्यति ।

४ आ +गम् = (येणें) – आगच्छति, आगच्छत्, आगमिष्यति ।

५ उप+गम् = (जवळ जाणें) – उपगच्छति, उपागच्छत् उपगमिष्यति ।

६ नि+गम् = (जाणणें) – निगच्छति, न्यगच्छत्, निगमिष्यति ।

७ निर्गम् = (बाहेर जाणें) – निर्गच्छति, निरगच्छत्, निर्गमिष्यति ।

८ विगम् = (निघून जाणें) – विगच्छति, व्यगच्छत्, विगमिष्यति ।

९ संगम् = (मिळणें) – संगच्छति, समगच्छत्, संगमिष्यति ।

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंना निरनिराळे उपसर्ग लावून अनेक प्रकारचे व अनेक अर्थांचे धातु बनवितां येतात. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर एकाहूनही अधिक उपसर्ग लागत असतात. आतां आणखी कांहीं धातूंचीं उदाहरणें पहा—

उपवस् = (उपवास करणें) – उपवसति, उपावसत्, उपवसिष्यति ।

निर्मुच् = (सोडणें) – निर्मुचति, निरमुचत्, निर्मोक्ष्यति ।

निर्या = (जाणें) – निर्याति, निरयात् निर्यास्यति ।

प्रदह् = (जाळणें) – प्रदहति, प्रादहत्, प्रधक्ष्यति ।

प्रदुष् = (दोषयुक्त बनणें) – प्रदुष्यति, प्रादुष्यत्, प्रदोक्ष्यति ।

विक्रम् = (पराक्रम करणें) – विक्रमति, व्यक्रामत्, विक्रमिष्यति ।

विगर्ह् = (निंदा करणें) – विगर्हति, व्यगर्हत्, विगर्हिष्यति ।

विचल् = (हालणें) – विचलति, व्यचलत्, विचलिष्यति ।

वितॄ = (पार होणें, देणें) – वितरति, व्यतरत् वितरिष्यति ।

संभू = (जन्म घेणें) – संभवति, समभवत्, संभविष्यति ।

संभाष् = (संभाषण करणें) – संभाषते, समभाषत, संभाषिष्यते ।

उपसर्ग लागून धातूंची जी निरनिराळी रूपें होतात, ती वाचकांनीं याप्रमाणे समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. याचा उपयोग संस्कृत भाषेमध्यें शेंकडो वेळां होतो. म्हणून उपसर्गपूर्वक येणाऱ्या धातूंच्या रूपाचें महत्व वाचकांना सहज समजेल याच्या उदाहरणाकरितां म्हणून पुढील श्लोक पहा-

आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव।
आह्वयस्व रणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ॥५४॥
परवीर्यं समाश्रित्य य समाह्वयते परान्।
अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ॥५५॥
(म. भा. उद्योग अ. १६२)

"आपल्या वीर्याचा व नोकरांच्या पराक्रमाचा आश्रय करून, हे कौरव! युद्धामध्यें (पार्थान्) पांडवांना आह्वान कर. सर्व तऱ्हेनें क्षत्रिय हो. दुसऱ्याच्या बळाचा आश्रय करून जो शत्रूंना युद्धाकरितां आह्वान करतो व स्वतः युद्धाची जबाबदारी पार पाडण्यास अशक्त असतो, तो नपुंसक होय."

या श्लोकामध्यें—

समाश्रित्य - (सम् + आ + श्रि)
आह्वयस्व - (आ + ह्वे)
समाह्वयते - (सं + आ + ह्वे)
आदातुं - (आ + दा)

हीं सर्व रूपें उपसर्गपूर्वक धातूंचीं आहेत. वाचकांनीं याप्रमाणें रूपें समजून घेण्याचा अभ्यास करावा

—•—

पाठ १५

धातुसाधित रूपें.

धातुला प्रत्यय लावून कांहीं आवश्यक रूपें बनवितां येतात. त्यांचा नेहेमीं उपयोग होतो. म्हणून या धड्यांत आतां अशा प्रत्ययांचा विचार करावयाचा आहे—

'तुम्' प्रत्यय.

क्रियेच्या "करण्याकारितां" या अर्थी या प्रत्ययाचा उपयोग करावयाचा असतो—

कृ (करणें) – कर्तुम् = (करण्याकारितां)
गम् (जाणें) – गन्तुम् = (जाण्याकारितां)
लिख् (लिहिणें) – लेखितुम् = (लिहिण्याकरितां)
सेव् (सेवा करणें) – सेवितुम् = (सेवा करण्याकारितां)

हीं रूपें संस्कृत भाषेमध्यें नेहेमीं येत असतात व हीं रूपें बनविणें बरेंच सोपें आहे; म्हणून कांहीं रूपें येथें देत आहें—

अंक् (चिन्ह करणें) – अंकयितुम्।
अत् (जाणें) – अतितुम्।
अद् (खाणें) – अत्तुम्।
अन् (जीवन धारण करणें) – अनितुम्।
अर्च् (पूजा करणें) – अर्चितुम्। (१ प्रथम गण)
अर्चयितुम् (१० गण)
अर्थ् (मागणें) – अर्थयितुम्।
अव् (रक्षण करणें) – अवितुम्।

आप् (व्यापणें) – आप्तुम्।
कथ् (सांगणें) – कथयितुम्।
कम्प् (हालणें) – कम्पितुम्।
कृप् (हालणें, चालणें) – कर्तुम्, क्रप्तुम्।
क्रम् (चालणें) – क्रमितुम्।
गण् (मोजणें) – गणयितुम्।
छिद् (कापणें) – छेत्तुम्।
जि (जिंकणें) – जेतुम्।
तड् (मारणें) ताडयितुम्।
अश् (भोजन करणें) – अशितुम्।

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंपासून "तुम्" प्रत्ययान्त धातुसाधित रूपें बनतात. वाचकांना आतां हीं ओळखता येतीलच.

'त्वा' प्रत्यय.

...करून, या अर्थी संस्कृत धातूंना "त्वा" प्रत्यय लाऊन रूपें बनवितां येतात. जसें—

गम् – गत्वा = (जाऊन)
पा – पीत्वा = (पिऊन)
भुज् – भुक्त्वा = (भोजन करून)
नम् – नत्वा = (नमन करून)
तृष् – तृषित्वा = (तृषित होऊन)

याप्रमाणें हा "त्वा" प्रत्यय लावून अशीं रूपें बनवितां येतात. यांचा पुढां संस्कृत भाषेंत फारच उपयोग होतो. आतां याचीं कांहीं उदाहरणें पहा—

त्रुट् (तुटणें) त्रुटित्वा।
त्वर् (त्वरा करणें) त्वरित्वा।
दण्ड् (दंड देणें) दंडयित्वा।
दम् (दमन करणें) दमित्वा।
दंश् (दंश करणें) दष्ट्वा।
दा (देणें) दत्त्वा।
दुह् (दूध काढणें) दुग्ध्वा।
द्विष् (द्वेष करणें) द्विष्ट्वा।
धाव् (धावणें) धावित्वा।
धा (धारण करणें) हित्वा।
धु (हालणें) धुत्वा।
धृ (धारण करणें) धृत्वा।
नट् (नाचणें) नटित्वा।
नश् (नाश होणें) नशित्वा, नष्ट्वा।
निंद् (निंदा करणें) निंदित्वा।
नृत् (नाचणें) नर्तित्वा।
पच् (शिजवणें) पक्त्वा।
पठ (पठण करणें) पठित्वा।
पा (रक्षण करणें) पात्वा।
पुष् (पुष्ट करणें) पुष्ट्वा।
पूज् (पूजा करणें) पूजयित्वा।

धातूला "त्वा" प्रत्यय लावून अशीं अनेक निरनिराळीं रूपें बनवितां येतात.

पाठ १६

' य ' प्रत्यय.

धातूच्या पूर्वी उपसर्ग असेल, तर " त्वा " प्रत्ययाच्या ऐवजीं " य " प्रत्यय लागतो. " त्वा " चा जो अर्थ होतो, तोच या " य "चाही होतो. याचीं उदाहरणें पहा—

अधि-ई- अधीत्य = (अध्ययन करून)
नि-यम्- नियम्य = (नियमन करून)
प्र-णम् - प्रणम्य = (नमन करून)
वि-तन्- वितत्य = (पसरून)
आ-दा- आदाय = (आणून)
वि-धा- विधाय = (बनवून)
प्र-हा- प्रहाय = (सोडून)
आ-क्रम्- आक्रम्य = (आक्रमण करून)
सं-आ-भाष्-समाभाष्य- = (संभाषण करून)
सं-चि - संचित्य = (गोळा करून)
सं-चिन्त्- संचिन्त्य = (विचार करून)
प्र जल्प्- प्रजल्प्य = (बोलून)
वि-जि- विजित्य = (जिंकून)
वि-ज्ञा- विज्ञाय = (जाणून)

उपसर्गपूर्वक धातूंचीं " य " प्रत्यय लागलेलीं रूपें याप्रमाणें होत असतात. यांचे प्रयोगसुद्धा संस्कृत भाषेंत ठिकठिकाणीं येतात; म्हणून वाचकांनीं याचा नीट लक्षपूर्वक अभ्यास करावा.

कृत्य प्रक्रिया.

"तव्य" आणि "अनीय" हे दोन प्रत्यय धातूंना लागतात आणि "योग्य" हा अर्थ व्यक्त करतात. जसें–

कृ– कर्तव्यं, करणीयम् (करण्यास योग्य)
भिद्– भेत्तव्यम्, भेदनीयम् (भेदन करण्यास योग्य)
पच्– पक्तव्यम्, पचनीयं (शिजविण्यास योग्य)
निंद्– निंदितव्यं, निंदनीयं (निंदा करण्यास योग्य)
कथ्– कथयितव्यं, कथनीयं (सांगण्यास योग्य)
चि– चेतव्यं, चयनीयं (गोळा करण्यास योग्य)
मृज्– मार्ष्टव्यं, मार्जनीयं (शुद्ध करण्यास योग्य)

धातूच्या शेवटीं स्वर असेल, तर त्या धातूला "य" हा प्रत्यय याच अर्थी लागत असतो.

जि – जेयं (जिंकण्यास योग्य)
चि – चेयं (एके ठिकाणीं करण्यास योग्य)
दा – देय (देण्यास योग्य)
धा – धेयं (धारण करण्यास योग्य)
गै – गेयं (गाण्यास योग्य)

कांहीं व्यंजनांत धातूंनाही हा "य" प्रत्यय लागतो. जसें—

जन् – जन्यं (जन्म देण्यास योग्य
आलभ् – आलभ्यं (प्राप्त करण्यास योग्य)
चर् – चर्यं (आचरण्यास योग्य)
नियम् – नियम्यं (नियमात राखण्यास योग्य)

याप्रमाणें हे सर्व प्रत्यय लावून धातूंचीं अनेक निरनिराळीं रूपें निरनिराळ्या अर्थी बनवितां येतात.

—•—

पाठ १७

रामायणम् ।

अथ ब्रुवाणं सुग्रीवं लक्ष्मणः प्रहसन्निदमब्रवीत्– "कस्मिन् कर्मणि कृते सति वालिनो वधं श्रद्दध्याः ?"

सुग्रीव उवाच— "इमान् सप्त तालवृक्षान् पुरा वाली विव्याध । एवं यः कर्तुं शक्नोति स एव वालिनो वधं कर्तुं समर्थो भविष्यति ।"

एतत्सुग्रीवस्य भाषणं श्रुत्वा महातेजा रामस्तस्य प्रत्ययार्थमेकमेव शरं चिक्षेप । स शरः सप्ततालान् भित्त्वा भूमिं प्रविवेश । रामस्य शरवेगेन सुग्रीवः परं विस्मयं गतः कृताञ्जली राममुवाच– "पुरुषर्षभ ! समरे सर्वानपि सुरान्हन्तुं त्वं समर्थोऽसि किं पुनर्वालिनम् ? येन त्वया सप्त तालवृक्षा गिरिर्भूमिश्च एकेनैव बाणेन विदारितास्तेन त्वया सह को रणे स्थाता ? अतस्त्वं वालिनं जहीति ।"

ततः सुग्रीवं रामः प्रत्युवाच– "गच्छ त्वमिदानीं किष्किन्धाम् । अग्रतो गत्वा वालिनं युद्धायाऽऽह्वय" इति ।

ते सर्वे ततो वालिनः पुरीं किष्किन्धां गत्वा वृक्षैरावृत्यातिष्ठन् । सुग्रीवोऽपि वालिन आह्वानकारणात् घोरमनदत् । भ्रातुराह्वानं श्रुत्वा वाली गृहान्निष्पपात । ततो वालिसुग्रीवयोस्तुमुलं युद्धमभूत् । अतोऽन्तकरं शरं मोक्तुं बुद्धिं न कृतवान् । भग्नस्तदा वालिना सुग्रीवोऽपश्यंश्च रामं प्रदुद्रवे पर्वतमृष्यमूकम् । "शापभयान्मुक्तोऽस्मि" इति वाली समुक्त्वा स्वगृहं निवृत्तः । रामस्तु तदेव वनं जगाम यत्र सुग्रीवो गतः ।

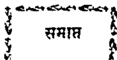
रामं दृष्ट्वा सुग्रीवोऽब्रवीत् किमिदानीं त्वया लब्धं वैरिणा मां घातयित्वा आदौ च तमाह्वयस्वेत्युक्त्वा विक्रमं च दर्शयित्वा ? इति ।

रामोऽपि तं सान्त्वयन्निव पुनरब्रवीत्- " त्वं च वाली चवाचा, वर्चसा स्वरेणापि सदृशौ । अतो नावगच्छं कः क इति । अत एव नोत्सृष्टो मया शरः। मित्रस्यैव विघातो भ्रमान्मा भूदिति । दत्ताभयस्य मित्रस्य विनाशस्तु महत्पातकम् । भवांस्तु वने शरणमस्माकं सर्वेषाम् । तस्मात्पुनर्युध्यस्व मा शंकीः । एतेनैवेषुणा वालिनमद्य मृतं पश्य । त्वमात्मनोऽभिज्ञानार्थं किंचिच्चिह्नं कुरु । लक्ष्मण ! अस्य सुग्रीवस्य कण्ठे पुष्पमालां स्थापय । " इति ।

लक्ष्मणेन धारितया मालया स सुग्रीवोऽतीव शुशुभे । पुनश्च गत्वा किष्किंधां वालिनं अतिघोरस्वरेणाह्वयत् । शब्दं श्रुत्वा वाली वेगेन रोषाद् गृहान्निष्पपात । सुग्रीवं च दृष्ट्वाऽब्रवीत् " एष मम बद्धो मुष्टिस्तव प्राणनाशाय एव यास्यति । " इति ।

तेन वालिना रोषादेव ताडितः सुग्रीवो रुधिरं वमन् किंचिन्मूर्च्छित इवाभवत् । सोऽपि सत्वरं संज्ञां प्राप्य सालवृक्षमुत्पाट्य वालिनं सकोपं ताडितवान् । शोणिताक्तौ तौ परस्परं तर्जयन्तौ अयुध्येताम् । रामस्ततो धनुः संधाय एकेनैव शरेण वालिनं गतसत्त्वं विचेतनं अकरोत् ।

तं मूर्च्छितं गतसत्त्वं दृष्ट्वा महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ बहुमान्य वीरं सुग्रीवमुपयातौ । वाली तु रामं दृष्ट्वा परुषमब्रवीत् । " मम पराङ्मुखवधं कृत्वा त्वया किं यशः प्राप्तम् ? रामः कुलीनस्तेजस्वी दृढव्रतश्चेति सर्वे कथयन्ति । परंतु पापाचारमेवाहं त्वां पश्यामि । अहं तु तव विषये पुरे वा न करोमि किंचिदपि पापम् । नापि त्वामवजाने । कस्मात्त्वमकिल्बिषं मां हंसि ? त्वया तु धर्म त्यक्त्वैवाऽहं रणे निहतः । किमर्थमेवमधर्माचरणं भवताऽऽश्रितम् ? "

१८

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

भाग १८ वा.

लेखक

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मंडल, किल्ला-पारडी, (जि० सूरत.)

तृतीय आवृत्ति

संवत् २००९, शके १८७४, सन १९५२.

मूल्य आठ आणे

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

भाग अठरावा.

पाठ १

धातूंना निरनिराळ्या प्रकारचे प्रत्यय लावून संस्कृतभाषेंत अनेक प्रकारचे शब्द बनविता येतात. हे शब्द बनविण्याची रीति आतां सांगावयाची आहे. यापूर्वीच्या भागांतून धातूपासून शब्द बनविण्याचे कांहीं प्रत्यय सांगितलेच आहेत. त्याचाच सोपान उल्लेख या ठिकाणीं करावयाचा आहे.

१ तव्य

संस्कृत भाषेंत "तव्य" प्रत्यय फाराच उपयोगी आहे. हा प्रत्यय धातूला लाऊन फारच सोप्या पद्धतीनें निरनिराळे व अतिशय उपयोगी असे शब्द बनविता येतात. उदाहरणार्थ- "गम्" धातूला "तव्य" प्रत्यय लावून "गंतव्य" असें रूप सहज बनविता येतें. त्याचप्रमाणें "कृ" धातूपासून "कर्तव्य" असें रूप बनतें. याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंपासून अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द बनविता येतात. आता या शब्दांचा उपयोग कसकसा व कोठ केला जातो, ते पहा—

मया गन्तव्यम् = मला गेलें पाहिजे
मया कर्म कर्तव्यम् = मला काम केलें पाहिजे
मया पुस्तकं पठितव्यं = मला पुस्तक वाचलें पाहिजे
त्वया इदानीं न क्रीडितव्यं = तूं आता खेळू नये

*

याप्रमाणें या शब्दांचा वाक्यांत उपयोग करण्याची ही एक रीत झाली दुसरी रीत म्हणजे हे शब्द विशेषण रूपानें वाक्यांत आले तर त्यांचें लिंग, वचन, विभक्ति, विशेष्याच्या लिंग, वचन, विभक्तीप्रमाणेंच होते. जसें–

एषा बाला त्वया रक्षितव्या = या मुलीचें तुझ्याकडून रक्षण होणें योग्य आहे.

एष प्रासादस्त्वया रक्षितव्यः = या राजमहालाचें तुझ्याकडून रक्षण होणें योग्य आहे.

एतत्क्षेत्रं त्वया रक्षितव्यम् = या शेताचें तुझ्याकडून रक्षण होणें योग्य आहे.

या तिन्ही वाक्यांतून "रक्षितव्य" हा एकच शब्द आहे, परंतु प्रत्येक वाक्यांत तो विशेष्याप्रमाणें कसकसा बदलला आहे, तें वाचकांनीं नीट पहावें. अशा वाक्यांत "अस्ति" क्रिया अध्याहृत धरूनच प्रायः अर्थ केला जातो. जसें–

एतत्पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यं अस्ति ।
एतत्पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यम् ० ।

या दोन्ही वाक्यांचें तात्पर्य वास्तविक एकच आहे क्रियापदांचें रूप घालून वाक्य बनविणें क्याचेळीं अवघड वाटतें, तेव्हा या "तव्य" च्या रूपांनीं वाक्य चटदिशीं बनविता येतें हा संस्कृत भाषेचा विशेष सोपेपणा आहे.

शब्द ।

स्पर्धितव्य = स्पर्धा करण्यास योग्य
वेदितव्यं = जाणण्यास योग्य
मोदितव्यं = आनंद करण्यास योग्य
खादितव्यं = खाण्यास योग्य
भर्जितव्यं = भाजण्यास योग्य

अर्चितव्यं = पूजा करण्यास योग्य
वांछितव्यं = इच्छा करण्यास योग्य
वेष्टितव्यं = वेष्टन करण्यास योग्य
चेष्टितव्यं = काम करण्यास योग्य
जल्पितव्यं = बोलण्यास योग्य
भाषितव्यं = बोलण्यास योग्य
ज्ञातव्यं = जाणण्यास योग्य
दातव्यं = देण्यास योग्य
हन्तव्यं = ठार मारण्यास योग्य
वस्तव्यं = राहण्यास योग्य
वक्तव्यं = बोलण्यास योग्य

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंवरून हे असे शब्द बनविता येतील आतापर्यंत आलेल्या सर्व धातूंचे वाचकानीं याप्रमाणें शब्द बनवावेत व वाक्यात जेथें जेथें अशा प्रकारची रूपें येतील तेथें तेथें तीं रूपें ओळखण्याचाही प्रयत्न करावा.

संस्कृत वाक्य.

तेन वीरेण किमर्थं तेन सह न स्पर्धितव्यम् ? बालकैः एतदन्नं इदानीमेव खादितव्यम्। मम भृत्येन सर्वेऽपि चणकाः अद्यैव भर्जितव्याः। ईश्वरस्त्वया नित्यशोऽर्चनीयः। बालकैर्बालिकाभिश्च शोभनानि पुस्तकानि नित्यशः पठितव्यानि। सर्वैर्मनुष्यैः सायं समये क्रीडाङ्गणं गत्वाऽवश्यं क्रीडितव्यम्। वीरैः पुरुषैः स्त्रीणां रक्षा कर्तव्या। इदानीं एष ग्रामो वीरै रक्षितव्यः। त्वया पूर्वं सर्वं ज्ञातव्यं पश्चात् स्वकर्तव्यं कर्तव्यम्।

वाचकानी अशा तऱ्हेनें नेहेमीं वाक्यें स्वतन्त्र तयार करण्याचा अभ्यास ठेवावा. या " तव्य " प्रत्ययाच्या शब्दांनीं दाखविल्या जाणाऱ्या क्रियापदाला कर्ता तृतीया विभक्तिचा असावा लागतो जसें—

मया वक्तव्यं । रामेण शत्रुर्हन्तव्यः । व्याघ्रेण पुरुषः न हन्तव्यः । अग्निना सर्वं वनं दग्धव्यम् ।

या प्रमाणें सहज बोलतां सवरतांना सुद्धां अशा तऱ्हेच्या वाक्यांचा उपयोग करतां येईल.

(२) अनीय.

" तव्य " प्रत्यय लाऊन धातूपासून तयार केलेल्या शब्दाचा जो अर्थ होतो, तोच अर्थ धातूला " अनीय " प्रत्यय लाऊन तयार झालेल्या शब्दानें व्यक्त होत असतो. " कृ " धातूचें " करणीय " व " गम् " धातूचें " गमनीय " अशीं रूपें होतात. हीं प्रत्यय लाऊन धातूचीं रूपें कशीं होतात तें आतां पहा—

करणीयं = करण्यास योग्य
स्मरणीयं = स्मरण करण्यास योग्य
भरणीयं = भरण पोषण करण्यास योग्य
प्रथनीयं = प्रख्यात होण्यास योग्य
त्वरणीयं = त्वरा करण्यास योग्य
वर्धनीयं = वाढण्यास योग्य
रोचनीयं = आवडण्यास योग्य
शोभनीयं = शोभण्यास योग्य
बोधनीयं = जाणण्यास योग्य
ज्वलनीयं = जाळण्यास योग्य
स्पृहणीयं = इच्छा करण्यास योग्य

बाकीच्या धातूंचीं रूपेंही याप्रमाणेंच वाचकांनो सहज बनवितां येतील. या शब्दांचा उपयोगही वाक्यांत पूर्वीप्रमाणेंच करावयाचा आहे—

संस्कृत वाक्य ।

त्वया सर्व कर्म इदानीमेव करणीयम् । यन्मया वर्धनीयं अस्ति तदहं वर्धयामि । यत्त्वया संवर्धनीयं भवेत्त्वं संवर्धय । त्वया पुष्पमालाभिः शोभनीय एव मंडपः । अग्निना त्वया ज्वलनीयमेतत्पत्रम् । त्वया भरणीय एव बालः । तेन करणीय एव यत्नः ।

याप्रमाणें बाकीच्या धातूंना " अनीय " प्रत्यय लाऊन झालेल्या शब्दांचा उपयोग वाक्यांत वाचकांनीं करावा.

पाठ २

रामायण ।

रामस्तु वालिनमब्रवीत् " धर्मं अर्थं कामं चापि लौकिकव्यवहारमविज्ञाय बाल्यादिव कथं विगर्हसे ? इक्ष्वाकूणां राज्ञां पालितेयं भूमिः भरतभूमिरिति कथ्यते । वयं चात्र धर्मस्य रक्षितारः । तथा चान्येऽपि बहवः पार्थिवाः सन्त्येव । वयं धर्मरक्षणार्थमेवात्र संचरामः । धर्मस्य रक्षणं, सज्जनानां पालनं, दुष्टानां निर्दलनं चास्माकं कर्म । त्वं तु धर्ममार्गे न स्थितः । सनातनं धर्मं त्यक्त्वा भ्रातुर्भार्यायां पापमाचरसि । यस्तु भगिनीमौरसीं भार्यां वाऽनुजस्य वामाभ्यचरेत् स नरो वध्य इति सद्भिः कथितो धर्मः । अतएव त्वं मया हतः। पापस्य नरस्याऽऽशासनाद्राजा किल्बिषमाप्नोति, तस्य शासनादेव राजा श्रेयः प्राप्नोति । अतस्त्वं पापाचारो वधाय एव योग्यः मया हतः ।

एवंरामवचनं श्रुत्वा धर्मेऽधिगतनिश्चयो वाली रामचंद्रे दोषं न दध्यौ, उवाच च तं " यत्वं आत्थ तत्तथैव, न संशयः । न चात्मानं शोचे, न च भार्यां, नापि बांधवान्, तथा तु पुत्रं गुणज्येष्ठमंगदं शोचे । विधत्स्व सुग्रीवेऽ-

ऋदे च उत्तमां मतिम् । त्वमेवाऽसि गोप्ता शास्ता च । इति । " एवमुक्त्वा मुमोह जीवितान्तं जगाम च ।

वालिनो भार्या तु तारा तच्छ्रुत्वोद्विग्ना भूत्वा तत्राऽगमत् । पतिं पंचत्वं गतं दृष्ट्वा विललाप च । तारां दीनां तथा क्रोशन्तीं दृष्ट्वांऽगदं च विलपन्तमवलोक्य सुग्रीवोऽपि विषादमगमत् । पतिमुखं समुपजिघ्रन्ती तारा तत्र बहु विललाप आह च-

" किं मही मत्तोऽपि प्रियतरा तव ? यतस्त्वं भूमिं परिष्वज्य शेषे ? नापि मां प्रतिभाषसे ? विपश्चिता शूराय खलु कन्या न प्रदातव्या " इति ।

समानशोकः काकुत्स्थो रामस्तां सान्त्वयन्नाह-" मृतः पुरुषः शोकपरितापेन न श्रेयसा युज्यते । अतो अनंतरं कार्यं कर्तुं त्वमर्हसि । अलं शोकेन । नियतिः श्रेष्ठा, तत्प्राप्तकालं कर्म उपास्यताम् ।" इति ।

तत सह सुग्रीवेणागदो रुदन् विधिवत् पितरं अग्नि ददौ चकार च दीर्घ-मध्वाने प्रस्थिते पितरमपसव्यं प्रदक्षिणं सह रामेण । ततो हनुमानब्रवीत्-"भवत्प्रसादात्, काकुत्स्थ ! पितृपैतामहं राज्यं दुष्प्राप्यमपि सुग्रीवेण प्राप्तम् । अत इदानीं त्वया समनुज्ञातः सुग्रीवो भवता सह नगरं प्रवेक्ष्यति । इति । "

तच्छ्रुत्वा राम उवाच " हे हनुमन् ! अहं तु पितुर्निर्देशमनुसरन् चतुर्दशवर्षपर्यंतं ग्रामं वा नगरं वा न प्रवेक्ष्यामि । सुग्रीवश्च राज्ये अभिषिच्यतां, अंगदश्च यौवराज्येऽभिषिक्तो भवतु विधिवत् । इति "

रामेणैवं समनुज्ञात सुग्रीवो रम्यां किष्किंधां पुरीं प्रविवेश । साधु इति ब्रुवत्सु वानरेषु यौवराज्येऽगदं चाभ्यषेचयत् ।

माल्यवतः पर्वतस्य पृष्ठे वसन् राम एकदा लक्ष्मणमब्रवीत् ।"पश्याऽयं जलसमागमे वर्षाकालः संप्राप्तः । मेघपटलैरम्बरमाच्छादितम् । नीलमेघाऽश्रिता विद्युत् स्फुरति । "

"पर्जन्यजलधाराभिरभिषिच्यमानाः पर्वताः नवयौवनेनैवाधिकतरं विभान्ति ।

अस्मिन्भाद्रपदे मासे अंग्रस्तानां ब्राह्मणानां अध्ययनकालोऽयमुपस्थितः । इति "

तत ऊर्ध्वं शारदीं रजनीं ज्योत्स्नामयीं दृष्ट्वा सुग्रीवं च कामप्रवृत्तं दृष्ट्वा रामः परममातुरो भूत्वा मुमोह । सीतां अनुचिंतयंश्च कृशेन वदनेन लक्ष्मणमुवाच " अधुना मेघाः शांतवेगाः । वार्षिकाश्चत्वारो मासाः वर्षशतोपमाः सीतामपश्यतो मम गताः । हे लक्ष्मण ! सुग्रीवः कृपां न कुरुते । स त्वं किष्किन्धां प्रविश्य ग्राम्यसुखे सक्तं मूर्खं सुग्रीवं ब्रूहि । धीरः सत्यपरः एव भवति । हे सुग्रीव ! त्वं समये तिष्ठ । मा वालिनः मार्गेण गच्छ । इति । "

एवं समादिष्टो लक्ष्मणो रम्यां किष्किन्धां नगरीं प्रविवेश । नानापुष्पफलशोभितां च तां नगरीं ददर्श । अवार्यमाणश्च लक्ष्मणः प्रविवेश रम्यं सुग्रीवस्य गृहम् । तस्यान्तःपुरे बहुभिः स्त्रीभिः सततं प्रवर्तमानं संगीतं निशम्योद्विग्न इवाभवत् । स्थित्वा च तत्र किंचित्कालं ज्याशब्दं कृतवान् । तज्ज्याशब्दं श्रुत्वा आगतं लक्ष्मणं ज्ञात्वा, तं क्रोधयुक्तं च दृष्ट्वा स तारामुवाच " किं नु क्रोधकारणम् यदप्रकृत्या मृदुरपि लक्ष्मण इदानीं सरोष इव दृश्यते ! अतस्त्वमेव अग्रे गत्वा तं प्रसादयेति । "

तथेत्युक्त्वा तारा सलज्जा इव लक्ष्मणसंनिधानं जगाम । स्त्रीसान्निध्याद्वाङ्मुखो निवृत्तक्रोधश्चाभूल्लक्ष्मणः । साऽपि तं प्रार्थयामास- " किमर्थं क्रोधः ? को न तिष्ठति मर्यादादेशे ? वानरवंशनाथस्य प्रमादमपि सोढुमर्हसि । महाबाहो लक्ष्मण ! आगच्छ अंतः, क्षमस्व सुग्रीवमिति । " ततोऽरिंदमो लक्ष्मणोऽभ्यंतरं प्रविवेश ।

सुग्रीवोऽपि तत्र लक्ष्मणं दृष्ट्वा व्यथितेन्द्रियो बभूव । रुमाद्वितीयं नारीमध्यगतं सुग्रीवं लक्ष्मणोऽब्रवीत् " राजा कृतज्ञः सत्यवादी च लोके महीयते । कृतार्थेन त्वया सीताया मार्गणयत्नो विधेयः । तस्मिन्विषये त्वं किमपि कर्म न करोषि । तत्किं तेनैव वालिनो मार्गेणैव गन्तुमिच्छसि ? न स संकुचितो मार्गः येन वाली हतो मृतश्च । अतः सुग्रीव ! समये तिष्ठ, मा वालिपथमन्वगाः । इति "

तच्छ्रुत्वा सुग्रीवो विमद आसीत् । उवाच च लक्ष्मणम् " सर्वमेव मयेद ऐश्वर्यं रामप्रसादादेव प्राप्तम् । स एव स्वेनैव तेजसा रावणं वधिष्यति सीतां च प्राप्स्यति । तस्यानुयात्रां अयमहं करिष्यामि । इति । "

लक्ष्मणोऽपि प्रीत्योवाच " त्वया सनाथेन सनाथो मे भ्राता । क्षमस्व मे परुषोक्तिम् । इति "

सुग्रीवोऽपि पार्श्वस्थं हनूमन्तमब्रवीत् । शिघ्रं तांस्तान् वानरानानय, आनुयात्रिकं कल्पय च । श्रुत्वा तद्वचनं वायुपुत्रो हनूमान् वानरान् सर्वासु दिक्षु प्रेषयामास । वानरराजस्याज्ञां श्रुत्वा सर्वे वानरा आययुः । तेषां वानराणां महती सेना बभूव । तया सेनया सह सुग्रीवो राघवं आगत्यास्य पादयोः पपात । तं पादयोः पतितं बहुमानादुत्थाप्य राघवः सुग्रीवं परिषस्वजे ।

शब्दार्थ

लौकिकव्यवहारः = लौकिकरीतीत व्यवहार	परमातुरः = अतिदुःखी
वाल्यं = वालपण	अवार्यमाणः = ज्याला प्रतिबंध झालेला नाहीं असा–
विगर्ह् = निंदा करणें	भ्रष्टसुखं = हीन सुख
संचर् = भटकणें	अवाङ्मुख = खालीं मुख केलेला
निर्दलनं = नाश	सोढुं = सहन करण्यास योग्य
औरसी = औरस	मार्गण = शोधणें,
किल्विषं = पाप	विमदः = ज्याला गर्व नाहीं असा
पंचत्वं गतः = मृत	पार्श्वस्थ = मागें उभा असलेला
विपश्चित् = ज्ञानी	निर्देश = आज्ञा
नियतिः = दैव	उद्विग्न = खिन्न

समास ।

१ लौकिकव्यवहारः = लौकिकश्चासौ व्यवहारश्च ।
२ धर्मरक्षणार्थं = धर्मस्य रक्षणं धर्मरक्षणं तदर्थं ।
३ पापाचारः = पापं आचरतीति ।

युद्धाय समुपागतान् शूरान् च ॥३॥ तव तनय सर्वान् हर्षयन् काले इदं वचन प्राह-

नानाशस्त्रप्रहरणा सर्वे युद्धविशारदा ॥ ४ ॥
एकैकशः समर्था हि यूय सर्वे महारथाः ।
पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तु ससैन्यान्किमु संहता ॥ ५ ॥
अपर्याप्त तदस्माक बल भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तमिदमेतेषा बल भीमाभिरक्षितम् ॥ ६ ॥
सस्थाना शूरसेनाश्च वैत्रिका कुकरास्तथा ।
आरोचकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७ ॥
शत्रुंजयेन सहितास्तथा दु शासनेन च ।
विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकै ॥ ८ ॥
चित्रसेनेन सहिता सहिताः पारिभद्रकै ।
भीष्ममेवाऽभिरक्षन्तु सहसैन्यपुरस्कृता ॥ ९ ॥

" यूय सर्वेऽपि महारथा नानाशस्त्रप्रहरणा नानाशस्त्रप्रहारिण सर्वेऽपि युद्धविशारदा ससैन्यान् पाण्डुपुत्रान् हन्तुमेकैकश समर्था हि, किमु संहता-एकीभूता ॥ ४-५ ॥ भीष्माभिरक्षित अस्माकं बल अपर्याप्त वै व्याप्तु अशक्यम् । भीमाभिरक्षित एतेषा इदं बल सैन्य तु पर्याप्त परित सर्वत व्याप्तुं शक्यम् ॥ ६ ॥ संस्थाना , शूरसेनाश्च वैत्रिका कुकराः तथा शत्रुंजयेन तथा दु शासनेन सहिता सर्वे वीरा , वीरेण विकर्णेन तथा नन्दोपनन्दकैश्च सहिता , चित्रसेनेन सहिता , पारिभद्रकैर्वीरै सहिताश्च सहसैन्यपुरस्कृता सर्वे वीरा भीष्ममेव अभिरक्षंतु ॥ ७-९ ॥

ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष ।
अव्यूहन्त महाव्यूह पाण्डूना प्रतिबाधकम् ॥ १० ॥
भीष्म सैन्येन महता समन्तात्परिवारित ।
ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११ ॥
तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाज प्रतापवान् ।
कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशांपते ॥ १२ ॥

विदर्भैर्मेकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि।
सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३॥
गान्धाराः सिंधुसौवीराः शिबयोऽथ वसातयः।
शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४॥

हे मारिष धृतराष्ट्र ! ततः भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्रश्च दुर्योधनः पांडवानां प्रतिबाधकं महाव्यूहमन्यूहन्त ॥ १०॥ महता सैन्येन समन्तात्परिवारितो भीष्मः सुरराड् इन्द्र इव महतीं वाहिनीं सेनां प्रकर्षन् ययौ ॥ ११ ॥ तं प्रतापवान् महेष्वासः भारद्वाजः अन्वयात्। हे विशांपते प्रजानां पालक ! कुंतलैः, दशार्णैः, मागधैः च विदर्भैः मेकलैः च कर्णप्रावरणकैः अपि वीरैः सहिताः आहवशोभिनं युद्धशोभिनं वीरं भीष्मं अपालयन्। तथा स्वसैन्येन सहितः शकुनिः भारद्वाजं द्रोणं अपालयत् ॥ १२–१४॥

ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः।
अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा चाम्बष्ठकोसलैः ॥ १५॥
दरदैश्च शकैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः।
अभ्यरक्षत संहृष्टः सौबलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६॥
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७॥

ततः राजा दुर्योधनः सर्वसोदरैः सहितः अश्वातकैः विकर्णैश्च तथा अंबष्ठकोसलैः दरदैः शकैः च एव क्षुद्रकमालवैः सहितः अतएव संहृष्टः आनंदितः सौबलेयस्य शकुनेः वाहिनीं सेनां अभ्यरक्षत ॥ १५–१६ ॥ हे मारिष ! धृतराष्ट्र भूरिश्रवाः शलः शल्यः भगदत्तः ॥ आवन्त्यौ अवन्तिदेशीयौ विन्दानुविन्दौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥

सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः।
श्रुतायुश्चाऽच्युतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः।
महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ १९॥

पृष्ठगोपास्तु तस्यासन् नानादेश्या जनेश्वरा ।
केतुमान्वसुदानश्च पुत्र काश्यश्चाभिभू ॥२०॥
ततस्ते तावका सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
दध्मु शङ्खान्मुदायुक्ता सिंहनादांस्तथोन्नदन् ॥२१॥
तेषा श्रुत्वा तु हृष्टाना वृद्ध कुरुपितामह ।
सिंहनाद विनद्योच्चै शङ्ख दध्मौ प्रतापवान् ॥२२॥
तत शङ्खाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधा परे ।
आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥२३॥

सौमदत्ति सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिण श्रुतायु च अच्युतायु च दक्षिण पार्श्वे आस्थित स्थिता ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा, कृप च एव कृतवर्मा च तावत , महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थित ॥ १९ ॥ नानादेश्या जनेश्वरा तस्य पृष्ठगोपाः पृष्ठरक्षका आसन् । केतुमान् वसुदान च काश्य च अभिभू पुत्र तस्य पृष्ठरक्षका आसन् ॥ २० ॥ हे भारत ! तत त सर्वे तावका युद्धाय हृष्टा भूत्वा मुदायुक्ता शङ्खान् दध्मु तथा सिंहनादान् उन्नदन् ॥ २१ ॥ तेषां हृष्टाना तु शब्द श्रुत्वा वृद्ध कुरुपितामह भीष्म उच्चै सिंहनाद विनद्य, प्रतापवान् भीष्म शङ्खं दध्मौ ॥ २२ ॥ तत शङ्खाश्च भेर्यश्च विविधा पेश्यश्च आनकाश्च परे अभ्यहन्यन्त, स तुमुल शब्दोऽभवत् ॥२३॥

शब्दार्थ ।

अभेद्य = भेदण्यास कठीण	युद्धविशारद = युद्धांत प्रवीण
उपसंगम्य = जवळ जाऊन	अपर्याप्त = घेरण्यास अशक्य
पर्याप्त = घेरण्यास योग्य	वाहिनी = सेना
सोदर = एकाच पोटातून जन्म लेले	रक्ष्यमाण = ज्याचें रक्षण होत आहे

आवन्त्यो = अवंति देशाचे लोक
भेरी = नगारा
तुमुल = मोठा
सेनापृष्ठं = सैन्याची पिछाडी
आनक = ढोल
निनद्य = आवाज करून

समासाः ।

१ युद्धविशारद = युद्धे विशारदः ।
२ पांडुपुत्रः = पांडो पुत्रः ।
३ सुरराट् = सुराणां राट्, राड्, राजा ।
४ सेनापृष्ठं = सेनायाः पृष्ठं ।
५ जनेश्वरः = जनानां ईश्वरः ।
६ कुरुपितामहः = कुरूणां पितामहः ।

पाठ ४

पहिल्या धड्यात धातुसाधित शब्द बनविण्याचे दोन प्रत्यय सांगितले. या धड्यात आतां आणखी काहीं प्रत्यय सांगावयाचे आहेत. या प्रत्ययांच्या योगानें नवीन शब्द बनविणें किती सोपं आहे व असे शब्द नेहमीं किती उपयोगी पडतात हें वाचकांनीं पहावें—

३ य

" य " हा प्रत्ययही पूर्वीच्या प्रत्ययांप्रमाणेंच धातूला लागतो व हा प्रत्यय लागला असतां रूपेंही पूर्वीप्रमाणेंच होतात. जसें " ज्ञा " धातूपासून " ज्ञेय " व " पा " धातूपासून " पेय " असें रूप होतें.

शब्द

ज्ञेय = जाणण्यास योग्य
पेय = पिण्यास योग्य
ध्येय = ध्यान करण्यास योग्य
शस्य = प्रशंसा करण्यास योग्य
न्नेय = विरस घेण्यास योग्य
जन्य = उत्पन्न होण्यास योग्य
देय = देण्यास योग्य
वध्य = वध करण्यास योग्य
जेय = जिंकण्यास योग्य
शाप्य = शाप देण्यास योग्य
लभ्य = लाभण्यास योग्य
सह्य = सहन करण्यास योग्य

संस्कृत वाक्य ।

ज्ञेय एव सर्वैरेव वस्तु, परंतु तदेव न केनापि ज्ञायते । शत्रुः शूरैर्वध्यो भवति । इदं दुःखं त्वया सह्यं इदानीम् । तत् कथं सह्यं भवेत् । मित्राणां मधुरैः सान्त्वपूर्वैर्वचनैर्महदपि दुःखं सह्यं भवति । स प्रेयस्त्वया मह्यं देयः । इदानीमेव देयः । किं एतज्जलं पेयं अस्ति ? यदि तृषितोऽसि तर्हि त्वयैतज्जलं पेयं नान्यथा यत एतत् परिशुद्धं नास्ति । त्वया तस्य कर्म शस्यम् । वध्यः पुरुषो वधकैर्वधस्थानं प्रति नीयते ।

" य " हा आणखी एका निराळ्या जातीचा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय लागला असतां पूर्व धातूच्या ऱ्हस्व स्वराचा गुण होतो. या " य " प्रत्ययाचीं रूपें पुढील प्रमाणें होतात–

धातु	प्रत्यय	रूप	अर्थ
कृ	य	कार्यं	करण्यास योग्य
तृप्	य	तर्प्यं	तृप्ति करण्यास योग्य
यज्	य	याज्यं	यज्ञ करण्यास योग्य
त्यज्	य	त्याज्यं	त्याग करण्यास योग्य
युज्	य	योज्यं	जोडण्यास योग्य
प्रयुज्	य	प्रयोज्यं	प्रयोग करण्यास योग्य
वच्	य	वाच्यं	बोलण्यास योग्य
पच्	य	पाच्यं	शिजविण्यास योग्य

या प्रकारच्या शब्दांचाही वाक्यांतून पुष्कळ उपयोग होत असतो.

संस्कृत वाक्य ।

कदापि कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । कर्म नैव त्याज्यं यतः तद्दोषवत् इति मनीषिणो वदन्ति यत्कार्यं तदवश्यमेव कार्यं । त्वया इदानीं नैवं वाच्यम् । त्वयास एवं वाच्यः । कार्यं कर्म सदैव समाचर । अकार्यं कदापि न समाचार । यद्युक्तया योज्यं तत्त्वं संयोजय । यत्प्रयोज्यं तत्प्रयोक्तव्यं त्वया । रामस्त्वया वाच्यः, यत्त्वं अधुना तत्र न गमिष्यसीति ।

याप्रमाणें अनेक धातूंपासून अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द बनवून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करावा. असे शब्द योजण्याची अधिक संवय ठेवली असतां वाचकांना असे प्रयोग बोलतां बोलतांही करतां येऊं लागतील.

आणखी तिसरा एक प्रकारचा " य " प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय लागला असतां पूर्वीप्रमाणें पूर्वधातूच्या स्वराचा गुण वृद्धि होत नाहीं. हा प्रत्यय लागला असतां पुढें लिहिल्याप्रमाणें रूपें बनतात–

स्तुत्यः = स्तुति करण्यास योग्य
गुह्यं = गुप्त राखण्यास योग्य
भिद्यं = भेदण्यास योग्य
कृत्यं = करण्यास योग्य
कल्प्यं = कल्पना करण्यास योग्य
जुष्यं = सेवन करण्यास योग्य
आदृत्यं = आदर करण्यास योग्य
शंस्यं = प्रशंसा करण्यास योग्य
शिष्यः = शिकण्यास योग्य

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें या प्रकारचे शब्दही वाक्यांत योजून अनेक निरनिराळीं वाक्यें बनविता येतात—

संस्कृत वाक्य

इदं गुह्यं वचनं त्वया कस्मै अपि न कथनीयम् । यत्कृत्यं त्वया कर्तव्यं तत्त्वं अधुनैव कुरुष्व । स्तुत्यः खल्वेष तव प्रयत्नः यं त्वं करोषि ।

तिसऱ्या प्रकारचा हा " य " प्रत्यय लावून तयार केलेल्या शब्दांची याप्रमाणें वाचकांनी वाक्यांत योजना करावी व आतापर्यंत सांगितलेल्या तिन्ही प्रकारच्या " य " प्रत्ययांतील फरक नीट लक्ष्यांत ठेवावा.

४ अक

" अक " हाही एक पुष्कळच उपयोगी असा प्रत्यय आहे. कित्येक शब्द या एकाच प्रत्ययानें बनतात; हा प्रत्यय लागला असतां धातुच्या स्वराचा गुण किंवा वृद्धिही होते. जसें " वच् = वाचक " " पच् = पाचक " इत्यादि.

शब्द

कारकः = करणारा	दायकः = देणारा
बोधकः = समजून घेणारा	पाचकः = शिजविणारा
घातकः = घात करणारा	बाधकः = बाधा करणारा
गायकः = गाणारा	याजकः = यज्ञ करणारा
चालकः = चालवणारा	धावकः = धावक
आच्छादकः = आच्छादन करणारा	तोषकः = संतोष करणारा
त्रासकः = त्रास देणारा	मोदकः = आनंद देणारा
नर्तकः = नाचणारा	वर्धकः = वाढवणारा
पालकः = पालक	कर्तकः = कापणारा
संहारकः = संहार करणारा	शोधकः = शोध करणारा
नाशकः = नाश करणारा	ग्राहकः = ग्रहण करणारा
	योजकः = योजना करणारा

या शब्दांत धातूचा उपांत्य स्वर दीर्घ झाला आहे. किंवा त्याचा गुण किंवा वृद्धिही झाली आहे. परंतु कित्येक धातूंमध्यें स्वरांला गुणादि क्रिया होत नाहींत व कित्येक धातूंचा उपान्त्य स्वर असून सुद्धां, तो स्वर जसाचा तसाच राहतो. याचीं उदाहरणें आतां पहा–

जनकः = पिता, जन्मदाता	हिंसकः = हिंसा करणारा
वधकः = वध करणारा	आरंभकः = आरंभ करणारा
दमकः = दमन करणारा	पीडकः = त्रासवणारा
निंदकः = निंदा करणारा	खनकः = खोदणारा
अर्चकः = पूजा करणारा	जल्पकः = बडबडणारा

वाचकांनीं आतां याप्रमाणें शब्द बनवावेत. आतापर्यंतच्या धड्यांतून जे जे शब्द आले आहेत ते त्यांनीं प्रथम पहावेत. म्हणजे त्यांनीं अशा प्रकारचे शब्द स्वतः बनविण्याची रीत सुद्धां कळून येईल. ही रीत एकदां कळून चुकली कीं मग वाक्यें बनविण्याचें कामही फारच सोपें आहे. हें ही त्यांना कळून येईल.

संस्कृत वाक्य ।

तस्य परमात्मनो वाचकः प्रणवोऽस्ति । अस्य पदार्थस्य वाचकः कः शब्दोऽस्ति ? त्वं तस्य गमने किमर्थं बाधको भवसि ? यदा याजकोऽत्राऽऽगमिष्यति तदा यज्ञं समापयिष्यति । तस्य राज्ञो घातकास्ते मनुष्या वधस्थानं नीयन्ते राजपुरुषैः । अस्य पाठशालायाः संचालकोऽध्यापक इदानीं कुत्र गतोऽस्ति ? अस्मिन् विशाले मंदिरे किमर्थं न कोऽपि गायको दृश्यते ? प्रजानां पालको राजा भवति तथैव गवां पालको गोप इति कथ्यते । सर्वेषां प्राणिनां नाशको मृत्युरेव नियतसमये आगच्छति प्राणिनामन्तं करोत्येव । तत्र द्वौ पाचकौ स्तः परंतु न कोऽपि स्वादूत्रं पक्तुं शक्नोति । मिष्टान्नं बालकाय मोदकं भवति ।

अस्य बालकस्य जनकः कुत्र गत इदानीम् ? साधूनां निंदकः सदैव दुर्जन एव भवति । देवतानामर्चकः साधुरेव मंतव्यः । मनुष्याणां वा प्राणिनां वा

हिंसको दुर्जनः खलु स्थानादस्माद्दूरं गच्छतु । खनको लोहमयेन कुन्तेनैव भूमिं खनति ।

सूचना

वाचकांनीं याप्रमाणें पुष्कळ वाक्यें बनवावींत. धातूंना प्रत्यय लाऊन त्यांचे शब्द कसे बनवावेत व त्या शब्दाचा वाक्यांत कसा उपयोग करावा, ही गोष्ट वाचकांना आतां समजून आलीच असेल.

पाठ ५

रामायणम् ।

रामं नमस्कृत्य सुग्रीव उवाच– " एतत्सर्वं मम सैन्यं त्वद्वशे वर्तते । तदिदानीमाज्ञापयितुमर्हसि किं कार्यं मया कर्तव्यमिति । उच्यतां यत्प्राप्तकालं मन्यसे । इति । "

राम उवाच– " ज्ञायतां प्रथमं सीता यदि जीवति वा न । सोऽपि प्रदेशो यस्मिन् रावणो वसति । नाऽहमस्मिन् कार्ये प्रभुः । न च लक्ष्मण एतत्कर्म कर्तुं समर्थः । त्वमेव कार्यस्यास्य हेतुः प्रभुः समर्थश्च । इति । "

एवमुक्तः सुग्रीवो नीलहनुमत्तजाम्बवदंगदादीन् प्रमुखान्वानरवीरान्प्रक्षिणो दिशमभिलक्ष्य प्रेषयामास । संदिदेश च " यश्च मासात्पूर्वमेव निवृत्य दृष्टा सीतेति वक्ष्यति स मत्तुल्यविभवो भूत्वा भोगैः सुखं विहरिष्यति इति ।" एवं आज्ञापिताः सर्वे ते वीराः स्वां स्वां दिशं संप्रतस्थिरे ।

सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं हनुमानपि दक्षिणं देशं गन्तुं प्रचक्रमे । गुहागहनदुर्ग-

दीन्यन्वेषमाणाः सर्वे वानरा नैव सीतां ददृशुः। नाऽपि रावणम्। पुनः पुनर्विचिन्त्य खिन्ना दीनमानसाः सर्वे समागत्यैकत्र मिलिता एकान्ते वृक्षमूले निपेतुः। मुहूर्तं समाश्वस्ताश्च पुनरेवोद्यताः। ततस्ते घोरं ददृशुः सागरं वरुणालयम्। ते सर्वे उपविश्य च विन्ध्यगिरेः पादे चिन्तामापेदिरे।

तदा युवराजोऽङ्गद उवाच। "किमकृतार्थानामस्माकं मरणमेव शरणं वा कश्चिदुपायोऽस्ति। मर्तव्यमेव नात्र संशयः। इति।" तत्र जटायुषो भ्राता संपातिर्गृध्रराजस्तत्रोपचक्रमे। सर्वांस्तान् वानरान् संप्रहर्षयन्नकथयत्- "दुरात्मना रावणेन ह्रियमाणा तरुणी मया दृष्टा। श्रूयतां तस्य निलयं रक्षसः। कुबेरस्य साक्षाद् भ्राता एव रावणः। लङ्कामध्यास्ते। इतः समुद्रस्य शतयोजने संपूर्णे विश्वकर्मणा निर्मिता रम्या पुरी लंका। तस्यां राक्षसीभिर्निरुद्धा दीना सीता वसति। अस्य समुद्रस्य लंघने कश्चिदुपायो दृश्यताम्। तत्र गत्वा सीतां प्राप्य समृद्धार्था भविष्यथ। इति।"

ततो दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशं प्राप्य ते वीराः संनिवेशं चक्रुः। अंगदस्तु तान् वीरान्संमान्याऽपृच्छत् "क इदानीं समुद्रं लंघयिष्यति? कः सुग्रीवं सत्यसंधं करिष्यति?" इति।

जाम्बवांस्तु तान्सर्वान्विषण्णान्दृष्ट्वा हनुमन्तमब्रवीत् "वीर! किं तूष्णीं स्थितोऽसि? न किमपि जल्पसि? त्वमेव तेजोबलाभ्यां समोऽसि रामलक्ष्मणयोः सुग्रीवस्य च। तदेव ते बलं वीर्यं च यद्गरुडस्य। तव विक्रमश्च तेनैव तुल्यः त्वं तु वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नश्च लंघने प्लवने च समर्थः। स्वच्छंदस्तव मरणं। वयं तु अद्यैव गतप्राणाः भवानेवाऽस्मासु दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः। त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामा हीयं वानरसेना। अत उत्तिष्ठ लंघय महार्णवम्। इति।"

मारुतिस्ततो गिरिं महेन्द्रमारोह। भारी मनश्च समाधाय अर्णवं लिलंघयिषुर्बाहुचरणाभ्यां पर्वतं पीडयामास। ततोऽसौ रोमाणि दुधुवे, अनिल इव चकम्पे। महानादं च निननाद, बाहू स्तंभयामास, आससाद च कटीं, चरणौ च संचुकोच। दूरादाकाशे मार्गमालोकयन् हृदये प्राणान्दरोध। पद्भ्यां दृढमव-

हिंसको दुर्जनः खलु स्थानादस्माद्दूरं गच्छतु । खनको लोहमयेन दण्डेनैव भूमिं खनति ।

सूचना

वाचकांनीं याप्रमाणें पुष्कळ वाक्यें बनवावींत. धातूंनां प्रत्यय लाऊन त्यांचे शब्द कसे बनवावेत व त्या शब्दांचा वाक्यांत कसा उपयोग करावा, ही गोष्ट वाचकांनां आतां समजून आलीच असेल.

पाठ ५

रामायणम् ।

रामं नमस्कृत्य सुग्रीव उवाच– " एतत्सर्वं मम सैन्यं त्वद्वशे वर्तते । तदि-दानीमाज्ञापयितुमर्हसि । किं कार्यं मया कर्तव्यमिति । उच्यतां यत्प्राप्तकालं मन्यसे । इति । "

राम उवाच– " ज्ञायतां प्रथमं सीता यदि जीवति वा न । सोऽपि देशो यस्मिन् रावणो वसति । नाऽहमस्मिन् कार्ये प्रभुः । न च लक्ष्मण एतत्कर्म कर्तुं समर्थः । त्वमेव कार्यस्यास्य हेतुः प्रभुः समर्थश्च । इति । "

एवमुक्तः सुग्रीवो नीलहनुमज्जाम्बवदङ्गदादीन् प्रमुखान्वानरवीरान्द-क्षिणां दिशमभिलक्ष्य प्रेषयामास । संदिदेश च " यश्च मासात्पूर्वमेव निवृत्य दृष्टा सीतेति वक्ष्यति स मत्तुल्यविभवो भूत्वा भोगैः सुखं विहरिष्यति इति ।" एवं आज्ञापिताः सर्वे ते वीराः स्वां स्वां दिशं संप्रतस्थिरे ।

सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं हनुमानपि दक्षिणं देशं गन्तुं प्रचक्रमे । गुहागहनदुर्गा-

दीन्यन्वेषमाणाः सर्वे वानरा नैव सीतां ददृशुः। नाऽपि रावणम्। पुनः पुनर्विचिंत्य खिन्ना दीनमानसाः सर्वे समागत्यैकत्र मिलिता एकान्ते वृक्षमूले निषेदुः। मुहूर्तं समाश्वस्ताश्च पुनरेवोत्थताः। ततस्ते घोरं ददृशुः सागरं वरुणालयम्। ते सर्वे उपविश्य च विन्ध्यगिरेः पादे चिन्तामापेदिरे।

तदा युवराजोऽङ्गद उवाच। "किमकृतार्थानामस्माकं मरणमेव शरणं वा कश्चिदुपायोऽस्ति। मर्तव्यमेव नात्र संशयः। इति।" तत्र जटायुषो भ्राता संपातिर्गृध्रराजस्तच्छ्रोतुपचक्रमे। सर्वांस्तान् वानरान् संप्रहर्षयन्नकथयत्- "दुरात्मना रावणेन ह्रियमाणा तरुणी मया दृष्टा। श्रूयतां तस्य निलयं रक्षसः। कुबेरस्य साक्षाद् भ्राता एव रावणः। लङ्कामध्यास्ते। इतः समुद्रस्य शतयोजने संपूर्णे विश्वकर्मणा निर्मिता रम्या पुरी लंका। तस्यां राक्षसीभिर्निरुद्धा दीना सीता वसति। अस्य समुद्रस्य लंघने कश्चिदुपायो दृश्यताम्। तत्र गत्वा सीतां प्राप्य समृद्धार्था भविष्यथ। इति।"

ततो दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशं प्राप्य ते वीराः संनिवेशं चक्रुः। अंगदस्तु तान् वीरान्समामन्त्र्याऽपृच्छत् "क इदानीं समुद्रं लंघयिष्यति ? कः सुग्रीवं सत्यसंधं करिष्यति ?" इति।

जाम्बवांस्तु तान्सर्वान्विषण्णान्दृष्ट्वा हनुमन्तमब्रवीत् "वीर ! किं तूष्णीं स्थितोऽसि ? न किमपि जल्पसि ? त्वमेव तेजोबलाभ्यां समोऽसि रामलक्ष्मणयोः सुग्रीवस्य च। तदेव ते बलं वीर्यं च यद्गरुडस्य। तव विक्रमश्च तेनैव तुल्यः त्वं तु वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नश्च लंघने प्लवने च समर्थः। स्वच्छंदतस्तव मरणं। वयं तु अद्यैव गतप्राणाः भवानेवाऽस्मासु दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः। त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामा हीयं वानरसेना। अत उत्तिष्ठ लंघय महार्णवम्। इति।"

मारुतिस्ततो गिरिं महेन्द्रमारुरोह। मादौ मनश्च समाधाय अर्णवं लिलंघयिषुर्बाहुचरणाभ्यां पर्वतं पीडयामास। ततोऽसौ रोमाणि दुधुवे, अनिल इव चकम्पे। महानादं च निननाद, बाहुः स्तंभयामास, आससाद च कटीं, धरणी च संचुकोच। दूरादाकाशे मार्गमालोकयन् हृदये प्राणान्ररोध। पद्भ्यां दृढमव-

स्थानं च कृत्वोवाच "यथा रामप्रेरितो बाणो निर्गच्छेत्तथाऽहं लंकां गमिष्यामि। इति।"

एवमुक्त्वा मारुतिर्वेगेन उत्पपात। यं यं स समुद्रस्य देशं जगाम तं तं प्रदेशं स्वकीयांगवेगेन प्रक्षोभयामास। एवं तं प्लवमानं सर्वेऽपि तुष्टुवुः। प्राप्तसमुद्रपारस्तु योजनानां शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श। तथा च द्वीपमेकम्। मलयोपवनानि नदीमुखानि च। योजनशतानि तीर्त्वाप्यनिःश्वसन् कपिर्न ग्लानिमधिगच्छति। नगाग्रे स्थितां लंकां परिखाभिरलंकृतां कांचनप्राकारावृतां स ददर्श। तस्याश्च महतीं रक्षां निरीक्ष्य चिन्तयामास। "नेयं शक्या प्रवेष्टुमनेनैव रूपेण। वायुरपि अत्र नाऽज्ञातश्चरेत्। तद्रजन्यामेवाहं राघवस्यार्थसिद्धये लंकामभिपतिष्यामि।" इति।

ततो रात्रौ तूर्णं उत्पत्य लंकां प्रविवेश। नन्दितो भवनाद्भवनं ददर्श। रावणस्य तु भवनमर्धयोजनविस्तीर्णं संप्राप्तः। या वैश्रवणे लक्ष्मीस्तामेव रावणगृहे स ददर्श। ततः मारुतिः रावणनिवेशितां शालां ददर्श। स तत्र कांचनान् सोपानपश्यत्। तत्रैकतमे देशे दिव्यं शयनासनं छत्रं च ददर्श। तस्मिन् शयने सुप्तं राक्षसेन्द्रं मारुतिः प्रेक्षते स्म। तस्य पादमूलगताश्चास्य पत्नीरपि तत्रैव स ददर्श। तासां मध्ये एकान्तविन्यस्ते शयने शयानां चारुरूपिणीं मंदोदरीं ददर्श। तां दृष्ट्वा वायुसुतो हनुमान् सैव सीतेति तर्कयामास।

अचिरादेव तां बुद्धिमद्धूय मनस्येव विचारयामास "सीता रामेण वियुक्ता नैवालंकुर्यादात्मानम्। नान्यं नरं सुरं वोपतिष्ठेत।" इति विमृश्याऽन्यथामिति निश्चित्य तत्र भूयश्चचार।

एवमशेषेण हनूमान् रावणान्तःपुरमपश्यत्। परंतु जानकीं नापश्यत्। चिन्तयामास च "मया रावणस्य सर्वाः स्त्रियो दृष्टाः। अत्र वैदेही परिमार्गितुमशक्या। भवतु। अन्यत्र पश्यामि। इदानीं दृष्टा वीथ्यश्च वेदिकाश्च पुष्करिण्यश्च। सर्वं चान्यद् दृष्टम्। परंतु वैदेही नैव दृश्यते। भवतु, विचिनोमि पुनः यावत्पश्यामि।"

इत्युक्त्वाऽशोकवनिकां जगाम । तत्र नाना वापीः पुष्पवाटिकाश्चापश्यत । तत्रैकं वृक्षमारुह्य व्यचिंतयत् " इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीम् । इयमत्र रम्या नलिनी, इमां नूनमेष्यति सीता यदि जीवति । " एवं ब्रुवन् स सर्वत्र नयने प्रेरयामास ।

ततो मलिनवस्त्रां, राक्षसीभिः समावृतां, दीनां, उपवासकृशां, पुनः पुनर्विश्वसन्तीं, अमलां, तापसीं पुत्रीं समीक्ष्य सैव सीतेति स तर्कयामास । हृष्टश्च मनसैव रामं जगाम प्रशशंस च तं प्रभुम् । तत्र मैथिलीं दृष्ट्वा भारावितुलं हर्षं लेभे ।

अथ मंगलवादित्रैर्दशग्रीवः प्राबोध्यत । विबुध्य तु सः वैदेहीमेवान्वचिन्तयत् । अशोकवनिकां च प्रविशति स्म । रावणस्तु कामपराधीनः सीतासक्तमना मन्दगतिरभवत् । दृष्ट्वैव तं सीता प्रावेपत तत्रैव स्त्र्यैवोपविष्टा ।

शब्दार्थ.

त्वदधीन = तुझ्या आधीन
मत्तुल्यविभवः = माझ्या इतका वैभवशाली
जटायुः = एक पक्षी, जटायु
संनिवेशं = निवास
लिलंघयिषुः = ओलांडून जाऊं इच्छिणारा
नगाग्रं = पर्वताचा अग्रभाग
वीथी = बाजार
पुष्करिणी = जलस्थान, तलाव
पुष्पवाटिका = बाग
नलिनी = कमलांचे स्थान
प्राप्तकालं = काळास योग्य
अशोकवनिका = अशोक नामक उद्यान
निपेतुः = पडले
समाश्वस्त = विश्रांति घेतलेले
निलयं = घर
विषण्ण = खिन्न, दुःखी
ग्लानि = थकवा
अशेषेण = सर्व
अमला = मळ नसलेली
वेदिका = वेदी
वापी = विहीर
विबुध्य = जागृत

समासाः ।

१ वृक्षमूलं = वृक्षस्य मूलम् ।
२ वरुणालयं = वरुणस्य आलयम् ।
३ अकृतार्थः = कृतः अर्थः येन सः कृतार्थः; न कृतार्थः अकृतार्थः ।
४ दुरात्मा = दुष्टः आत्मा यस्य सः ।
५ दक्षिणसमुद्रः = दक्षिणश्चासौ समुद्रश्च ।
६ बुद्धिसंपन्नः = बुद्ध्या सम्पन्नः ।
७ रावणनिषेविता = रावणेन निषेविता ।
८ मलिनवस्त्रा = मलिनं वस्त्रं यस्याः सा ।
९ उपवासकृशा = उपवासेन कृशा ।
१० सीतासक्तमनाः = सीतायां आसक्तं मन यस्य सः ।

पाठ ६

(म. भा. भीष्मपर्व अ. ५१)

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तौ महति स्यन्दने स्थितौ ।
प्रदध्मतुः शंखवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४ ॥
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥

काशिराजश्च शैब्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥
पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
सर्वे दध्मुर्महाशंखान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥
सघोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥
एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ।
पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३० ॥
इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि कौरवव्यूहरचनायां
एकपञ्चाशत्तमोऽध्याय. ॥५१॥

" ततः श्वेतैः हयैः युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ वीरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ शंखवरौ प्रदध्मतुः ॥ २४ ॥ हृषीकेशः कृष्णः पाञ्चजन्यं, धनंजयोऽर्जुनो देवदत्तं, भीमकर्मा वृकोदरः पौंड्रं महाशंखं दध्मौ ॥ २५ ॥ कुन्तीपुत्रो राजा युधिष्ठिरोऽनन्तविजयं, नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥ काशिराजः च शैब्यः च महारथः शिखंडी च धृष्टद्युम्नः विराटश्च महारथः सात्यकिश्च ॥ २७ ॥ महेष्वासः पांचाल्यः च द्रौपद्याः पञ्च आत्मजाश्च सर्वे महाशंखान् दध्मुः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥२८॥ तत्र वीरैः स सुमहान् घोषः समुदीरित. स तुमुलः शब्दः नभः पृथिवीं चैव व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥ हे महाराज ! एवं एते कुरुपांडवाः प्रहृष्टाः परस्परं तापयानाः पुनः युद्धाय सञ्जग्मुः ॥ ३० ॥

इति एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।
अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

संजय उवाच।

समं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धरुचिरध्वजम्।
अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २ ॥
तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव।
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३ ॥
ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्वं एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥
ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम्।
तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच – एवं मामकेषु इतरेषु च अनीकेषु व्यूढेषु प्रहरतां श्रेष्ठाः कथं प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥ संजय उवाच-व्यूढेषु अनीकेषु समं सन्नद्धरुचिरध्वजं सागरप्रतिमं बलं अपारं सन्दृश्य ॥ २ ॥ हे राजन्! तेषां मध्ये स्थितः तव पुत्रः दुर्योधन. तावकान् सर्वान् " दंशिताः युध्यध्वं " इति अब्रवीत् ॥ ३ ॥ ते सर्वं एव उच्छ्रितध्वजाः मनः क्रूरं आधाय समभि-त्यक्त-जीविताः पाण्डवान् अभ्यवर्तन्त ॥ ४ ॥ ततः तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् तुमुलं लोमहर्षणं युद्धं समभवत् ॥ ५ ॥

मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजसः।
सन्निपेतुरकुंठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६ ॥
तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः।
अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७ ॥
सौभद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे।
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥
एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाऽभिभूः।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९ ॥

आभिपद्यत ततो व्यूढस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १० ॥
सादिनो ध्वजिनश्चैव हतप्रवरवाजिनः ।
विप्रद्रुतरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११ ॥
अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीमं महारथम् ।
वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२ ॥
एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीम् ।
नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३ ॥
एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
धार्तराष्ट्रश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४ ॥
पाञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५ ॥

रथिभिः मुक्ताः रुक्मपुंखाः सुतेजसः बाणाः अकुंठाग्राः नागेषु च हयेषु च सन्निपेतुः ॥ ६ ॥ तथा संग्रामे प्रवृत्ते भीमपराक्रमः महाबाहु, दंशितः भीष्मः धनुरुद्यम्य आभिपत्य ॥ ७ ॥ सौभद्रे आभिमन्यौ, भीमसेने च महारथे सात्यकी च, कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥ एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु अभिभूः कुरुवृद्धः पितामहः शरवर्षाणि ववर्ष ॥ ९ ॥ ततः तस्मिन् वीरसमागमे व्यूढः अभिपद्यत सर्वेषामेव सैन्यानां महान्व्यतिकर आसीत् ॥ १० ॥ सादिनः ध्वजिनः चैव हतप्रवरवाजिनः विप्रद्रुतरथानीकाः पांडवाः समपद्यन्त ॥ ११ ॥ नरव्याघ्रोऽर्जुनस्तु भीमं महारथं दृष्ट्वा क्रुद्धः वार्ष्णेयं कृष्णं अब्रवीत् "याहि यत्र पितामहः " ॥१२॥ हे वार्ष्णेय ! हे कृष्ण ! एष सुसंक्रुद्धो भीष्मः दुर्योधनहिते रतः सुव्यक्तं मम वाहिनीं नाशयिष्यति ॥ १३ ॥ हे जनार्दन ! एष द्रोणः कृपः शल्यःविकर्णश्च दुर्योधनपुरोगमा धार्तराष्ट्रश्च सहिताः ॥ १४ ॥ दृढधन्विना रक्षिताः पाञ्चालान् निहनिष्यन्ति । हे जनार्दन ! सोऽहं सैन्यहेतोः भीष्मं वधिष्यामि ॥ १५ ॥ "

शब्दार्थः

स्यदन = रथ	परिष्कृत = सुशोभित
व्यूढ = व्यूह बनविलेले	अनीक = सैन्य
मामक = माझा	इतर = दुसरा
प्रहरत् = प्रहार करणारा	सन्नद्ध = बद्ध
दंशित = रक्षण केलेला	तुमुल = भयंकर
रुक्म = सुवर्ण	व्यतिषक्त = मिळून मिसळून
वार्ष्णेय = कृष्ण	व्यतिकर = विरोध

शंखाचीं नावें पांचजन्य, देवदत्त, पौंड्र, अनंतविजय, सुघोष, मणिपुष्पक.

समासाः ।

१ शंखवर = शंखेषु वर श्रेष्ठ ।
२ हेमरत्नपरिष्कृत = हेमरत्नै परिष्कृत ।
३ भीमकर्मा = भीम कर्म यस्य स ।
४ अपारं = न विद्यते पार यस्य तत् ।
५ समभित्यक्तजीविता = समभित्यक्तानि जीवितानि यैस्ते ।
६ उच्छ्रितध्वजाः = उच्छ्रिता ध्वजा यैस्ते ।
७ भीमपराक्रम = भीमः पराक्रमो यस्य स ।
८ नरवीर = नरेषु वीरः ।
९ दुर्योधनपुरोगमः = दुर्योधन पुरोगामी येषां ते ।
१० दृढधन्वा = दृढं धनु यस्य स ।

पाठ ७

(५) तृ

" तृ " हा आणखी एक प्रत्यय आहे. *या प्रत्ययाचेंही संस्कृतभाषेंत* फारच महत्त्व आहे पितृ, मातृ, कर्तृ इत्यादि शब्द याच प्रत्ययाच्या योगानें तयार होतात.

शब्द.

कर्तृ = करणारा	धर्तृ = धारण करणारा
भर्तृ = पति	रक्षितृ = रक्षण करणारा
अंकितृ = *चिन्ह करणारा*	अर्चितृ = *पूजा करणारा*
तोलयितृ = वजन करणारा	दातृ = देणारा
भक्तृ = भक्षण करणारा	धातृ = धारण करणारा
त्रासयितृ = त्रास देणारा	मातृ = माता
पातृ = रक्षण करणारा	दुःखयितृ = दुःख देणारा
पितृ = पिता	ध्मातृ = वाजवून शब्द करणारा
भ्रातृ = भाऊ	ध्यातृ = ध्यान करणारा
द्रष्टृ = पाहणारा	पक्तृ = शिजविणारा
नेतृ = नेता	रचयितृ = रचना करणारा
हन्तृ = ठार मारणारा	

यांची सातही विभक्तींचीं रूपें कशीं चालवावयाचीं असतात तें वाचकांना माहित आहेच–

संस्कृत वाक्य ।

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य धर्ता ईश्वरः सर्वं जगद्व्याप्नोति । स्त्रियः भर्ता एव सर्वं भूषणम् । राजा सर्वेषां राष्ट्राणां पाता । सर्वैर्भ्रातृभिस्तत्र नागन्तव्यम् ।

हन्तारः सर्वेऽप्यागच्छन्तु । ध्यातारः पुरुषा एकान्तं स्थानं प्राप्य इष्टदेवताध्यानं कुर्वन्तु । पक्तृभिः अन्नं निर्मितं अतस्त्वं आगच्छ भोजनाय ।

(६) अन

" अन " हा प्रत्ययही धातुला लाऊन पुष्कळ रूपें बनविता येतात. जसें तप्+अन = तपनः । दम्+अन दमनः इ०

शब्द ।

नन्दनः = आनंदकारक	मदनः = मदन
दूषणः = दोषी, दोष	साधनं = साधन
वर्धनः = वाढवणारा	शोभनः = शोभेनें युक्त
रोचनः = प्रकाशयुक्त	तपनः = तापविणारा
दमनः = दमन करणारा	जल्पनं = भाश
रमणः = रममाण होणारा	दर्पणं = आरसा
संक्रन्दनः = कृष्ण	दर्शनं = दर्शन
गमनं = गमन	कर्षणं = कृषिकर्म
जननं = जन्म	वेधनं = वेधन
भंजनं = नाश	भजनं = भजन, पूजा

संस्कृत वाक्य ।

ईश्वरस्य भजनं मनुष्यैरवश्यमेव प्रतिदिनं कर्तव्यम् । सूर्यस्य दर्शनं कुरु, पश्य कथं स आकाशे प्रकाशते । दर्पणे मुखं पश्यामि । त्वमपि तं दर्पणमत्रानय । येन साधनेन मनुष्यः अभ्युदयं साधयति तदेव साधनं साधय । स शोभनः पुरुष इदानीमत्रैवागच्छति । त्वमपि तथैव शोभनं आचरणं कुरु । संक्रन्दनो यथा राक्षसान् हन्ति तथैव अन्यैर्मनुष्यैः वर्तव्यम् । इदानीं तत्र गमनं कुरु । तस्य जननं कथमभूत् ?

(७) अ

धातूला " अ " प्रत्यय लाऊन पहिल्याप्रमाणेंच शब्द बनविता येतात. –जसें– [illegible] = चोरः, कुप्+अ = कोपः, मद्+अ = मदः इत्यादि

शब्द ।

चरः = गुप्तचर; चालणारा	नदः = नदी
सर्पः = साप	व्रण = व्रण
देवः = देव	कोपः = क्रोध
अघं = पाप	अंकः = चिन्ह
अंगं = शरीर	अध्यायः = अध्याय
अर्कः = सूर्य	क्लेशः = कष्ट
गजः = हत्ती	गदः = रोग
गंधः = सुवास	चारः = चालणारा, दूत
मेघः = मेघ	मदः = गर्व

" अ " प्रत्ययांत दोन भेद आहेत, एक प्रकारचा " अ " पूर्वीच्या ह्रस्व स्वराचा *गुण व वृद्धि करतो व दुसऱ्या प्रकारचा " अ "* करीत नाहीं. यामुळें " **चर्** " या एकाच धातूचे " **चर आणि चार** " असे दोन शब्द होतात. हे दोन्ही प्रत्यय निरनिराळे आहेत. इतकी गोष्ट जरी वाचकांच्या ध्यानांत आली, तरी कांहीं ठिकाणीं गुण झाला व कांहीं ठिकाणीं तो झाला नाहीं याचें कारणही त्याना सहज समजून येईल.

संस्कृत वाक्यें

चारैः पश्यन्ति राजानः । अतो राजानः चारचक्षुष इति कथ्यन्ते । अंगं गलितं । पलितं मुण्डं, दशनविहीनं जातं तुण्डम् । अर्कः आकाशे तपति ।

राजाः युद्धेषु प्रयुज्यन्ते । गदा औषधिप्रयोगेन दूरीक्रीयन्ते । अयं मंत्रः यजुर्वेदस्य कस्मिन्नध्याये पठितः ? हे देव ! अत्रागच्छ, मम पूजां गृहाण च ।

(८) मान

" मान " प्रत्यय धातूला लाऊन वर्तमानकाळाचा अर्थ दाखवणारे व भविष्यकाळाचाही अर्थ दाखवणारे पुष्कळ शब्द बनविता येतात. जसें "पच्+मान" = पचमानः (याचेळीं शिजविणारा) " कृ+स्य+करिष्यमाणः " (भविष्यकाळीं करणारा) हा प्रत्यय लाऊन वर्तमानकाळाचा अर्थ दर्शविणारा शब्द बनवितांना ज्या गणाचा धातू असेल त्या गणाचें विकरणाचें चिन्ह प्रत्ययापूर्वी लागत असतें. भविष्यकाळाच्या प्रत्ययाच्या पूर्वी विकरणाची आवश्यकता नाहीं.

संस्कृत वाक्य.

जायमानेन तेन सिंहनाद इव शब्दः कृतः। मेधावी स पुरुषो विद्यया शोभमानो जनसमाजेऽतीव विराजते। भूमिशो दुःखेन व्ययमानोऽपि औषधं न पिबति। भिक्षमाणा भिक्षवः आपणे दृश्यन्ते। कस्माद् ग्रामात्त्वं आगता इति न ज्ञायते। त्वं सर्वीक्षमाणोऽपि न पश्यसि इति चित्रमेव। एवं त्वरमाणस्त्वं कुत्र गच्छसि? भाषमाणा विद्वांसः सभां भूषयन्ति। शुक्लपक्षे वर्धमानश्चन्द्रमा भवति, तथा कृष्णपक्षेऽपक्षीयमाणो भवति। पूर्णिमायां चन्द्रमा अतीव रोचमानः सन्नुदयति। दास्यमानां दक्षिणां तुभ्यमहं ददे। पचमानोऽपि स सूदः स्वयं किमपि न करोति। दीयमानं च अन्नं भिक्षुभ्यः स शोभनेन वचसा न ददाति। कटुवचोभिर्दत्तं दानं न शोभमानं भवितुमर्हति।

या प्रमाणें वाचकानीं पुष्कळ वाक्यें बनवावीं व जेथें आतां पर्यंत सांगितलेल्या प्रत्ययांचे शब्द येतील, तेथें ते अमुक प्रत्यय लागून शब्द कसे बनले आहेत तें पहावें.

पाठ ८

रामायणम्।

रावणस्तु तां सीतां तथा दीनां आतुरां कृशां निरानन्दां दृष्ट्वा मधुरैर्वाक्यैरुवाच- "सीते! किं मां दृष्ट्वा भयाददर्शनमिव गन्तुमिच्छसि? प्रिये! अहं त्वां कामये। मयि स्थितिहि। सदामां चैव त्वां न स्पृश्यामि। यौवनं तु ते संजातमतिवर्तते। यद्यदात ते पश्यामि यस्मिंस्तस्मिन्विषये मे चक्षुः।

हे विलासिनि ! तव हेतोः पृथिवीमपि विजित्य प्रदास्यामि । रामस्तु जीवति वा न वा शंके । न चापि मम हस्तात्प्राप्तुमर्हति त्वाम् ।" इति ।

रावणस्यैतद्वचनं श्रुत्वा तृणमन्तरतः कृत्वा सीता प्रत्युवाच । "मत्तो मनो निवर्तयस्व । स्वजन एव प्रीतिं कुरु । नैवाकार्यं मया कार्यं । निशाचर ! यथा तव तथैवान्येषामपि दाराः खलु रक्ष्याः । अकृतात्मानं अनये रतं राजानमासाद्य समृद्धान्यपि राष्ट्राणि विनश्यन्ति । यथा भास्करस्य प्रभा तथैव रामस्याऽहं पत्नी । तं शरणागतवत्सलं रामचन्द्रमेव प्रसाद्य मां निर्यातयितुमर्हसि । अन्यथा रामशरताडितोऽन्तं गमिष्यसि ।" इति ।

राक्षसेश्वरस्तूवाच-" यथा यथा स्त्रीणां प्रियं वक्ता नरो भवति तथा तथा परिभूतो भवति । यानि यानि परुषाणि वाक्यानि ब्रवीषि तेषु तेषु ते वध एव युक्तः । द्वौ मासौ रक्षितव्यौ य एव ते मयाऽवधिः कृतः । अत आरोह मम शयनम् । द्वाभ्यां मासाभ्यामूर्ध्वं भर्तारं मामनिच्छन्तीं त्वां खण्डशश्छेत्स्यन्ति मे सूदाः ।" इति ।

सीतोवाच- " नूनं न कोऽपि ते निःश्रेयसि स्थितोऽत्र जनो यस्त्वां न निवारयति कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् । त्वदन्यस्तु मां कश्चिदपि लोकेषु मनसाऽपि प्रार्थयेद्रामपत्नीम् ? अनार्य ! कथं मामेवं व्याहरतस्ते जिह्वाऽपि न शीर्यते ! असंदेशाद्रामस्य, तपसोऽनुपालनाच्च केवलं, त्वां न करोमि भस्मसात् ।" इति ।

रावणस्तु जानक्यां नयने विघूर्णयन्नवैक्षत । भुजग इव निश्वसंश्चोवाच- " अयमहं नाशयामि त्वां सूर्य इव संध्याम् ।" इति ।

इत्येवं तामुक्त्वा शत्रुरावणो रावणः सर्वा राक्षसीः प्रति समादिदेश " यथा सीता मद्वशगा भवति तथा कुरुत । दण्डस्योद्यमनेनाऽपि वैदेहीमानयेत ।" इति ।

धान्यमालिनी राक्षसी ततो दशग्रीवं परिष्वज्योवाच " महाराज ! मया

सह क्रीड, किं तवाऽनया सीतया सह ? अकामां कामयानस्य शीर्यतेऽद्य शरीरम् । " इति ।

श्रुत्वैतद्रावणो राक्षसीं धान्यमालिनीमुपहसन्नन्ववर्तत । सर्वा एव राक्षस्य-स्ततो सीतामभिदुद्रुवुः । सा पुनस्ता राक्षसीरुवाच " न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत माम् । न तु वो वचः करिष्यामि । दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तमेवाऽनुरक्तास्मि सूर्यवर्चला यथा सूर्यं, अरुन्धती वसिष्ठम्, रोहिणी शशिनं, लोपामुद्राऽगस्त्यं, सुकन्या च्यवनं, सावित्री वा सत्यवन्तमिति ।

राक्षस्यस्तु क्रोधमूर्च्छितास्तामधिकतरं भर्त्सयन्ति स्म । अथ हनुमान् शिंशपाद्रुमेऽवलीनः सर्वं तदशृणोत् । विनता नाम्नी राक्षसी तदा सीतामब्रवीत् " सीते ! पर्याप्तमेतावद् भर्तुः स्नेहः प्रदर्शितः । भद्रे ! अतिकृतं व्यसनायैवो-पकल्पते । तद्रावणं भर्तारं भजस्व । नोचेत्सर्वास्त्वां भक्षयामहे । " इति ।

अशोकवृक्षस्य शाखामालम्ब्य तदा सीता नेत्रजलस्रावैः स्तनौ स्नापयन्ती शोकस्यान्तं अधिगच्छन्ति विललाप च बहुविधम् । हा राम ! हा श्वश्रूः ? हा कौसल्ये ! हा सुमित्रे ! इदानीं जीवितं त्यक्तुमिच्छामि । किंतु सत्य एव जन-प्रवादो यदकाले मृत्युर्दुर्लभं एवेति । धिद् मानुष्यं, धिक्परवश्यताम्, यत्र शक्यं जीवितमपि परित्यक्तुमात्मच्छन्देन । नूनं मम शोकेन देहं त्यक्त्वा देव-लोकं यातो मे पिता दशरथः। अथवा नहि तस्य रामस्यार्थो भवेद्दारैर्मया इदानीम् । दृश्यमाने च भवति प्रीतिः नादृश्यतः सौहार्दं कुत. संभवति ? किंवा मे भाग्यक्षय. संजातः यद्गुणार्हेणापि रामेण त्यक्ताऽहम् ? रावणस्य वशं गता तु प्राणानेव त्यक्ष्यामि । इति ।

तच्छ्रुत्वा तास्सर्वं राक्षस्यो रावणायाख्यातुं जग्मुः ।

हनुमांस्ततश्चिंतयामास- ' कथं नु मम वाक्यं सीता शृणुयान्नोद्विजेत च । ' इति संचिन्त्य मतिं चकार । अक्लिष्टकर्माणं सुबन्धुं रामं अनुकीर्तयन्नेव नोद्वे-जयिष्यामि सीताम् । श्रावयिष्यामि मधुरेण वचसा सर्वं रामवृत्तान्तम् । तथा

सर्वं समादधे यथा श्रद्धास्यति । " इति । एवं विचिन्त्य वैदेह्याः श्रवणे सर्वं रामचरितं आमूलान्तं व्याजहार, सुग्रीवसख्यं, अन्वेषणार्थं वानरप्रेषणं, अन्वेषणान्तं च । "

श्रुत्वैतज्जानकी विस्मिता । केशसंवृतं वदनमुन्नम्य सीता ऊर्ध्वं अन्ववेक्षत । वानरं भीमसत्त्वं अवलोक्य पुनर्मुमोह च ।

हनूमांस्तु द्रुमादवतीर्य प्राञ्जलिस्तां विनीतवेषो भूत्वाऽब्रवीत् " देवि ! रामस्य संदेशात्तस्यैव दूतोऽहं त्वत्सकाशमागत । वैदेहि ! रामः कुशली । त्वां च कौशलमब्रवीत् । लक्ष्मणस्य शिरसाऽभिवादनम् । "

श्रुत्वा तत्सीताऽवदत् " लौकिकीयं गाथा बत मां कल्याणीव प्रतिभाति । वर्षशतादपि जीवन्तं नरमानन्दोऽसंशयमेत्येव । "

ततो यथा यथा हनूमान्समीपमुपसर्पति तथा तथा तु रावणमेव परिशंकते । सा तु तदाऽशोकशाखां त्यक्त्वा धरण्यामेवोपाविशत् । उवाच च " मायो प्रविष्टो यदि त्वं रावणो मायावी भूत्वा संतापमुत्पादयसि तन्न शोभनम् । स्वं रूपं परित्यज्य यः परिव्राजको जनस्थाने दृष्टः स एव हि त्वं रावणः । तद्दूरं व्रजेति । "

एवं सीताया निश्चयं श्रुत्वा मारुतात्मज उवाच " देवी ! नाहं तथा ऽस्मि यथा मामवगच्छसि । त्वया पातितान्याभरणानि मयैवोपहृत्य रामाय दत्तानि । स तवाऽदर्शनात् आर्ये ! परितप्यते राघवः । स रामःसमित्रबांधवं हत्वा रावणं त्वां क्षिप्रमेव प्राप्स्यति । रामस्य दूतोऽहम् । रामनामाङ्कितं पश्येदमंगुलीयकम् । प्रत्ययार्थं तव दत्तं महात्मना रामेण । तत समाश्वसिहि, इति ।

समासाः

१ निरानंदा = आनंदेन रहिता । २ निशाचर = निशायां चरतीति । ३ रामशरताडितः = रामस्य शरः रामशरः, तेन ताडितः ।

४ राक्षसेश्वरः – राक्षसानां ईश्वरः । ५ राज्यहीनः = राज्येन हीनः। ६ क्रोधमूर्च्छिता = क्रोधेन मूर्च्छिता । ७ विनीतवेषः = विनीतः वेषः यस्य । ८ मारुतात्मजः = मारुतस्य आत्मज । ९ समित्रबांधवं = मित्रैः बांधवैश्च सहितम् । १० रामनामांकितं = रामनाम्ना अंकितम् ।

आतुरा = दुःखी	निरानन्दा = आनंदरहित
विश्वसिहि = विश्वास ठेव	स्प्रक्ष्यामि = स्पर्श करीन
गात्रं = अवयव	शंके = मला संशय येतो
तूर्णं = गवत	अकार्यं = अयोग्य कार्य
दाराः = स्त्री	परुष = कठोर
शयनं = बिछाना	सूद = आचारी
संदेश = आज्ञा	धान्यमालिनी = राक्षसीचें नांव
अतिकृतं = अधिक केलेलें	व्यसनं = दुःख
अन्वेषणं = शोधणें	प्रेषणे = पाठविणें
उद्धृत्य = वर करुन	द्रुमः = वृक्ष
कुशली = आरोग्य पूर्ण	परिव्राजकः = संन्यासी

पाठ २

(म भा. भीष्मपर्व अ. ५९)

तमब्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनञ्जय ।
एष त्वां प्रापयिष्यामि पितामहरथं प्रति ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।
प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥

चलद् बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥
महता मेघनादेन रथेनाऽमिततेजसा ।
विनिघ्नन्कौरवाऽनीकं शूरसेनांश्च पांडवः ॥ १९ ॥
प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ।
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २० ॥
त्रासयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।
सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ॥ २१ ॥
सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ।
कोऽहि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥
द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति ।
ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ।
द्रोणश्च पंचविंशत्या कृपः पंचाशता शरैः ॥ २४ ॥
दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ।
सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चाऽपि पञ्चभिः ॥ २५ ॥
विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विव्याध पांडवम् ।
स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥
न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाऽचलः ।
स भीष्मं पंचविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥
द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ।
शल्यं चैव त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ॥ २८ ॥
प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ।

तं वासुदेवोऽब्रवीत् – " धनंजय ! यत्तो भव । एष त्वां पितामहरथं प्रति प्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥ हे जनेश्वर ! एवं उक्त्वा ततः शौरिः कृष्णः तं

लोकविश्रुतं रथं भीष्मस्य रथं प्रति प्रापयामास ॥ १७ ॥ बहुपताकेन चलत्, बलाकावर्णवाजिना समुच्छ्रितं, वानरकेतुना महाभीममनदत् ॥ १८ ॥ महता भीमनादेन अमिततेजसा रथेन पांडवः कौरवानीकं शूरसेनान् च विनिघ्नन् ॥ १९ ॥ शरणद सुहृदां हर्षवर्धनः शीघ्रं प्रायात् । प्रभिन्नं वारणं इव तं वेगेन आपतन्तं रणे शूरान् त्रासयन्तं सायकैमर्दयन्तं च अर्जुनं सहसा शांतनवः भीष्मः प्रत्युदीयाय ॥ कोहि गांडीवधन्वानं कुरुपितामहाद्रथः द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा अन्यः रथी अर्जुनं संयातुमर्हति ॥ २०-२३ ॥ महाराज ! तत सर्वलोकमहारथो भीष्मः नाराचानां सप्तसप्तत्या अर्जुनं समाचिनोत् । द्रोणः पंचविंशत्या, कृपः पञ्चाशता शरैः सैन्धवो नवभिः चैव, शकुनिश्च अपि पंचभिः विकर्णो दशभिः भल्लैः, हे राजन् ! पांडवं विव्याध ॥ तैः समन्तात् निशितैः शरैः विद्धः स महेष्वासः महाबाहुः अर्जुनः भिद्यमानोऽचल इव न विव्यथे। स भीष्मं पंचविंशत्या, कृपं च नवभिः शरैः द्रोणं षष्ट्या, विकर्णं च त्रिभिः शरैः, शल्यं चैव त्रिभिः बाणैः, राजानं दुर्योधनं चैव पंचभिः, हे भरतर्षभ ! अमेयात्मा नरव्याघ्रः किरीटी अर्जुनः प्रत्यविध्यत् ॥ २४-२९ ॥

तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २९ ॥
द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनंजयम् ।
ततो द्रोणं महेष्वासं गांगेयस्य प्रिये रतम् ॥ ३० ॥
अभ्यवर्तत पांचाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ।
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो राजन्विव्याध पांडवम् ॥३१॥
अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ।
तेषां तु निनदं श्रुत्वा संहितानां प्रहृष्यत् ॥ ३२ ॥
प्रविवेश ततो मध्यं नरसिंहः प्रतापवान् ।
तेषां महारथानां स मध्यं प्राप्य धनंजयः ॥ ३३ ॥
चिक्रीड धनुषा राजँल्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् ।
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ॥ ३४ ॥

चलद् बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥
महता मेघनादेन रथेनाऽमिततेजसा ।
विनिघ्नन्कौरवाऽनीकं शूरसेनांश्च पांडवः ॥ १९ ॥
प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ।
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २० ॥
त्रासयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।
सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ॥ २१ ॥
सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ।
कोऽहि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥
द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति ।
ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ।
द्रोणश्च पंचविंशत्या कृपः पंचाशता शरैः ॥ २४ ॥
दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभि. शरैः ।
सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चाऽपि पञ्चभिः ॥ २५ ॥
विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विव्याध पांडवम् ।
स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥
न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाऽचलः ।
स भीष्मं पंचविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥
द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ।
शल्यं चैव त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ॥ २८ ॥
प्रत्याविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ।

तं वासुदेवोऽब्रवीत् – " धनंजय ! यशो भव । एष त्वां पितामहरथं प्रति प्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥ हे जनेश्वर ! एवं उक्त्वा ततः शौरिः कृष्णः तं

लोकविश्रुतं रथं भीष्मस्य रथं प्रति प्रापयामास ॥ १७ ॥ बहुपताकेन चलता, बलाकावर्णवाजिना समुच्छ्रितं, वानरकेतुना महाभीममनदत् ॥ १८ ॥ महता भीमनादेन अमिततेजसा रथेन पांडवः कौरवानीकं शूरसेनान् च विनिघ्नन् ॥ १९ ॥ शरणदः सुहृदां हर्षवर्धनः शीघ्रं प्रायात् । प्रभिन्नं वारणं इव तं वेगेन आपतन्तं रणे शूरान् त्रासयन्तं सायकैर्मर्दयन्तं च अर्जुनं सहसा शांतनोः भीष्मः प्रत्युदीयाय ॥ कोहि गांडीवधन्वानं कुरुपितामहादन्यः द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा अन्यः रथी अर्जुनं संयातुमर्हति ॥ २०-२३ ॥ महाराज ! तत सर्वलोकमहारथो भीष्मः नाराचानां सप्तसप्तत्या अर्जुनं समाचिनोत् । द्रोणः पंचविंशत्या, कृपः पञ्चाशता शरैः सैन्धवो नवभिः चैव, शकुनिश्च अपि पंचभिः विकर्णो दशभिः भल्लैः, हे राजन् ! पांडवं विव्याध ॥ तैः समन्तात् निशितैः शरैः विद्धः स महेष्वासः महाबाहुः अर्जुनः भिद्यमानोऽचल इव न विव्यथे । स भीष्मं पंचविंशत्या, कृपं च नवभिः शरैः द्रोणं षष्टया, विकर्णं च त्रिभिः शरैः, शल्यं चैव त्रिभिः बाणैः, राजानं दुर्योधनं चैव पंचभिः, हे भरतर्षभ ! अमेयात्मा नरव्याघ्रः किरीटी अर्जुनः प्रत्यविध्यत् ॥ २४-२९ ॥

तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २९ ॥
द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनञ्जयम् ।
ततो द्रोणं महेष्वासं गांगेयस्य प्रिये रतम् ॥ ३० ॥
अभ्यवर्तत पांचाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ।
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो राजन्विव्याध पांडवम् ॥३१॥
अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ।
तेषां तु निनदं श्रुत्वा संहृष्टानां प्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥
प्रविवेश ततो मध्यं नरसिंहः प्रतापवान् ।
तेषां महारथानां स मध्यं प्राप्य धनंजयः ॥ ३३ ॥
चिक्रीड धनुषा राजँल्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् ।
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ॥ ३४ ॥

शब्दार्थ.

यत्तः = तयार	शौरिः = कृष्ण
बलाका = सारसपक्षी	वानरकेतु = वानरचिन्हाचा ध्वज असलेला अर्जुनाचा रथ
सैन्धव = सिन्धु देशाचा वीर	
वैकर्तन = कर्ण	निशित = तीक्ष्ण
न्यस्तशस्त्रः = ज्याने शस्त्र ठेवलें आहे.	फाल्गुन = अर्जुन
धिक् = धिक्कार	संसक्त = मिळालेला

समासाः ।

१ पितामहरथ=पितामहस्य रथ । २ लोकविश्रुतः=लोके विश्रुत.। ३ जनेश्वर =जनानां ईश्वरः । ४ हर्षवर्धन=हर्षं वर्धयतीति ।

पाठ १०

१ इष्णु

या धड्यात आता आपणास काही विशेष उपयोगी प्रत्यय सांगावयाचे आहेत. त्यांपैकी " इष्णु " हा एक प्रत्यय आहे. या प्रत्ययाचा उपयोग पुष्कळ ठिकाणीं होत असतो. " अलंकृ " धातूला " इष्णु " प्रत्यय लाऊन " अलंकरिष्णु" (अलंकार धारण करण्याची इच्छा करणारा) अशा प्रकारचा शब्द बनविता येतो. या प्रमाणेंच अन्य धातूंपासूनही शब्द बनविता येतो. या प्रत्ययाचे इष्+नु असे

दोन भाग केले तर पहिला " इष् " भाग इच्छार्थ धातूंचा बोध करतो, दुसरा "नु " हा भाग प्रत्यय समजावा. यावरून हे दोन्ही भाग मिळून इच्छा दर्शविणारा शब्द बनतात ही गोष्ट दिसून येईल.

शब्द.

अलंकरिष्णु = अलंकाराची इच्छा करणारा	रोचिष्णु = प्रकाशणारा
वर्धिष्णु = वाढण्याची, इच्छा करणारा	प्रमविष्णु = प्रभाव असणारा
सहिष्णु = सहन करणारा	संचरिष्णु = संचार करणारा
	पारयिष्णु = पार होणारा

संस्कृत वाक्य ।

प्रभविष्णुना विष्णुना राक्षसान् संहृत्य देवराज्यं संवर्धितम् । वर्धिष्णोरर्जुनवीरस्य भारतीये युद्धे विशेष एव प्रभावः प्रकाशितः। अलंकरिष्णुना बालकेन बहवोऽलंकाराः स्वशरीरस्योपरि धृताः । संचरिष्णुना आचार्येण सर्वस्मिन्नेव राष्ट्रेऽस्मिन्वर्षे संचारः कृतः । नदीं पारयिष्णुना सैन्येन बह्वयो नौका गृहीत्वा परतीरगमनाय महान्यत्नः कृतः, परंतु महता जलवेगेन बाधितास्ते पारगमनाय असमर्था भूत्वैव प्रतिनिवृत्ताः ।

१० स्नु

याची रूपें पुढील प्रमाणें होतात—

जिष्णु = जयशील	भूष्णु = उन्नतिची इच्छा करणारा
स्थास्नु = राहणारा	ग्लास्नु = थकलेला

११ नु

" नु " प्रत्यय लाऊन अनेक प्रकारचे शब्द बनविता येतात, ते असे–

गृध्नु = लोभी	धृष्णु = धैर्यशाली
त्रस्नु = भीरु	क्षिप्नु = फेंकणारा

१२ त

धातूंला "त" हा प्रत्यय लावला असतां भूतकाळाचा अर्थ दर्शविणारा बनविता येतो. हे शब्द खालीं दाखविल्याप्रमाणें बनविता येतात-

भूत = झालेला	**ज्ञात** = जाणलेला
कृत = केलेला	**जात** = जन्मलेला
श्रुत = ऐकलेला	**स्तुत** = प्रशंसा केलेला
जित = जिंकलेला	**स्नात** = स्नान केलेला
मुदित = आनंद झालेला	**त्रात** = रक्षण केलेला
त्यक्त = सोडलेला	**आकृष्ट** = आकर्षण केलेला
हृष्ट = हर्ष झालेला	**गीत** = गाइलेला
पीत = प्यालेला	**दग्ध** = जाळलेला
अधीत = शिकलेला	**यात** = गेलेला
पूत = पवित्र केलेला	**क्षुब्ध** = क्षोभ उत्पन्न झालेला
स्थित = राहिलेला	**दत्त** = दिलेला
गत = गेलेला	**पठित** = पठन केलेला
नीत = नेलेला	**आनीत** = आणलेला
प्रापित = पोचविलेला	**उक्त** = बोललेला

प्रत्येक धातूचा भूतार्थक शब्द सर्वसाधारणपणें असाच बनवावयाचा असतो व भूतक्रियेचा अर्थ दाखवावयाचा असतांना याचा उपयोगही पुष्कळच वेळां होत असतो. प्रत्यक्ष क्रियेचा अर्थ दाखवावयाचा असला, तरी सुद्धां या शब्दाचा विशेष उपयोग होतो म्हणून या शब्दाचें महत्व बरेंच आहे.

संस्कृत-वाक्यें.

यः पाठः भवद्भिः पाठितः स मयाऽधीतः । यत्त्वया उक्तं तन्मया श्रुतम् । यत्तेनानीतं तन्मया गृहीतं स्वगृहे स्थापितं च । यथा त्वया जलं पीतं तथा

कहं पातुं न शक्नोमि । यदि त्वं तेन गीतेन हृष्टोऽसि तर्हि तद्गीतं पुनः शृणु । अत्रैव स्थितः सन् त्वं सर्वं नाटकं पश्यसि । यदि तेन पुस्तकं अद्य नीतं तर्हि शोभनं जातं । सर्वाणि वस्त्राणि दग्धानि न सन्ति । गुणुना यत्प्रशंसितं तत्र साधु । घण्णुना वीरेण यत्कृतं तदेव साधु । जिष्णुना विजयेन युद्धं कृतम् । भूष्णुना विशेष प्रयत्नः कर्तव्यः येन तस्याऽभ्युदयो भवेत् ।

१३ न

"न" हाही एक बराच उपयोगी प्रत्यय आहे. हा लाऊन शब्द बनविले येतात, ते असे—

भिन्न = विभिन्न	छिन्न = छेदलेला
म्लान = फिक्कट झालेला	भग्न = तुटलेला
ग्लान = थकलेला	शीर्ण = सुकून पडलेला

१४ तवत् ।

"तवत्" हा आणखी एक प्रत्यय आहे. धातूला हा प्रत्यय लाऊन पुष्कळ शब्द बनविले येतात. ते असे—

स्नातवत् = स्नान केलें	कृतवत् = केला
ज्ञातवत् = समजून घेतलें	आश्रितवत् = आश्रय केला
उक्तवत् = बोलला	श्रुतवत् = ऐकला
जितवत् = विजय मिळविला	भक्षितवत् = भक्षण केला
बोधितवत् = जाणलेला	खनितवत् = खोदलेला
हृतवत् = हरण केलेला	मर्षितवत् = सहन केलेला

संस्कृत वाक्य ।

किं स तस्मिन् नदे स्नातवान् ? यदा त्वं सत्कर्म कृतवान् तदा तेन किमुक्तम् ? कदा त्वं पूर्वं श्रुतवान् ? कः मोदकान् अद्य भक्षितवान् ?

या प्रमाणें आतापर्यंत एकंदर चौदा प्रत्यय सांगून त्यापासून पुष्कळच उपयोगी

असे निरनिराळे अनेक शब्द कसे बनविता येतात तें सांगितलें. आतां वाचकांनीं असे शब्द जेथें एखादें संस्कृत वाक्य आढळेल तेथें ओळखण्याचा प्रयत्न करावा. निदान अमुक प्रत्ययापासून अमुक एक शब्द बनलेला आहे येवढें तरी ओळखण्याची वाचकांनीं सवय करावी.

पाठ ११

रामायणम् ।

स्वयं जानकी भर्तुः करविभूषितं अंगुलीयकं संप्राप्य मुदिताऽभवत् । वदनं च तस्याः हर्षयुक्तं बभूव । भर्तुः संदेशहर्षिता सीता हनूमंतं प्रियं कृत्वा प्रशशंस विक्रान्तस्त्वम् । एकेनैव येन इदं राक्षसस्थानं प्रधर्षितम् । शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयो गोष्पदीकृतस्त्वया । नहि त्वां प्राकृतं मन्ये- न ह्यपरीक्षितं प्रेषयिष्यति रामचन्द्रः । कच्चित्स्मरति रामः ? कच्चिन्न मयि विगत स्नेहः ? कच्चिदन्यमना ? कच्चिद् द्रक्ष्यामि रावणं हतं रामेण ? इति ।

मारुतिस्तु प्राञ्जलि: प्रत्युवाच " न त्वामिहस्थां जानीते रामः । श्रुत्वैव तु काकुत्स्थो हतराक्षसां लंकां करिष्यति । अनिद्रो हि सततं राम । सुप्तोऽपि सीतेति व्याहरन्प्रतिबुध्यते । " इति ।

सीतावैतच्छ्रुत्वोवाच- " अमृतं विषसंपृक्तं भाषितं त्वया । यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायण इति । ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे कृतान्तो हि पुरुषं रज्ज्वेव बद्ध्वा परिकर्षति त्रिविधैर्नमधेहार्यैः । कदा रावणं सूदयित्वा मां द्रक्ष्यति पतिः । वाच्यस्त्वया स संवत्सरेति । एतत्संवत्सरान्तं हि मम जीवितं । द्वावेव मासौ शेषौ । रावणस्तु प्रयत्नेन भ्रात्रा बिभीषणेनानुनीतः मां अर्पितुं न प्रयतति । बिभीषणसुतया कलयैतदाख्यातम् । " इति ।

मारुतिरुवाच– " सीते ! अद्यैव त्वां राक्षसान्मोचयामि । उपारोह मम पृष्ठम् । संतरिष्यामि त्वया सागरम् । " इति ।

सा प्रत्यब्रवीत्– " अयुक्तं त्वया सह मम गमनम् । भर्तुर्भक्त्या चान्यस्य गात्रमपि स्वेच्छया स्प्रष्टुं नेच्छेयम् । रावणस्य हननमेव रामाय योग्यम् । " इति ।

मारुतिस्ततो रामसंज्ञार्थमभिज्ञानमयाचत । चूडामणिं तस्मै दत्त्वोवाच सीता– " अभिज्ञातोऽयं रामस्य । " इति । सोऽपि वैदेहीमभिवाद्य गमनायोपचक्रमे चिन्तयामास च- " स एवार्थसाधने समर्थो योऽर्थं बहुधा वेद । इदं नृशंसस्य नन्दनोपमं वनम् विध्वंसयामि तावत् भग्नेऽस्मिन्वने कोपं करिष्यति रावण. । " इति ।

आरुग्णश्च ततो हनुमान्क्षेप्तुमारभत मारुतिः । बभंज च प्रमदावनम् । रूपं चात्मनः सुमहत्कृत्वा दर्शयद्राक्षसीनां वितानविद्राणाम् पुरतः सर्वास्तत्त्वरया राक्षसी रावणाय न्यवेदिषुः सीतावादवृत्तम् । चित्ताग्निरिव रावणो जज्वाल । दीप्ताभ्यां तस्य नेत्राभ्यां सार्चिषोऽश्रुबिंदवः प्रापतन् । किंकराख्याम च राक्षसान् हनूमतो निग्रहार्थं व्यादिदेश । ते सर्वे सैनिकाः कूटमुद्गरपाणयो भूत्वा ययुः । हनूमानपि लाङ्गूलं क्षितावाविध्य महाध्वनि निननाद । तोरणं समवस्थितस्तदाश्रयं भीममायसं परिघमासाद्य किंकरराक्षसानवधीत् । कतिचिद्धता रावणाय न्यवेदयन् । तदा रावणेन सहार्चिवर्चसो मन्त्रिणः सप्त सुताः प्रेरिताः । तेऽपि हनूमता व्यापादिताः । तदा सर्वं सैन्यं दशदिशोऽगमत् ।

तदा रावणसूनुरिन्द्रजित्स्वयं तत्र संग्रामे भास । हनुमानपि व्यवर्धत । इन्द्रजिदवध्यत्वादवध्यत्वमवध्यामिति ज्ञात्वाऽस्त्रेण निजबाहुकालमुष्टिभिर्हन्यमानश्च मारुतिः समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्रापितः रावणस्तु चिन्तयामास । किमेष भगवान् नन्दी, प्रहसितो मया येन पुरा शप्तोऽस्मि कैलासे उत बाणो बाऽसुरः । इति । अव्ययस्तु वानरश्रेष्ठोऽर्थवद्वाक्यमुवाच " हे राक्षसेन्द्र ! सुग्रीवसंदेशादत्र

प्राप्तोऽहम्। वानरेशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत्। भवान् कृतदारोऽदृष्टधर्मार्थश्च, परदारानोपरोद्धुमर्हति। त्रैलोक्ये को राघवस्य व्यलीकं कृत्वा सुखमाप्नुयात्। रामसुग्रीवसख्यमात्मनो हितं बुध्यस्व।" इति।

क्रुद्धो रावणस्तस्य वधमाज्ञापयामास। बिभीषणस्तु नाऽनुमेने वधमस्य। विशेषतो दूतस्य। रावणः पुनरादिदेश- "अस्य लांगूलं जीर्णैः कार्पासपटैः संवेष्ट्य तैलेन परिषिच्य वह्निना संयोजनीयमिति" राक्षसास्तथा चक्रुः। मारुतिस्तु सघोषं तेनाग्निना लंकां दाहयामास।

ततो मारुतिः पाशांश्छित्त्वोत्पपात। वेगेन परिघेण पुनः पुरद्वारस्य गृहरक्षिणः सूदयामास। सविद्युदिव मेघः प्रदीप्तलांगलो हनूमान् लंकाभवनेषु विचचार। बिभीषणस्य गृहं वर्जयित्वा सर्वान्गृहान् ददाह कपिः। वानररूपेणैषोऽग्निरेवायाति इति क्रन्दन्त्यः स्त्रियो गृहेभ्यो बहिर्निष्पेतुः। यथा रुद्रेण त्रिपुरं तथा तेन लंकापुरं प्रदग्धम्। एवं वनं भङ्क्त्वा, लंकां दग्ध्वा, रक्षांसि हत्वा, सर्वान्संपीड्य च वानरश्रेष्ठो हनूमान लांगूलाग्निं समुद्रे निर्वापयामास।

मारुतिस्तु ततः ऊर्ध्वमरिष्टगिरिमारुरोह। मारुत इव मारुतात्मज उत्तरां दिशं समुद्रस्य प्रपेदे। तस्य वेगं निशम्य इतस्ततः सर्वे वानरा हनूमन्तं समुत्पेतुः। हृष्टमानसास्तं परिवार्योपतस्थिरे च। हनूमांस्तु जाम्बवत्प्रमुखान् गुरून् अंगदं चावन्दत। संक्षेपेण सर्वं वृत्तान्तं तेभ्यो न्यवेदयत्। सर्वे ततः प्रियाख्यानोन्मुखाः महेन्द्राद्रात् पुप्लुवः। सर्वे ते वीरा रावणनिर्दलने निश्चितमतयो युद्धाभिनन्दिनश्च कृतकार्यत्वात् संतुष्टचेतसो भूत्वा आगत्य प्रस्रवणगिरिं, प्रणम्य रामं ससुग्रीवं, प्रवृत्तिं सीतायाः प्रोचुर्युवराजपुरस्कृताः। रामाय मणिं दत्वा हनूमान्प्राञ्जलिरब्रवीत् " राम! त्वयि सर्वं मनोरथं संन्यस्य सीता जीवति। अधःशायिनी विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे मर्तव्यकृतनिश्चया सा। शनैर्मया निश्वासिता। सा तु सीता संदिदेश मासं जीवितं धारयिष्यामि। ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयम्' इति।

तं मणिं हृदये कृत्वा रामो रुरोद । स च सुग्रीवमब्रवीत् " यथैव वत्सस्य स्नेहाद्वत्सला धेनुस्तथैव ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्यास्य दर्शनाद् द्रवति । इदं मणिरत्नं मम श्वशुरेण वैदेह्या विवाहकाले मूर्धनि बद्धम् । हा सीते ! अहं क्षणमपि जीवितुं न शक्नोमि सीतां विहाय । कथं तिष्ठसि सीते घोराणां राक्षसीनां मध्ये । " इति ।

अंक ११

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

भाग ११ वा ।

लेखक आणि प्रकाशक.

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर.

स्वाध्याय मंडल, औंध (जि. सातारा)

द्वितीय आवृत्ति.

शक १८५१, सन १९३०

मूल्य ८ आने

वेदाचा अभ्यास.

या भागापासून वेदाच्या अभ्यासास सुरवात होत आहे. पूर्वीच्या सर्व भागांचा वाचकांनीं नीट अभ्यास केला असेल तर या पुढील वेदाचा अभ्यासही त्यांनां पुष्कळच सोपा वाटेल म्हणून पूर्वीच्या भागांची एकवार उजळणी करावयाची असेल तर त्यांनीं पुनः एकदां मागील सर्व भागांचें नीट निरीक्षण करावें व मग या वेदाच्या अभ्यासास सुरवात करावी मूळ पाया नीट तयार झाला असेल तरच त्यावर उभारावयाची इमारतही चांगली बळकट होऊं शकते. या पुस्तकांत वेदाच्या अभ्यासाची इतकी सोपी रीत सांगितली आहे कीं ती रीत वाचकांना सहज समजूं शकेल परंतु अभ्यासाची रीती कितीही सुबोध रीतीं सांगितली असली तरी तिचा अभ्यास नीट होण्याकरिता वाचकांनीं स्वत ही थोडाबहुत प्रयत्न केलाच पाहिजे म्हणून वाचकांनी आपापल्यापरी शक्य तो प्रयत्न करून या सोप्या पद्धतिपासून आपला अधिकांत अधिक फायदा करून घ्यावा

स्वाध्याय मंडळ औंध
(जि० सातारा)
१९।२।३०

लेखक
श्री० दा० सातवळेकर.

मुद्रक व प्रकाशक—श्री० दा० सातवळेकर.
भारत मुद्रणालय, औंध (जि० सातारा)

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

भाग १९ वा

पाठ १.

वेदाचा अभ्यास करण्याकरितां शब्द कसे तयार होतात तें समजण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. धातूला प्रत्यय लाऊन शब्द बनविण्याची रीति यापूर्वी सांगितलेली आहेच. शब्दांत मूळ धातूचा अर्थच मुख्य असतो व यालाच यौगिक अर्थ असें म्हणतात. यौगिक अर्थामध्यें धातूच्या मूळ अर्थाचें प्राधान्य असतें. जरी एखादा शब्द दिसण्यांत सारखा दिसला तरी तो अनेक प्रकारांनीं सिद्ध झालेला असेल तर त्यांचे अनेक अर्थ होऊं शकतात. लौकिक संस्कृत भाषेंत सुद्धां एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ होणारे पुष्कळच शब्द आहेत. तसेच ते वेदामध्यें ही आहेत. हा विषय आणखी थोडासा स्पष्टपणें समजण्याकरतां एक दोन उदाहरणें घेऊन शब्द कसे सिद्ध होतात तें पाहूं—

" असुर "

हा असुरशब्दच प्रथम पहा. पाहतां क्षणींच हा शब्द नञ्तत्पुरुष आहे असें दिसतें. याचा विग्रह असा—

न सुरः असुरः ।

" जो सुर नव्हे तो असुर " असें समजणें या विग्रहा प्रमाणें योग्य आहे. या विग्रहानें बनलेला हा शब्द " अ-सुर " असा लिहावा.

वेदामध्यें हा अर्थ फारच कमी घेतलां आलेला आहे. हा आधुनिक ग्रंथांत फारच प्रचलित आहे. परंतु वेदामध्यें या शब्दाचे याहून भिन्न असे अनेक अर्थ आलेले आहेत. हे अर्थ आतां पहा-

अशुरहा सपत्नहा । ऋ० १० । १७० । २

" (असरहा) राक्षसांना मारणारा (सपत्नहा) शत्रूंना मारणारा " इत्यादि प्रसंगीं असुर शब्दाचा अर्थ राक्षस असा आहे. अशा ठिकाणीं असुर शब्दाचा सगळ्यांत प्रथम जो अर्थ सांगितला, तो अर्थही घेण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

" दूर फेंकणें " असाही " अस् " धातूचा एक अर्थ आहे. यावरून (अस्यति इति असुरः) जो वीर शत्रूंवर बाण फेंकतो तो असुर अर्थात् शूरवीर होय. हा अर्थही वेदामध्यें कित्येक ठिकाणीं आलेला आहे व याचा अर्थ शूरवीर असा होतो.

एकाच असुर शब्दाचे याप्रमाणें तीन अर्थ होतात व याहनही अधिक अर्थ होणें शक्य आहे. या अर्थाचें नांव " यौगिक किंवा योगरूढ अर्थ " असें आहे. कारण या सर्व अर्थांमध्यें मुरपत्वें करून धातूचा मूळ अर्थच दिसून येत असतो.

शब्दांच्या अर्थाचे तीन भेद आहेत. (१) एक यौगिक अर्थ (२) दुसरा योगरूढ अर्थ व (३) तिसरा केवळ रूढ अर्थ. यां पैकीं रूढ अर्थ लौकिक संस्कृत किंवा मराठी भाषेंत सर्वांच्या परिचयाचेच आहेत. (हस्ती, अश्वः, गौः) हत्ती, घोडा, गाय आदि शब्द रूढीचे प्रयोग दाखवितात. या शब्दांचा उच्चार करतांच विवक्षित जनावरांची कल्पना आपल्या समोर उभी राहते. या शब्दांचा रूढार्थच असा आहे, हें प्रत्येकाला माहीत आहेच.

परंतु संस्कृत भाषेंत " अश्व " शब्द घोड्याचा वाचक असला तरी ही त्यावरून मूळ धातूच्या अर्थाचा हीं एक विशेष प्रकारचा बोध होतो. जसें- (अश्नुते अध्वानम्) अर्थात् ' जो मार्ग व्यापित जातो तो अश्व " असा अर्थ होतो. यालाच मराठींत घोडा असें म्हणतात. म्हणून " अश्व " शब्द रूढार्थानें प्रयुक्त होऊन सुद्धां त्यावरून यौगिक अर्थाची ही थोडीशी कल्पना येते. याचप्रमाणें

"पाचकः" (शिजविणारा, आचारी) आदि अनेक शब्द आहेत यांना "योगरूढीचे" शब्द ह्मणतात. हे शब्द रूढ असून शिवाय त्यांपासून यौगिक अर्थाचाही बोध होतो.

केवळ यौगिक शब्दांचा किती विलक्षण अर्थ होत असतो याची उदाहरणें यापूर्वी दिलेलीच आहेत. हे वेदांतील यौगिक व योगरूढीचे शब्द संस्कृत भाषेत पूर्ण रूढीचे शब्द झालेले आहेत. रूढीचे शब्द बनून सुद्धां त्यांचा मूळ यौगिक भाव त्यांतून बिलकुल नाहींसा झालेला नाहीं. ह्मणूनच संस्कृत भाषेतील बहुतेक सर्वच शब्द यौगिक आहेत असें कित्येक व्याकरणाचार्य व बहुतेक सर्व निरुक्ताचार्य मानतात व वेदाचा अर्थ करते वेळीं याच पद्धतिचा ते अवलंब करतात.

वेदाचा अर्थ करणाऱ्यांनीं किंवा वेदाचें पठणपाठण करूं इच्छिणाऱ्यांनीं याप्रमाणें शब्दांचा मूळ अर्थ जाणण्याची शक्ति आपल्यामध्यें वाढविली पाहिजे. कारण या ज्ञानाच्या सहायानेंच वेदाचा खरा अर्थ समजण्याची शक्यता आहे. नाहीं तर वेदाचा गूढार्थ समजणें जवळ जवळ अशक्यच आहे.

पाठ २

रामायणम् ।

श्रीरामचंद्रस्यादेशानुसारेण सर्वेऽपि वानरयोधा दक्षिणां दिशं प्रतस्थिरे । महेन्द्रं अथ पर्वतं संप्राप्य रामः शिखरमारुरोह । सह्यं मलयं च समतिक्रम्यानुपूर्व्येण सर्वे समुद्रमासेदुः । धौतोपलां च वेलां स्पृष्ट्वा राम उवाच "इयमत्र भ्राता पूर्वोपस्थितैव चिन्ता । तदिह प्रस्तूयतां मन्त्रः ।" इति ।

सुग्रीवस्तदा सेनां तीरे न्यवेशयत् । सागरसमीपस्थितं तत्सैन्यं द्वितीयः सागर इव विरराज । "सागरश्चाम्बरप्रख्यः अंबरं च सागरोपमम् । सागराम्बरयोर्मध्ये न कोऽपि विशेषो दृश्यते ।" इति वानराः परस्परं वदन्तस्तत्र सर्वेऽपि तं सागरं प्रशशंसुः ।

लंकायां रावणस्तु सुहृदामसन्मानात्सीताकाममोहितो भूत्वा च पापो राक्षसः कृशत्वं प्राप्तः । अतीते च काले सभां अकारयत् । तदा रावणस्य मंत्री महापार्श्वो महाबलः तं प्रोवाच- "हे रावण ! शत्रून् मूर्धस्थाक्रम्य सीतया रमस्व, कस्त्वां प्रतिषेद्धुं शक्नोति ? अतोऽलं विचारेण ।" इति ।

रावणस्तु तमकथयत्-"पुरा प्राप्ताद्वेधसः शापाद्भीतोऽस्मि । स शाप एवमासीत्- यदि बलादन्यां नारीं गमिष्यसि मूर्धा ते शतशो भेत्स्यतीति-अतएव बलात्सीतां शयने नारोहये । रामस्तु मे बलं जानात्येव । अत- किं करोमीति चिंतये ।"

तदा विभीषणः प्रत्युवाच- "धर्मानुवर्तिना तेन रामेण सह त्वया वैरं कर्तुं न योग्यम् । अतो दीयतामस्य सीता । बंधुत्वात् प्रसादये त्वाम् । कुरुष्व मम वचनम् । न्यायेन यो राजकार्याणि करोति स एव निश्चितार्थमतिः पश्चान्न सन्तप्यते ।" इति ।

रावणस्तु कालप्रेरितो विभीषणं हितं ब्रुवन्तमब्रवीत् "विभीषण ! त्वं तु शत्रुसेवी स्वार्थप्रयुक्तः सन् एवं भाषसे, न त्वादृशेष्वनार्येषु सौहृदं संभवति । योऽन्य एवं ब्रूयात् अस्मिन्नेव मुहूर्ते स न भवेत् एव । हे कुलपांसन ! त्वां तु धिक् एवास्तु । नात्र तिष्ठ, गच्छान्यत्र कुत्रचित् ।" इति ।

न्यायवादी विभीषणस्तु चतुर्भी राक्षसैः सह तदा गदापाणिर्भूत्वा उदतिष्ठदब्रवीच्च रावणं "हे रावण ! न स्थितोऽसि धर्मपथे भ्रान्तोऽसि । अनेनाधर्ममार्गेण गच्छन्नाशमेव शीघ्रं गमिष्यसि । अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः । अतोऽहं गच्छामि

पराजितः। इन्द्रजित्तु पुत्रो रावणस्य वज्रगोलांगुलित्रोऽवध्यकवच-श्च संग्रामेऽस्ति। महोदर-महापार्श्व-कम्पनाश्चास्यानीकपा लोकपालसमाः। विद्यन्ते चास्य रक्षसां दशकोटिसहस्राणि सैन्ये।" इति।

श्रुत्वैतद् विभीषणवचो रामेण दशग्रीवं हत्वा विभीषणाय राज्यदानं तत्रैव प्रतिज्ञातम्। समुद्राच्च जलमानीय लक्ष्मणहस्तेन रक्षसां राजेति तत्रैव चाऽसौ विभीषणोऽभिषिक्तः।

ततो रामो अप्रमत्तः नियमं पालयन् कुशास्तीर्णायां सागरवेलायां तिस्रो निशाः प्रतिशिश्ये।

तदा वानरसैन्यस्य प्रस्थानाय नलोऽपि वानरः तत्र सेतुं कर्तुं प्रचक्रमे। वानराः पादपान् बभञ्जुरतान् तत्रानयामासुश्च। सागरपूर्णार्थं तैः पर्वतवत्प्रस्तरा अप्युत्पाट्यन्ते। प्राक्षिप्यमाणैस्तैर्वृक्षप्रस्तरादिभिः सहसा सागरजलमुध्दतम्। रामस्याज्ञापरैः सर्वैर्वानरैः प्रथमेह्नि चतुर्दशयोजनानि सेतुबंधनं कृतम्। पञ्चभिस्त्वहोभिः सेतुः संपूर्णः शुशुभे। असौ सेतुर्दशयोजनविस्तीर्णः शतयोजनं आयतश्चासीत्। कोटिसहस्राणि वानराणां सेतुं बध्वा सागरस्य पारं जग्मुः। वानरयूथपास्ततो लंकायां भेरीमृदंगशब्दं शुश्रुवुः। अमृष्यमाणाश्च तद्घोषं स्वयमपि घोषवत्तरं विनेदुः। प्लवंगगर्जितं च तत्राक्षसैरपि श्रुतम्।

ततोऽरिंदमौ रामलक्ष्मणौ लंकामासेदुः। न्यविशन्त च लंकाम्। रामलक्ष्मणावुत्तरं द्वारं रुरुधतः। नीलमैन्दद्विविदाः पूर्वं द्वारं, अंगदश्च दक्षिणं, पश्चिममपि हनूमान् रुरुधे। मध्यमे गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत सह सुपर्णपवनादिभिर्वानरैः। सहजाम्बवांस्तु सुषेणो रामस्य पश्चिमेन तस्थौ। एवं द्रुमपाणिभिर्वानरैर्लंका वायुनाऽपि दुष्प्रवेशा सर्वतः संवृता। ततो रामोऽगदं दशग्रीवं प्रति प्रेषयामास। संदिदेश च "येन बलेनाधममायया सीतां हृतवानसि

सद्‌बलमधुना दर्शय। अराक्षस लोक कर्ताऽस्मि यदि नाभ्येषि शरण मा सीतामादाय। धर्मात्मा विभीषणश्च ध्रुव लकैश्वर्यं प्राप्नोति। न हि क्षणमपि शक्यमधर्मेण राज्य त्वया भोक्तुम्।" इति।

रामप्रेषितोऽङ्गदोऽपि रावण ददर्श सामात्यम्। रामवचन च त श्रावयामास। तच्छ्रुत्वा सरोष रावण शशास "वध्यतामय मिति।" दीप्ताग्निरिव रजनीचरास्त जगृहु। अङ्गदोऽपि बल दर्शयितु स्वयमेवात्मान ग्राहयामास। पश्चाद् बाहुद्वयासक्ताश्च तान्राक्षसानादायोत्पपात। तद्वेगेन निर्धूताश्च ते भूमौ निपतिता वालीपुत्रोऽङ्गदोऽपि सत्वर रामपार्श्वमुपागत।

समासा।

१ वानरयोधा = वानराणा योधा।
२ पूर्वोपस्थिता = पूर्वं एव उपस्थिता।
३ सागरसमीपस्थित = सागरस्य समीपम्। सागरसमीपे स्थित।
४ कालप्रेरित = कालेन प्रेरित।
५ शत्रुसेवी = शत्रु सेवत इति।
६ स्वार्थप्रयुक्त = स्वार्थेन स्वार्थाय वा प्रयुक्त।
७ गदापाणि = गदा पाणौ यस्य स।
८ अधर्ममार्ग = न धर्म अधर्म। अधर्मस्य मार्ग।
९ धर्मपथ = धर्मस्य पथा।
१० अविश्वसनीय = न विश्वसनीय।
११ परमर्षि = परमश्चासौ ऋषिश्च।
१२ वृक्षप्रस्तरादय = वृक्षाश्च प्रस्तराश्च वृक्षप्रस्तरा। ते आदय येषा ते वृक्षप्रस्तरादय।
१३ सेतुबधन = सेतो बधन।
१४ दीप्ताग्नि = दीप्तश्चासौ अग्नि।

शब्द ।

आदेशः = आज्ञा	दुर्वृत्तः = दुराचारी
योधः = वीर	अनुजः = धाकटा भाऊ
प्रतस्थिरे = निघाले	अतर्कितः = ज्याची कल्पना झालेली नाहीं.
आसेदुः = येऊनपोहोंचले.	अंतर्धानं = गुप्तता
अंबर = आकाश.	कृतात्मा = आत्मिक बलानें युक्त
शत्रुसेवी=शत्रूंचा आश्रय करणारे	आर्त = दुःखी
कुलपांसन=कुळाचा कलंक	पादपः = वृक्ष
अप्रमत्त=उन्मत न झालेला	

पाठ ३

वेदांतील शब्दयोजनेच्या किंवा शब्द बनविण्याच्या रीतिविषयीं यापूर्वी थोडेसें विवेचन केलेलें आहेच. आतां या धड्यांत आणखी थोडी माहिती द्यावयाची आहे. " इन्द्र " शब्दाचे किती अर्थ होतात तें या धड्यांत दाखवावयाचें आहे—

इन्द्र ।

या शब्दाची उत्पत्ति अनेक तऱ्हांनीं अनेक ठिकाणीं केलेली आहे. ऐतरेय उपनिषदांत—

इदं+द्र = इन्द्र

" (इदं) हें (द्र) फाडणारा, याचा भेद करणारा, (हें तोडणारा किंवा फोडणारा.) " आपल्या किंवा प्राण्यांच्या शरीरांत हा इन्द्र, इंद्रियांच्या ठिकाणीं घसतो, किंवा शरीरांत भेद करून आपल्या कार्याला इष्ट अशीं द्वारें बनवितो, ह्मणून या शरीरांत येणाऱ्या आरम्याचें नांव " इन्द्र " आहे.

या शब्दाचे अनेक अर्थ होतात; परंतु सगळेच अर्थ येथें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. कारण संस्कृतमध्यें शब्दाचे यौगिक अर्थ कसे भिन्न भिन्न होत असतात, ही गोष्ट वर इन्द्र शब्दाचे निरनिराळे कांहीं अर्थ दर्शविले आहेत, तेवढ्या वरुन सुज्ञ वाचकांना कळून येईल.

आतां या शब्दाच्या निरनिराळ्या अर्थांचीं कांहीं उदाहरणें पहा-

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम्॥ ऋ० १।११।२

जो (रथीनां रथीतमं) रथी वीरां मध्यें श्रेष्ठ महारथी व (वाजानां पतिं) बलांचा अधिपति आहे व जो (सत्पतिं) उत्तम स्वामी आहे, त्याचप्रमाणें (समुद्रव्यचसं) समुद्राप्रमाणें विस्तृत, व्यापक (इंद्रं) प्रभु आहे त्याची, (विश्वाः गिरः) आमच्या सर्व वाणी (अवीवृधन्) स्तुति करतात. अर्थात् अशा शत्रुनाशक समर्थ प्रभुची आम्ही स्तुति करतों. तसेंच—

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते।
त्वामभि प्रणोनुमो जेतारमपराजितम्॥२॥ ऋ० १।११।२

हे (इन्द्र) प्रभो ! हे (शवसः पते) बलाच्या नायका ! (ते सख्ये) तुझ्या मित्रत्वांत राहून आम्ही (वाजिनः) बलवान होऊन (मा भेम) भयभीत होत नाहीं. (जेतारं) शत्रुला जिंकणारा व (अ—पराजितं) कधींही पराजित न होणारा (त्वां) अशा तुला आम्ही (अभि—प्र—णोनुमः) नमन करतों.

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः।
अस्माकमस्तु केवलः॥ ऋ० १।७।१०

(वः जनेभ्यः) तुमच्या लोकांकरतां (विश्वतःपरि) सर्वांच्या वर (इन्द्रं हवामहे) प्रभुची प्रशंसा करतों. तो प्रभु (अस्माकं) आमचाच केवळ बनून (अस्तु) राहो !

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥

ऋ० १।३२।१

(यानि) जे (प्रथमानि) पहिले पराक्रम (वज्री) वज्र धारण करणाऱ्या वीरानें (चकार) केले ते (इन्द्रस्य) इन्द्राचे (वीर्याणि) पराक्रम (नु) निश्चयानें (प्रवोचं) मी सांगतों. त्यानें (अहिं) शत्रुचा (अहन्) वध केला (अपः अनुततर्द) जलाचा फैलाव केला व (पर्वतानां) पर्वतापासून (वक्षणाः) नद्या (प्र अभिनत्) भेदकरीत वाहूं लागल्या.

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।
सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥

ऋ० १।३२।१५

पाठ ४

रामायणम्।

ततः कृत्स्नं प्राकारपरिखान्तरं वानरीकृतं सर्वे राक्षसा ददृशुः। रामश्च मनसैव पीडयमानां सीतां जगाम। क्षिप्रमाज्ञापयामास च वानरान् द्विषतां वधाय। तेऽपि वानरास्तृणपांसुपर्वताग्रैः परिखां पूरयन्तो लंकां ममन्थुः। रावणोऽपि राक्षसानां सैन्यनिर्याणमाज्ञापयामास। ततस्तेषां संग्रामो देवासुरसंग्राम इवाऽतिघोरः समपद्यत॥ राक्षसानां वानराणां च मांसशोणितकर्दमः संबभूव। रात्रिश्च प्रवृत्ता, तदा निशायुद्धमभूत्॥ राक्षसा प्लवगान् भक्षयन्तः परिपेतुः॥ युद्धे बलिनो वानरा राक्षसीं चमूमक्षोभयन्। तदा भूमिः शोणितप्लावकर्दमा बभूव।

ये तु राक्षसा रामस्याभिमुखे युद्धार्थं स्थितास्ते सर्वे रामशरताडिता मृताः। इन्द्रजित्तु वालीपुत्रेणांगदेन हताश्वो हतसारथिर्भूत्वा तत्रैवान्तरधीयत। तदा च सर्वे वानरा वालीपुत्रं तुष्टुवुः। अन्तर्धानगतस्तु रावणपुत्र इन्द्रजिदशनिवर्चसो बाणान्मुमोच। अन्तर्धानगतेन तेन चोक्तम्–"शक्रोऽपि मामेवमनालक्ष्यं युद्धमानमासादितुं न शक्तः। किं पुनर्युवाम्, 'एष वां यमसादनं नयामि।'" इति। एवं तौ रामलक्ष्मणौ शरशल्याचितौ प्रकम्पितौ जगत्यां निपेततुः। प्रथमं रामः पपात विद्धो रावणिना येन पुरा शक्रो जितः। एवं पतिते रामे विजयं प्राप्ते च राक्षसे हनूमत्प्रमुखाः सर्वेऽपि वानरा अन्वशोचन्त। राक्षसान्हर्षयन् रावणपुत्र इन्द्रजिल्लंकां पुरीं प्रविवेश। ततः सीतां त्रिजटया सह पुष्पकमारोप्य विमानं चालयामास रावणः। घोषयामास च "हतौ रणे रामलक्ष्मणौ" इति। विमानेन गत्वाऽपि सीता सर्वान्निपतितान्ददर्श शरतल्पगतौ च रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा दुःखार्ता सीता करुणं विल-

रावणो निर्ययौ । तमागतं दृष्ट्वा रामो विभीषणमुवाच- "अहो ! दुर्धर्षो रावणो दीप्तमहातेजा आदित्य इव रश्मिभिः । दिष्ट्या पापात्मा दृष्टिपथं गत " इति ।

ततो रामो रावणं अभ्यद्रवत् । तदा हनूमांस्तु तं प्रार्थयामास "पृष्ठं मे समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ।" इति । रामस्तथा कृत्वा रथस्थं ददर्श रावणम् । इन्द्र इव वज्रेण मेरुं तरसा बाणेनेन्द्रशत्रुं चासौ जघान । रक्षोधिपतेरकैवर्णं किरीटं च चिच्छेद । निकृत्तचापो हताश्वसूतश्च विह्वलन् राजा रावणो लंकां विवेश ।

आत्मानं च समरे जितं सेनापतिं प्रहस्तं च निपूदितं ज्ञात्वा, रक्षो भीमबलं आदिदेश रावणः । आज्ञापयच्च " कुंभकर्णो निबोध्यताम् । " इति । ततस्ते राक्षसा महद्भक्ष्यमादाय कुंभकर्णगुहां ययुः । ते सर्वे प्रयत्नेन तं सुप्तं प्रत्यबोधयन् । अन्नस्य च राशिं पुरतः कृत्वा शंखान् विनेदुः । स त्वेवं प्रतिबुद्धः सर्वमन्नं भक्षयामास । तुष्टं च तं सर्वे पर्यवारयन् । अकालबोधनाद्विस्मितोऽसौ तानपृच्छत् —"किमर्थं प्रतिबोधितोऽस्मि । अथवा भयमिह किमप्युत्पन्नं भवेत् इति मन्ये । " स तत उत्थाय गत्वा च रावणं ददर्श । तस्य चरणौ ववन्दे, कृत्यं चाऽपृच्छत् । सर्वं कथयित्वा रावणोऽब्रवीत् " पश्य सर्वं वानरैराक्रान्तमस्ति । त्रायस्व मां बालवृद्धावशेषितां लंकां च । " इति ।

कुंभकर्णस्तु प्रहस्योवाच " अयमासादितस्त्वया महान् दोषः परस्त्रीहरणेन । शीघ्रमेव त्वां पापस्यैतस्य फलं प्राप्स्यते । भवतु । तथापि बन्धुस्नेहसदृशं कार्यं मयाऽवश्यमेव कार्यम् । अत इदानीं शत्रुकंदनाय गमिष्यामि । " इति ।

कुंभकर्णमागतं दृष्ट्वा प्रथमं वानरा भीतिं प्रापुः । परंतु वालिसुतस्यांगदस्य प्रोत्साहनात्तु ते सर्वेऽपि क्रुद्धास्तं शिलापादपादिभिर्जघ्नुः। असावपि वानरसैन्यानि ममन्थ । तदा रामस्य सायकाः

कुंभकर्णं विव्यधुः। सोऽपि शूलं नाम महास्त्रं रामस्योपरि चिक्षेप। रामस्तदा वायव्यास्त्रेणास्य बाहुं जहार। अन्योऽपि बाहुरैन्द्रेणास्त्रेण रामेण कृत्तः। तथैवाऽस्य पादावपि रामेण बाणैर्लूनौ। अन्ते गत्वा ऐन्द्रं शरं निशितमादाय कुंभकर्णस्य शिरोऽपि रामश्चकर्त, तेन स राक्षसः पपात ममार च।

एवं सर्वान्राक्षसान् हत्वा अन्ते रावणमपि संहृत्य लंकाया राज्यं विभीषणाय रामः प्रददौ। सीतां चादाय, तस्या अग्निशुद्धिं कृत्वा, ततस्तां परिशुद्धां ज्ञात्वा, तया सह पुष्पकं विमानं समारुह्य सर्ववानरैः सह अयोध्यां प्राप्तो रामः। तदा रामं सर्वे अयोध्यावासिनः राज्ये अभिषिंचितवन्तः। तस्य रामचंद्रस्य राज्ये सर्वेऽपि मानवाः हृष्टाः पुष्टास्तुष्टाः सन्तः इहलोके पुष्टिं लब्ध्वाऽन्ते मुक्तिमपि प्रापुः। इति।

समासाः।

१ प्राकारपरिखान्तरं = प्राकारश्च परिखा च प्राकारपरिखे तयोः अन्तरम्।

२ तृणपांसुपर्वताग्राः = तृणं च पांसुश्च पर्वताग्रं च।

३ देवासुरसंग्रामः = देवाश्च असुराश्च। तयोः संग्रामः।

४ मांसशोणितकर्दमः = मांसं च शोणितं च। तयोः कर्दमः।

५ शोणितस्रावकर्दमा = शोणितस्य स्रावः। तेन कर्दमयुक्ता।

६ रामशरताडितः = रामस्य शरः। तेन ताडितः।

७ वालिपुत्रः = वालिनः पुत्रः।

८ हताश्वः = हतः अश्वः यस्य।

९ हतसारथिः = हतः सारथिः यस्य।

१० शरजालाञ्चितः = श ... । तैः आञ्चितः

११ शरतल्पगतः = शरस्य तल्पं । तत्र गतः ।
१२ दुःखार्ता = दुःखेन आर्ता ।
१३ कलहशीला = कलहयुक्तं शीलं यस्याः ।
१४ गतजीवितः = गतं जीवितं यस्मात् ।
१५ भयाविष्टं = भयेन आविष्टं ।
१६ वानरयूथपाः = वानराणां यूथानां पालकाः ।
१७ युद्धकामाः = युद्धं कामः येषां ते ।
१८ अकालबोधनं = न काल अकालः तस्मिन् बोधनं ।
१९ बालवृद्धावशेषिता=बालाश्च वृद्धाश्च ते अवशेषिताः यत्र।

शब्द ।

कृत्स्नं = सर्व
प्राकार = तट
परिखा = खंदक
शोणित = रक्त
प्लवगः = वानर
अंतरधीयत = गुप्त झाला
गोष्पदे = गाईच्या पावला
येवढ्या अल्पशा ठिकाणीं
नीरुजौ = नीरोग
समर = युद्ध
आक्रान्त = व्याप्त
निशित = तीक्ष्ण
शित = ,,

पांसु = धुळ
तूर्णं = चपल
निर्याणं = प्रयाण
कर्दमः = चिखल
स्राव = प्रवाह
अनालक्ष्यं = न दीसणारा

बाष्पवेगः = अश्रूंचा वेग
नैष्ठिकः = निश्चयानें मिळणा-
रश्मिः = किरण
बोधन = जागें करणें
कंदनं = नाश
परिशुद्धः = पवित्र

पाठ ५

मरुत् ।

मरुत् देवतेचा निवास इन्द्र देवते जवळच असतो. ह्मणून इन्द्र देवते बरोबरच मरुत् देवतेचा विचार करणें योग्य आहे. तिसऱ्या पाठांत इन्द्र देवतेचा विचार केलेला आहे. आतां या पाठांत मरुत् देवतेचा विचार करूं.

" म्रियन्ते इति मरुतः " अर्थात् मरण पावतात, ह्मणून यांना मरुत् ह्मणतात. " मर्त्य, मर्य " आदि शब्दांच्या समान अर्थाचाच हा " मरुत् " शब्द आहे.

युद्धामध्यें वीर लोक मरावयाला सज्ज होतात, हा अर्थ मरुत् शब्दांत दिसून येतो ह्मणूनच वेदामधील मरुत् देवते विषयींच्या मंत्रांतुन बहुतेक लढणाऱ्या वीरांचेंच वर्णन आढळतें. हा अर्थ—

" मर्+उत् " या शब्दांमध्येंही दिसून येतो. मरण्या करतां जे उठतात त्यांना मरुत् ह्मणतात. अस्सल वीरच मरण्याकरतां सज्ज होत असतात; ह्मणूनच अस्सल वीरांचें वर्णन मरुत्सूक्तां मध्यें आलेलें आहे.

" मरुत् " शब्दांचे " मा+रुद् " असे शब्द विभाग पाडले तर त्यांपासून " न रडणें " असा अर्थ उत्पन्न होतो. जे रडत नाहींत त्यांना मरुत् ह्मणतात. हास्यमुखी वीरांचा भाव या शब्दांत आहे. युद्ध प्रारंभ झालें असतां वीरांचे बाहु आनंदानें स्फुरण पावतात, ते भीतिनें कधींही गांगरून जात नाहींत व कधीं रडत ही नाहींत. हा भाव सुद्धां पूर्वी दाखवलेल्या अर्थांशीं जुळत असलेला वाचकांना दिसून येईल.

"मा+रुध्" (प्रतिबंध न करणें) जे स्वतः कोणालाही प्रतिबंध करीत नाहींत व त्यांना दुसरे कोणीही प्रतिबंध करूं शकत नाहींत; हेंही एक वीरांचेंच लक्षण आहे. कारण खरा वीर दुसऱ्यांच्या उन्नतींत कधींही अडथळा आणीत नाहीं, किंवा आपल्या उन्नतींत ही दुसऱ्यांना अडथळा करूं देत नाहीं.

"मा+रुत्" (शब्द न करणें) अर्थात् जे फार बोलत नाहींत, फार बडबड करीत नाहींत, करावयाचें कर्तव्य तेवढें करतात परंतु शब्दजाल मात्र फार वाढवीत नाहींत; ही व्युत्पत्तिसुद्धां मरुतांचा एक विलक्षण गुणधर्म दर्शवीत आहे. वीरलोकांमध्यें हा गुणधर्म अवश्य असला पाहिजे, नाहींतर शब्दजाल पसरण्यांतच त्यांची शक्ति व्यर्थ खर्च होईल व त्या बडबड्या लोकांच्या हातून पौरुष कर्म कांहींच होणार नाहीं.

निरुक्तकारांनीं सांगितलेले मरुत् शब्दाचे हे यौगिक अर्थ येथें दिले आहेत. हे अर्थ पाहून वेदामध्यें शब्दांचे यौगिक अर्थ कस कसे होत असतात, या विषयीं वाचकांनीं माहिती करून घ्यावी. शब्द एकच असतो; परंतु त्याचे निरनिराळे विभाग करून प्रत्येक विभागाच्या अर्थाचा विचार केला असतां अनेक निरनिराळ्या अर्थांचा बोध होतो. हे अर्थ लक्ष्यांत ठेवून पुढील मंत्रांचा आतां अभ्यास करा—

> ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।
> मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ऋग्वेद १।१९।५

हे अग्ने! तूं (ये) जे (शुभ्राः) गौरवर्ण (घोरवर्पसः) मोठ्या शरीराचे (सुक्षत्रासः) उत्तम क्षत्रिय तसेंच (रिशादसः) शत्रूंचा नाश करणारे आहेत, त्या (मरुद्भिः) मरुत् देवांसह (आगहि) ये।

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता
चिदोजसा । मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्वा वृषव्रातासः
पृषतीरयुग्ध्वम् ॥

ऋ० १।८५।४

हे (मरुतः) मरुत् देव हो ! (ये) जे आपण (सु मखासः) उत्तम कर्म करणारे बनून (ऋष्टिभिः) शस्त्रांच्या योगानें (वि-भ्राजन्ते) चमकतां व (ओजसा) शक्तिच्या योगानें (चित्) निश्चयपूर्वक (अ-च्युताः) न हालणाऱ्यांनां सुद्धां (प्रच्यावयन्तः) हालवून सोडतां. आपण (मनोजुवः) मनाप्रमाणें गतिवान् असून (वृषव्रातासः) गाई बैलांचे अनेक कळप बाळगतां व (रथेषु) रथांनां (पृषतीः) नाना रंगांच्या पशूंनां (अयुग्ध्वम्) जुंपतां.

यूयं तत्सत्यशवस आविष्कर्त महित्वना ।
विध्यता विद्युता रक्षः ॥

ऋ० १।८६।९

(यूयं) आपण (सत्य-शवसः) सत्याच्या बलानें युक्त आहां! आपल्या (महित्वना) महत्त्वानें (आविष्कर्त) प्रकट होतां व (विद्युता) विजे प्रमाणें चकाकणाऱ्या शस्त्रानें (रक्षः) दुष्ट राक्षसांनां (विध्यत) कापून काढतां.

वाचकांनीं या प्रमाणें मरुत् देवतेच्या मंत्रांचें अध्ययन करावें व त्यापासून त्यांच्या वीरश्रीचा बोध घ्यावा.

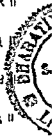
पाठ ६

महाभारतम् । (भीष्मपर्व अ० ९९)

सञ्जय उवाच ।

ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया ।
व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतो भद्रमात्मनः ॥ १ ॥
कृपश्च कृतवर्मा च शैब्यश्चैव महारथः ।
शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २ ॥
भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ३ ॥
द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ४ ॥
अश्वत्थामा सोमदत्तश्चावन्त्यौ च महारथौ ।
महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ५ ॥
दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः ।
व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ६ ॥
अलम्बुषो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।
पृष्ठतः सर्व सैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ७ ॥
एवं च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।
सन्नद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाऽग्नयः ॥ ८ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पांडवः ।
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ९ ॥
अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ १० ॥
स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ।
शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ११ ॥

चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ॥ १२ ॥
अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महाबलः ।
युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥
केकया भ्रातरश्चैव स्थिता युद्धाय दंशिताः ।
एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ॥ १४ ॥
पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः ।
तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ॥ १५ ॥

अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाऽग्रतो नृप ।
तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ॥ १६ ॥
भीष्मं योद्धुमभीप्सन्तः संग्रामे विजयैषिणः ।
क्ष्वेडाः किलकिलाः शङ्खाः क्रकचा गोविषाणिकाः ॥ १७ ॥
भेरी मृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान् ।
पाण्डवा अभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ १८ ॥
भेरी मृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनां च निस्वनैः ।
उत्क्रुष्टसिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः ॥ १९ ॥
वयं प्रतिनदन्तस्तानगच्छाम त्वयान्विताः ।
सहसैवाऽभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ २० ॥
ततोऽन्योन्यं प्रधावन्त संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुंधरा ॥ २१ ॥
पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विबभ्रमुः ।
सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ॥ २२ ॥
ववुश्च वातास्तुमुलाः शंसन्तः सुमहद्भयम् ।
घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे ॥ २३ ॥
वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ।
दिशः प्रज्वलिता राजन्पांसुवर्षं पपात च ॥ २४ ॥

रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ।
रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ २९ ॥

ततः शांतनवः शांतनुपुत्रो भीष्मः सेनया सह निर्ययौ ॥ सर्वतोभद्रं नामकं महद्व्यूहं च आत्मनः सैन्यस्य अव्यूहत ॥ १ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च महारथः शैब्यश्च शकुनिः सैन्धवः सिंधुराजा च सुदक्षिणः कांबोजः कंबोजदेशाधिपतिश्च एव ॥२॥ हे भारत ! तव पुत्रैः भीष्मेण च सहिताः सर्वसैन्यानां अग्रतः व्यूहस्य च प्रमुखे स्थाने स्थिताः॥ ३ ॥ हे मारिष ! धृतराष्ट्र ! द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यः भगदत्तश्च व्यूहस्य दक्षिणं पक्षं आश्रित्य दंशिता रक्षिताः स्थिताः ॥४॥ अश्वत्थामा सोमदत्तः महारथौ अवन्त्यौ अवन्तिदेशीयौ राजानौ महत्या सेनया युक्ताः व्यूहस्य वामं पार्श्वं अपालयन् ॥ ५ ॥ हे महाराज राजन् ! त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः दुर्योधनः व्यूहमध्ये स्थितः पांडवान् प्रति युद्धं कर्तुम् ॥ ६ ॥ रथश्रेष्ठः अलंबुषः महारथः श्रुतायुश्च सर्वसैन्यानां व्यूहस्य पृष्ठतः दंशितौ स्थितौ ॥७॥ हे भारत! तावकाः तव संबंधिनः एवं च तं व्यूहं कृत्वा सन्नद्धाः सिद्धाः समदृश्यन्त यथा प्रतपन्तोऽग्नयः॥८॥ ततः राजा युधिष्ठिरः पांडवो भीमसेनश्च नकुलः सहदेवश्च उभौ अपि माद्रीपुत्रौ ॥ ९ ॥ सर्वसैन्यानां व्यूहस्य अग्रतः दंशिता रक्षिताः स्थिताः । धृष्टद्युम्नः विराटश्च महारथः सात्यकिश्च ॥ १० ॥ परानीकविनाशनाः शत्रुसैन्यविनाशकाः महता सैन्येन स्थिताः । शिखण्डी विजयोऽर्जुनश्चैव घटोत्कचो राक्षसश्च ॥ ११ ॥ महाबाहुः चेकितानः, वीर्यवान् कुन्तिभोजश्च । हे महाराज ! महत्या सेनया वृताः रणे स्थिताः ॥ १२॥ महेष्वासोऽभिमन्युः महाबलो द्रुपदश्च महेष्वासो युयुधानो वीर्यवान् युधामन्युश्च ॥ १३ ॥ केकया भ्रातरः चैव युद्धाय दंशिताः सुरक्षिताः स्थिताः तेपि एवं दुर्जयं महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य॥१४॥ शूराः पांडवाः समरे युद्धाय दंशिताः स्थिताः । तावकाः तु सहसेनाः

नराधिपाः रणे यत्ताः सिद्धाः ॥ १५ ॥ हे नृप ! भीष्मं अग्रतः कृत्वा रणे पार्थान् अभ्युद्ययुः । तथैव पांडवाः, हे राजन् ! भीमेन पुरोगमाः ॥ १६ ॥ संग्रामे विजयैषिणः भीष्मं योद्धुमभीप्सन्तः । क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः शंखान् ककचान् गोविषाणिकाः । १७ ॥ भेरीमृदंगपणवान् पुष्करान् नादयन्तः च पाण्डवाः भैरवान् रवान् नदन्तः अभ्यवर्तन्त ॥ १८ ॥ भेरीमृदंगशंखानां दुन्दुभीनां च निःस्वनैः उत्कृष्टसिंहनादैश्च पृथग्विधैर्वल्गितैश्च ॥ १९ ॥ वयं प्रतिनदन्तः त्वरान्विताः सहसैव अभिसंक्रुद्धाः तानगच्छाम । तत् महत् तुमुलं युद्धं आसीत् ॥ २० ॥ ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे । ततः महता शब्देन वसुंधरा प्रचकम्पे ॥ २१ ॥ पक्षिणश्च आकाशे महाघोरं शब्दं व्याहरन्तः विबभ्रमुः ! सप्रभः प्रभया युक्तः उदितः सूर्यः निष्प्रभः समपद्यत ॥ २२॥ सुमहद्भयं शंसन्तः तुमुला वाता ववुः। घोरनिर्ह्रादाः घोरशब्दाः घोराः शिवाः तत्र ववाशिरे ॥२३॥ हे महाराज ! महद् वैशसं आगतं वेदयन्तः। हे राजन् ! प्रज्वलिताः दिशः पांसुवर्षं च पपात ॥ २४ ॥ रुधिरेण समुन्मिश्रं तथैव च अस्थिवर्षं । रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः जलं प्रापतत् ॥ २५ ॥

समासाः ।

१ व्यूहमध्यं = व्यूहस्य मध्यं ।
२ परानीकविनाशनः = परस्य अनीकं । तस्य विनाशनः ।
३ विजयैषिन् = विजयं इच्छति ।
४ भेरीमृदंगपणवान् = भेरी च मृदंगश्च पणवश्च ।
५ उत्कृष्टसिंहनादः = उत्कृष्टश्चासौ सिंहनादश्च ।
६ सप्रभः = प्रभया सहितः ।
७ निष्प्रभः = निर्गता प्रभा यस्मात् ।
८ घोरनिर्ह्रादः = घोरः निर्ह्रादः यस्य ।
९ पांसवर्षं = पांसूनां वर्षं ।

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमंगलः।
ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे॥
वा० यजु० १६। ६

(यः असौ) जो हा (ताम्रः अरुणः उत बभ्रुः सुमंगलः) लाल, अरुणवर्णाचा तसेंच भुरकट रंगाचा कल्याण करणारा रुद्र आहे, (ये) जे (सहस्रशः रुद्राः अभितः दिक्षु एनं श्रिताः) दुसरे हजारों रुद्र चारी बाजूच्या दिशांमध्यें याच्या आश्रयानें राहतात. (एषां हेडः अव ईमहे) यांचा क्रोध आम्हीं भक्तिच्या सहाय्यानें दूर करतों.

सर्वांना आधार देणारा असा एक मुख्य रुद्र आहे व त्याच्या आधारानें आणखी अनेक हजारों रुद्र राहतात. मुख्याचें नांव रुद्र असून त्याच्या आधारानें राहणाऱ्यांचेंही नांव रुद्रच आहे. हें वर्णन समजण्याकरतां परमात्म्याच्या आधारानें राहणारे अनेक जीवात्मे, एका सेनापतिच्या आश्रयानें राहणारे हजारों सैनिक, एका राजाच्या आश्रयानें राहणारे हजारों राजपुरुष, आदि एकाच्या आधारानें राहणाऱ्या अनेकांचा संबंध. येथें पाहण्या-सारखा आहे. रडवणारा रुद्र असतो, राजा दुष्टानां दंड देऊन रडवतो म्हणून तो रुद्र आहे व याच कारणाकरतां राजपुरुषांनांही रुद्रच म्हणतात. यांच्या क्रोधापासून आपला बचाव करण्याचा प्रत्येकानें प्रयत्न करावा. याच अध्यायांत—

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये॥ १६। १७
नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणां पतये नमः।
नमः सूतायाहन्त्यै वनानां पतये नमः॥ १६। १८
नमो मंत्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमः।
नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमः।
यजु० १६। १९.

(हिरण्य-बाहवे सेनान्ये) बाहूंवर सोन्याचें आभुषण धारण-करणाऱ्या सेनापतिनां नमस्कार असो ! (आततायिने) धनुष्य ताणून ओढणाऱ्यांनां तसेंच (क्षेत्राणां पतये) देशांच्या स्वामीला नमस्कार असो ! (मंत्रिणे) मंत्री व (वाणिजाय) व्यापाऱ्यांनां तसेंच (कक्षाणां पतये) सैन्यविभागांच्या अधिपतींनां आणि (उच्चैः घोषाय आक्रन्दयते) खडया आवाजानें घोषणा करणाऱ्यांनां त्याचप्रमाणें (पत्तीनां पतये) पायदळांच्या मुख्य अधि-कारीरूपी रुद्रांनां नमस्कार असो !

या सर्व राजपुरुषांनां येथें रुद्राचेंच स्वरूप ह्मणून वर्णिलें आहे. हे सर्व दुष्टांनां रडवितात ह्मणून यांनां रुद्र ह्मटलें आहे. या मंत्रांत "वाणिज" हाही एक शब्द आहे. पूर्वापारसंबंधावरून याची गणना व्यापारविभागावर राजाधिकारी ह्मणून केलेली असते हें समजून येईल. हे सर्व रुद्रच होत. प्रथम सांगितलेल्या अर्थाची संगति या मंत्रांत कसकशी लावतां येते, तें वाचकांनीं पहावें व त्यावरून रुद्र शब्दाचा अर्थ समजून घ्यावा. चोर, डाकु हे सुद्धां जनतेला रडकुंडीस आणतात. ह्मणून त्यांनांही "रुद्र" च ह्मटलेलें आहे. यांचें वर्णन पहा—

स्तेनानां पतये नमः । य० १६-२०
नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥
नमो निषंगिण इषुधिमते तस्कराणां पतये नमः ॥
नमः सृकायिभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमः ।
नमोऽसिमद्भ्यो नक्तंचरद्भ्यो विकृन्तानां पतये नमः ।
य० १६-२१

(स्तेनानां पतये) चोरांच्या अधिपतिला (नमः) शस्त्र किंवा दंड दिला जावा. (वंचते, परिवञ्चते स्तायूनां पतये) ठकवि-णाऱ्या, नाना प्रकारांनीं ठकविणाऱ्या, लुटारूंच्या नायकाला दंड

दिला जावा. (निषंगिणे इषुधिमते तस्कराणां पतये नमः) खड्ग धारण करणाऱ्या बाणधारी चोरांच्या स्वामीला दंड दिला जावा. (सृकायिभ्यः जिघांसद्भ्यः मुष्णतां पतये नमः) शस्त्रधारी घातपात करणाऱ्या डाकूंच्या मुख्याला दंड द्यावा. (असिमद्भ्यः नक्तंचरद्भ्यः विकृन्तानां पतये नमः ।) तलवार धारण करून रात्रीच्या वेळी भटकणाऱ्या व कापाकापी करणाऱ्यांच्या मुख्यांनां दंड द्यावा.

या मंत्रांत स्तेन आदि जे शब्द आहेत ते सर्व रुद्रांचेंच स्वरूप किंवा रुद्रदेवतेची विभूति दाखविणारे आहेत. हे रुद्र जनतेला रडकुंडीस आणतात ही गोष्ट सर्वांनां माहीत आहे. चोर, डाकू, खुनी, लुटारू हे सर्व जनतेला नाना परि सतावून सोडतात. हे रडकुंडीस आणतात ह्मणून यांनां रुद्र ह्मणतात. राजे व राजपुरुष दुष्टांनां रडकुंडीस आणतात ह्मणून ते रुद्र होत व चोर आदि दुष्ट लोक जनतेला रडकुंडीस आणतात ह्मणून तेही रुद्रच होत, ही राजे, राजपुरुष व चोर या विपर्यांची गोष्ट वाचकांनीं येथें लक्षांत ठेवावी. दोघांमध्यें ही रडकुंडीस आणण्याचा धर्म समानच आहे, परंतु "नमः" शब्दाच्या अर्थांत भेद आहे. "नमः" शब्दाचे अर्थ "नमन, यज्ञ, शस्त्र, दण्ड, मेघांतील विद्युत्" इत्यादि आहेत. यज्ञ, शस्त्र व दंड हे शत्रूला व दुष्टांनां नमवितात ह्मणून यांनां "नमः" असें ह्मणतात. या ठिकाणीं सुद्धां "नमः" चा यौगिक अर्थ वाचकांनां दिसून येईल. नमः शब्दाचा हा अर्थ निघण्टु नांवाच्या वैदिक कोशांत दिला आहे. यज्ञामध्येंच दुष्टांनां नम्र बनविण्याचें सामर्थ्य आहे. ह्मणून यज्ञालाही "नमः" असें ह्मणतात.

या अर्थाची मदत घेऊनच वरील मंत्रांत नमः चा अर्थ शस्त्र किंवा दंड असा केला आहे.

परमात्मा दुष्टांना रडवितो ह्मणून परमात्म्याचें नांव रुद्र आहे. असें असतां रुद्रांच्या रूपांत "चोरांचा प्रवेश कसा झाला?" अशा तऱ्हेची शंका येथें वाचकांच्या मनांत उत्पन्न होणें साहजिक आहे. या शंकेचें समाधान एक मोठा लेख लिहूनच होऊं शकेल. तथापि आह्मी येथें अतिसंक्षेपानेंच या शंकेचें समाधान करणार आहों. वाचकांनीं याचा विचार करावा.

अंतःकरणाच्या गुहेंत परमात्मा लपलेला असतो; चोरही डोंगरपर्वतांच्या गुहांतून लपलेला असतो. कितीही शोधण्याचा प्रयत्न केला तरीही परमात्मा प्रत्यक्ष होत नाहीं; त्याचप्रमाणें प्रवीण चोरसुद्धां प्रत्यक्ष सहसा होत नाहीं. चोर ज्याप्रमाणें न समजतां धन लांबवितो, त्याप्रमाणें परमेश्वरही ज्या दुष्ट मनुष्याचें धन लांबवावयाचें असेल. तें त्यास न समजतांच लांबवितो. याप्रमाणें कवीच्या दृष्टीनें समानता पहावयाची झाली, तर परमेश्वर व चोर यांच्यामध्यें समानता कशांत आहे व विषमता कोठें आहे याचें ज्ञान वाचकांनां होईल. हा विषय अतिशय गूढ असून यावेळीं तो पूर्णपणें समजणें कठीण आहे; ह्मणून येथें इतकेंच पुरे आहे. पुढें वाचकांची जसजशी अधिक गति वेदामध्यें होईल, तसतशी आपोआपच खात्री होईल.

पाठ ८

(महाभारत भीष्मपर्व अ० १००)

सञ्जय उवाच ।

अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत् ॥ १ ॥
विकिरञ्शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः ।
न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनम् ॥ २ ॥

शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ।
निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुनन्दन ॥ ३ ॥
तेन मुक्ता रणे राजञ्शराः शत्रुनिबर्हणाः ।
क्षत्रियाननयञ्शूराम्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ४ ॥
यमदण्डोपमान्घोराञ्ज्वलिताशीविषोपमान् ।
सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ५ ॥
स रथान्रथिनस्तूर्णं हयांश्चैव ससादिनः ।
गजारोहांश्च सगजान्दारयामास फाल्गुनिः ॥ ६ ॥
तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्ये महीभृतः ।
पूजयाञ्चक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ७ ॥
तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत ।
तूलराशीनिवाकाशे मारुतः सर्वतो दिशम् ॥ ८ ॥
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव द्विपाः ॥ ९ ॥
विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम ।
अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १० ॥
न चैनं तावका राजन्विषेहुररिघातिनम् ।
प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतङ्गाः कालचोदिताः ॥ ११ ॥
प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः ।
अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वासवः ॥ १२ ॥
हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे विचरद्दिशः ।
तोयदेषु यथा राजन्भ्राजमाना शतह्रदा ॥ १३ ॥
शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे ।
वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १४ ॥
तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १५ ॥

मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च सबृहद्‌बलम् ।
सैन्धवं च महेष्वासो व्यचरल्लघु सुष्ठु च ॥ १६ ॥
मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम भारत ।
सूर्यमण्डलसंकाशं दहतस्तव वाहिनीम् ॥ १७ ॥
तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं तरस्विनम् ।
द्विफाल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८ ॥
तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ १९ ॥
द्रावयित्वा महासैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ २० ॥
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
चक्रुरार्तस्वनं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१ ॥
श्रुत्वा तु निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत ।
मारुतोद्धतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ।
दुर्योधनस्तदा राजन्नार्ष्यशृङ्गिमभाषत ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच=तेजस्वी रथोदारो रथश्रेष्ठः अभिमन्युः पिशं-
गैस्तुरगोत्तमैः महत् दुर्योधनबलं अभिदुद्राव ॥१॥ अम्बुदा वारि-
धारा इव शरवर्षाणि विकिरन् । अरिसूदनं शत्रुनाशकं सौभद्रं सु-
भद्रापुत्रं अभिमन्युं समरे क्रुद्धं न शेकुः॥२॥ हे कुरुनंदन ! त्वदीयाः
त्वत्पक्षीयाः अक्षयं सेनासागरं गाहमानं शस्त्रौविणं अभिमन्युं आजौ
युद्धे निवारयितुं अपि न शेकुः ॥ ३ ॥ हे राजन् ! तेन अभिमन्युना
रणे मुक्ताः शत्रुनिवर्हणाः शत्रुनाशकाः शराः बाणाः शूरान् क्षत्रि-
यान् प्रेतराजनिवेशनं यमसदनं अनयन् ॥ ४ ॥ समरे क्रुद्धः सौभद्रः
ज्वलिताशीविषोपमान् यमदण्डोपमान् घोरान् सायकान् बाणान्
प्रेषयामास ॥ ५ ॥ स फाल्गुनिः फाल्गुनस्य अर्जुनस्य पुत्रः
*

तूर्णं सादरं सत्थान् रथिनः, ससादिनो हयान् सगजान् गजारोहान् च द्रावयामास ॥ ६ ॥ तस्य तन्महत्कर्म संख्ये युद्धे कुर्वतः दृष्ट्वा महीभृतो राजानः फाल्गुनिं अभिमन्युं पूजयांचक्रिरे तं प्रशशंसुश्च ॥ ७ ॥ हे भारत ! सौभद्रः तानि अनीकानि सर्वतो दिशं द्रावयामास, मारुतः तूलराशीन् आकाशे इव ॥ ८ ॥ हे भारत ! तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि, पंके कर्दमे मग्ना द्विपा गजा इव, त्रातारं नाध्यगच्छन्त न लब्धवन्तः ॥ ९ ॥ हे नरोत्तम ! तावकानि सर्वसैन्यानि विद्राव्य, हे राजन् ! विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् अभिमन्युः स्थितः ॥ १० ॥ हे राजन् ! एनं अरिघातिनं अभिमन्युं तावका वीराः न विषेहुः । कालचोदिताः कालप्रेरिताः पतंगा यद्वत् प्रदीप्तं पावकम् ॥ ११ ॥ पांडवानां महारथाः महेष्वासः अभिमन्युः सर्वशस्त्रभृत्भ्यः प्रहरन् सवज्री वासव इंद्र इव अदृश्यत ॥ १२ ॥ हे राजन् ! अस्य हेमपृष्ठं धनुः दिक्षु विचरत् ददृशे । यथा तोयदेषु मेघेषु शतह्रदा विद्युत् राजमाना ॥ १३ ॥ हे राजन् ! निशिताः पीताः शराः संयुगे युद्धे निश्चरन्ति स्म । फुल्लद्रुमात् वनात् भ्रमराणां व्रजा इव ॥ १४ ॥ तथैव तस्य महात्मनः सौभद्रस्य चरतः काञ्चनीयेन रथेन अन्तरं जना न ददृशुः ॥ १५ ॥ कृपं, द्रौणिं अश्वत्थामानं, सबृहद्बलं बृहद्बलेन सहितं सैन्धवं सिंधुराजानं मोहयित्वा महेष्वासो महाधनुर्धारी लघु सुष्ठु च व्यचरत् ॥ १६ ॥ हे भारत ! अस्य तव वाहिनीं दहतः धनुः मंडलीकृतं सूर्यमंडलसंकाशं एव पश्याम ॥ १७ ॥ शूराः क्षत्रियाः तं तरस्विनं प्रतपन्तं दृष्ट्वा, तस्य कर्मभिः इमं लोकं भूलोकं द्विफाल्गुनं मेनिरे ॥ १८ ॥ हे महाराज ! सा भारती महाचमूः तेन अर्दिता ॥ मदयुता योषिदिव तत्र तत्रैव व्यभ्रमत् ॥ १९ ॥ महासैन्यं द्रावयित्वा, महारथान् कंपयित्वा, सुहृदः नंदयामास, वासव इन्द्रो मयं जित्वा इव ॥ २० ॥ तेन संयुगे विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि पर्जन्यनिनदोपमं घोरं

आर्तस्वनं चक्रुः ॥ २१ ॥ हे भारत ! मारुतोद्धतवेगस्य सागरस्य पर्वणि इव, तव सैन्यस्य तं घोरं निनदं श्रुत्वा हे राजन् ! तदा दुर्योधनः आर्ष्यशृङ्गिं अलंबुषं राक्षसमभ्यपत ॥ २२ ॥

समासाः ।

१ तुरगोत्तमः = तुरगेषु उत्तमः ।
२ दुर्योधनबलं = दुर्योधनस्य बलम् ।
३ शरवर्षं = शराणां वर्षम् ।
४ सेनासागरः = सेना एव सागरः ।
५ प्रेतराजनिवेशनम् = प्रेतानां राजा । तस्य निवेशनम् ।
६ यमदण्डोपमः = यमस्य दण्डः । तस्य उपमा यस्य ।
७ विधूमः = विगतः धूमः यस्मात् ।
८ फुल्लद्रुमं = फुल्लाः द्रुमा यस्मिन् ।
९ मारुतोद्धतवेगः = मारुतेन उद्धतः वेगः यस्य ।

शब्द.

तुरगः = घोडा
अम्बुदः = मेघ
तोयदः = ,,
जलदः = ,,
गाहमानः = प्रवेश करणारा
वाहिनी = सेना
प्रेतराजः = यम
तूलः = कापूस
पंकः = चिखल
द्विपः = हत्ती
कांचनं = सुवर्ण, सोनें
योषित् = स्त्री

पाठ ९

औषधि

वैदिक शब्दांची एक विशिष्ट पद्धति या पाठांत सांगावयाची आहे. कित्येक शब्दांचें प्रथमाक्षरच लुप्त होत असतें. औषधि किंवा ओषधि हा शब्द मुळांत " दोषधि " असा आहे. यांतील पहिल्या 'द'काराचा लोप होऊन दोषधिचा ओषधि असा शब्द बनतो. याचा अर्थ

दोष+धि=दोष धुवून काढणारी

असा होतो. शरिरांत जितके दोष, रोगबीजें किंवा आयुष्य क्षीण करणारीं कारणें असतात, त्या सर्वांनां वनस्पति धुवून स्वच्छ करते; म्हणून वनस्पतींला वस्तुतः "दोष+धि" म्हटलें पाहिजे. परंतु तिला म्हणतात मात्र ओषधि. आतां याविषयींचे कांहीं मंत्र पहा:—

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

यजु० १२-७५

(याः ओषधीः) ज्या औषधी (देवेभ्यः) देवांच्या (त्रियुगं पुरा पूर्वाः जाताः) पूर्वी तीन युगें उत्पन्न झाल्या होत्या, त्या (बभ्रूणां) भरणपोषण करणाऱ्या औषधींचीं (शतं सप्त च धामानि) शंभर व सात स्थानें आहेत असें मी (मनै नु) मानतों.

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः।
अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥

हे (अम्ब) रक्षक औषधि ! (वः शतं धामानि) तुमचीं शंभर स्थानें आहेत. (उत वः रुहः सहस्रं) व तुमचे अंकुर हजारों आहेत.

(अधा) त्याचप्रमाणें (यूयं शतक्रत्वः) तुह्मी शंभर कर्में करणारी वनूत (इमं मे अगदं कृत) या माझ्या रोग्याला निरोगी करा.

ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

(पुष्पवतीः) फुलें असणाऱ्या (प्रसूवरीः) सख देणाऱ्या औषधि (वीरुधः) वनस्पति (पारयिष्णवः) रोगांच्या पलीकडे पोंचविणाऱ्या आहेत, या (अश्वा इव सजित्वरीः) घोड्यांप्रमाणें वेगवान् अर्थात् आपलें कार्य करण्यास पूर्णपणें समर्थ आहेत. यांपासून (प्रतिमोदध्वम्) आनंदित व्हा !

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे ।
सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुषः ॥ ७८ ॥

औषधि (मातरः) माता आहेत. हे (देवीः) दिव्य औषधींनो ! तसेंच हे पुरुषा ! (तत् वः उपब्रुवे) मी तुह्मांला असें सांगतों कीं (अश्वं, गां, वासः, आत्मानं) घोडा, गाय, वस्त्र व माझा आत्मा यांना (सनेयं) निरोगी होऊन मी प्राप्त करावीं.

(अहं यत् इमाः ओषधीः) मी ज्या औषधि (वाजयन् हस्ते आदधे) बल वाढवून हातांत पकडल्या, तर (यथा पुरा जीवगृभः) पूर्वीपासूनच रोगानें पकडलेला प्राणी ज्याप्रमाणें नाश पावतो त्याचप्रमाणें (यक्ष्मस्य आत्मा नश्यति) माझ्या रोगाचें बीजही नष्ट होतें.

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः ।
ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

हे औषधींनो ! (उग्रः) क्षत्रिय (मध्यमशीः इव) मधलीं मधलीं मर्मस्थानें ज्याप्रमाणें कापून काढतो, त्याप्रमाणें (यस्य अंगं अंगं परुः परुः) ज्याच्या अंगांच्या प्रत्येक भागांत जोडीजोडीनें तही (प्रसर्पथ) प्रवेश करतां (ततः यक्ष्मं वि बाधध्व) त्या त्या ठिकाणीं तुम्ही रोगांना प्रतिबंध करा !

याः फलिनीर्या अफला याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ८९ ॥

(याः फलिनीः) ज्या फळें येणाऱ्या, (या अफलाः) ज्या फळें न येणाऱ्या व (याः च पुष्पिणीः) ज्या फुलें येणाऱ्या औषधि आहेत, (ताः बृहस्पतिप्रसूताः) त्यांची ज्ञात्या मनुष्याकडून योजना झाल्यावर (नः अंहसः मुञ्चतु) आमचा पापरूपी रोगांपासून त्या बचाव करोत.

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।
तासामसि त्वमुत्तमाऽरं कामाय शं हृदे ॥ ९२ ॥

(सोम-राज्ञीः) ज्या औषधींचा राजा सोम आहे व (बह्वीः शतविचक्षणाः) पुष्कळ शेंकडों प्रकारच्या शुभ गुणांनीं युक्त आहेत (तासां त्वं उत्तमा असि) त्यांमध्यें तूं उत्तम आहेस (कामाय अरं) व इच्छित कार्याला पर्याप्त व (हृदे शं) हृदयाला आनंददायक आहेस.

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिता पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संधत्त वीर्यम् ॥ ९३ ॥

ज्या सोमराजाच्या राज्यामध्यें राहणाऱ्या औषधि पृथ्वीवर (अनु-वि-स्थिताः) येऊन राहिलेल्या आहेत, त्यांची (बृहस्पति-प्रसूताः) विद्वानाकडून योजना झाल्यावर त्या (अस्यै वीर्यं संधत्त) याच्याकरतां वीर्य धारण करोत.

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्पारयामसि ॥ ९६ ॥

ब्राह्मण ज्यास आह्मांला देतो (तं) त्याला, हे राजन् ! (पारयामसि) आह्मी पार घेऊन जातों, असें सोमराजाबरोबर औषधि बोलतात.

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि ।
अथो शतस्य यक्ष्मणां पाकारोरसि नाशनी ॥ ९७ ॥

(बलासस्य) कफ, (अर्शसः) मूळव्याधि, (उपचितां) सूज आदींचा (नाशयित्री असि) तूं नाश करणारी आहेस. (अथो) व (यक्ष्मणां शतस्य) रोगांच्या शेंकडों भेदांचा तसेंच (पाकारोः) पक्व होऊन उत्पन्न होणाऱ्या रोगांचा (नाशनी असि) नाशकर्त्री तूं आहेस.

याप्रमाणें वाचकांनीं औषधि-प्रकरणाचा अभ्यास करावा.

—::o::—

न किंचिदवमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २६ ॥
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवंध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २७ ॥
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ॥
हितं न चाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २८ ॥
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तुष्यते ।
गांगो हृद इवाऽक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २९ ॥
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ ३० ॥
श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ ३१ ॥
अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३२ ॥
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३३ ॥
अकामान्कामयति यः कामयानान्परित्यजेत् ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३४ ॥
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३५ ॥
संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३६ ॥
श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।
सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३७ ॥
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।

पृथिवी) ती आमची मातृभूमि आमच्या (भूतस्य भव्यस्य पत्नी) भूत-भविष्य-वर्तमानाची पालनकर्त्री आहे; ती (नः उरुं लोकं कृणोतु) आह्मांकरतां विस्तृत स्थान करो ! अर्थात् आह्मांला विस्तृत स्थान देवो !

[२]

असंबाधं मध्यतो मानवानां यस्या उद्वतः प्रवतः समं बहु ।
नानावीर्या ओषधीर्या बिभर्ति पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः ॥ २॥

(यस्याः मानवानां मध्यतः) ज्या मातृभूमीतील-मनुष्यांच्या मध्यें (उद् वतः, प्र वतः, समं बहु असंबाधं) उच्चता, नीचता व समता यांविषयीं अत्यन्त निर्वैरता आहे व (या नानावीर्या ओषधीः बिभर्ति) जी नाना प्रकारच्या वीर्यांनीं युक्त असलेल्या औषधींचें धारणपोषण करते, ती (नः पृथिवी) आमची मातृभूमि (नः प्रथतां राध्यतां) आमच्या कीर्तीचें साधन करो. अर्थात् या मातृभूमीच्यामुळें आमची प्रसिद्धि होवो !

[३]

यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः ।
या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत्सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु ॥४॥

(यस्याः पृथिव्याः चतस्रः प्रदिशः) ज्या मातृभूमीच्या चारी दिशांतून (कृष्टयः) विविध शेती (यस्यां अन्नं संबभूवुः) जिच्यामध्यें अन्न उत्पन्न करतात व त्यापासून (या) जी भूमि (एजत् प्राणत् बहुधा बिभर्ति) हिंडणाऱ्या व फिरणाऱ्या प्राणिमात्रांनां अनेक प्रकारांनीं पुष्ट करते, (सा नो भूमिः) ती आमची मातृभूमि आह्मांला (गो. .. अपि अन्ने दधातु) गाईमध्यें व उपायमध्येंही धारण करो.

[४]

यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् ।
गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥ ५ ॥

(यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे) जिच्यामध्ये आमच्या प्राचीन पूर्वजांनी विविध पराक्रम केले होते, (यस्यां देवाः असुरान् अभ्यवर्तयन्) ज्या मातृभूमीमध्ये देवांनी असुरांचा पराभव केला होता, तसेंच जी (गवां अश्वानां वयसः च विष्ठाः) गाई, घोडे !: ावळे आदि पक्षी यांनां विशेष स्थान देते, ती (नः पृथिवी) आमची मातृभूमि आह्मांला (भगं वर्चः दधातु) ऐश्वर्य व तेज देवो !

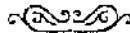
अंक २०

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिकण्याचा सोपा उपाय)

भाग २० वा.

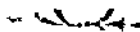
लेखक व प्रकाशक
श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
स्वाध्याय-मंडल, औंध, (जि० सातारा)

द्वितीय आवृत्ति

शके १८५२, सन १९३०

मूल्य ८ आणे

दिक्षेचा देहरू आपल्या कपाळीं न येतां, अधर्माचरण करणाऱ्यांनाच तो भोगावयास लागावा व ईश्वरी कृपेची संततधार आपणांवर वर्षत रहावी.

२

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्नवे ।
नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ यजु० ३६ । २१

हे ईश्वरा ! (विद्युते ते नमः अस्तु) विशेष तेजःस्वरूपी अशा तुला नमस्कार असो. (स्तनयित्नवे ते नमः) मोठा शब्द करणाऱ्या तुला माझा नमस्कार असो. हे (भगवन्) ऐश्वर्यसंपन्न ईश्वरा ! (यतः) ज्या स्थानापासून तूं (स्वः) आपल्या निजानंदांत निमग्न राहून (सं ईहसे) विविध चेष्टा अथवा प्रेरणा करतोस त्या स्थानीं (ते नमः अस्तु) तुला नमस्कार असो.

ईश्वर अत्यंत तेजस्वी, परम ऐश्वर्यानें युक्त, शब्दांचा प्रवर्तक तसाच अखंड आनंदमय आहे. म्हणून त्याला नमस्कार करणें योग्य आहे. त्याची पूजा करणें, तसेंच त्याची भक्ति करणेंही आवश्यक आहे.

(३)

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु ।
शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ यजु० ३६ । २२

हे ईश्वरा ! (यतः यतः) ज्या ज्या स्थानापासून तूं (सं ईहसे) प्रेरणा करतोस (ततः) त्या त्या स्थानापासून (नः अभयं कुरु) तूं आम्हां सर्वांना अभयदान दे. (नः प्रजाभ्य.) आमच्या संततीला (शं अभयं) कल्याणकारक असें अभय (कुरु) दे आणि (नः पशुभ्यः) आमच्या सर्व पशूंनाही तुझें (अभयं कुरु) अभयदान असू दे

ईश्वर आम्हां सर्वांना अभय देवो, आमची संतति आणि आमचे पशू यांना तो भयरहित करो, अर्थात् आम्हा सर्वांचे तो पूर्ण कल्याण करो. तो सर्व प्रकारें सर्वांचें कल्याण करीत ही असतो. परंतु येथें जी प्रार्थना आहे

तशा प्रकारची प्रार्थना मनुष्यानें करावी, व त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या निर्भयवृत्तींत सदा रममाण व्हावें.

४

नमः सायं नमः प्रातर्नमो रात्र्या नमो दिवा।
भवाय च शर्वाय चोभाभ्यामकरं नमः॥
अथर्ववेद ११।२।१६

(भवाय) सर्वांना उत्पन्न करणारा आणि (शर्वाय) सर्वांचें दुःख नाहींसे करणारा जो ईश्वर त्याला सायंकाळीं, प्रातःकाळीं, रात्रीच्या वेळीं व दिवसा (नमः अकरम्) मी नमस्कार करतों.

दिवसांतून सकाळीं, दुपारीं, सायंकाळीं व रात्रीं निजण्याच्या वेळीं ईश्वराची स्तुति, प्रार्थना आणि उपासना भक्तीनें आणि प्रेमानें करावी.

५

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः।
व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम्॥
ऋग्वेद १।८४।१२

(स्वराज्यं अनु वस्वीः) स्वराज्य मिळविण्या अनुकूल असा उद्योग करणारे (ताः प्रचेतसः) ते ज्ञानी लोक (अस्य सहः) या ईश्वरी शक्तीची (नमसा सपर्यन्ति) नमस्कारानें पूजा करतात. तसेंच (अस्य पुरुणि व्रता) या विविध नियमांचें (सश्चिरे) पालन करतात; कारण त्यांपासून (पूर्वचित्तये) अपूर्व लाभाची प्राप्ति होते.

स्वतःचा उत्कर्ष इच्छिणाऱ्या सर्व लोकांनी परमेश्वरी शक्तीचें, परमेश्वराच्या महान् कृत्यांचें आणि त्याच्या अमर यशाचें चिंतन करावें आणि भक्तीनें त्याची पूजा करावी. असें करण्यानें त्यांना अपूर्व लाभ होतील.

(६)

यदिन्द्र ब्रम्हणस्पतेऽपि मृषा चरामसि ।
प्रचेता न अङ्गिरसो दुरितात्पात्वंहसः ॥

अथर्ववेद ६।४५।२

हे (इन्द्र) प्रभो ! हे (ब्रह्मणस्पते) ज्ञानाच्या स्वामी ! (यत्) जर (अपि मृषा चरामसि) आम्हाकडून असत्य आचरण घडलें असेल तर (दुरिताद् अंहसः) त्या सर्व पापापासून (आंगिरस प्रचेता) विशेष ज्ञानी व विद्वान् (न पातु) आमचें रक्षण करो

या जगाचा प्रभु एकच आहे व तो सर्वज्ञ आहे; तो सर्वांहून श्रेष्ठ आहे कोणीही मनुष्य परमेश्वराला न समजू देता कोणतेंही पाप करू शकत नाहीं. म्हणून ईश्वराची भक्ति करावी व श्रद्धायुक्त होऊन त्याची प्रार्थना करावी की, " हे परमेश्वरा, आमच्या हातून वाईट कृत्य कधीं ही न घडेल व पापापासून आमचा बचाव होईल अशा प्रकारची प्रेरणा तू आम्हा सर्वांना करावीस "

सूचना.

याप्रमाणें मंत्रांतील शब्दाचा अर्थ पहावा आणि शब्दार्थाचें मनन करून मंत्रातील भावार्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा अगदीं लहान मंत्रातून ही गंभीर भावार्थ निघू शकतो, कारण भावार्थांत प्रत्येक शब्दाच्या अर्थाच्या स्पष्टीकरणाबरोबरच त्यांतील तात्पर्यही घ्यावयाचें असतें या पद्धतीनें अभ्यास करणाऱ्यांना फारच फायदा होतो

पाठ २ रा.

वैदिक स्वर.

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ शिक्षा.११.

उदात्त, अनुदात्त व स्वरित असे तीन प्रकारचे स्वर आहेत व उच्चारण्यास लागणाऱ्या लघु अथवा दीर्घ कालाप्रमाणें ऱ्हस्व, दीर्घ व प्लुत असेही स्वरांचे तीन भेद होतात.

यांपैकीं उदात्त, अनुदात्त, व स्वरित हे स्वराच्या खालीं वर आघातानें व्यक्त होतात व ऱ्हस्व, दीर्घ आणि प्लुत यांना स्वरोच्चारास लागणारा *अल्प व दीर्घ काल कारणीभूत होतो.*

ऱ्हस्व स्वर— अ, इ, उ, ऋ, ऌ.
दीर्घ स्वर— आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ.

ऱ्हस्व स्वराचा काळ एक मात्रा, दीर्घ स्वराचा काळ दोन मात्रा आणि प्लुत स्वराचा काळ तीन मात्रा आहे. ऱ्हस्व स्वर दुप्पट लांब उच्चारला असतां तो दीर्घ स्वर बनतो. व दीर्घ स्वर अधिक दीर्घ उच्चारल्यानें प्लुत स्वर बनतो. उदाहरणार्थः—

ऱ्हस्व – हे राम।
दीर्घ – हे रामा २ऽ-ऽ-।
प्लुत – हे रामा ३ऽ-ऽ-ऽ-।

अकार दुप्पट लांब केला कीं दीर्घ बनतो व तिप्पट लांब केला कीं प्लुत बनतो. *हाच नियम इतर स्वरांना हि लागू आहे.*

ऱ्हस्व स्वरांना गुरुत्व प्राप्त करून देणारीं *अन्य कारणें आहेत तीं पुढील* प्रमाणेः—

१ ऱ्हस्व स्वर अनुस्वारयुक्त असल्यास तो गुरु समजला जातो. जसें-' रामं, ' यांतील अन्त्य अकार हा गुरु आहे.

२ विसर्गयुक्त ऱ्हस्व स्वर असेल तर तो ही गुरु समजला जातो. जसें, ' राम.' यांत विसर्गांच्या पूर्वी असलेला अकार गुरु आहे.

३ संयुक्त अक्षराच्या पूर्वीचा ऱ्हस्व स्वर दीर्घ अथवा गुरु मानतात. जसें " इन्द्र " शब्दांतील " न्द्र " हें जोडाक्षर पुढें आल्यामें मागील ऱ्हस्व इकार गुरु मानतात

४ या नियमास अपवाद= प्र आणि न्ह या संयुक्त अक्षरापूर्वी येणारा ऱ्हस्व स्वर विकल्पानें गुरु समजला जातो. अर्थात् जरूरीप्रमाणें तो ऱ्हस्व अथवा दीर्घ समजतां येतो.

५ पद्यरचनेंत चरणाच्या शेवटचा स्वर ऱ्हस्व असला तरी तो दीर्घ स्वराप्रमाणें समजतात.

याप्रमाणें परिस्थितिप्रमाणें ऱ्हस्व स्वर गुरु समजला जातो. ऱ्हस्व स्वराची एक मात्रा, दीर्घ स्वराच्या दोन आणि प्लुत स्वराच्या तीन मात्रा असतात. छंदोबद्ध रचना करावयाच्या वेळीं या मात्रा मोजाव्या लागतात.

दुसऱ्यांना हाक मारण्याच्या वेळीं बहुधा प्लुत स्वर उच्चारला जातो, जसें, " हे रामा ३ऽऽऽ ! " ऱ्हस्व आणि दीर्घ स्वराचा उच्चार आपण शब्द उच्चारतांना सर्वत्र करतों. ऱ्हस्व, दीर्घ अथवा प्लुत स्वरोच्चारण हें स्वर उच्चारतांना आपण जो थोडा अथवा दीर्घ काळ घेतों, त्यावर अवलंबून असतें हें यावरून लक्षात येईलच.

यापूर्वी असें सांगितलें आहे कीं, स्वराच्या उच्च, नीच किंवा संयुक्त आघातामुळें स्वराचे उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे तीन भेद होतात; अर्थात् हे स्वर आघाताचे आहेत. वैदिक भाषा सध्यां प्रचलित नसल्यानें या आघातांच्या स्वरूपाची बरोबर कल्पना आपणांस करतां येत नाहीं, तथापि बहुतेक सर्व भाषेत न्यूनाधिक प्रमाणानें हे आघात पहावयास

सापडतात इंग्रजी भाषेंत कांहीं विशेष स्वरावर (दाब) जोर देतात व कांहींवर देत नाहींत मराठी भाषेंचें ही तसेंच आहे जसें, 'ही गोष्ट अशीच आहे' यात 'शी' अक्षरावर जोर आहे. हे आघात निरनिराळ्या भाषात निरनिराळ्या तऱ्हेनें देतात एवढेंच । परंतु आघात दिले जातात यात शंका नाहीं

वेदमंत्रात हे आघात अथवा दाब अक्षराच्या खालीं आडवी व अक्षरावर उभी रेघ मारून दाखविले जातात तशींच अन्य पुष्कळ चिन्हें आहेत. तीं खालीं दिलेल्या वाजसनेयि संहितामंत्रावरून दिसून येतील

पुवित्रेस्त्थो वैष्णुव्यौ सवितुर्व्वः प्प्रसुवऽउत्त्पुनाम्म्यच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्य्यस्यरश्मिभिः ॥ देवीरापोऽअग्ग्रेगुवोऽअग्ग्रेपुवोग्ग्रऽइममुद्यय्ज्ञन्नयताग्ग्रेयुज्ञपतिठ्ठ्सुधातुंय्युज्ञपतिन्देवुयुवम् ॥ १२ ॥

यावरून स्वरोच्चार करण्याचीं किती चिन्हें या मंत्रात आहेत तें दिसून येईल ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या मंत्राच्या उच्चाराचीं चिन्हें भिन्नभिन्न आहेत, परंतु येथें आपणास त्या सर्वांचा विचार करण्याचें कारण नाहीं, फक्त आपणांस उदात्त, अनुदात्त व स्वरित एवढ्याचाच विचार कर्तव्य आहे. हीं स्वरचिन्हें महत्वाचीं आहेत व इतर चिन्हें गौण आहेत

या वेदिक स्वराचा उच्चार भिन्नभिन्न रीतीनें होतो, अर्थातच उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित स्वर भिन्नभिन्न रीतीनें उच्चारले जातात या स्वरोच्चारणात जर अशुद्धपणा आला तर अर्थाचा अनर्थ ही घडून येतो. म्हणून वेदोच्चार करण्यासाठीं या स्वराचें अचूक ज्ञान होणें फारच अवश्य आहे

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ. १।१।१

या मंत्रांत कांहीं अक्षरांच्या खालीं, तर कांहीं अक्षरांच्या डोक्यावर रेषा आहेत व कित्येक अक्षरें रेषारहित आहेत. हीं स्वरचिन्हें अशीं कां येतात व त्यांचा या अक्षरांशीं काय संबंध असतो तें आतां पहावयाचें आहे.

यासंबंधीं पुढील ४थ्या पाठांत जें सांगितलें आहे त्याचा लक्षपूर्वक अभ्यास केल्यास या विषयासंबंधीं अवश्य तें ज्ञान मिळण्यास अडचण पडणार नाहीं म्हणून वाचकांनीं या स्वरबोधक पाठाचें अध्ययन मननपूर्वक करून त्यापासून फायदा करून घ्यावा.

पाठ ३ रा.

या पाठांत वाचकांनीं खालीं दिलेल्या मंत्राचें अध्ययन करावें-

१

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः।
पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ्य ।

ऋ. १।३६।१५

हे (बृहत्-भानो) विशेष तेजस्वी ! हे (यविष्ठ्य) बलवान् (अग्ने) प्रकाशाच्या देवा, ईश्वरा ! (नः) आम्हां सर्वांचें (रक्षसः) राक्षसांपासून (पाहि) रक्षण कर. (धूर्तेः अराव्णः) धूर्त स्वार्थी लोकांपासून (पाहि) रक्षण कर. (जिघांसत.) ठार करण्याची इच्छा करणाऱ्या (उत वा) तसेंच (रीषतः) विनाश करणाऱ्या शत्रूंपासून (पाहि) आम्हां सर्वांचें रक्षण कर.

हे ईश्वरा ! तूं आम्हां सर्वांचा बचाव क्रूर, राक्षस, दुष्ट, धूर्त, स्वार्थी इत्यादि लोकांपासून कर. तूं सर्वांहून प्रबल, सर्वांना तेज देणारा व सर्वांना प्रेरणा करणारा आहेस, म्हणून आम्हां सर्वांना स्वतःचें रक्षण करण्यास समर्थ बनव आणि आम्हांला तेजस्वी व यशस्वी कर.

(२)

विजानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासदव्रतान्।
शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधमादेषु चाकन॥
ऋ० १।५१।८

हे ईश्वरा ! (आर्यान् विजानीहि) आर्यांना अर्थात् सत्यधर्मीयांना जाण आणि (ये च दस्यवः) जे चोर, घातक अथवा हिंसक आहेत, अशांनाही जाण. (बर्हिष्मते) यज्ञ म्हणजे सत्कर्म करणाऱ्यासाठीं (अ-व्रतान्) नियम न पाळणाऱ्या लोकांना (शासत् रंधय) शासन करून तूं शिक्षा कर. तूं (शाकी भव) समर्थ आहेस. तसेंच तूं (यजमानस्य चोदिता) सत्कर्म करणाऱ्या पुरुषाला प्रेरणा करणारा आहेस. (ते) तुझीं (ता विश्वा) तीं तीं सर्व कर्मे मी (सधमादेषु) आनंद प्राप्ति हाच कोणी पुरुषार्थ तो साधण्या साठीं सहाय्यक व्हावीं म्हणून (इत् चाकन) खरोखर इच्छितों.

हे ईश्वरा ! आम्हां सर्वांस जे खरे धर्मात्मे, तसेंच जे दुराचारी, अधार्मिक व नियमाविरुद्ध आचरण करणारे आहेत त्या सर्वांना तूं पहा. जे सज्जन आहेत त्यांचें रक्षण कर व दुर्जन आहेत त्यांचें दंडन कर. तूंच हें सर्व कर्म करण्यास समर्थ आहेस. तूंच सर्वांना पुरुषार्थ करण्याची प्रेरणा देणारा आहेस आणि तुझी कृतिच आम्हां सर्वांचा आनंद वाढविण्याच्या कामीं सहाय्यकारी होत असते म्हणून आम्ही सर्व ही अशी प्रार्थना करतों.

अशा प्रकारचे मंत्र मनुष्यांना धर्माचे नियम घालून देण्याचें कार्य करीत असतात, म्हणून त्यांपासून जो बोध घेणें योग्य आहे, तो खाली दिला आहे.

(१) प्रथम सज्जन कोण व दुर्जन कोण याचा विचार करावा. (२) त्यांमध्यें पुरुषार्थी कोण व नियमभंग करणारे कोण हें ठरवावें. (३) नंतर सज्जनांचें रक्षण करून दुर्जनांना शिक्षा करावी. (४) आपलें सामर्थ्य वाढवावें. (५) सत्कृत्य करणारे पुरुषार्थी असतील त्यांना सहाय्य करावें. (६) या प्रकारें वर्तन करून इहलोकची उन्नति प्राप्त करून घ्यावी.

या प्रकारचा अर्थ निघणारे या मंत्राचे भाग पुढीलप्रमाणे आहेत.
" (१) आर्यान् विजानीहि ये च दस्यवः, (२-३) बर्हिष्मते शासत्, अव्रतान् रन्धय, (४) शाकी भव, (५) यजमानस्य चोदिता, (६) ते ता विश्वा सधमादेषु चाकन । "

वाचकांनी याप्रमाणे मंत्रातून आपल्या आचरणासाठी बोध प्राप्त करून घ्यावा वेदांतील मंत्रापासून मानवी व्यवहारासंबंधी बोध अशा प्रकारे मनुष्यास करून घेता येतो

घर्मेदु शंसॉ अप दूढ्यो जहि दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिण: ।
अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥
ऋ. १।९४।९

हे (अग्ने) प्रकाश देणाऱ्या ईश्वरा ! (वधैः) वध करण्यास साधनाभूत अशा शस्त्रांनी (दु:शंसान्) दुष्ट (दूढ्य:) दुर्बुद्धियुक्त लोकांना (अपजहि) दूर कर जे (दूरे वा ये अन्ति वा) दूर आहेत अथवा जवळ आहेत, तसेंच (ये के च) जे कोणी (अत्रिण:) सर्वभक्षक स्वार्थी आहेत त्या सर्वांना दूर कर (अथा) नंतर (यज्ञाय गृणते) यज्ञ करणाऱ्याचा (सुगं कृधि) मार्ग सुगम कर हे प्रभो ! तुझ्याशीं (सख्ये) असलेल्या मैत्रे सुखें (वयं मा रिषाम) आमचा नाश न होवो

हे ईश्वरा ! दुष्ट दुर्जनांपैकीं जवळ अथवा दूर असणाऱ्या लोकांना मज पासून एकदम दूर कर स्वार्थी, जे निवळ आपल्या पोटाच्या पाठीमागें लागणारे त्यांनाही योग्य तो दंड कर तसेंच यज्ञ म्हणजे सत्कर्म करणाऱ्याच्या उन्नतिचा मार्ग सोपा कर. हे प्रभो ! आम्ही तुझपाशीं मित्रत्वानें वागलों तर आम्हाला कधींही कष्ट होणार नाहींत

या मंत्रांतील व्यवहारोपयोगी बोध पुढीलप्रमाणें घेतां येईल (१) दुष्टाच्या अपराधाना योग्य शिक्षा द्यावी, (२) स्वार्थी व स्वतःच्या सुखोपभोगांत गुंग असणाऱ्यांना योग्य मार्गास लावावें, (३) सत्कमरत व

(५)

तवाहमग्न ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।
द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानाम् ॥

ऋग्वेद ५।९।६

पदः- तव । अहम् । अग्ने । ऊतिभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिभिः । द्वेषःऽयुतः । न । दुरिता । तुर्याम । मर्त्यानाम् ।

अन्वय- हे अग्ने ! मित्रस्य तव प्रशस्तिभिः ऊतिभिः द्वेषःऽयुतः न मर्त्यानां दुरिता तुर्याम ॥

अर्थ— हे (अग्ने) प्रकाश देणाऱ्या ईश्वरा ! (मित्रस्य तव) तूं जो मित्र त्या तुझ्या (प्रशस्तिभिः ऊतिभि.) प्रशंसनीय रक्षणानीं सुरक्षित होऊन (द्वेषः युतः न) द्वेषयुक्त लोकांसारखे अहित करणारे जे (मर्त्यानां) मनुष्यप्राणी त्यांच्या (दुरिता तुर्याम) दुष्ट कृत्यांपासून दूर राहून आम्ही सुरक्षित असावें.

भावार्थ— हे ईश्वरा ! तूं आमचा मित्र व उत्तम संरक्षक आहेस. तुझ्या अद्भुत संरक्षणानें युक्त असलेले आम्ही दुष्ट मनुष्यांच्या कृतींपासून आमचा स्वतःचा बचाव करूं, कारण जो तुझ्या रक्षणाच्या कृपाछत्राखालीं आला, त्याला भेवडावण्यास या जगांत कोण समर्थ आहे ?

अग्नि हा शब्द आग अशा अर्थी आहे, परंतु अग्नीला ही ज्यानें निर्माण केला, त्या ईश्वराला ही वेदांत " अग्नि " असें नांव दिलेलें आहे.

" न " शब्द निषेधार्थी वापरण्यांत येतो, परंतु वेदांमध्यें तो " इव " (सारखा) या अर्थी योजतात.

याप्रमाणें वाचकांनीं अर्थ लिहिण्याचा व मंत्रही पाठ करण्याचा प्रयत्न करावा, म्हणजे त्यापासून त्यांस अत्यंत लाभ होतील.

पाठ ४ था
वैदिक स्वर

वेदमंत्रातील अक्षराच्या शिरोभागीं अथवा खालीं उभ्या व आडव्या रेषा असतात त्यांना स्वर म्हणतात. हे स्वर उच्च व नीच उच्चाराचे द्योतक आहेत. या स्वराचे उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे तीन भेद असल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे. या रेषांना अनुसरून वर अथवा खालीं आघात करून मंत्राक्षरें उच्चारिलीं जातात व तसें करणें जरूरही आहे, तसें न केलें तर कधीं कधीं अगदीं विरुद्ध अर्थही होत असतो.

उदात्त स्वराला कोणतेंही चिन्ह दिलें नसल्यानें स्वरचिन्हरहित अक्षराला उदात्त समजावें. अनुदात्त स्वराचें चिन्ह म्हणजे अक्षराखालीं असणारी आडवी रेघ (—) होय, आणि स्वरित चिन्हाची खूण ही अक्षराच्या डोक्यावर उभी असलेली रेषा (।) होय. बहुधा प्रत्येक शब्दांतील एक स्वर सोडून इतर सर्व स्वर अनुदात्त असतात.

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ अष्टाध्यायी ६।१।१५८

" पदांतील एक स्वर सोडून बाकीचे स्वर अनुदात्त असतात "

उदात्ताचें उच्चारण उच्च, अनुदात्ताचें उच्चारण खालच्या भागावर जोर देऊन व स्वरिताचें उच्चारण या दोन्हींच्या मयुक्त उच्चाराप्रमाणें असतें.

उच्चैरुदात्तः । नीचैरनुदात्तः ।
समाहारः स्वरितः ॥ अष्टाध्यायी

उदात्ताचें उच्चारण उच्च, अनुदात्ताचें नीच व स्वरिताचें उच्चारण मिश्रित असतें.

या वरील विवरणावरून सर्व गोष्टींचें बरोबर स्पष्टीकरण होईलच असें नाहीं, म्हणून थोडें अधिक सुबोध विवरण करणें जरूर आहे. वाचकांनीं लक्षात ठेवावें कीं, वेदमंत्राचा उच्चार करतांना स्वरचिन्हाकडे लक्ष पुरविणें

अत्यंत जरूर आहे; अशुद्ध स्वरोच्चारानें मंत्राचा अर्थ बदलतो. यासंबंधीं व्याकरणांतील वचन पुढें दिलें आहे.--

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ शिक्षा ४९ ॥

स्वर आणि वर्ण यांचे चुकीचे उच्चार करण्यानें मंत्र हा आपला योग्य अर्थ प्रकट करूं शकत नाहीं. तसेंच—

व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।

तद्वद्वर्णाः प्रयोक्तव्याः ॥ शिक्षा.

" वाघीण आपल्या पिलांना आपल्या जबड्यांत धरून नेते, पण तिचे दांत जसे तिच्या पिलांना पीडा करूं शकत नाहींत त्याचप्रमाणें जपून अक्षरांचा उच्चार करावा. "

हें सर्व सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, प्रत्येकानें अक्षराचा उच्चार बरोबर रीतीनें करावा. म्हणूनच वेदाचें योग्य गुरूपाशीं अध्ययन करणें आवश्यक असतें. स्वराचा चुकीचा उच्चार करण्यानें " इंद्रशत्रु " या शब्दाचा अगदीं विरुद्ध अर्थ कसा होतो, हें ही सोदाहरण शिक्षाग्रंथांत दाखवून दिलें आहे. या सर्व विवेचनावरून वैदिक भाषेंत स्वरांचें महत्त्व किती आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित स्वरांचा अथवा त्यांच्या चिन्हांचा संबंध केवळ स्वरांशींच असतो, यांचा व्यंजनांशीं बिलकुल संबंध नसतो, हें वाचकांना माहीत आहेच.

प्रत्येक शब्दांत एकाहून अधिक उदात्त स्वर मुळींच नसतो, हा सर्वसाधारण नियम पूर्वी सांगितला आहेच. सामासिक शब्दांत कांहीं ठिकाणीं एकाहून अधिक उदात्त स्वर येतात. या सर्व गोष्टी लक्ष्यांत घेतल्यास शब्दांचे नऊ भेद होतात, असें वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल. ते भेद खालील प्रमाणे—

१ अंतोदात्त- ज्यामध्यें शेवटचा स्वर उदात्त असतो. जसें "अग्निः"

२ आद्योदात्त- ज्यामध्यें पहिला स्वर उदात्त असतो. जसें "सोमः"

३ उदात्त— केवळ उदात्त स्वरानें युक्त असा शब्द. जसें "प्र"

४ अनुदात्त- फक्त अनुदात्त स्वरानें युक्त असा शब्द. जसें "वः"

५ नीच स्वरित- खालील स्वरानें उच्चारला जाणारा स्वरित स्वराचा शब्द. जसें "व्रीर्य"

६ मध्योदात्त- ज्यामध्यें मध्य स्वर उदात्त असतो असा शब्द. जसें "हविषा"

७ स्वरित- उदात्त व अनुदात्त या दोन्ही स्वरांच्या गुणधर्मांचा संयोग जेथें होतो असा स्वरयुक्त शब्द जसें "स्वः"

८ द्व्युदात्त- ज्यांत दोन स्वर उदात्त असतात तो. जसें "बृहस्पतिं"

९ त्र्युदात्त- ज्यामध्यें तीन स्वर उदात्त असतात तो. जसें. "इन्द्रा-

२ नियम दुसरा— शब्दांत एकच स्वर असेल तर तो उदात्त असतो. जसें— " गौः, ग्मा, क्ष्मा, भूः, जाः, वाः, पशु, धीः, आ, माः, कः, यः, मा, तत्, यत्, ये, " इत्यादि शब्द एका स्वरानें युक्त असल्यानें त्या सर्व शब्दांतील स्वर उदात्त आहेत.

या नियमाला अपवाद म्हणजे अस्मद् किंवा युष्मद् शब्दाचीं " मा, त्वा, ते, मे, नः, वः, " इत्यादि एकस्वरयुक्त शब्द होत. त्यांत एकच स्वर असून ते अनुदात्त आहेत. तसेंच " चित्, इ, स्मीं, त्वः " इत्यादि जरी एकच स्वर असलेले शब्द आहेत तरी ते सर्व अनुदात्त आहेत. तसेंच " स्वः " इत्यादि एकस्वरयुक्त शब्द स्वरितच आहेत. हे थोडेसे अपवाद वगळल्यास वरील नियम सर्व ठिकाणीं लागू पडतात. आतांपर्यंत आम्ही एक स्वर असलेल्या शब्दांचा विचार केला; आतां दोन अथवा अधिक स्वर असलेल्या शब्दांचा विचार करूं. यासाठीं पूर्वीचे कांहीं वैदिक शब्दसिद्धीचे नियम लक्षांत ठेवणें जरूर आहे—

१ निरुक्तकार व कांहीं व्याकरणकार असें मानतात कीं वेदांतील शब्द यौगिक आहेत अर्थात ते धातूंना प्रत्यय लागून झाले आहेत. " नाम च धातुजमाह " म्हणजे " नाम हें धातूपासून बनलेलें असतें " उदाहरणार्थ अग्नि शब्द " अग् " धातूला " नि " प्रत्यय लागून झाला आहे व वन्हि शब्द ' वह ' धातूला " नि " प्रत्यय लागून झाला आहे. याप्रमाणेंच इतर शब्द ही अन्य धातूंना अन्य प्रत्यय लागून बनलेले असतात.

यावरून असें अनुमान काढतां येतें कीं, धातू व प्रत्यय यांच्या स्वराच्या अनुसंधानानें शब्दाचे स्वर निश्चित करतां येतात, हा नियम सर्वसाधारणपणे खरा असला तरी या नियमाला पुष्कळ अपवाद ही आहेत. भगवान् पाणिनी मुनींनी धातुसंबंधींच्या पाठांत धातूंचे स्वर दिले आहेत व व्याकरणांत प्रत्ययाचे स्वर ही दिले आहेत. जर धातूंचे व प्रत्ययांच्या स्वरांचे ज्ञान बरोबर रीतीनें झालें, तर त्यापासून बनणाऱ्या पदांचे स्वर सहज समजतील; परंतु त्यांत ही बरेच अपवाद आहेत त्यांचा पुढें विचार करूं

पाठ ५ वा

या पाठांत खालील मंत्रांचें अध्ययन करावें.

१

विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।
प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥
ऋग्वेद- ६।१।८

पद- विशां । कविं । विश्पतिं । शश्वतीनां । निऽतोशनं । वृषभं । चर्षणीनां । प्रेति । इषणिं । इषयन्तं । पावकं । राजन्तं । अग्निं । यजतं । रयीणाम् ।

अन्वय- शश्वतीनां विशां कविं विश्पतिं नितोशनं चर्षणीनां वृषभं प्रेतीषणिं इषयन्तं पावकं रयीणां यजतं राजन्तं अग्निं (स्तमः) ।

१

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।
तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥
ऋग्वेद ६।१४।३

पद— नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः । तूर्वन्तः । दस्युं । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥

अन्वय– अग्ने ! अर्यः नाना रायः अवसे स्पर्धन्ते, आयवः दस्युं तुर्वन्तः व्रतैः अव्रतं सीक्षन्तः ।

अर्थ–हे (अग्ने) तेजस्वी देवा ! (अर्यः) शत्रूचीं (नाना रायः) नानाप्रकारचीं धनें (अवसे स्पर्धन्ते) स्वतःच्या रक्षणार्थ मोठी खटपट करीत असतात. (आयवः) मनुष्यें (दस्युं) शत्रुला (तूर्वन्तः) नष्ट करणारीं आपल्या (व्रतैः) व्रताचरणांनीं (अ-व्रतं) व्रत म्हणजे धर्म न पाळणाऱ्या मनुष्याला (सीक्षन्त) पराभूत करतात व वैभवास चढतात.

भावार्थ– हे ईश्वरा ! शत्रूचीं नानाप्रकारचीं धनें स्वतःच्या रक्षणार्थ प्रयत्न करून राहिलीं आहेत, पण त्या सर्वांचा प्रयत्न आतां निष्फळ आहे. कारण आमचीं मनुष्यें शत्रूचा पराभव करून आपल्या शुद्ध धर्माचरणानें अधार्मिकांचा पराभव करतात. अर्थात् आम्ही नियमपालन करणाऱ्या लोकांच्या समोर शत्रू उभा राहूंच शकत नाहीं. हे ईश्वरा, ही तुझी आम्हांवर मोठी कृपा आहे.

२

सुवीरं रयिमाभर जातवेदो विचर्षणे ।
जहि रक्षांसि सुक्रतो । ऋग्वेद ६।१६।२९

पद– सुवीरं । रयिं । आ-भर । जातवेदः । वि-चर्षणे । जहि । रक्षांसि । सु-क्रतो ।

अन्वय- हे जातवेदः विचर्षणे! सुवीरं रयिं आभर, हे सु-क्रतो रक्षांसि जहि।

अर्थ— हे (जात-वेदः) सर्व जाणणाऱ्या, हे (विचर्षणे) सर्वसाक्षी ईश्वरा! (सुवीरं रयिं) उत्तम वीरांनीं युक्त असें धन (आ भर) आम्हांला दे. हे (सुक्रतो) उत्तम कर्म करणाऱ्या! (रक्षांसि जहि) दुष्टांचा नाश कर.

हे ज्ञानी सर्वसाक्षी ईश्वरा! आम्हांला उत्तम वीरांनीं युक्त असें धन दे. तसेंच हे उत्तम कर्म करणाऱ्या ईश्वरा! क्रूर कर्में करणाऱ्या दुष्टांना दूर कर.

या मंत्रांत "सु-वीरं रयिं आभर" हा शब्दप्रयोग अत्यंत महत्वाचा आहे. धन असें पाहिजे कीं त्याबरोबर शौर्याची ही जोड असली पाहिजे, त्या संपत्तीला शौर्याची जोड असणार नाहीं तें धन सुरक्षित राहणें कठीण असतें. हा मंत्र असें शिकवितो कीं प्रत्येकानें आपलें धन रक्षण करण्यासाठीं आपल्या अंगीं सामर्थ्य आणलें पाहिजे. अशक्त मनुष्याचें धन कोणीही हिरावून नेण्याचा संभव असतो.

अर्थ-(सु-त्रामा) उत्तम रक्षक, (स्ववान्) आत्मिक शक्तीनें युक्त, (सु-मृळीकः) उत्तम सुख देणारा, (विश्व-वेदाः) सर्वज्ञ, (इन्द्रः) प्रभु, आपल्या (अवोभिः) संरक्षक शक्तींसह आमचा सहायक (भवतु) होवो. तो (द्वेषः बाधतां) द्वेष करणाऱ्यांना दूर करो. (अभयं कृणोतु) आम्हांला निर्भय करो. आम्ही (सुवीर्यस्य पतयः स्याम) उत्तम शौर्याचे स्वामी व्हावें

भावार्थ—परमेश्वर आमचें उत्तम रक्षण करणारा आहे, त्याच्या ठिकाणीं विलक्षण आत्मिक शक्ती आहे. तो सर्वांना सुख देणारा व सर्वज्ञही आहे. आपल्या रक्षण करणाऱ्या शक्तीनें तो आमचें रक्षण करो, द्वेषभाव नाहींसा करो व आम्हाला निर्भय करो. आम्ही त्याच्या कृपेनें शौर्य, धैर्य, वीर्य इत्यादि गुणांचे स्वामी बनावें.

(५)

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥
ऋग्वेद ६।४७।१३

पद—तस्य । वयं । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम । सः । सु-त्रामा । स्व-वान् । इन्द्रः । अस्मे । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुत । युयोतु ।

अन्वय— तस्य यज्ञियस्य सुमतौ भद्रे सौमनसे च वयं स्याम । सः सुत्रामा स्ववान् इन्द्रः अस्मे आरात् चित् द्वेषः सनुतः युयोतु ।

अर्थ— (तस्य यज्ञियस्य) त्या पूजनीय परमेश्वराच्या (सुमतौ भद्रे सौमनसे च) सुमतीच्या अथवा उत्तम मनाच्या आंत (वयं स्याम) आम्ही रहावें, अर्थात् आम्हीं असें आचरण ठेवावें कीं आमच्या विषयीं त्याचें मन नेहमीं प्रसन्न राहील. (सः) तो (सु-त्रामा) उत्तम रक्षक आणि (स्ववान्) आत्मशक्तीनें युक्त असा (इन्द्र) प्रभु आहे. तो (अस्मे

आरात् चित्) आमच्या जवळून अथवा दुरून (द्वेषः) द्वेष करणाऱ्या शत्रूंना (सनुतः) आंतल्या आंत (युयोतु) नष्ट करो.

भावार्थ— परमेश्वर परम पूज्य आहे. आम्ही असें आचरण करावें कीं, त्याचें मन आमच्याविषयीं नेहमीं प्रसन्न रहावें व त्याच्या दयेचा अखंड वर्षाव आमच्यावर होत रहावा. तो प्रभू आमचा उत्तम रक्षक, अप्रतिम आत्मिक बलानें संपन्न व सर्वश्रेष्ठ असा आहे. म्हणून आमची प्रार्थना आहे कीं आमच्या सर्व शत्रूंना त्यानें पिटाळून लावावें.

सूचना.

याप्रमाणें पद, अन्वय, अर्थ व भावार्थ स्वतः लावण्याचा प्रयत्न करावा. यत्न करूनही न समजेल तर तिलकें सहाय्य पत्रांचें व त्यांच्या अर्थाचें घ्यावें. याप्रमाणें स्वावलंबी बनल्यास वेदमंत्रांचा अर्थ करण्याच्या कामांत फारच लवकर प्रगती होईल.

पाठ ६ वा.

वैदिक स्वर.

भगवान् पाणिनिमुनींनीं आपल्या धातुपाठांत जवळ जवळ दोन हजार धातु दिले आहेत व त्यांचे दहा गण केलेले आहेत. या धातूंमध्यें कोणते धातु उदात्त व कोणते अनुदात्त हें सर्व त्यांनीं दिलेलें आहे.

त्याचप्रमाणें शब्दसिद्धीचे उदात्त, अनुदात्त अथवा स्वरित प्रत्यय कोणते तेंही सांगितलें आहे.

७ "होतारम्" या पदांत 'हो' उदात्त आहे, 'ता' अनुदात्त आहे, परंतु तो उदात्तानंतर आल्यानें वरीलप्रमाणेंच स्वरित झाला; नंतर 'र' हा अनुदात्त आहे परंतु तो अनुदात्तानंतर आल्यानें अनुदात्ततर झाला.

८ "रत्न–धा–तमम्" या शब्दांत रत्न हीं दोनही अक्षरें अनुदात्त आहेत. 'धा' उदात्त आहे या उदात्तानंतर अनुदात्त 'त' आल्यानें वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें तो स्वरित झाला व त्याच्या नंतरचा 'म' मुळचा अनुदात्त असता अनुदात्ततर झाला.

आतापर्यंत पदाच्या स्वराविषयीं जें विवेचन केलें तें वाचकांनीं चांगलें समजेपर्यंत वारंवार मनन करावें, म्हणजे हा विषय त्यास चांगला समजेल हा विषय पक्का होण्याकरितां स्वरांचे नियम खालीं दिले आहेत.

(१) स्वरोच्चाराला जो कमी अधिक काळ लागतो त्याप्रमाणें स्वरांचे "ह्रस्व, दीर्घ आणि प्लुत," असे तीन भेद होतात.

(२) स्वराच्या आघाताप्रमाणें "उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित," असे तीन भेद होतात. उदात्ताचा आघात तोंडाच्या वरील भागांत, अनदात्ताचा खालील भागांत आणि स्वरिताचा दोनी भागांत होतो.

(३) अनुदात्त स्वराचें चिन्ह अक्षराखालीं रेघ मारून दर्शवितात. उदात्तास चिन्ह नाहीं. स्वरिताचें चिन्ह अक्षरावर उभी रेघ मारून दर्शवितात.

(४) प्रायः शब्दांत एक स्वर सोडून इतर सर्व स्वर अनुदात्त असतात

(५) शब्दात एकच स्वर असेल तर तो प्रायः उदात्त असतो.

(६) वेदांतील शब्द यौगिक आहेत. अर्थात् ते धातु आणि प्रत्यय लागून बनले आहेत.

(७) धातूचे स्वर धातुपाठांत आणि प्रत्ययाचे स्वर व्याकरणांत सांगितलेले आहेत. या दोहोंचा मेळ घालून शब्दाचा स्वर निश्चित करतां येतो.

(८) प्रायः पदाचा अन्त्य स्वर उदात्त असतो.

(९) एका मागून एक स्वरित स्वर (अक्षरावर उभ्या रेषा असलेले) कधींही येत नाहींत. अनुदात्त चिन्हें मात्र एकामागून एक अशीं एकापेक्षां अधिकहीं येऊं शकतात.

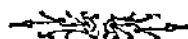
(१०) उदात्तामागून उदात्त आल्यास अन्त्य स्वर उदात्त राहून मागील अनुदात्त बनतो.

(११) सर्व क्रियापदें बहुधा अनुदात्त असतात.

(१२) स्वरितानंतर अनुदात्त येईल तर त्या अनुदात्ताचें खालील चिन्ह लिहित नाहींत.

(१३) उदात्तानंतर अनुदात्त येईल तर तो स्वरित बनतो.

आतांपर्यंत इतके नियम सांगितले आहेत. हे नियम उदाहरणां सहित दिले आहेत. तरी वाचकांनीं मननपूर्वक अभ्यास केल्यास स्वरांसंबंधीं सर्व गोष्टी त्यांना समजतील; तरी याचें अध्ययन मनःपूर्वक केलें जाईल अशी आशा आहे.

पाठ ७

या पाठात खाली दिलेल्या मंत्रांचे अध्ययन कराः—

(१)

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेररुषो अघायोः ।
त्वा युजा पृतनायूँरभिष्याम् ॥ ऋग्वेद ७ । १ । १३

पदच्छेदः– पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अ-जुष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अररुषः । अघ—आयोः । त्वा । युजा । पृतना-यून् । अभि । स्याम् ।

अन्वय हे अग्ने ! अजुष्टात् रक्षसः नः पाहि । अररुषः धूर्तेः अघायोः नःपाहि । त्वा युजा पृतनायून् अभिष्याम् ॥

अर्थ— हे (अग्ने) तेजस्वी ईश्वरा ! (अजुष्टात्) हीन (रक्षस) राक्षसांपासून (न पाहि) आमचें सर्वांचें रक्षण कर (अररुष धूर्ते) अनुदार धूर्त (अघ-आयोः) अशा पापी लोकांपासून आमचा (पाहि) बचाव कर. (त्वा युजा) तुझ्या साहचर्यात असणारे आम्ही (पृतनायून्) सैन्य घेऊन चढाई करणाऱ्या शत्रूचा (अभिष्याम्) पराभव करू

भावार्थ– हे ईश्वरा ! दुष्ट, दुर्जन, धूर्त, धोकेबाज, पापी अशा लोकांपासून आमचें रक्षण कर तुझी कृपा आमच्यावर राहील तर आम्ही सर्व प्रकारच्या शत्रूचा पराभव करू शकू

(२)

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।
मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिर्विद्विषो वि मृधो जहि ॥
ऋग्वेद ८ । ६१ । १३

पदः — यत । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अभयं । कृधि । मघवन् । शग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभि. । वि । द्विष । वि । मृधः । जहि ॥

अन्वय— हे इन्द्र! यतः भयामहे, ततः नः अभयं कृधि। हे मघवन्! शग्धि। तव ऊतिभिः नः द्विषः मृधः च वि वि जहि॥

अर्थ— हे (इन्द्र) प्रभो! (यतः भयामहे) जेथून आम्हांस भीति वाटते (ततः) तेथून (नः) आम्हांला (अभयं कृधि) निर्भय कर. हे (मघवन्) धनसंपन्न प्रभो! तूं (शग्धि) शक्तिमान आहेस, म्हणून (तव ऊतिभिः) तुझ्या रक्षण करण्याच्या शक्तीच्या सामर्थ्यांनें (नः द्विषः) आमचे शत्रु, तसेंच आम्हांला (मृधः) ठार करणारे जे लोक असतील त्यांना (वि वि जहि) पूर्ण पराभूत कर.

भावार्थ— हे परमेश्वरा! आम्हांस निर्भय कर; कोठूनही आम्हांस भय प्राप्त न होवो. तूं समर्थ रक्षणकर्ता आहेस म्हणून आम्ही तुझ्या कृपेनें सुरक्षित झाल्यास आम्हांला कोठूनही व कोणापासूनही भय नाहीं. कारण तूं देखील आमच्या शत्रूंचा, द्वेषकर्त्यांचा नाश करशील आणि तुझ्या रक्षणाखालीं सुरक्षित राहून नेहमीं आम्ही विजयी होऊं.

(३)

त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः।
आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः॥

ऋग्वेद ८।६१।१६

पद— त्वं। नः। पश्चात्। अधरात्। उत्तरात्। पुरः। इन्द्र। निपाहि। विश्वतः। आरे। अस्मत्। कृणुहि। दैव्यं। भयं। आरे। हेतीः। अदेवीः।

अन्वय— हे इन्द्र! त्वं पश्चात्, अधरात्, उत्तरात्, पुरः च विश्वतः च नि पाहि। दैव्यं भयं अस्मत् आरे कृणुहि अदेवीः हेतीः आरे॥

अर्थ— हे (इन्द्र) प्रभो! (त्वं) तूं (पश्चात्, अधरात्, उत्तरात्) मागून, खालून, वरून (पुरः विश्वतः च) पुढून व सर्व बाजूंनीं

(निपाहि) आमचें रक्षण कर तसेंच (दैव्य भय) दैविक भयाला (अस्मत् आरे) आम्हा सर्वांपासून दूर (कृणुहि) कर तसेंच (अदेवा हती) राक्षसी शस्त्र हा आम्हा सर्वांपासून (आरे) दूर राहात

भावार्थ— हे ईश्वरा! तू आम्हा सर्वांचें सर्व बाजूनीं रक्षण कर, सर्व बाजूनीं आम्हाला निर्भय बनव विद्युत्पात, अवर्षण इत्यादि दैवी आपत्ति आमच्यावर न कोसळात व अन्य विपत्तीही आमच्यापासून दूर राहोत

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽपि मृषा चरामसि।
प्रचेता न आंगिरसो दुरितात्पात्वंहसः॥

अथर्व० ६।४५।२

पद— यत्। इन्द्र। ब्रह्मणस्पते। अपि। मृषा। चरामसि।
प्रचेता। न। आंगिरस। दुरितात्। पातु। अंहस।

अन्वय— हे इन्द्र! ब्रह्मणस्पते! यत् अपि मृषा चरामसि
दुरितात् अंहस प्रचेता आंगिरस न पातु।

अर्थ— हे प्रभो, हे ज्ञानपते! जर आम्ही खोटा व्यवहार केला असेल तर त्या पापापासून ज्ञानी आंगिरसप्रभु देव आमचें रक्षण करो

७

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि।
स यामनि प्रति श्रुधि॥ ऋग्वेद १।२५।२०

पद— त्वं। विश्वस्य। मेधिर। दिव। च। ग्म। च।
राजसि। स। यामनि। प्रति। श्रुधि॥

अन्वय— हे मेधिर! त्वं विश्वस्य दिव ग्म च राजसि, स त्वं
यामनि प्रति श्रुधि॥

अर्थ— हे (मेधिर) बुद्धिदाता ईश्वरा! (त्वं) तू (विश्वस्य दिव ग्म च) सब द्युलोक व पृथ्वी यांचा (राजसि) राजा आहेस (स) तो तू आमची (यामनि प्रतिश्रुधि) प्रार्थना श्रवण कर

भावार्थ— हे बुद्धिदात्या ईश्वरा ! तूं सर्व जगाचा खरा राजा आहेस, तो तूं आमची प्रार्थना श्रवण कर.

६

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।
पाहि सदमिद्विश्वायुः । ऋग्वेद० १।२७।३

पद— सः । नः । दूरात् । च । आसात् । नि । मर्त्यात् । अघायोः । पाहि । सदं । इत् । विश्व-आयुः ।

अन्वय— हे ईश्वर । सः त्वं दूरात् च आसात् च अघायोः मर्त्यात् विश्वायुः सदं इत् नः नि पाहि ।

अर्थ— हे ईश्वरा ! (सः त्वं) तो तूं (दूरात् च आसात् च) दुरून अथवा जवळून (अघ-आयोः मर्त्यात्) पापी मनुष्यांपासून (विश्व आयुः सदं इत्) सर्व आयुष्यभर सदा सर्वदा (नः) आमचें सर्वांचें (नि पाहि) रक्षण कर.

७

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ ।
अधा ते सुम्नमीमहे ॥ ऋग्वेद ८।९८।११

पद— त्वं । हि । नः । पिता । वसो । त्वं । माता । शत-क्रतो । बभूविथ । अधा । ते । सुम्नं । ईमहे ॥

अन्वय— हे वसो शतक्रतो ! त्वं हि नः पिता च त्वं माता बभूविथ । अधा ते सुम्नं ईमहे ॥

अर्थ— हे (वसो) सर्वांचें निवासस्थान असणाऱ्या (शतक्रतो) शेंकडों सत्कृत्यें करणाऱ्या ईश्वरा ! (त्वं हि नः पिता) तूंच आमचा पिता आणि (त्वं माता बभूविथ) तूंच आमची माता आहेस. (अधा) म्हणून आम्ही सर्व (ते सु-म्नं) तुझ्या उत्तम विचारांना (ईमहे) प्राप्त करून घेतों.

भावार्थ— हे ईश्वरा, तू सर्वांचा पिता व सर्वांची माता आहेस, म्हणून तुझ्या कृपादृष्टीची आम्ही इच्छा करतों.

सूचना

वाचकांनीं याप्रमाणें मंत्रांचे अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करावा. या रीतीनें प्रयत्न केल्यास मंत्रार्थ लावण्यांत फारच लवकर प्रगती होईल. शक्य तों मंत्र पाठ करण्याचा ही वाचकांनीं प्रयत्न करावा.

पाठ ८ वा.

वैदिक स्वर.

पूर्वीच्या पाठांत वैदिक स्वरांचा त्याचप्रमाणें प्रत्येक पदाच्या स्वराचा ही विचार करण्यात आला आहे. आता तींच पदें मन्त्रात कशा प्रकारें येतात व त्यांचे स्वर कोणत्या कारणानें बदलत असतात, याचा विचार करू—

अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।
होता॑रं रत्न॒धात॑मम् ॥ ऋग्वेद १।१।१

१ यांतील पहिला अ अनुदात्त आहे आणि त्याचें चिन्ह त्याच्या खालीं आलेलें आहे.

२ दुसरें अक्षर ग्नि उदात्त आहे म्हणून त्याला कसलें ही चिन्ह नाहीं.

३ तिसरें अक्षर मी आहे. हें वास्तविक अनुदात्त आहे, परंतु उदात्ताच्या नंतर तें आल्यानें नियमाप्रमाणें तें स्वरित झालें आहे. (नियम १३ पहा). या नियमाप्रमाणें स्वरित झाल्यानें या अक्षराच्या डोक्यावर स्वरिताचें चिन्ह उभी रेघ आलेली आहे.

४ चवथें अक्षर ळे (अथवा डे) हें अनुदात्त आहे. परंतु तें अनुदात्ताच्या नंतर आलें आहे, त्यामुळें त्यास अनुदात्ततर म्हणतात. अनुदात्तपणामुळें या अक्षराला कसलेंही चिन्ह नाहीं.

५ पांचवें अक्षर पु अनुदात्त आहे व त्याचें चिन्ह त्याच्या खालीं आहे हें अक्षरही पूर्वी आलेल्या नियमाप्रमाणें अनुदात्ताच्या मागून आल्यानें अनुदात्ततर व्हावयास पाहिजे होतें, परंतु त्याच्या पुढें रो हें उदात्त अक्षर आल्यानें पु अक्षर उदात्तच झालें.

६ सहावें अक्षर रो उदात्त आहे, म्हणून त्याला कसलें ही चिन्ह नाहीं.

७ सातवें अक्षर हि हें देखील पूर्वीप्रमाणेंच स्वरित असल्यानें त्याची खूण त्याच्या डोक्यावर उभी आहे

८ आठवें अक्षर तं पूर्ववत् अनुदात्ततर आहे, म्हणून त्याला कसलेंही चिन्ह नाहीं·

९ नववें अक्षर य अनुदात्त आहे व त्याचें चिन्ह त्याच्याखालीं आहे.

१० दहावें अक्षर ज्ञ उदात्त आहे म्हणून कसलेंही चिन्ह नाहीं.

११ अकरावें अक्षर स्य स्वरित आहे, त्याचें स्वरित चिन्ह त्याच्या डोक्यावर उभें आहे.

१२ बारावें अक्षर दे अनुदात्त आहे. स्य या स्वरित अक्षराच्या पुढें दे अनुदात्त अक्षर आल्यानें वास्तविकपणें तें अनुदात्ततर व्हावयास पाहिजे होतें, परंतु "दे" पुढें उदात्त "व" आल्यानें तो अनुदात्तच राहिला आणि त्याच्याखालीं अनुदात्ताचें चिन्ह आलें.

१३ तेरावें अक्षर व उदात्त आहे म्हणून त्याला कसलेंही चिन्ह नाहीं.

१४ चौदावें अक्षर म् अनुदात्त आहे. उदात्त य अक्षरानंतर तें पूर्वोक्त स्य प्रमाणें स्वरित होणें जरूर होतें. परंतु पुढें त्वि हें उदात्त अक्षर आल्यानें स्वरित बनलें नाहीं व अनुदात्तच राहिलें त्यामुळें त्याच्या खालीं स्वरचिन्ह दिलें आहे.

१५ पंधरावें अक्षर त्वि उदात्त असल्यानें कसलेंही चिन्ह नाहीं.

१६ सोळावें अक्षर ज अनुदात्त आहे, परंतु तें उदात्ताच्या मागून आल्यानें स्वरित चिन्ह त्याच्या डोक्यावर आहे.

१७ सतरावें अक्षर हो उदात्त आहे म्हणून त्यास कोणतें ही चिन्ह नाहीं.

१८ अठरावें अक्षर ता अनुदात्त आहे, परंतु तें उदात्ताच्या मागून आल्यानें स्वरित बनलें, यासाठीं त्याच्या डोक्यावर चिन्ह आहे.

१९ एकोणिसावें अक्षर र अनुदात्त आहे परंतु तें पूर्वी सांगितल्या-प्रमाणें अनुदात्ततर झालें म्हणून त्याला स्वरचिन्ह नाहीं.

२० विसावें र अक्षर वरील प्रमाणेंच अनुदात्ततर आहे.

२१ एकविसावें त्न अनुदात्त आहे. पुढें धा उदात्त आल्यानें याच्याखालीं स्वरचिन्ह दिलें आहे.

२२ बाविसावें अक्षर धा उदात्त आहे म्हणून तें स्वरचिन्हरहित आहे.

२३ तेविसावें अक्षर त पूर्वोक्त कारणानें स्वरित असल्यानें त्याचें चिन्ह त्याच्या डोक्यावर उभें आहे.

२४ चोविसावें अक्षर म पूर्वोक्त नियमाप्रमाणें अनुदात्ततर आहे म्हणून कसलें ही स्वरचिन्ह त्यास नाहीं.

वरील विवेचनावरून स्वरित स्वर कोठें बनतो व अनुदात्ततर स्वर कोठें बनतो हें वाचकांना समजून येईल

समासामधील स्वर.

समासामध्ये स्वरांसंबंधी कांहीसा फेरफार होतो, त्यासंबंधी सामान्य नियम खालीं दिले आहेत.

(१) पदामध्यें एक स्वर सोडून बाकी सर्व स्वर अनुदात्त असतात. म्हणून समासांत एकत्र आलेल्या शब्दांचे मूळ स्वर कसेही असले तरी त्यांचा समास बनल्यावर त्यामध्यें एका शब्दाचाच उदात्त स्वर शिल्लक राहतो व बाकीचे सर्व स्वर अनुदात्त होतात.

(२) समासांत सामान्यतः असा नियम आहे कीं, इतर समासांत उत्तर पद आपला स्वर कायम राखतें व पूर्वपदाचे स्वर अनुदात्त होतात; तसेंच बहुव्रीहि समासांत देखील पूर्वपद आपला स्वर कायम ठेवतें व उत्तर पदांतील स्वर अनुदात्त बनतात.

(३) तत्पुरुष समासांत ही बहुतेक वरील प्रमाणेंच होतें.

(४) कृदन्तें अथवा उत्तरपदसमासांत ही पूर्वपदाचा उदात्त स्वर कायम राहतो आणि उत्तर पदाचा स्वर बदलतो.

पूर्वी दिलेल्या मंत्रांत "पुरो-हितं" आणि "रत्न-धा-तमं" हीं सामासिक पदें आहेत. वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें पुरः शब्दाचा उदात्त स्वर बदलला नाहीं; परंतु हितं पद मात्र अनुदात्त झालें. वस्तुतः "पुरः" आणि "हितं" हे दोनही शब्द अन्तोदात्त आहेत तथापि पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें पहिल्या पदाचा स्वर तसाच कायम राहिला व दुसऱ्या पदाचे सर्व स्वर अनुदात्त बनले. परंतु उदात्ताच्या नंतर अनुदात्त आल्यानें "हि" अक्षर स्वरित चिन्हवालें झालें.

"रत्न-धा-तमं" शब्दांत तीन भाग आहेत. यांतील रत्न शब्द आद्युदात्त आहे, परंतु पुढे धा धातु आल्यानें उपपदतत्पुरुष समास बनला व त्यामुळे रत्नधा शब्द अन्त्योदात्त बनला, आणि "तम" प्रत्यय तर मूळचाच अनुदात्त त्यामुळें "त" हा पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें स्वरित बनला व म

(३)

प्र तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।
नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सह्योः ॥
ऋग्वेद ६।१८।१२

पदच्छेद -प्र । तुवि-द्यु-म्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः । न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिमानम् । अस्ति । न । प्रतिष्ठि । पुरुमायस्य । सह्योः ॥

अन्वय- तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य घृष्वेः महिमा दिवः पृथिव्याः प्र ररप्शे । न अस्य शत्रुः । न प्रतिमानं अस्ति । पुरुमायस्य सह्योः प्रतिष्ठिः न ।

अर्थ- (तुवि-द्युम्नस्य) अत्यंत तेजस्वी (स्थविरस्य) स्थिर अथवा पुराण पुरुष आणि (घृष्वे) दुष्टांचा नाश करणारा अशा ईश्वराचा (महिमा) महिमा (दिव पृथिव्याः) द्युलोक व पृथ्वीलोक यांच्या (प्र ररप्शे) बाहेर ही पसरला आहे (न अस्य शत्रु) याला कोणी शत्रुही नाहीं व (न अस्य प्रतिमान) याच्या तोडीचा ही कोणी नाहीं या (पुरु मायस्य) अपार बुद्धिच्या व (सह्योः) सर्वांच्या ईश्वराला ही दुसरा कसलाही (प्रतिष्ठि न) आधार नाही अर्थात् तोच सर्वांचा आधार आहे

भावार्थ- ईश्वर अत्यंत तेजस्वी, दुष्टांचा नाश करणारा व मोठा पुराण पुरुष आहे, त्याचा महिमा सर्व जगभर पसरला आहे. त्याला कोणी शत्रु नाहीं व त्याच्या बरोबरीचेही या जगांत कोणी नाहीं या अनंतशक्ति ईश्वराला सोडून या जगात कोणालाही दुसरा कसलाही आधार नाहीं.

(४)

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव
सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ऋग्वेद १।१।९

आमच्या शत्रूंचे बल नष्ट होऊन आमचा सर्वदा विजय होवो

३

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सपन्तः ।
अवस्यवो धीमहि प्रशस्तिं सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥
ऋग्वेद २।११।१२

अन्वय व अर्थ- हे (इन्द्र) प्रभो ! आम्ही सर्व (विप्राः) ज्ञानी लोक (त्वे अभूम) तुझ्या ठिकाणी अर्थात् तुझे होऊन राहू (ऋतया सपन्तः) सरळ मार्गाने व्यवहार करणारे होऊन (धियं वनेम) बुद्धि आणि कर्म या दोहोंची सिद्धि मिळवू. आम्ही सर्व (अवस्यव) स्वतःचे रक्षणाचा यत्न करणारे लोक (प्रशस्तिं धीमहि) तुझे गुण मनात धारण करू व (सद्य) लागलीच (ते राय) तुझ्या धनाच्या (दावने) दानास आम्ही (स्याम) योग्य होऊ

भावार्थ- हे ईश्वरा ! आम्ही सर्व तुझे होऊन राहू, सरळ मार्गाने जाऊन कर्मांची सिद्धि प्राप्त करून घेऊ आम्ही सर्व स्वतःच्या रक्षणाचा पुरुषार्थ साधू व तुझ्या शुभ गुणांचे चिंतन करू असे करण्याने तू जे धनाचे दान करतोस त्याचे भागीदार आम्ही सर्व बनू

४

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ॥
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥
ऋग्वेद २।१२।१

अन्वय व अर्थ- (य. प्रथम. देवः) जो आदि ईश्वर (जात. एव) प्रकट होताच (मनस्वान्) मनन शक्तीने श्रेष्ठ बनून आपल्या (क्रतुना) कर्माने (देवान् पर्यभूषत्) देवांना शोभा देता झाला, (यस्य शुष्मात्) ज्याच्या सामर्थ्याने (रोदसी) द्युलोक व पृथ्वीलोक (अभ्यसेता) याना धरकाप सुटतो (स) तोच देव, हे (जनासः) लोक हो ! (नृम्णस्य मह्ना) मानसिक शक्तीच्या सामर्थ्याने युक्त (इन्द्र.) असा प्रभु आहे

भावार्थ— आदिदेव परमेश्वर प्रथमपासून मानसिक शक्तींनी संपन्न असून आपल्या प्रशंसनीय कर्मांनीं सर्व देवांना अलंकृत करतो, याचे सामर्थ्य इतकें आहे कीं, त्याच्या भयानें द्युलोक व पृथ्वीलोकही कंप पावतात हे लोकहो! तोच सर्व जगाचा एकमात्र प्रभु आहे व सर्वांहून अधिक समर्थ आहे

(५)

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युद्ध्यमाना अवसे हवन्ते ॥
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥
ऋग्वेद २।१२।९

अन्वय व अर्थ— हे (जनास.) लोक हो! (यस्मात् ऋते) ज्याच्या शिवाय (जनास न विजयन्ते) लोक विजय मिळवू शकत नाहीत, (युध्यमाना) लढत असता (अवसे) रक्षणार्थ (य हवन्ते) ज्याची प्रार्थना करतात व (य) जो (विश्वस्य प्रतिमानं बभूव) सर्व जगाला आदर्श होऊन राहिला आहे तसेंच (अ-च्युत-च्युत्) ज्याच्या जवळ अचेतनाना चैतन्य देण्याचें सामर्थ्य आहे, तोच इन्द्र होय

भावार्थ— परमेश्वराची कृपा नसेल तर लोकांना विजय कधींही प्राप्त व्हावयाचा नाहीं, म्हणून युद्धाच्या वेळीं सर्व लोक त्याची प्रार्थना मनोभावानें करितात तो परमेश्वर विश्व बनविण्याच्या बाबतींत आदर्श झाला आहे, तसेंच तो इतका समर्थ आहे कीं मोठमोठ्या सामर्थ्यसंपन्नांनाहीं तो हलवून सोडतो, परंतु त्याला हलविण्यास मात्र कोणी समर्थ नाहीं

(६)

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।
वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ॥

आमच्या शत्रूंचे बल नष्ट होऊन आमचा सर्वदा विजय होवो.

३

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सपन्तः।
अवस्यवो धीमहि प्रशस्तिं सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥
ऋग्वेद २।११।१२

अन्वय व अर्थ- हे (इन्द्र) प्रभो ! आम्ही सर्व (विप्राः) ज्ञानी लोक (त्वे अभूम) तुझ्या ठिकाणी अर्थात् तुझे होऊन राहू. (ऋतया सपन्तः) सरळ मार्गाने व्यवहार करणारे होऊन (धियं वनेम) बुद्धि आणि कर्म या दोहोंची सिद्धि मिळवू. आम्ही सर्व (अवस्यव) स्वतःचे रक्षणाचा यत्न करणारे लोक (प्रशस्ति धीमहि) तुझे गुण मनांत धारण करू व (सद्यः) लवकरच (ते रायः) तुझ्या धनाच्या (दावने) दानास आम्ही (स्याम) योग्य होऊ.

भावार्थ- हे ईश्वरा ! आम्ही सर्व तुझे होऊन राहू. सरळ मार्गाने जाऊन कर्मांची सिद्धि प्राप्त करून घेऊ. आम्ही सब स्वतःच्या रक्षणाचा पुरुषार्थ साधू व तुझ्या शुभ गुणांचे चिंतन करू. असे करण्याने तू जे धनाचे दान करशील त्याचे अधिकारी आम्ही सर्व बनू.

४

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ॥
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्र ॥
ऋग्वेद २।१२।१

अन्वय व अर्थ- (यः प्रथमः देवः) जो आदि ईश्वर (जात एव) प्रकट होताच (मनस्वान्) मनन शक्तीने श्रेष्ठ बनून आपल्या (क्रतुना) कर्माने (देवान् पर्यभूषत्) देवाना शोभा देता झाला, (यस्य शुष्मात्) ज्याच्या सामर्थ्याने (रोदसी) द्युलोक व पृथ्वीलोक (अभ्यसेतां) याना थरकांप सुटतो (स) तोच देव, हे (जनासः) लोक हो ! (नृम्णस्य मह्ना) मानसिक शक्तीच्या सामर्थ्याने युक्त (इन्द्रः) असा प्रभु आहे

भावार्थ— आदिदेव परमेश्वर प्रथमपासून मानसिक शक्तींनी सपन्न असून आपल्या प्रशंसनीय कर्मांनी सर्व देवांना अलंकृत करतो. याचें सामर्थ्य इतकें आहे कीं, त्याच्या भयानें द्युलोक व पृथ्वीलोकही कंप पावतात हे लोकहो ! तोच सर्व जगाचा एक मात्र प्रभु आहे व सर्वांहून अधिक समर्थ आहे.

(५)

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥

ऋग्वेद २।१२।९.

अन्वय व अर्थ— हे (जनास.) लोक हो ! (यस्मात् ऋते) ज्याच्या शिवाय (जनास न विजयन्ते) लोक विजय मिळवू शकत नाहींत, (युध्यमाना) लढत असतां (अवसे) रक्षणार्थ (य हवन्ते) ज्याची प्रार्थना करतात व (य) जो (विश्वस्य प्रतिमानं बभूव) सर्व जगाला आदर्श होऊन राहिला आहे तसेंच (अ-च्युत-च्युत्) ज्याच्या जवळ अचेतनाला चैतन्य देण्याचें सामर्थ्य आहे, तोच इन्द्र होय

भावार्थ— परमेश्वराची कृपा नसेल तर लोकांना विजय कधींही प्राप्त व्हावयाचा नाहीं, म्हणून युद्धाच्या वेळीं सर्व लोक त्याची प्रार्थना मनोभावानें करितात तो परमेश्वर विश्व बनविण्याच्या बाबतींत आदर्श झाला आहे, तसेंच तो इतका समर्थ आहे कीं मोठमोठ्या सामर्थ्यसंपन्नांनाही तो हलवून सोडतो; परंतु त्याला हलविण्यास मात्र कोणी समर्थ नाहीं

(६)

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।
वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ॥

ऋग्वेद ६।८।६

अन्वयासह अर्थ- हे (वैश्वानर अग्ने) विश्वाचा नायक व प्रकाश देणाऱ्या देवा ! (अस्माक मघवत्सु) आमच्यांतील धनिकांमध्यें (सुवीर्यं) उत्तम पराक्रमानें युक्त (अ-नामि) कधींही नमणें न

ते विंशतिपदे यत्ताः संग्रहारं प्रचक्रिरे ।
आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधाविव ॥ १२ ॥
शूराणां युद्ध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ।
संग्रामस्तुमुलो राजन्प्रावर्तत सुदारुणः ॥ १३ ।
प्रवर्तमाने संग्रामे तस्मिन्नतिभयङ्करे ।
द्रोणस्य मिषतो व्यूहं भित्त्वा प्राविशदार्जुनिः ॥ १५ ॥
तं प्रविष्टं विनिघ्नन्तं शत्रुसंघान्महाबलम् ।
हस्त्यश्वरथपत्त्यौघाः परिवव्रुरुदायुधाः ॥ १६ ॥
नानावादित्रनिनदैः क्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः ।
हुंकारैः सिंहनादैश्च तिष्ठ तिष्ठेति निःस्वनैः ॥ १७ ॥
घोरैर्हलहलाशब्दैर्माऽगास्तिष्ठेहि मामिति ।
असावहममित्रेति प्रवदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥
बृंहितैः सिञ्जितैर्हासैः करनेमिस्वनैरपि ।
सन्नादयन्तो वसुधामभिदुद्रुवुरार्जुनिम् ॥ १९ ॥
तेषामापततां वीरः शीघ्रयोधी महाबलः ।
क्षिप्रास्त्रो न्यवधीद्राजन्मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः ॥ २० ॥
ते हन्यमाना विवशा नानालिङ्गैः शितैः शरैः ।
अभिपेतुः सुबहुशः शलभा इव पावकम् ॥ २१ ॥

ततः सूतो हेमभाण्डपरिच्छदान् सुवर्णालंकारयुक्तान् त्रिहायनान् त्रिवर्षीयान् हयान् अश्वान् आशु संनोदयामास । सुमित्रेण सारथिना द्रोणानीकाय प्रेषितास्ते वाजिनः अश्वाः ॥ १० ॥ हे राजन् महाविक्रमपराक्रमम् द्रोणं अभ्यद्रवन्, तथा यान्तं तं अभिमन्युं उद्वीक्ष्य दृष्ट्वा, सर्वे द्रोणपुरोगमा ते अभ्यवर्तन्त, पाण्डवाश्च अन्वयुः ॥ ११ ॥ ते विंशतिपदे यत्ताः संयताः संग्रहारं प्रच-

क्रिरे। उदधौ समुद्रे गाङ्गः आवर्त इव मुहूर्तं आसीत् ॥ १२
शूराणां युध्यमानानां इतरेतरं निघ्नतां, हे राजन् !
तुमुलः संग्रामः प्रावर्तत ॥१३॥ तस्मिन्नतिभयंकरे संग्रामे
द्रोणस्य मिषतः पश्यतः एव आर्जुनिः अभिमन्युः व्यूहं
अभ्यन्तरं प्राविशत् ॥१४॥ तं महाबलं व्यूहमध्ये प्रविष्टं
विनिघ्नन्तं उदायुधाः उद्यतायुधाः हस्त्यश्वरथपत्त्योघाः
परितः वव्रुः ॥१६॥ नानावादित्रनिःस्वनैः क्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः
हुंकारैः सिंहनादैः च "तिष्ठ तिष्ठ" इति निःस्वनैः ॥ १७ ॥
हलाहलाशब्दैः "मा गाः, तिष्ठ, मां एहि, अमित्र ! असौ अहं"
इति मुहुः मुहुः वारंवारं प्रवदन्तः ॥ १८ ॥ बृंहितैः शिञ्जितैः
करनेमिस्वनैरपि वसुधां संनादयन्तः आर्जुनिं अभिदुद्रुवुः ॥ १९
लघ्वस्त्री महाबलः वीरः क्षिप्रास्त्रः अभिमन्युः । हे राजन् !
युद्धमर्मज्ञः अभिमन्युः मर्मभेदिभिः नानालिङ्गैः शरैः आपततां
न्यवधीत् ॥ २० ॥ नानालिङ्गैः शितैः शरैः विवशाः हन्यमानाः ते
वीराः पावकं शलभा इव सुबहुशः अभिपेतुः ॥ २१ ॥

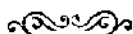
अंक २१

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिकण्याचा सोपा उपाय.)

भाग २१ वा.

लेखक व प्रकाशक

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

स्वाध्याय-मंडल, औंध, (जि० सातारा.)

द्वितीय आवृत्ति.

शके १८५२, सन १९३०.

मूल्य ५ आणे.

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

भाग २१ वा.

आयं गौः पृश्निरक्रमीत् । ऋ० १०।१८८।१

"(आय) ही (गौ) भूमि (पृश्नि) अंतरिक्षात (अक्रमीत्) फिरत किंवा जात असते या मंत्रात गौ शब्द पृथ्वीवाचक आहे व पृथ्वीची गति येथें सूचित केली आहे. तसेंच—

मया गावो गोपतिना सचध्वमयं वो गोष्ठ
इह पोषयिष्णु. ॥ ऋ० ३ । १४ । ६

"हे (गाव.) गायींनो ! (मया गोपतिना) मी जो गोपाल त्याच्या-सह (सचध्व) मिळून रहा, (इह अय) येथें हा (पोषयिष्णु) पालन करणारा (व गोष्ठ) तुमचा गोठा आहे येथें गौ शब्द (अर्थात् गाय) गाय या अर्थी आहे. परतु आलंकारिक दृष्ट्या घेतल्यास त्याच पदाचा अर्थ इन्द्रिय अस- होण्याचाही संभव आहे

या प्रकारचीं दुसरीं पुष्कळ उदाहरणें वेदांमध्यें सांपडतात वेदांमध्यें कित्येक वेळीं "अशाकरिता पूर्णाचा प्रयोग केला जातो." अर्थात् "गो" शब्दाचा उपयोग गायीपासून होणाऱ्या किंवा मिळणाऱ्या कोणत्याही वस्तूकरिता केला जातो हा विषय बराच गहन आहे, तथापि संक्षेपानें थोडीं उदाहरणें येथ देत आहों—

"गो" शब्द गायीच्या दुधाबद्दल खालील मंत्रात उपयोजिला आहे

गोभिः श्रीणीत मत्सरं ॥ ऋ० ९ । ४६ । ४

"(गोभि) गायीच्या दुधाबरोबर (श्रीणीत) शिजवा (मत्सर) सोमरसाला" अर्थात् गायीचें दूध घेऊन त्यात सोमरस घालून दोन्ही बरोबरच शिजवा

य मंत्रात "मत्सर" शब्द सोमरसाचा वाचक आहे मत्सर शब्दाचा दुसरा अर्थ लोभ असा आहे पण तो येथें इष्ट नाहीं मत्सर शब्द "मद्" (हर्ष पावग) या धातूपासून झाला आहे

वरीलप्रमाणेंच "गो" शब्द गायीचें दूध, दही, लोणी, तूप, चामडें, चामड्याच्या वाद्या इत्यादींबद्दल वापरतां येतो; कारण हे सर्व पदार्थ गायीपासून बनतात. याचें उदाहरण—

अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि। ऋ० १०।९४।९

"(अंशुं) सोमरस (दुहन्तः) काढणारे (गवि) गायीच्या कातड्यावर (अध्यासते) बसतात." येथें 'गो' शब्दाचा अर्थ गायीचें कातडें अथवा नुसतें कातडें असा आहे. तसेंच खालील उदाहरण पहा—

गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्व। ऋ० ६।४७।२६

"(गोभिः) गायीच्या कातड्याच्या दोऱ्यांनीं (सन्नद्धः) बांधला गेलेला तूं रथ आहेस; यास्तव (वीळयस्व) तूं बळकट बन." येथें "गो" शब्दाचा अर्थ गायीच्या चामड्यापासून बनविलेली दोरी असा आहे.

याप्रमाणें 'गो' शब्दाचे अनेक अर्थ वेदांमध्यें आहेत. गायीपासून जितके पदार्थ बनतात अथवा मिळतात, त्या सर्वांना गो हा एकच शब्द आहे. धनुष्याची दोरी कातड्याच्या तांतीपासून बनते म्हणून तिलाही गो असेंच नांव आहे. याप्रकारें अनुसंधानपूर्वक अर्थ ठरविणें व समजून घेणें योग्य आहे.

दोन धातूंपासून बनलेले शब्द.

कांहीं शब्द एकाच धातूपासून बनतात, तर कांहीं शब्द दोन अथवा अधिक धातूंपासून सिद्ध होतात. उदाहरणार्थ— 'हिरण्य' शब्द घ्या. या शब्दाचे दोन भाग आहेत. "हिर्+रण्य" या दोन पदांत 'रण्य' पद रमणीय पदाचें संक्षिप्त रूप आहे. 'रमणीय, रणीय, रम्य, रण्य' अशा प्रकारें हें संक्षिप्त रूप झाल्याचें दिसून येतें, म्हणून 'रम्' धातूपासून हा शब्द बनला आहे असें समजावें.

"हि" अथवा "हिर्" पद "हृ" धातूपासून झालें आहे. हृदय शब्द 'हिर्दय' असा कांहीं अशिक्षित लोक उच्चारतात; त्यांतील 'दय' भाग सोडल्यास

होऊन हिर् असें रूप राहिलें तेंच येथें ध्यावयाचें आहे. 'हिर्+रण्य' हा शब्द अशा प्रकारें बनला आहे. हृदयाला जें रमणीय वाटतें तें 'हिरण्य' होय. हा याचा धात्वर्थ होय. हें हिरण्य नाव धनाला दिलेलें आहे. धन, दौलत, संपत्ति इत्यादि गोष्टी प्रत्येक मनुष्याच्या मनाला आनंद देणाऱ्या असतात म्हणून धनाला 'हिरण्य' असें नाव आहे, हें यावरून समजेल.

"हृ" धातूचा अर्थ 'हरण करणें' असाही आहे. एका स्थानाहून हरण करून जें दुसऱ्या स्थळाला घेऊन जातां येतें तें हिरण्य होय. धन हें नेहमीं एकाजवळून दुसऱ्याकडे जात असतें म्हणून त्यास हिरण्य म्हणतात, जसें—

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये ॥ ऋ० १।२२।५

"(हिरण्यपाणिं) सुवर्णासारख्या कांतिमान् हातानीं अर्थात् किरणानीं युक्त (सवितारं) सूर्याला रक्षण त्या (ऊतये) रक्षणार्थ (उपह्वये) मी प्रार्थितों." येथें हिरण्य शब्द धनरूपी सुवर्णासारख्या चमकदार अशा अर्थानें योजलेला आहे. याप्रकारें वाचकानीं शब्दांच्या व्युत्पत्तीचें ज्ञान करून घ्यावें.

पाठ २ रा.

या पाठांत खालील मंत्राचें अध्ययन करा—

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा ।
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥

वा० यजु० ३६।९

"(मित्र) सर्वांचा मित्र ईश्वर (नः शं) आम्हां सर्वांना कल्याणप्रद होवो (वरुण) सर्वांहून श्रेष्ठ ईश्वर (शं) कल्याणकारी होवो. (अर्यमा) न्यायी ईश्वर (नः शं) आम्हां सर्वांचें कल्याण करो (इन्द्र) परम

ऐश्वर्यसंपन्न प्रभु (नः शं) आम्हां सर्वांना कल्याणप्रद होवो. (बृहस्पति.) मोठ्या वाणीचा ईश्वर (शं) आमचा कल्याणकर्ता होवो, तसेंच (उरुक्रमः र्विष्णुः) महापराक्रमी व्यापक ईश्वर (नः शं) आम्हांस कल्याणप्रद होवो."

शं नो वातः पवतां शं नस्तपतु सूर्यः
शं नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ वा० यजु० ३६।१०

"(वातः) वायु (नः शं) आम्हां सर्वांना कल्याणकारी होऊन (पवतां) वहात राहो. (सूर्यः) सूर्य (नः) आम्हां सर्वांना (शं तपतु) कल्याणकारी होऊन तापत राहो. (कनिक्रदद्) गर्जना करणारा (पर्जन्यः देव.) मेघराज देव (नः) आम्हां सर्वांसाठीं (शं वर्षतु) कल्याणप्रद अशा वृष्टीचा वर्षाव करो."

अहानि शं भवन्तु नः शँ रात्रीः प्रति धीयताम्।
शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।
शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ शमिन्द्रासोमा सुविताय शंयोः ॥
वा० यजु० ३६। ११

(नः) आम्हां सर्वांना (अहानि शं भवन्तु) दिवस कल्याणकारक होवोत, (रात्रीः शं प्रतिधीयतां) रात्रीचा समय आम्हां सर्वांचें कल्याण धारण करो. (अवोभिः) सर्व प्रकारच्या रक्षणांनीं युक्त (इन्द्राग्नी) ऐश्वर्यवान् व तेजस्वी (नः शं भवतां) आम्हां सर्वांना कल्याणकारक होवोत. (रातहव्यौ) अन्न देणारे (इन्द्रावरुणौ) ऐश्वर्यवान् व श्रेष्ठ (नः शं) आम्हां सर्वांना कल्याणप्रद होवोत. (इन्द्रापूषणौ) ऐश्वर्यवान् व पोषणकर्ते (वाजसातौ) अन्नदानप्रसंगीं (नः शं) आम्हांस कल्याणकर्ते होवोत. (इन्द्रासोमौ) ऐश्वर्यवान् व विद्वान् (सुविताय) उत्तम गतीसाठीं व (शं योः) शांतिसौख्य आणि दुःखप्रतिकार यांसाठीं सहायक बनोत. अर्थात् प्रत्येक काळ व प्रत्येक शक्ति आम्हां सर्वांसाठीं लाभदायक बनोत.

अभी षु णः सखीनामविता जरितॄणाम्।
शतं भवास्यूतिभिः॥ ऋ० ४।३१।३

"हे ईश्वरा! तूं (नः) आम्हां सर्वांना (सखीनां) सर्व मित्रांना व (जरितॄणां) सर्व उपासकांना (शतं ऊतिभि.) शेंकडों प्रकारच्या रक्षणांनीं (अभि सु अविता) सर्व प्रकारें उत्तम रक्षक (भवसि) होतोस."

आम्हां सर्वांचें, मित्रांचें व उपासकांचे तूं शेंकडों प्रकारांनीं अत्यंत उत्तम रक्षण करतोस. हे प्रभो! तुझ्यासारखा दुसरा कोणीही रक्षक नाहीं. तुझे रक्षणाचे मार्ग व साधनें हीं असंख्य आहेत.

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः॥
वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः॥ ऋ०५।२४।१

"हे (अग्ने) तेजस्वी ईश्वरा! (न. त्वं अन्तम.) आम्हांसाठीं तूं समीप राहतोस म्हणून तूं आमचा (त्राता) रक्षक, (शिवः) कल्याणकर्ता व (वरूथ्यः) श्रेष्ठ आहेस. (अग्नि) तेजस्वी (वसुः) सर्वांचा निवासक, (वसुश्रवाः) निवास करण्यास योग्य अशीं अन्नादि देणारा, (अच्छा-नक्षि) आम्हांस उत्तम प्रकारें प्राप्त हो व आम्हांला (द्युमत्तमं) उत्तम तेजस्वी (रयिं दाः) धन दे."

परमेश्वर आम्हां सर्वांना अत्यन्त समीप आहे. त्याच्याहून अधिक जवळ दुसरें कोणी नाहीं. तोच सर्वांचा रक्षक, कल्याण करणारा व सर्वांचें श्रेष्ठ प्राप्तव्य आहे. तो सर्वांचें उत्तम प्रकारें रक्षण करतो व सर्वांचें पोषण करतो. तो आम्हां सर्वांना प्राप्त होवो व आम्हांला उत्तम धन देवो.

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानाम्॥
त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम्॥
ऋ० ६।१।५

"हे ईश्वरा! (क्षितयः) पृथ्वीवर राहणारे लोक (त्वां वर्धन्ति) तुला वाढवितात; तुझ्या महिम्याचा प्रसार करतात. (जनानां) मनुष्यांचें

(उभयासः रायः) दोन्ही प्रकारचे धन तुझा महिमा प्रकाशित करतें. तूंच (त्राता) सर्वांचा तारक आहेस व (तरणे चेत्यः) दुःखांतून तारून नेण्यास (भूः) योग्य आहेस. तसेच तूंच (मनुष्याणां) मनुष्यांची माता, पिता इत्यादि (सदं इत्) सर्वदा तूंच आहेस. ''

हे ईश्वरा ! सर्व ज्ञानी लोक तुझा महिमा वाढवीत असतात सर्वांना तूंच स्थूल अथवा सूक्ष्म धन देतोस दुःखांतून पार होण्यास सर्वांनीं तुझें ज्ञान प्राप्त करून घेणें जरूर आहे; कारण तूच सर्वांचा आई, बाप, भाऊ इत्यादि आहेस.

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् ।
समुद्रं न सिंधव उक्थशुष्मा उरुव्यचसं गिर आ विशन्ति ॥
ऋ० ६ । ३६ । ३

'' (तं इन्द्रं) त्या प्रभूच्या जवळ (ऊतयः सध्रीचीः) रक्षक शक्ति राहतात; तसेच (वृष्ण्यानि पौंस्यानि) उत्साहवर्धक शक्ति (नियुतः) एकमेकांशीं नियुक्त होऊन (सश्चुः) सेवा करीत असतात. (सिंधवः समुद्रं न) ज्याप्रमाणें नद्या समुद्राला मिळतात, त्याप्रमाणें (उक्थशुष्मा गिरः) बलयुक्त अशी स्तुति करणारी वाणी (उरुव्यचसं) सर्वव्यापक ईश्वराच्या जवळ (आ विशन्ति) पोंचते. ''

परमात्म्याच्या जवळ सर्व प्रकारचें संरक्षक सामर्थ्य व अनंत सामर्थ्यही आहे. प्रत्येक मनुष्य आपल्या वाणीनें त्याची प्रार्थना करीत असतो व प्रत्येकानें त्याची प्रार्थना करणें आवश्यकच आहे. कोणत्याही भावेच्या द्वारें व कोठेंही राहून केलेली प्रार्थना त्या परमेश्वराजवळ जाऊन पोंचते.

सूचना.

या पाठांत आलेली देवतांची अनेक नांवें एका परमेश्वराचींच आहेत त्या देवतांच्या नांवांचा बोध करून घेणें म्हणजे एकमेवाद्वितीय अशा परमेश्वराचाच बोध करून घेणें होय; कारण '' एकाच सद्वस्तूचें वर्णन ज्ञानी लोक अनेक तऱ्हेनें करतात, '' हें वेदांच्या मंत्रद्वारें स्पष्ट केलें आहे.

येथ आलंकारिक रीतिन घेरणाऱ्या शत्रूचा वध करून त्याच्या रक्ताची नदी वाहविल्याचेंही वर्णन आहे, परंतु तो अर्थ गुप्त आहे

(४)

"रात्री" शब्द "रा" (दान करणें) धातूपासून झाला आहे रात्र ही सुखाचें अथवा विश्रांतीचें दान करते, सर्व प्राणिमात्र रात्रीच्या वेळीं विश्रांति घेतात "रम्' धातूपासूनही हा शब्द होतो "रमयति भूतानि" जी प्राणिमात्रास रममाण करते ती रात्र होय उदाहरण—

ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं
ह्वयामि देवं सवितारमूतये ॥ ऋ० १।३५।१

"(जगत) जगम जगाच्या (निवेशनीं) निवेशक (रात्री) रात्रीची मी (ह्वयामि) स्तुति करतों व (ऊतये) रक्षणार्थ (देव सवितार) सूर्यदेवाची (ह्वयामि) स्तुति करतों " येथें रात्री शब्दाचा प्रयोग आहे तो जगाला विश्रांति देणारी असा अर्थात आहे 'जगत्' (गच्छति इति जगत्) शब्दाचा येथें अभिप्रेत अर्थ हालचाल करणारे प्राणी असा आहे.

(५)

"अश्व" शब्दाचा अर्थ घोडा ' अश् " धातूचा अर्थ भक्षण करणें, खाणें, व्यापणें असा आहे तो मार्ग खातो (अध्वान अश्नुते) किंवा मार्ग व्यापून टाकतो म्हणून त्याला अश्व म्हणतात. अथवा (अशनः) फार खाणारा आहे, पुष्कळ खाऊन तें पचविणारा असा घोडा हा पशु आहे

मानुषा पर्यश्वं नयन्ति ॥ ऋ० १।१६२।४

"(मानुषा) माणसें (अश्व) घोड्याला (परि नयन्ति) चोंहोकडे नेतात अर्थात् फिरवतात " येथें घोड्यावर बसून चोंहोकडे फिरविण्याचें वर्णन आहे.

(६)

" मनुष्य " " मनन करून राहतो " अर्थात् " मनन करून आपलीं कर्मे करतो तो मनुष्य होय. मन् धातूपासून हा शब्द बनला आहे. मानवप्राण्याप्रमाणें अन्य प्राणी मननशील नाहींत. " मनु " पासून झालेले ते मनुष्य असा अर्थानेंही हा शब्द उपयोगांत आणतात.

(७)

" संग्राम " शब्द युद्धवाचक आहे. (सं) एकत्र होऊन (ग्राम) मिळणें या अर्थाचा हा शब्द आहे अथवा (संगतौ ग्रामौ) दोन गांवचे लोक एकमेकांविरुद्ध भिडतात, त्यांच्यांत लढा पडतो, त्यालाही संग्रामच नांव आहे. संग्राम शब्द युद्धवाचक असला तरी त्याच्या व्युत्पत्तीवरून दोन (सं+ग्राम) गांवांतील लोकांचा आपसांतील झगडा किंवा मिलाफ असा अर्थ त्यांत स्पष्ट आहे.

(८)

" वज्र " शब्द शस्त्र, तलवार, खड्ग, इत्यादि अर्थांनीं येतो. वर्ज् धातूपासून हा शब्द बनतो. (वर्जयति इति वज्रः) जो शत्रूंचें वर्जन करतो, जो शत्रूंना दूर पिटाळून लावतो, तो वज्र नांवास पात्र होय. हातांत शस्त्र असल्यास शत्रू आपल्यापासून दूर ठेवतां येतो.

(९)

" आत्मा " शब्द " अत् " (सतत गमन करणें) धातूपासून बनला आहे. आत्म्याच्या ठिकाणीं सतत गति आहे, हालचाल करण्याची शक्ति याच्यांत आहे, जड शरीरांना हा हलवितो, शरीरांना चालविण्याची शक्ति याच्यांत आहे, म्हणून त्याला आत्मा म्हणतात. आत्म्याचा अर्थ 'संचालक' असाही आहे.

(१०)

वेदांमध्यें शब्द बनवितांना धातूंच्या अक्षरांची उलटापालटही होते. जसें-हिस् (हिंसा करणें)यापासून "सिंह"शब्द बनतो व त्याचा अर्थ हिंसक

परमेश्वराचा जो आत्मिक व अलौकिक आनंद आहे, तो स्तोत्र सर्व लोकांना हितकर आहे तो सर्वांना यथायोग्य प्रमाणात धन वाटून देतो व सूर्यादि देवतांच्या ठिकाणी उत्कृष्ट बलाची स्थापना करतो

कविमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।
देवममीवचातनम् ॥ ऋ० १ । १२ । ७

"(अध्वरे) यज्ञात सत्कर्म करण्याच्या वेळीं (अमीव-चातन) रोग दूर करणाऱ्या, (सत्य-धर्माण) सत्य नियमाचें पालन करणाऱ्या (कविं) कवीची (अग्नि देव) तेजस्वी परमात्मदेवाची (स्तुहि) प्रशंसा कर "

परमात्मा देव आरोग्यदाता, सत्य नियमाचें पालन करणारा, कवि म्हणजे शब्दाचा प्रवर्तक व अत्यंत तेजस्वी आहे, म्हणून तो स्तुति करण्यास योग्य आहे त्याची स्तुति करण्यानें उपासकाच्या अंगी तेजस्विता वाढते

समानं नीळं वृषणो वसानाः सञ्जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।
ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥
ऋ० १० । ५ । २

"(वृषण) बलवान्, (महिषा) मोठी इच्छा धारण करणारे, (अर्वतीभि वसाना) पालक शक्तींसह राहणारे सज्जन, (समान नीळ) समान एक आश्रयस्थानाला (सञ्जग्मिरे) एकत्र होऊन पोंचतात (कवय) ज्ञानी लोक (ऋतस्य पद) सत्याच्या स्थानाचें (नि पान्ति) संरक्षण करतात व (गुहा) बुद्धीच्या ठिकाणी (पराणि नामानि) श्रेष्ठ नावें (दधिरे) धारण करतात "

श्रेष्ठ मनुष्य आपल्या प्रबल इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्या एकाच ईश्वराच्या आश्रयस्थानाला प्राप्त करून घेतात ज्ञानी लोक नेहमीं सत्य ग्रहण करतात व असत्याचा त्याग करतात म्हणून प्रत्येकानं आपल्या बुद्धींत श्रेष्ठ विचार धारण करून आपणास श्रेष्ठ बनवावें

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।
अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥
ऋ० १० । ५ । ४

(ऋतस्य) सत्याचे (प्र-दिवः वर्तनयः) अत्यन्त तेजस्वी सनातन मार्ग (इषः वाजाय) मनाची इच्छा व अन्न यांसाठीं (सचन्ते) सहाय करतात. जे (रोदसी) द्युलोक व पृथ्वी (सुजातं) उत्तम प्रसिद्ध (अधि-वासं) सर्व व्यापक ईश्वराला (वावसाने) राहावयास जागा देणारे आहेत. ते (घृतैः) तुपाच्या द्वारें व (मधूनां अन्नैः) मधुर अन्नाच्या योगानें (वावृधाते) सर्वांना पुष्ट करतात.

सनातन सत्य धर्ममार्गाचें पालन करण्यानें सर्व लोकांचें मनोगत पूर्ण होतें; व त्या योगानें सर्व लोक बलवान ही होऊं शकतात. कारण पूजनीय ईश्वर सर्वव्यापक आहे व तो सर्वांना तूप अन्न इत्यादींनीं पुष्ट करतो; म्हणून त्याच्या उपासनेनें सर्वांना बल प्राप्त होतें.

असच्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे ।
अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्व आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥
ऋ १० । ५ । ७

(दक्षस्य जन्मन्) बलाच्या उत्पत्तीच्या प्रसंगीं, (अ-दितेः) अविनाशी मूळ प्रकृतीच्या (उपस्थे) जवळच्या स्थानावर (परमे व्योमन्) अत्यंत विस्तृत आकाशांत (सत् च) तीन्ही कालांत असणारें एक अधिकारी आत्मतत्त्व व (अ-सत् च) त्या आत्म्याहून भिन्न पदार्थ असे दोन पदार्थ होते. याच्या (पूर्वे आयुनि) पूर्व अवस्थेमध्यें (ह नः) निश्चयपूर्वक आम्हां सर्वांच्या ठिकाणीं (ऋतस्य प्रथमजाः) सत्य धर्माचा पहिला प्रव-र्तक (अग्निः) तेजस्वी ईश्वर प्रकाशित झाला व त्याच्या बरोबरच (वृषभः) बलवान आत्मा व (धेनुः) कामधेनु अर्थात् बुद्धि ही होती.

प्रकृति व ईश्वर अनादिकालापासून आहेत. ईश्वर प्रकृतीच्या ठिकाणीं बलाचा संचार करतो तोच सत्यधर्माचा पहिला प्रवर्तक आहे. बल व पोषण.

शक्ति, बलवान आत्मा व सुबुद्धि, हीं सर्व परमेश्वरावरीवर रहात असतात-अर्थात् परमेश्वरापासून सर्वांना बल प्राप्त होतें; व परमात्म्यापासून उत्तम बल प्राप्त होऊन हीं सर्वजण योग्य रीतीनें आपलें कार्य करण्यांत साफल्य मानतात व उत्तम फल प्राप्त करून घेतात.

यमोदनं प्रथमजा ऋतस्य प्रजापतिस्तपसा ब्रह्मणेऽपचत् ।
यो लोकानां विधृतिर्नाभिरेषात्तेनौदनेनाति तराणि मृत्युम् ॥
अथर्व ४।३५।१

(ऋतस्य प्रथमजाः) सत्याचा पहिला प्रवर्तक जो (प्रजापतिः) प्रजापति परमेश्वर त्यानें (तपसा) आपल्या तेजाच्या योगानें (यं ओदनं) सृष्टिरूपी तांदूळ (ब्रह्मणे अपचत्) ज्ञानासाठीं अथवा ब्रह्मासाठीं शिजविलें, व (यः) जो (लोकानां विधृतिः) लोकांना विशेष धारण करणारा व जो सर्वांच्या (नाभिः) मध्यभागीं विराजमान आहे त्यानें (तेन ओदनेन) शिजविलेल्या त्या सृष्टिरूपी तांदुळाच्या योगानें आम्ही (मृत्युं अतितराणि) मृत्यूच्या पार होतों.

परमेश्वरानें या विश्वाच्या भांड्यांत सृष्टिरूपी अन्न शिजविलें आहे. तें बनविण्यास त्यानें आपलीच उष्णता (तेज) उपयोगांत आणली व त्या तेजानें किंवा उष्णतेनें हें अन्न तयार केलें. तो ईश्वर सर्वांचा आधारभूत आहे व सर्व सृष्टीच्या मध्यें असतो. त्यानें तयार केलेलें हें अन्न सेवन करून व त्यापासून बल संपादून आम्ही मृत्यूच्या पार जाऊं.

सूचना— पाचकांनीं याप्रमाणें मंत्राचे अर्थ करावेत. व ते मनन करून समजून घ्यावे.

पाठ ५ वा

शब्दानुकरणानें कांहीं शब्द बनतात. कावळा " कॉं कॉं " शब्द करतो म्हणून त्याला संस्कृतांत काक असें नांव आहे. त्याचप्रमाणें टिट्टिभ पक्षी (टिटवी) ' टिट् टिट् ' शब्द करीत असल्यानें त्या शब्दावरून त्याला टिट्टिभ असें नांव पडलें आहे.

औपमन्यव नामक व्याकरणाचार्याचें असें मत आहे कीं हे शब्द केवळ शब्दानुकरणानें बनले नसून यांनाही यौगिक अर्थ आहेत. पण इतर कांहीं व्याकरणाचार्य असे शब्द केवळ शब्दानुकरणानेंच बनले आहेत असें मानतात. यासंबंधीं प्रायः सर्वसंमत असे निरुक्तीचे (व्युत्पत्ति) नियम खालीं दिले आहेत.

(१) ज्या पदांत स्वर, धातु, प्रत्यय इत्यादि स्पष्टपणें दिसत असतात, त्यांची निरुक्ति व्याकरणांत सांगितलेल्या नियमांप्रमाणेंच करणें योग्य आहे. जसें-दिव् धातु + अ प्रत्यय= " देव " असा शब्द सिद्ध झाला. येथें देव शब्दाची व्युत्पत्ति स्पष्ट आहे.

(२) ज्या ठिकाणीं वर लिहिल्याप्रमाणें व्याकरणांत सांगितल्याप्रमाणें स्पष्ट अशी शब्दाची व्युत्पत्ति दिसून येत नाहीं तेथें अर्थाला प्राधान्य देऊन अर्थाच्या धोरणानें धातूची कल्पना करून व्युत्पत्ति व अर्थ करणें जरूर असतें. जसें " नि गम् " धातूपासून " निघण्टु " शब्द बनला आहे. येथें धातु स्पष्टपणें दिसत नाहीं. म्हणून शब्दाच्या अर्थानें मूळ धातुचा संबंध अशा ठिकाणीं पहावा लागतो.

(३) जेथें अर्थसाम्य नसेल व धातूही स्पष्टपणें दिसून येत नसेल तेथें वर्णसाम्यानें योग्य धातुची कल्पना करून अर्थ करावा. उदाहरणार्थ–" गम् " धातूपासून " गौ " शब्द बनला आहे. येथें केवळ " ग " या अक्षरासच साम्य आहे. त्यांत गम् अथवा अन्य एखादा धातु मुळींच दिसून येत नाहीं. म्हणून अक्षर सादृश्यानें येथें धातु घेतला जातो.

अक्षराच्या अथवा वर्णांच्या साम्यावरून व्युत्पत्ति शोधून काढण्यासबंधीं मार्ली दिलेले नियम विशेष एथ्यांत ठेवावेत—

(१) धातुच्या पहिल्या अक्षराचा अवशेष-जसें "प्र+दा" धातू-ला "त" प्रत्यय लागून "प्रत्त" रूप होतें. यातील दा धातूचें प्रथमाक्षर जें द त्याचा अवशेष "द्+त=त्त झाला आहे वास्तविक 'प्रदात' रूप व्हावयास पाहिजे, परंतु तसें होत नाहीं या नियमाचें हें उदाहरण झालें

(२) आद्याक्षराचा लोप अस् धातुच्या प्रथमाक्षराचा लोप होऊन अस् धातुची "स्त, सन्ति," अशीं रूपें होतात त्याप्रमाणें रूपें होणारे धातु.

(३) कांहीं धातूंतील अंत्य अक्षराचा लोप होतो उदाहरणार्थ "गम्" धातूला त्वा प्रत्यय लागून अन्त्य मकाराचा लोप होऊन"गत्वा"असें रूप होतें.

(४) कांहींतील उपान्त्य अथवा मध्याक्षराचा लोप होतो 'गम्' धातुपासून "जगमतु" रूप व्हावयाचें, पण तसें न होता "जग्मतु" असें रूप होतें येथें "गम्" धातूच्या ग अक्षरांतील अ वर्णाचा लोप झाला त्यामुळें गम् चें ग्म बनते व 'जग्मतु जग्मु' इत्यादि रूपें होतात.

(५) कांहीं पदांतील उपान्त्य अक्षराची वृद्धि होते जसें- "राजन्" शब्दाचें रूप "राजा" असें होते 'दण्डिन्' शब्दाचें "दण्डी" असें रूप होतें येथें अन्त्य न चा लोप झाला असून उपान्त्य अ अथवा ई दीर्घ झाली

(६) कोठें कोठें कित्येक अक्षरांचा लोप होत असतो जसें "याच्" (याचना करणें) या धातूचें वेदांतील रूप "यामि" होतें, "याचामि" होत नाहीं धातु मधील "चा" अक्षराचा लोप झाला "तत्वा यामि" (ऋ० १।२४।११) या मंत्रात "यामि" शब्द "याचामि" शब्दाबद्दल आला आहे.

(७) कांहीं शब्दात दोन वर्णांचाही लोप होतो जस "त्रि+ऋच्" यापासून "तृच" शब्द बनतो येथें त्रि अक्षरातील र्+इ अर्थात् "रि" चा लोप होऊन केवळ 'त्+ऋच्' मिळून 'तृच' शब्द झाला आहे.

(८) कांहीं शब्दांत आद्याक्षराचा विपर्यय होतो. जसें " द्युत् " धातूपासून " द्योतिष " शब्द बनण्याऐवजीं " ज्योतिष " शब्द बनला आहे. तसेंच " हन् " धातूपासून " घन " शब्द बनला आहे. भिद् धातूपासून " बिन्दु " शब्द झाला आहे.

(९) कांहीं शब्दांत अक्षरांच्या जागा बदलल्या जातात; अर्थात् आद्याक्षर शेवटीं व अंत्याक्षर आरंभीं येतें. जसें सृज् धातूपासून " सर्जु " शब्द बनावयास पाहिजे पण त्याऐवजीं "रज्जू" शब्द बनला आहे. सर्जूचा 'रज्जू' बनून त्यापासून रज्जू शब्द होतो. कस् धातूपासून " कसिता " असा शब्द असण्याच्या ऐवजीं " सिकता " असा शब्द बनतो. कृत् धातूपासून " कर्तु " बनण्याऐवजीं " तर्कु " असा शब्द बनतो.

(१०) कांहीं शब्दांत अन्त्याक्षरांचा विपर्यय होतो. जसें " मिह् " धातूपासून " मेघ, " " वह् " धातूपासून " ओघ " " गाह् " धातूपासून " गाध " या प्रमाणें शब्द बनतात. अन्त्य " ह् " च्या ऐवजीं वरील धातूंत अन्य वर्ण झाले आहेत. तसेंच " वह् " धातूपासून " वध " व " मद् " धातूपासून मधु असे शब्द बनले आहेत.

(११) कधीं कधीं नवें अक्षर मध्यें घुसडलें जातें. जसें अस् (फेंकणें) धातूपासून " आश्यत् " शब्द होतो. येथें मध्यें यकार घुसला आहे वृ (वार) या निवारण करणें अशा अर्थाच्या धातूपासून 'द्वार' शब्द बनला आहे; या शब्दांत दकार घुसला आहे.

वरील नियम वाचकांनीं चांगले लक्षांत ठेवल्यास त्यांना शब्दसिद्धीच्या बाबींचें उत्तम ज्ञान होईल. कारण या नियमांना अनुसरूनच बहुतेक सर्व शब्दांची व्युत्पत्ति सिद्ध केली जाते. वाचकांनीं या नियमांचें चांगलें मनन करावें व वैदिक शब्दांत या नियमांप्रमाणें कसें कार्य घडून आलें आहे तें पहावें. आतांपर्यंत तर सर्वसाधारण नियम सांगण्यांत आले; परंतु आणखी कांहीं विशेष नियम आहेत कीं ज्यांमध्यें धातूंचें स्वरूप देखील बदलून जातें. असे नियम खालीं दिले आहेत—

(१२) कांहीं क्रियापदांचें संप्रसारण होतें. धातूंतील य, र, ल, व, यांच्या ठिकाणीं इ, उ, ऋ, ऌ होणें यास संप्रसारण असें म्हणतात. जसें. यज् धातूपासून इष्टि, इष्टवान्, इष्ट्वा, इष्ट इत्यादि शब्द बनतात; या शब्दांत य च्या ठिकाणीं इ आली आहे. 'अव्' धातूच्या वकाराच्या ठिकाणीं उकार होऊन " ऊति " शब्द रक्षण अशा अर्थी बनला आहे. " प्रथ् " धातूपासून " पृथु " शब्द बनला आहे, यांत रकाराच्या ठिकाणीं ऋ झाला. तसेंच " म्रद् " धातूपासून " मृदु " शब्द बनला आहे.

(१३) दोन शब्दांचा संयोग होऊन कांहीं शब्द बनतात. वेदांतील पुरुष हा शब्द घ्या. सकृत्दर्शनीं तो समास आहे असें वाटत नाहीं. तथापि तो समास आहे. जसें-पुरुष, (पुर+उष, पुर्-वस, पुरि-वस, पुरि-उष्) अर्थात् जो पुरींत म्हणजे नगरांत राहतो, वसति करतो, निजतो त्यास पुरुष म्हणतात. हा शब्द पुर+वस या दोन शब्दांपासून झाला आहे, व वस् मधील वकाराचा उकार बनून " पुर+उष "=पुरुष असा शब्द बनला. याचें उदाहरण पहा—

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्॥

ऋग्वेद.

" वृक्षाप्रमाणें स्तब्ध राहून (दिवि) द्युलोकांत म्हणजे आकाशांत (एकः) एक (तिष्ठति) रहात असतो. (तेन पुरुषेण इदं सर्वं) त्या पुरुषानें म्हणजे आत्म्यानें हें सर्व (पूर्णं) परिपूर्ण झालेलें आहे. " या मंत्रांत पुरुष शब्द आत्मा या अर्थानें आला आहे. नगरांत राहणारा मनुष्य अशा अर्थी ही पुरुष शब्दाचा प्रयोग होतो. देहनिवासी असा ही या शब्दाचा अर्थ आहे. याप्रमाणें पुरुष शब्दाचे त्या त्या ठिकाणच्या संदर्भाप्रमाणें अनेक अर्थ होऊं शकतात. अर्थात् शरीररूपी पुरींत राहणारा तो जीवात्मा, नगररूपी पुरींत राहणारा तो नागरिक मनुष्य व जगत् रूपी पुरींत राहणारा तो परमात्मा असे 'पुरुष' शब्दाचे अनेक अर्थ होतात.

वेदांतील शब्दांचे अर्थ त्यांच्या क्षेत्रमर्यादेप्रमाणें केले पाहिजेत हें विशेष ध्यानांत धरण्यासारखें आहे. कांहीं शब्द असे आहेत कीं त्यांच्या क्षेत्रविस्तारामुळें त्यांचे अनेक अर्थ होतात. उदाहरणार्थ इन्द्र शब्द.इन्द्र शब्दाचा अर्थ शरीराच्या क्षेत्रांत राहणारा जीवात्मा, राष्ट्राच्या क्षेत्रांत राहणारा राजा व जगाच्या क्षेत्रांत राहणारा परमात्मा असा तीन प्रकारचा आहे.याप्रमाणें अर्थ करण्याच्या कामांत या व्युत्पत्तिच्या योगानें आपणांस बरेंच सहाय्य होईल.

पाठ ६ वा.

या पाठांत खालील मंत्रांचें अध्ययन करावें—

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ।
बर्हिः सीदन्त्वस्रिधः ॥

ऋ० १।१३।९

(इळा) मातृभाषा, (सरस्वती) मातृसंस्कृति व (मही) मातृभूमि या (तिस्रः देवीः) तीन देवता (मयोभुवः) कल्याण करणाऱ्या आहेत. म्हणून या तीन्ही देवता (बर्हिः) अंत.करणांत (अ-स्रिधः) न विसरतां किंवा अंतःकरणपूर्वक (सीदन्तु) स्थिर राहोत.

" इळा " शब्द भाषावाचक आहे; इळा व इडा हे दोन्ही शब्द "इळ्" धातूपासून झाले आहेत. इडा अथवा इळा शब्दाचे पुष्कळ अर्थ आहेत. परंतु येथें भाषा हा अर्थ अपेक्षित आहे. अर्थ स्पष्ट होण्यासाठीं वरील मंत्रांत "मातृभाषा" असा अर्थ केला आहे. जी ज्या लोकांची भाषा ती त्यांची मातृभाषा असेंच म्हटलें जातें.

" सरस्वती " शब्दाचा मूळ अर्थ(सरस्)प्रवाहानें युक्त असा आहे. अनादि प्रवाहानें म्हणजे गुरुशिष्यपरंपरेच्या द्वारें जी विद्या किंवा संस्कृति

चालत आलेली असते त्या प्रवाहमय संस्कृतीला सरस्वती असें नाव आहे.
''मही''शब्दाचा अर्थ भूमि आहे, येथें मातृभूमि हा अर्थ अपेक्षित आहे
या तीन्ही देवींची प्रत्येक मनुष्यानें उपासना करणें योग्य आहे या तीन्ही देवींचे उपासक राष्ट्रांत जितक्या अधिक प्रमाणात असतील तितका त्या राष्ट्राचा अधिक अभ्युदय होईल म्हणून या देवींना योग्य स्थान प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयात मिळणें अवश्य आहे असें वेदाचें सांगणें आहे या तिन्ही देवी कल्याण करणाऱ्या आहेत म्हणून प्रत्येक मनुष्याच्या मनात त्यांच्याविषयीं आदर भाव जागृत असावा व प्रत्येकानें त्यांच्या करितां तनमनधन अर्पण करण्यास तयार असावें.

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तामिडा सरस्वती मही ।
भारती गृणाना ॥ अथर्व० ५।२७।९
तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्त्विडा सरस्वती भारती। मही गृणाना॥
वा० यजु० २७। १९

(इडा) वाणी (सरस्वती) विद्या व (मही भारती) पोषणकर्त्री भूमि या (तिस्र देवी) तीन देवता (गृणाना) महत्ता केल्या जाणाऱ्या (बर्हि सदन्ता) मनात बसोत (राहोत) अर्थात् यांना मनात योग्य व आदरणीय स्थान मिळो

सरस्वती साधयन्ती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः।
तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषद्य ॥
ऋ० २।३।८

(न धियं साधयन्ती) आमच्या बुद्धीला साधन करणारी (सरस्वती) विद्या, (इळा) मातृभाषा, तसेंच (विश्वतूर्तिं भारती) सर्वांहून विशेष मातृभूमि या (तिस्र देवी) तीन देवता (स्व-धया) आपल्या धारणाशक्ती सहित (इद बर्हि) हें यज्ञस्थान अर्थात् जें मन आहे त्यास (शरण निषद्य) आश्रय देऊन (अ-छिद्र) दोषरहित रीतीनें (पान्तु) रक्षण करोत

विद्या, भाषा व मातृभूमि या तीन देवता अत्यंत शक्तिमान् आहेत. आपल्या सामर्थ्याने आम्हांला आश्रय देऊन यांनी येथील आमचा शतसांवत्सरिक यज्ञ पूर्ण करावा. अर्थात् आमच्या संपूर्ण आयुष्यांत आमच्या कडून या तीन देवतांची भक्ति होत रहावी.

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥
ऋ० ७।२।८

(भारतीभिः भारती) भारतीच्या अर्थात् भूमीच्या वरील जनतेसह मातृभूमि, (देवैः मनुष्यैः इळा) दिव्य मनुष्यांसह मातृभाषा व (सारस्वतेभिः सरस्वती) विद्याभक्तांसह विद्यादेवी, याप्रमाणें या तीन्ही देवता (सजोषाः) सारख्याच प्रेमानें (अर्वाक्) आम्हांजवळ येऊन (बर्हिः) आमच्या अंतःकरणांत (सदन्तु) बसोत अर्थात् वास करोत.

प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत या तिन्ही देवतांसंबंधी भक्ति असणें अवश्य आहे. (१) सर्व देशवासियांसह मातृभूमि, (२) मातृभाषा बोलणाऱ्यांसह मातृभाषा व (३) समान संस्कृतीवाल्यांसह मातृसंस्कृति अशा या तीन देवींची उपासना प्रत्येक माणसानें करणें अवश्य आहे.

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥
ऋ० १।३।१०

(पावका) पवित्र करणारी, (धिया-वसुः) बुद्धीच्या बरोबर राहणारी, (वाजेभिः वाजिनीवती) अनेक बलांनीं युक्त (सरस्-वती) सरस्वती देवी (नः) आमच्या (यज्ञं) यज्ञाची (वष्टु) इच्छा करो. अर्थात् आमच्या संपूर्ण कर्मांत विद्या विराजमान होऊन राहो.

सरस्वती विद्यादेवी मनुष्यांना पवित्र करणारी, बुद्धीबरोबर राहून कार्य करणारी व विविध शक्तींनी युक्त अशी देवी आहे. ती देवी आमच्या कार्याला पूर्णत्व देणारी होवो.

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् ।
यज्ञं दधे सरस्वती ॥

ऋ० १।३।११

ही (सरस्वती) विद्यादेवी (सूनृतानां) उत्तम भावनांची (चोदयित्री) प्रेरक, (सुमतीनां चेतन्ती) उत्तम कल्पनांना चैतन्य देणारी अशी आहे. ती आमच्या वाणीच्या यज्ञाला (दधे) धारण करो.

विद्यादेवीच्या योगानें मनांत उत्तम व शुभ अशा भावना प्रकट होतात. बुद्धीला पावित्र्य येतें. म्हणून विद्यादेवीच्या योगानें आमचा वाग्यज्ञ पवित्र होवो.

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
धियो विश्वा विराजति ॥ ऋ० १।३।१२

(सरस्वती) विद्यादेवी (महः अर्णः) महा हालचाल करणाऱ्या समुद्राप्रमाणें आहे. ती (केतुना) विज्ञानाच्या योगानें (प्रचेतयति) चेतना उत्पन्न करते व (विश्वा धियः) सर्व बुद्धींना (विराजति) प्रकाशित करते.

ज्याप्रमाणे समुद्रांत नेहमीं हालचाल होत असते त्याप्रमाणे विद्या देखील लोकांमध्यें हालचाल उत्पन्न करते. विद्यादेवीच्या सामर्थ्याचा अंत लागणें फार कठीण आहे. जेथ विद्येचे संस्कार होतात तेथें उन्नतिसंबंधीं हालचाल अथवा चळवळ उत्पन्न होते. विद्या देखील आपल्या ज्ञानद्वारानें सर्वांना चेतना व उत्साह देते व सर्वांची बुद्धी प्रकाशित करते अर्थात् विद्येच्या प्रकाशानें प्रकाशित झालेली बुद्धी ही सर्व विश्वांचें राज्य करते.

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।
धीनामवित्र्यवतु ॥ ऋ० ६।६१।४

(वाजेभिः वाजिनीवती) अनेक बलांनीं बलयुक्त (सरस्वती) विद्यादेवी (धीनां अवित्री) आमच्या बुद्धींचे रक्षण करणारी (नः प्र अवतु) आम्हां सर्वांचें उत्तम प्रकारें रक्षण करो.

विद्येनें अनंत सामर्थ्य प्राप्त होतें व बुद्धीवर चांगले संस्कार ही होतात. याप्रकारें शुभ विद्येनें विद्वान्, बलवान् व सुबुद्धिमान् होऊन प्रत्येक मनुष्यानें स्वतः चें रक्षक बनावें व कधींही परावलंबी राहूं नये.

> त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि ।
> रदा पूषेव नः सनिम् ॥ ऋ. ६।६१।६

हे (सरस्वति) विद्यादेवी, तूं (वाजेषु) बलवानांमध्यें (वाजिनि) बलयुक्त आहेस, म्हणून तू (अव) आमचें रक्षण कर. (पूषा इव) पोषकाच्या प्रमाणें (नः) आम्हाला (सनिं रद) धनादि भोग दे.

सरस्वती विद्यादेवीपासून अनेक प्रकारचें धन प्राप्त होतें. विद्येपासून सुखाचीं साधनें वाढत असतात. तसेंच विद्यावृद्धीनें वैयक्तिक व सामुदायिक उन्नतिही होऊं शकते

पाठ ७ वा.

निरुक्ति.

"पयः" शब्द दूधवाचक व तसाच जलवाचक आहे. "पा" (पिणें) या धातूपासून हा शब्द बनला आहे. (पीयते तत् पयः) जें प्यालें जातें तें पय (दूध, जल इ०) होय.

दुधाला दुसरें संस्कृत नांव क्षीर आहे. "क्षर्"(क्षरणें, झिरपणें)या धातूपासून तो झाला आहे. जें (क्षरति) स्तनापासून झिरपतें, त्याला क्षीर किंवा दूध म्हणतात.

'अंशु' शब्द सोमवाचक आहे. सोमवल्लि अथवा विशेषतः सोमरस याचा उल्लेख अंशु शब्दानें होतो. हा शब्द अश्+शं या दोन शब्दांपासून झाला आहे. (अशनाय शं भवति) खाण्यास जें हितकारी होतें तें; त्याचें उदाहरण खालीलप्रमाणें—

अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि ॥ ऋ० १०।९४।९

"(अंशुं) सोमाचा (दुहन्तः) रस काढणारे (गवि) कातड्यावर (अध्यासते) बसतात. येथें 'अंशुं' शब्दाचा उपयोग सोम अशा अर्थी केला आहे. भक्षण करण्यानें आनंद देणारा या अर्थानें हा शब्द येथें आहे.

"चर्म" शब्द "चर" (चालणें) या धातूपासून बनला आहे. शरीराच्या संपूर्ण बाह्य भागांवर जें गेलें आहे किंवा पसरलें आहे तें चर्म होय.

"वृक्ष" शब्द "व्रश्च" (छेदन करणें) या धातूपासून झाला आहे. (१) जो छेदला जातो किंवा (२) ज्यानें शत्रू छेदला जातो अशा अर्थी हा शब्द बनला आहे.

पहिल्या अर्थानें घेतल्यास त्याचा अर्थ वृक्ष असा होतो व दुसरा अर्थ घेतल्यास लाकडापासून बनणारें धनुष्य असा अर्थ होतो. दुसऱ्या अर्थाचें उदाहरण—

वृक्षे वृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः
प्रपतान्पूरुषादः ॥ ऋ० १०।२७।२२

"(वृक्षे वृक्षे) प्रत्येक धनुष्यावर (नियता) चढविलेल्या अथवा ताणलेल्या गेलेल्या (गौ.) चर्मापासून बनलेली दोरी (अमीमयत्) शब्द करते व (पूरुषादः) मनुष्यांना खाणाऱ्या (वयः) पक्ष्यासारख्या बाणांना (प्रपतान्) फेंकते.

येथें तीन शब्द विशेष मनन करण्याजोगे आहेत—

(१) वृक्ष– लाकडापासून बनविलेलें धनुष्य

(२) गौ-गाईच्या चामड्यापासून बनवलेली धनुष्याची दोरी

(३) वयः– पक्ष्याचे पंख लावलेले बाण.

होणाऱ्या फळांनीं व फुलांनीं प्राणिमात्र रममाण होतात. ”

“ निर्ऋति ” शब्दाचा दुसरा अर्थ “ कष्ट, दुर्गति, वाईट अवस्था ” इत्यादि आहे. हा शब्द वरील शब्दाहून भिन्न आहे. हा शब्द “ निर्+ ऋच्छ ” (“ कष्ट प्राप्त होणें ”) या धातूपासून झाला आहे. जरी हे दोन शब्द दिसण्यांत एक आहेत तथापि त्या शब्दांच्या घटनेमध्यें किती अंतर आहे व त्यांच्या अर्थांमध्येंही किती फरक आहे तें वाचकांनीं पहावें. वस्तुतः हे दोन शब्द एकमेकांपासून अगदीं भिन्न आहेत.

“अंतरिक्ष” हा शब्द मधल्या पोकळीचा अंतरिक्षलोकाचा वाचक शब्द आहे. (अंतरि) मध्यें (क्ष) निवास करणारा; क्षि धातू निवास करणें असा अर्थी आहे. हा शब्द सूर्य व पृथ्वी यांच्या मधील स्थानाचा वाचक आहे. हा लोक आपल्या (अंतरि) आंत अनेक वस्तूंना (क्ष) निवास-स्थान देतो असा याचा अर्थ आहे

“ शंतनु ” = “ शं+तनु ” या दोन शब्दांपासून शंतनु शब्दाची उत्पत्ति आहे. (शं) सुखाचा (तनु) जो प्रसार करतो; तन् धातूचा अर्थ फैलाव करणें प्रसार करणें, असा आहे. दुसरा अर्थ, (शं) सुख आहे (तनु) ज्याच्या शरीरांत अथवा शरीरानें जो सुखी आहे तो शंतनु होय. या दुसऱ्या रीतीनें जो शब्द सिद्ध केला तो तन् धातुपासून बनलेला नसून दोन शब्दांचा समास होऊन झालेला आहे. वाचकांनीं याची पूर्व शब्दाशीं तुलना करून पहावी.

“ पुरोहित ” शब्दांत पुरः+हित असे दोन शब्द असून त्याचा अर्थ (पुरः) समोर, किंवा अग्रभागीं (हितः) राखलेला असा आहे. सर्व कार्यांत जो पुढें ठेवला जातो तो पुरोहित.

“ स्वः ” शब्दाचे वेदांत पुष्कळ अर्थ आहेत त्यांत आदित्य असा (• प्रमुख अर्थ आहे. (सु + अर् = स्वर् = स्वः) सु + अर् असे धी हा १- यांत आहेत. (सु) उत्तम प्रकारच्या (अर्) गतीनें

[अथर्ववेद १२ । १]

"वैदिक धर्मामध्यें" राष्ट्रीय व सार्वजनिक हिताची भावना श्रेष्ठ असल्यानें त्यांत मातृभूमिसंबंधीं अत्यंत आदरभाव असणें स्वाभाविक आहे. अथर्ववेदामध्यें एक "वैदिक राष्ट्रीय-गीत" अथवा "मातृभूमीचें सूक्त" आहे व तें मातृभूमीच्या भक्तीचें द्योतक म्हणून प्रसिद्ध आहे. सूत्रकारांनीं या सूक्ताचा विनियोग खालीलप्रमाणें केला आहे—

(१) ग्राम-पत्तनादि-रक्षणार्थे ।

(२) पुष्टिकामः,...कृषिकामः,...व्रीहियवाद्यकामः,...पुत्रधनादिकामः,... मणिहिरण्यादिकामः,... पृथिवीमहाशान्तिकामः,...भूमिकामः,...पृथिवीं उपतिष्ठते ।

"(१) गांवें, शहरें, राष्ट्र इत्यादींच्या रक्षणप्रसंगीं, तसेंच (२) पुष्टि, कृषि, धनधान्यादि मिळविण्याचा प्रयत्न करण्याच्या प्रसंगीं, भूमि प्राप्त करून घेण्याच्या प्रयत्नाच्या प्रसंगीं, तसेंच मातृभूमींत शांतता नांदत नसेल अशा वेळीं, देशांत पुनः शांतता प्रस्थापित करण्याच्या प्रसंगीं या "भूमि-सूक्ताचा" पाठ केला जातो.

म्हणून प्रत्येक वैदिकधर्मीयानें या सूक्ताचें अध्ययन व मनन करणें जरूर आहे. या सूक्तांतील कांहीं मंत्र खालीं दिले आहेत.

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥१॥

(सत्यं) सत्य, (बृहत्) बल, (ऋतं) न्याय्य व्यवहार, (उग्रं) क्षात्रतेज, (दीक्षा) दक्षता, (तपः) द्वंद्व सहन करण्याची शक्ति, (ब्रह्म) ज्ञान, (यज्ञः) सत्कार-संगति-दानात्मक शुभ कर्म, असे गुण (पृथिवीं) मातृभूमीस (धारयन्ति) धारण करतात. (सा) ती (नः) आमची (पृथ्वी) मातृभूमि, जी आमच्या (भूतस्य) भूत व (भव्यस्य) भविष्य तसेंच वर्तमान अवस्था यांचें (पत्नी) पालन करणारी आहे, ती (नः) आमच्यासाठीं (उरुं लोकं कृणोतु) विस्तृत स्थान देवो.

मातृभूमीच्या स्वातंत्र्याचें संरक्षण ज्या श्रेष्ठ सद्गुणांनीं होतें ते गुण येणेंप्रमाणें :— (१) सत्यनिष्ठा, (२) बलसंवर्धन, (३) न्याय्य व्यवहार, (४) प्रबल क्षात्रतेज, (५) कार्यदक्षता, (६) शीत, उष्ण इत्यादि द्वंद्वें सहन करण्याची शक्ति, (७) आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक ज्ञान व विज्ञान, (८) श्रेष्ठाचा सत्कार, आपसांत ऐक्य व अनाथांना सहाय्य करण्याच्या कामीं आपलें कर्तव्य करणें इत्यादि गुणांची वाढ जनतेंत झाल्यानेंच मातृभूमीचें धारण होऊं शकतें या गुणांनीं ज्या मातृभूमीचें धारण होतें ती मातृभूमी तेथील लोकांचें भूत, भविष्य व वर्तमानकालीन अवस्थांचें रक्षण करते व तेथील लोकांना स्वदेशांत पाहिजे तितकें विस्तृत स्थान, अर्थात् आपला फैलाव करण्यास जागा देते तात्पर्य पूर्वोक्त कीं वरील आठ गुणांनीं मातृभूमीच्या स्वातंत्र्याचें संरक्षण होतें व स्वदेशांत प्रत्येकास आपला विस्तार करण्यासाठीं भरपूर कार्यक्षेत्र मिळतें

असंबाधं मध्यतो मानवानां यस्या उद्वतः प्रवतः समं बहु ।
नानावीर्या ओषधीर्या बिभर्ति पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः ॥२॥

(यस्याः) ज्या मातृभूमीच्या (मानवानां) मननशील मनुष्यांच्या (मध्यतः) मध्यें (उत्—वतः) उच्चता, (प्र-वतः) नीचता, तसेंच (समं) समता यासंबंधीं (बहु) अतिशयच (असं बाधं) निर्वैरता आहे व (याः) जी (नानावीर्या ओषधीः) नाना प्रकारच्या वीर्यांनीं युक्त औषधींचें (बिभर्ति) धारण पोषण करते, ती (नः पृथिवी) आमची मातृभूमि (नः प्रथतां) आमच्या कीर्तीस (राध्यतां) साधनीभूत होवो

ज्या आमच्या राष्ट्रांत विचारशील मनुष्यांमध्यें परस्पर द्रोहभाव किंवा मत्सर नाहीं, तर उलट त्यांच्यांत पूर्ण ऐक्यच आहे व ज्यांच्यांत उच्चता, नीचता व समता यासंबंधीं मुळींच भेद नाहींत, तसेंच जी आमची मातृभूमी विविध गुणांनीं युक्त अशा अनंत औषधीवनस्पतींना प्रसवते, ती आमची मातृभूमि आमच्या यशाचा फैलाव करण्यास कारणीभूत होवो

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः सं बभूवुः ।
यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत् सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु ॥ ३

(यस्या) ज्या भूमींत (समुद्रः) समुद्र (उत सिंधु) व नद्या तसेंच (आपः) जलाशय पुष्कळ आहेत व (यस्या) ज्या भूमींत (कृष्टय) शेतें (अन्न) अन्न (स बभूवु) उत्पन्न करतात, (यस्या) ज्या भूमींत (इद प्राणत) श्वासोच्छ्वास करणारे व (एजत्) हालचाल करणारे प्राणिमात्र (जिन्वति) हिंडतात व फिरतात, (सा) ती (भूमि.) आमची मातृभूमि (न) आम्हाला (पूर्व-पेये) पूर्ण पेय अर्थात् खाण्यापिण्याचे सर्व पदार्थ (दधातु) देवो

ज्या आमच्या मातृभूमींत समुद्र, नद, नद्या, तलाव, कूप, झरे,इत्यादि विपूल आहेत, व ज्याच्या पाण्याच्या योगानें शेतकरी शेती करून विविध प्रकारचीं धान्यें उत्पन्न करतात, तसेंच जेथील अन्नाचें व पाण्याचें सेवन करून अनेक प्राणी जेथें आनंदानें वास्तव्य करतात, ती आमची मातृभूमि आम्हाला खाण्यापिण्याच्या उत्तमोत्तम वस्तु देत राहो अर्थात् मातृभूमी-पासून उत्पन्न होणाऱ्या अन्नानें दुसरे लोक पुष्ट होत राहून आम्हांस काहीं ही खाण्यास मिळू नये अशी स्थिति कधींही प्राप्त न होवो.

यस्याश्चतस्त्र प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः ।
या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत् सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु ॥४॥

(यस्या पृथिव्या) ज्या मातृभूमीच्या (चतस्रः प्रदिशः) चारी दिशाच्या ठिकाणीं (कृष्टय) शेतकरी (यस्या) निच्यात (अन्न) अन्न (सबभूवु) उत्पन्न करतात व त्यापासून (या) जी भूमि (एजत् प्राणत) हालचाल करणाऱ्या प्राणिमात्रास (बहु-धा) बहुत प्रकारानें (बिभर्ति) पुष्ट करते (सा) ती (नो भूमि) आमची मातृभूमि आम्हासाठीं (गोषु) गाईच्या मध्यें व (अन्ने अपि) अन्नाच्या ठिकाणीं ही (दधातु) धारण करो.

ज्या आमच्या मातृभूमीत सर्व ठिकाणीं शेतीपासून विविध प्रकारें अन्न उत्पन्न होतें. तेथील अन्न खाऊन सर्व प्राणिमात्र धष्टपुष्ट होऊन आनंदानें जिच्यावर फिरत असतात ती मातृभूमि आम्हांस विपुल अन्न व गायी देणारी होवो, अर्थात् मातृभूमीच्या कृपेनें आम्हांला धान्य व गाई यांची विपुलता असो. आमच्या गाईंपासून निघणारे दूधतुपादि पदार्थ व शेतीच्या योगानें मिळणारें धान्य दुसऱ्यांनीं घेऊन जावें व आम्हांला कांहींच मिळूं नये अशी स्थिति आम्हांस कधींही प्राप्त न होवो.

यस्यां पूर्वे पूर्वजना वि चक्रिरे
यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् ।
गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा
भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥ ५ ॥

(यस्यां) ज्या मातृभूमींत आमच्या (पूर्वे) प्राचीन (पूर्व-जना.) पूर्वजांनीं (वि-चक्रिरे) विविध कर्तव्यें केलीं व (यस्यां) जिच्यावर (देवाः) देवांनीं (असुरान्) असुरांचा (अभ्यवर्तयन्) पराभव केला, तसेंच जी (गवां) गायींचें, (अश्वानां) घोड्यांचें व (च वयसः) पक्ष्यांचें (वि-स्था) विशेष निवासस्थान होऊन राहिली आहे, ती (नः पृथिवी) आमची मातृभूमि आम्हांला (भगं) ऐश्वर्य व (वर्चः) तेज (दधातु) देवो.

ज्या मातृभूमींत आमच्या पूर्वजांनीं नाना प्रकारचीं पराक्रमाचीं कृत्यें केलीं, जेथें सज्जनांनीं दुर्जनांचा पराभव केला होता व जीवर गाई, घोडे व अन्य पशुपक्षी हीं सुखानें नांदतात ती आमची आश्रयदात्री मातृभूमि आम्हांला ऐश्वर्य व तेज देणारी होवो.

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी ।
वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणे नो
दधातु ॥ ६ ॥

(विश्वं-भरा) सर्वांचें पोषण करणारी, (वसु-धानी) रत्नांची खाण, (प्रतिष्ठा) सर्वांचा आधार, (हिरण्यवक्षाः) जिच्या अंतर्भागांत सुवर्ण आहे, (जगत निवेशनी) प्राण्यांना निवासस्थान देणारी, (वैश्वा-नरं) सर्व मनुष्यसमूह (अग्नि) हाच एक अग्नि त्या अग्नीचें (बिभ्रती) धारण पोषण करणारी व (इन्द्र-ऋषभा) इन्द्रा कडून जिच्यावर वृष्टि केली जाते अशी आमची (भूमिः) मातृभूमि (नः) आम्हांला (द्रविणे) धनामध्यें (दधातु) धारण करो.

जी आमची मातृभूमि रत्न, सोनें, चांदी इत्यादिकांची केवळ खाणच आहे, सर्व प्रकारचीं खाद्यपेयें देऊन जी सर्व प्राण्यांचें पोषण करित्ये, मनुष्य-समुदायरूपी राष्ट्रीय अग्नीला जी जागी ठेवत्ये, व जेथें इंद्र स्वत. वृष्टि-करतो, ती आमची श्रेष्ठ मातृभूमि आम्हांला सर्व प्रकारच्या धनराशी देवो.

यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम् ।
सा नो मधु प्रियं दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥ ७ ॥

(विश्व-दानीं) सर्व कांहीं देणाऱ्या (यां पृथिवीं भूमिं) ज्या मातृ-भूमीला (अ-स्वप्नाः) सुस्ती न करणारे (देवा) देव लोक (अप्रमादं) न चुकतां (रक्षन्ति) रक्षण करीत असतात, (सा) ती (नः) आम्हाला (प्रियं मधु) प्रिय मधु (दुहां) देत राहो (अथो) व (वर्चसा) तेजासह आम्हांला (उक्षतु) वाढवो.

ज्या आमच्या मातृभूमीचें रक्षण ज्ञानी व शूर पुरुष न चुकतां व आळस सोडून करीत आले आहेत, ती आम्हाला सर्व कांहीं देणारी मातृभूमि आम्हाला नेहमीं गोड गोड पदार्थ देत राहो व आमचें तेज व पराक्रम वाढवो

पाठ ९ वा.

"पणि" शब्द "पण" (व्यवहार करणें) या धातूपासून बनला असून वाणी किंवा उदमी याचा वाचक आहे. "वणिक्" शब्दही पणि शब्दाचेंच रूप आहे. पणि—पणिक-वणिक-वणिक् अशी या शब्दाची उत्पत्ति आहे. (पण्यं नेनेक्ति) विक्रीचे पदार्थ नित्य घेऊन जात असतो म्हणून त्याला वणिक् म्हणतात.

"बिल" शब्दाची व्युत्पत्ति तर फारच विचित्र आहे. "भृ" (भरण करणें) या धातूपासून "भर" शब्द बनतो. "भर-भल-भिल-बिल" याप्रमाणें शेवटचा बिल शब्द बनला.

"कृष्ण" शब्द कृष् धातूपासून बनला आहे. श्यामध्यें कर्षण अथवा निकृष्टता असते. त्या वर्णाला कृष्ण (काळा) असें नांव आहे.

"अहः", शब्द दिवसवाचक आहे (उपाहरन्ति अस्मिन् कर्माणि) दिवसा सर्व कर्में केलीं जात असतात. अ+हर् शब्दांत "आ+हृ" धातूची कल्पना आहे. या दोन शब्दांच्या उदाहरणार्थ खालील मंत्र पहा —

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी वेद्याभिः ॥

ऋ० ६।९।१

("कृष्णं अहः च) काळा दिवस अर्थात् रात्र व (अर्जुनं अहः च) श्वेत दिवस अर्थात् दिवस हे दोन्ही (रजसी) शोभायुक्त (वेद्याभिः) जाणण्यास योग्य अशा आपापल्या प्रकृतीनुरूप (विवर्तेते) सदैव विरोधी भावानें पावत असतात." अर्थात् दिवस व रात्र ह्यांच्या ठिकाणीं एकमेकां-विरुद्ध गुण आहेत.

र आणि ल यांमध्यें अभेद समजला जातो. वेदांमध्यें हा नियम बऱ्याच ठिकाणीं पाळल्याचें दिसून येते. भेदवाचक शब्द "उपर व उपल" हे घ्या.

त्यांत र च्या ठिकाणीं ल झाला आहे. वास्तविक " उपल " शब्द हा दगड या अर्थी आहे. मेघांमधून दगडासारख्या गारा पडतात म्हणून मेघाला हें नांव मिळालें आहे—

" उपर " शब्दांत " उप+रम् " धातु आहे. ज्यांत लोक रमतात, ज्याची शोभा पाहून लोक रमतात त्याला " उपर " (मेघ) हें नांव आहे.

" प्रथम " शब्दाची आतां व्युत्पत्ति पहा. प्रकृष्टतम-प्रतम-प्रथम-याप्रमाणें मधलीं दोन अक्षरें लुप्त होऊन व त च्या ठिकाणीं थ येऊन वरील शब्द बनला.

" शुष्म " शब्द बलवाचक आहे. " शुष् " (शोषण करणें) या धातूपासून तो बनला आहे. बलानें शत्रूची शक्ति शुष्क करतां येते.

" सानु " शब्द शिखरवाचक आहे. याची व्युत्पत्ति अशी आहे. (सं+उत्+नुन्न) समुन्नुन्न=समुनु=सनु=सानु. मूळ शब्दाचें असें हें संक्षिप्त रूप या प्रकारें बनलें. " समुन्नुन्न " शब्दाचा अर्थ " अत्यंत उच्च स्थान " असा आहे. सानु शब्दाचा अर्थही तोच आहे.

" पर " शब्द " पार " या शब्दाचें रूप आहे. पर शब्दाचा अर्थ पलीकडचा असा आहे.

"मुहूर्त" शब्द अल्प कालाचा वाचक आहे. याची व्युत्पत्ति'मुहुः+ऋतु' =मुहुर्+ऋतु=मुहूर्त अशी आहे. ऋतूचा अर्थ कालविभाग असा आहे. वारंवार येणाऱ्या कालविभागास मुहूर्त म्हणतात.

"पाणि"शब्दाचा अर्थ हात आहे, यांतील पण् धातूचा अर्थ व्यवहार, कामकाज करणें असा आहे. हातानें कामकाज केलें जातें म्हणून त्यास दिलेलें पाणि हें नांव सार्थ आहे.

"पथ, पन्था" हे शब्द मार्गवाचक आहेत पत् अथवा पथ् धातूपासून हे शब्द बनले आहेत. पायानें आक्रमिला जातो, एका स्थानापासून दुसऱ्या स्थानाला पोंचवितो म्हणून पथ अथवा पन्था हें नांव पडलें आहे.

" अपत्य "शब्दांत अ+पत्य असे दोन शब्द आहेत. अपतन अर्थात

प्रथम मंत्रात सांगितल्याप्रमाणें हिचें आठ गुणांनीं उत्तम प्रकारें धारण होत असून हिचें स्वातंत्र्य ही सुरक्षित असें आहे म्हणून अशा प्रकारच्या या मातृभूमिला माझा प्रणाम आहे

यस्या वृक्षा वानस्पत्या ध्रुवास्तिष्ठन्ति विश्वहा ।
पृथिवीं विश्वधायसं धृतामच्छावदामसि ॥ २७ ॥

(यस्या) जिच्या ठिकाणीं (वानस्पत्या. वृक्षा) वनस्पति व वृक्ष (विश्वहा) सदा (ध्रुवा) स्थिर (तिष्ठन्ति) राहतात त्या (विश्वधायसं) सर्वांना धारण करणाऱ्या व जिला आम्ही (धृता) धारण केली आहे अशा (पृथिवीं) मातृभूमीचें (अच्छ आवदामसि) आम्ही स्वागत करतों

ज्या आमच्या मातृभूमींत वृक्ष, वनस्पती व विविध औषधी या सदा फुलतात व फलयुक्त असतात, जी आम्हा सर्वांना धारण करते व आम्ही सर्व (प्रथम मंत्रोक्त आठ गुणांनीं) जिचे धारण करीत असतों अर्थात् जिच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करीत असतों, त्या वंदनीय मातृभूमीचें आम्ही सर्व स्वागत करतों

उदीराणा उतासीनास्तिष्ठन्त प्रक्रामन्त ।
पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्यां मा व्यथिष्महि भूम्याम् ॥ २८ ॥

(उदीराणा) उठतांना, (उत आसाना) किंवा बसत असतांना, (तिष्ठन्त) उभे असतांना, (प्रक्रामन्त) हिंडत फिरत असता अथवा पळत असता (दक्षिण-सव्याभ्यां) डाव्या अथवा उजव्या (पद्भ्यां) पायांनीं (भूम्यां) भूमीला (मा व्यथिष्महि) आमच्याकडून कष्ट न होवोत

आमची कोणत्याही प्रकारची हालचाल मातृभूमीस कष्ट न देणारी अशी होवो

पाठ १२ वा-

विमृग्वरीं पृथिवीमा वदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानाम् ।
ऊर्जं पुष्टं बिभ्रतीमन्नभागं घृतं त्वाभि नि षीदेम भूमे ॥ २९ ॥

(वि-मृग्वरीं) विशेष संशोधन करण्यास योग्य, (ब्रह्मणा) ज्ञानानें (वावृधानां) वाढवणारी, (ऊर्जं) बलदायक (पुष्टं) पुष्टिकारक (घृतं अन्नभागं) तूप व अन्नादि भोग्य पदार्थ (बिभ्रतीं) धारण करणारी, (क्षमां) निवास करण्यास योग्य (पृथिवीं) व विस्तृत (भूमिं) अशा मातृभूमिची मी (आ वदामि) प्रार्थना करतों कीं हे (भूमे) मातृभूमि आम्हां सर्वांना (त्वा) तुजवर (अभि नि षीदेम) वसूं दे.

आमची मातृभूमि अत्यंत उत्तम आहे म्हणून तिचें नाना प्रकारें संशोधन होणें जरूर आहे. संशोधन करून तिचा अधिकाधिक उपयोग करून अन्नपानादि भोग्य पदार्थ विशेष प्रकारें प्राप्त करून घेऊन आम्ही आपलें बल, शक्ति, पुष्टपणा व तेज वाढवू व अधिक विस्तृत प्रदेश संपादन करून आनंदानें अधिकाधिक वाढत राहूं.

शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं नि दध्मः ।
पवित्रेण पृथिवि मोत् पुनामि ॥ ३० ॥

हे (पृथिवि) मातृभूमि ! (शुद्धाः आपः) शुद्ध निर्मळ जल (नः तन्वे) आमच्या शरीरांसाठीं (क्षरन्तु) वाहत राहो. (यः) जो (नः सेदुः) आमचा नाश करण्याचा यत्न करील (तं) त्या दुष्टाला आम्ही (अ-प्रिये) अप्रियतेंत (नि-दध्मः) ठेवू म्हणजे अप्रियतेंत वागवूं. मी (मां) मला स्वतःला (पवित्रेण) पावित्र्यानें (उत् पुनामि) उत्तम पवित्र करतों.

आम्हांला नेहमीं शुद्ध जल प्राप्त होत राहो व जलादींनीं आमचीं शरीरें पवित्र होत राहोत. आम्ही शुद्ध, सरळ व श्रेष्ठ अशा आचारविचारांनीं स्वतःला नेहमीं पवित्र बनवू व जो शत्रु आमचा नाश करण्याचा प्रयत्न करील त्याला आम्ही योग्य ती शिक्षा करू.

निरुक्त.

पूर्वीच्या भागामध्यें निरुक्तिविषयीं थोडेंसें लिहिलें आहे. आता या भागामध्यें त्याच विषयासंबंधानें अधिक विवेचन करावयाचें आहे. या भागाचें विशेष मननपूर्वक अध्ययन जर पाठक करतील, तर त्यांची प्रगति वेदाचा अर्थ पाहण्याच्या कामामध्यें विशेष होईल.

औंध (जि० सातारा)
मार्गशीर्ष शु० १२
शके १८५२

लेखक
श्री० दा० सातवळेकर

मुद्रक तथा प्रकाशक—श्रीपाद दामोदर सातवळेकर, स्वाध्याय मंडल,
भारत मुद्रणालय, औंध, (जि० सातारा)

संस्कृत--स्वयं--शिक्षक

भाग बाविसावा.

पाठ १

देवतालक्षण.

ज्या मंत्रांत ज्या देवतेचें वर्णन प्रामुख्यानें असतें ती त्या मंत्राची देवता असते. बहुधा मंत्रामध्यें त्या देवतेचें नांव असतेंच; परंतु कित्येक मंत्रांत नसतें ही. प्रायः सूक्ताच्या कांहीं कांहीं मंत्रांत देवतेचें नांव बहुतकरून असतें. जसें—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ।। ऋ० । १। १ ।१

"पुरोहित, यज्ञाचा देव,ऋत्विज होता व रत्न धारण करणारा असा अग्नि त्याची मी स्तुति करितों." या मंत्रांत अग्नीची प्रशंसा असल्यानें या मंत्राची देवता अग्नि होय. हा ऋग्वेदांतील पहिल्या सूक्ताचा पहिला मंत्र आहे. या सूक्तांत नऊ मंत्र आहेत. त्यांतील आठव्या मंत्रांत तेवढें अग्नीचें नांव नसून बाकीच्या सर्व मंत्रांत अग्नीचें नांव आहे. पूर्वीच्या सात मंत्रांवरून आठव्या मंत्रांतही अग्नीचेंच वर्णन आहे असें त्या मंत्रांत प्रत्यक्ष अग्नी शब्द नसूनही अनुमान काढतां येतें.इतर मंत्रांत अग्नि शब्द असल्यानें शंकेचें कारणच उरत नाहीं.

अग्नि या पदाचे अर्थ आग, उष्णतेनें युक्त पदार्थ, विद्वान, ज्ञानी, जीवात्मा, परमात्मा इत्यादि पुष्कळ होऊं शकतात; त्यामुळें

निरुक्ति.

पूर्वीच्या भागामध्यें निरुक्तिविषयीं थोडेंसें लिहिलें आहे. आतां या भागामध्यें त्याच विषयासंबंधानें अधिक विवेचन करावयाचें आहे. या भागाचें विशेष मननपूर्वक अध्ययन जर पाठक करतील, तर त्यांची प्रगति वेदाचा अर्थ पाहण्याच्या कामामध्यें विशेष होइल.

औंध (जि० सातारा) मार्गशीर्ष शु० १२ शके १८५२	}	लेखक श्री० दा० सातवळेकर

मुद्रक तथा प्रकाशक—श्रीपाद दामोदर सातवळेकर, स्वाध्याय मंडल,
भारत मुद्रणालय, औंध, (जि० सातारा)

संस्कृत--स्वयं--शिक्षक.

भाग बाविसावा.

पाठ १

देवतालक्षण.

ज्या मंत्रांत ज्या देवतेचें वर्णन प्रामुख्यानें असतें ती त्या मंत्राची देवता असते. बहुधा मंत्रामध्यें त्या देवतेचें नांव असतेंच; परंतु कित्येक मंत्रांत नसतें ही. प्रायः सूक्ताच्या कांहीं कांहीं मंत्रांत देवतेचें नांव बहुतकरून असतें. जसें—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ० । १ । १ । १

"पुरोहित, यज्ञाचा देव, ऋत्विज होता व रत्न धारण करणारा असा अग्नि त्याची मी स्तुति करितों." या मंत्रांत अग्नीची प्रशंसा असल्यानें या मंत्राची देवता अग्नि होय. हा ऋग्वेदांतील पहिल्या सूक्ताचा पहिला मंत्र आहे. या सूक्तांत नऊ मंत्र आहेत. त्यांतील आठव्या मंत्रांत तेवढें अग्नीचें नांव नसून बाकीच्या सर्व मंत्रांत अग्नीचें नांव आहे. पूर्वीच्या सात मंत्रांवरून आठव्या मंत्रांतही अग्नीचेंच वर्णन आहे असें त्या मंत्रांत प्रत्यक्ष अग्नी शब्द नसूनही अनुमान काढतां येतें. इतर मंत्रांत अग्नि शब्द असल्यानें शंकेचें कारणच उरत नाहीं.

अग्नि या पदाचा अर्थ आग, उष्णतेनें युक्त पदार्थ, विद्वान, ज्ञानी, जीवात्मा, परमात्मा इत्यादि पुष्कळ होऊं शकतात; त्यामुळें

वरील मंत्राचे अनेक अर्थ होण्याचा संभव आहे. तथापि अर्थ किती ही असले तरी देवता अग्निच होय हें निर्विवाद आहे अर्थात् देवतावाचक शब्द वेदांच्या सूक्तात असतातच व बहुतेक मंत्रातही येतात परंतु प्रत्येक मंत्रात अवश्य येतातच असें मात्र नाहीं वेदाच्या सूक्तात कोठेंही सांगितलेला नाहीं असा देवतावाचक शब्दच नाहीं

मंत्रांचे भेद.

परोक्षकृत, प्रत्यक्षकृत आणि आध्यात्मिक असे वेदमंत्राचे तीन विभाग आहेत त्याचीं लक्षणें व उदाहरणें खालीं दिलीं आहेत–

सातही विभक्तींमध्यें चालणारा देवतावाचक शब्द ज्या मंत्रात असतो त्याला (१) परोक्षकृत मंत्र म्हणतात जसें- "इन्द्र ईशे पृथिव्या" (ऋ० १० । ८९ । १०) इंद्र पृथ्वीचा स्वामी आहे

"इन्द्रं वाणीरनूषत." (ऋ० १ । ७ । १) वाणीनें बोलणा यांनों ! इंद्राची प्रशंसा करा

"इन्द्राय साम गायत" (ऋ० ८।९८।१) इंद्रासाठीं सामगायन करा याप्रमाणें सर्व विभक्तींचा उपयोग करून त्याच्या द्वारें ज्या मंत्रात वर्णन केलें जातें ते मंत्र पराक्षकृत मंत्र होत

२ प्रत्यक्षकृत मंत्र – " तू " असा शब्दप्रयोग करून देवताचें वर्णन ज्या मंत्रात केलेल असतें ते प्रत्यक्षकृत मंत्र होत जसें— "

"त्वमिन्द्र बलादधि" (ऋ० १० । १५३ । २) हे इन्द्रा, "तूं" बलानें श्रेष्ठ झाला आहेस

"त्वं वृषन्वृषेदसि " (ऋ० १० । १५३ । २) हे वृष्टिकर्त्या, तू वास्तविक वर्षाव करणारा आहेस.

३ आध्यात्मिक मंत्र- "मी" असा शब्दप्रयोग ज्या मंत्रांच्या वर्णनात असतो ते आध्यात्मिक मंत्र हात जसें- "अहं भुवं वसुन पूर्व्यः" (ऋ० १० । ४८ । १) मी वसूच्या पूर्वी झालों आहे

वेदांमध्यें परोक्षकृत व प्रत्यक्षकृत मंत्र अधिक आहेत व आध्यात्मिक मंत्र थोडे आहेत परोक्षकृत मंत्र कोणते, प्रत्यक्षकृत मंत्र कोणते व आध्यात्मिक मंत्र कोणते हें वरील विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच.

(१) वेदामध्यें कांहीं मंत्र स्तुति करणारे आहेत. जसें—

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् । ऋ० १।३२।१

"इन्द्राच्या पराक्रमाचें वर्णन मी करीत आहें" अशा मंत्रात इन्द्राच्या पराक्रमाचें वर्णन असल्यानें ही इन्द्राची स्तुति, प्रशंसा अथवा गुणवर्णन आहे ही गोष्ट स्पष्टपणें सिद्ध आहे या प्रकारच्या वर्णनाचे मंत्र स्तुतिपर आहेत असें समजावें

(२)कांहीं मंत्र वेदामध्यें आशीर्वादपर अथवा प्रार्थनापर आहेत. अशा मंत्रांत स्वतःच्या कल्याणाची इच्छा प्रदर्शित केलेली असते असे मंत्र अनेक असून ते प्रसिद्धही आहेत

(३) कांहीं मंत्रांत शपथ व कांहीं मंत्रांत शापही आहेत. जसें–

"अद्यामुरीय यदि यातुधान ।" (ऋ० ७।१०४।१५)

" जर मी राक्षस बनणार असेन तर आजच प्राणत्याग करीन " या मंत्राचें तात्पर्य देखील असत्य धर्म सोडून सत्य धर्माचें पालन करावें असेंच आहे असे मंत्र फारच थोडे आहेत.

(४) कांहीं मंत्रांत " भाव" अर्थात् सृष्टीची उत्पत्ति इत्यादींचेंही वर्णन आहेत. जसें—

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे ॥ ऋ० १०।१२९।३

"सृष्टीच्या प्रारंभीं गाढ अंधार होता." अशा तऱ्हेच्या मंत्रांचे उद्देश सृष्टीसंबंधीं आरंभींच्या अवस्थेचें वर्णन करण्याचे असतात

(५) कांहीं मंत्रांत विलापाच्या भावना दिसून येतात जसें—

"न विजानामि यदिवेदमस्मि । ऋ० १।१६४।३७

(यत् इव इदं अस्मि) "मी असा आहे हें मला समजत नाहीं." अर्थात् माझ्या अवस्थेचा मला पत्ता नाहीं आध्यात्मिक उन्नति करून घेण्या-

ची इच्छा करणारा मनुष्य कधीं कधीं स्वतःसंबंधीं शंकित बनतो व आपली पूर्ण उन्नति झाली नाहीं, असें दिसून आलें कीं तो शोक देखील करूं लागतो अशा भावाचा सूचक हा मंत्र आहे. परंतु असे मंत्रही फारच थोडे आहेत.

(६) कांहीं कांहीं मंत्रांत निंदा व प्रशंसा ही आढळून येते. जसें–

" नार्यमणं पुष्यति नो सखायं।
केवलाघो भवति केवलादी ॥ ऋ० १०।११७।६

"जो उत्तम मनाच्या माणसाचें अथवा मित्राचें पोषण करीत नाहीं परंतु (केवलादी) फक्त स्वतःच खातो तो (केवलाघः) केवळ पापरूपी बनतो. " हा मंत्र स्वार्थी मनुष्याची निंदा करणारा आहे; व ही निंदा देखील परोपकारी मनुष्याची स्तुति दर्शविण्यासाठींच आहे.

या प्रकारें मंत्रांचे विभाग समजून घेण्याचा वाचकांनीं प्रयत्न करावा; म्हणजे त्यांच्या मननानें त्यांना अतिशय लाभ होतील. आतां देवता जाणण्याचीं लक्षणें थोडीशीं स्पष्ट करून खालीं दिलीं आहेत.

(१) जेथें यज्ञाचें अथवा यज्ञांगाचें वर्णन असेल तेथें त्या मंत्राची देवता यज्ञ अथवा यज्ञांग समजावी.

(२) परंतु जेथें यज्ञवर्णन नसेल अशा ठिकाणीं प्रजापति, अर्थात् परमेश्वर ही देवता सामान्येंकरून समजावी.

वरीलप्रमाणें मत याज्ञिकांचें आहे. परंतु हे मंत्र "नाराशंस" म्हणजे मनुष्याचें अथवा मानवी कर्तव्याचें वर्णन करणारे असतात असें निरुक्तकारांचें मत आहे.

वेदांमध्यें एकच परमात्म्याचें वर्णन अग्नि आदिकरून अनेक नांवानीं आढळतें, म्हणून अग्नि, ब्रह्म इत्यादि परस्पर भिन्न शब्द मंत्रांत आले असल्यास बिचकण्याचें अथवा शंकेचें मुळींच कारण नाहीं. भिन्न भिन्न शब्दांनीं एकाच प्रभूचें वर्णन केलें आहे एवढी खूणगांठ मनाशीं असली कीं झालें.

वेदांतील मंत्र परमात्म्याचें वर्णन करीत असतांही निरनिराळ्या मानवी कर्तव्यांचा उपदेश करतात. उदाहरणार्थ इंद्राचा मंत्र परमात्म्याचें वर्णन करीत असतांही त्याच वेळीं राजाचीं कर्तव्यें कोणतीं हेंही दर्शवितो. याच प्रकारें निरनिराळ्या देवतांच्या मंत्रांसंबंधीं समजावें.

अग्नि, वायु या देवतांच्या नांवांचे अर्थ आग व हवा असे आहेत व हेच अर्थ सकृद्दर्शनीं मनांत उभे राहतात, तथापि वेदपठण करतांना तेच अर्थ (आग, हवा इ०) घ्यावयास पाहिजेत असें नाहीं. कारण वेदमंत्रांमध्यें अग्नीचा अग्नि, वायुचा वायु व प्राणांचा प्राण असा जो परमात्मा त्याचें वर्णन करीत असतां त्याच शब्दांनीं इतर देवांचीं वर्णनेंही केलीं आहेत; ही गोष्ट लक्षांत ठेवल्यास वाचकांच्या मनांत कोणत्याही प्रकारची शंकाकुशंका उद्भवणार नाहीं व मंत्रांचे अर्थ उत्तम प्रकारें त्यांच्या ध्यानांत येतील.

पाठ २ रा.

मा नः पश्चान्मा पुरस्तान्नुदिष्ठा मोत्तरादधरादुत ।
स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन् परिपन्थिनो वरीयो
यावया वधम् ॥ ३२ ॥ (अथर्व० १२।१)

हे (भूमे) मातृभूमि ! (नः) आम्हां सर्वांना (मा पश्चात्) न पाठीमागून (मा पुरस्तात्) न पुढून; (मा उत्तरात्) न वरून (उत) आणि (अधरात्) खालूनही (मा नुदिष्ठाः) हटवूं नको. (नः) आम्हां प्रत (स्वस्ति भव) कल्याण करणारी हो. (परिपन्थिन.) वाटमारे चोर अथवा दुष्ट (मा विदन्) आम्हांला न जाणोत, न भेटोत आणि (वधं) मृत्यूला आम्हांपासून (वरीयः) बहुत दूर (यावय) हटवून टाक.

आम्हांला कोणत्याही ठिकाणांहून प्रतिबंध न होवो, सर्व दिशांनीं आमची प्रगति होऊन आमचें सामर्थ्य वाढो. कोणीही दुष्ट शत्रु आम्हांवर हल्ला न करो व कोणीही दुष्टाकडून आमचा वध न होवो व सर्व प्रकारें आमचें कल्याण होवो.

यावत्तेऽभि विपश्यामि भूमे सूर्येण मेदिना ।
तावन्मे चक्षुर्मा मेष्टोत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ३३ ॥

हे (भूमे) मातृभूमि! (यावत्) जोंपर्यंत (मेदिना सूर्येण) आनंद-दायी सूर्यप्रकाशानें (ते) तुझा विस्तार (अभि वि पश्यामि) सर्व बाजूंनीं विशेष प्रकारें पाहूं शकतों (तावत्) तोंपर्यंत (उत्तरां उत्तरां समां) उत्तर उत्तर आयुष्यांत (मे चक्षुः) माझीं नेत्रादि इंद्रियें (मा मेष्ट) क्षीण न होवोत.

सूर्यप्रकाशाच्या योगानें मातृभूमीचा विस्तार निरीक्षण करीत मी दीर्घायुषी बनावे व आरोग्यसंपन्न होऊन अंतकाळपर्यंत माझ्या संपूर्ण शक्ति क्षीण न व्हाव्यात अर्थात् त्या वाढत जाव्यात.

ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः ।
ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाताम् ॥ ३६ ॥

हे (पृथिवि भूमे) विस्तृत मातृभूमि ! (ते ग्रीष्मः) तुझा ग्रीष्म, (वर्षाणि) वर्षा तसेंच शरद, हेमन्त, शिशिर व वसन्त हे (ऋतवः) ऋतु, (ते हायनीः) वर्षासंबंधीं इतर समय, तसेंच (अहोरात्रे) दिवस व रात्र अर्थात् सर्व काळ (नः) आम्हांसाठीं (दुहतां) पूर्णता अर्पण करोत.

आपल्या मातृभूमींत संपूर्ण ऋतूंत, तसेंच महिन्यांत व दिवसांत आम्हांला पूर्णता प्राप्त होवो.

यस्यां सदो हविर्धाने यूपो यस्यां निमीयते ।
ब्रह्माणो यस्यामर्चन्त्यृग्भिः साम्ना यजुर्विदः ।
युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातवे ॥ ३८ ॥

(यस्यां) ज्या भूमींत (सदो-हविर्धाने) सभा व अन्नाचें स्थान आहे, (यस्यां) ज्या भूमींत (यूप) यज्ञस्तंभ (निमीयते) उभा केला जातो, (ब्रह्माण.) ज्ञानी लोक जेथें ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेदाच्या मंत्रांनीं (अर्चन्ति ईश्वराची उपासना करितात व (यस्यां) ज्या भूमींत (ऋत्विजः) ऋतूंना अनुसरून यज्ञ करणारे लोक (इन्द्राय पातवे)

इंद्राला प्यावयास देण्यासाठीं (सोमं) सोमरसाचा (युज्यन्ते) उपयोग करतात.

आमच्या मातृभूमीत परिषदा, सत्रे तशींच अध्वाचीं स्थानें अतिशय आहेत. तेथें यज्ञस्तंभ उभारले जातात; ऋग्वेद यजुर्वेद, व सामवेदाच्या मंत्रांनीं ईश्वराची उपासना केली जाते व यज्ञांत सोमरसाचें पान केलें जातें.

यस्यां पूर्वे भूतकृत ऋषयो गा उदानृचुः ।
सप्त सत्रेण वेधसो यज्ञेन तपसा सह ॥ ३९ ॥

(यस्यां) ज्या भूमीत (पूर्वे) पूर्ण (वेधसः) ज्ञानी, (भूतकृतः सप्त ऋषयः) भूतकाल बनवणारे सप्त ऋषि (सत्-त्रेण) सज्जनांचे पालन करण्याचें (यज्ञेन) सत्कर्म व (तपसा) तपाच्या (सह) सह (गाः) गाय, वाणी व भूमि यांचें (उत्—आनृचुः) उत्तम प्रकारें सत्कार करण्याचे कार्य करीत आले आहेत.

आमच्या मातृभूमींतील संपूर्ण ज्ञानी लोक प्रजापालक शुभ कर्में करीत व आपल्या अनुष्ठानानें गाय, वाणी व भूमि यांचा सत्कार करीत आले आहेत.

सा नो भूमिरादिशतु यद्धनं कामयामहे ।
भगो अनु प्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥ ४० ॥

(सा) ती (नः भूमिः) आमची मातृभूमि, (यत् धनं) जें धन (कामयामहे) आम्ही इच्छितों, तें (आदिशतु) आम्हांला देवो. (भग.) धनवान, (अनु) मागून (प्रयुङ्क्ताम्) चालो व (इन्द्रः) प्रमुख वीर (पुरोगवः) अग्रेसर होऊन (एतु) चालो.

वर वर्णन केल्याप्रमाणें असलेली आमची मातृभूमि आम्हांला सर्व प्रकारचें धन देवो. वीरलोक सर्वांच्या आघाडीस चालोत व धनवान लोक त्यांच्या मागून चालोत.

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलबाः ।
युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः ।
सा नो भूमिः प्रणुदतां सपत्नानसपत्नं मा पृथिवी कृणोतु॥४१॥

(यस्यां) ज्या (भूम्यां) मातृभूमींत (वि-ऐलबाः) विशेष चैतन्य उत्पन्न करणारे वीर (मर्त्याः) पुरुष (गायन्ति) गात असतात व (नृत्यन्ति नृत्य करीत असतात, (यस्यां) ज्या देशांत (आक्रन्दः) वीर पुरुष (युध्यन्ते) युद्ध करीत असतात व जेथें (दुंदुभिः) नगारे, ढोल इत्यादि (वदति) वाद्यें वाजत असतात. (सा पृथिवी भूमिः) ती आमची विस्तृत मातृभूमी (नः) आमच्या (सपत्नान्) शत्रूंना (प्रणुदतां) हटवो व (मा) मला (अ-सपत्नं) शत्रुरहित (कृणोतु) करो.

ज्या मातृभूमींत आम्ही सर्व लोक आनंदानें गात व नाचत असतों, जिच्या स्वातंत्र्यार्थ आम्ही युद्ध करतों व रणवाद्यें वाजवितों ती आमची मातृभूमी आम्ही शत्रुरहित करावी व सर्व शत्रूंना दूर पिटाळून लावावें.

यस्यामन्नं व्रीहियवौ यस्या इमाः पञ्च कृष्टयः ।
भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमेदसे ॥४२॥

(यस्यां) ज्या भूमींत (अन्नं) अन्न, (व्रीहियवौ) तांदूळ व जव उत्पन्न होतें, जिच्यावर (इमाः) हे (पांच प्रकारचे लोक राहतात, त्या (वर्ष-मेदसे) वर्षाकालाशीं संबंध असणाऱ्या (पर्जन्य-पत्न्य) पर्जन्यानें पालन होणाऱ्या (भूम्यै) भूमीला (नमः अस्तु) नमन असो.

ज्या मातृभूमींत तांदूळ जव इत्यादि नानाप्रकारचीं धान्यें विपुल उत्पन्न होतात, पर्जन्यवृष्टिनें जेथील शेती उत्तम प्रकारची होते व जेथें ज्ञानी, शूर व्यापारी, कारागीर व अशिक्षित लोक आनंदानें एकत्र राहतात त्या मातृ-भूमीला मी वंदन करतों.

यस्याः पुरो देवकृताः क्षेत्रे यस्या विकुर्वते ।
प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भामाशामाशां रण्यां नः कृणोतु ॥४३॥

(यस्याः) जिच्यांतील (पुरः) शहरें (देवकृताः) देवांनीं वसविलेलीं आहेत, (यस्याः) जिच्यावरील (क्षेत्रे) शेतांत मनुष्यें (विकुर्वते)

विविध प्रकारचीं कार्ये करतात, त्या (विश्वगर्भा) सर्वांना गर्भात धारण करणाऱ्या (पृथिवीं) भूमीला (प्रजापति) प्रजापालक (आशा आशा) सर्व दिशाना (न) आम्हांकरिता (रण्या) रमणीय (कृणोतु) करो.

आमच्या मातृभूमींतील सर्व नगरें देवानीं वसविलेलीं आहेत ज्या भूमींत सर्व प्रकारचे लोक नाना प्रकारचे उद्योग करून आपली उन्नति करून घेतात त्या भूमीला प्रजापालक प्रभु सर्व दिशाना अत्यंत रमणीय बनवो

क्षात्रय वीर

ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

ऋ० १। १९। ५

(ये) जे (शुभ्रा) गौरवर्णी (घोरवर्पस) धिप्पाड शरीरचे, (सुक्षत्रास) उत्तम क्षत्रिय (रिश+अदस) शत्रूचा संहार करणारे असतात, त्या (मर्-उद्भि) मरण्यास तयार असणाऱ्या वीरांसह (अग्ने) हे तेजस्वी वीरा, (आ गहि) येथें ये

आपल्या राष्ट्रांत असे तेजस्वी वीर निर्माण होणें जरूर आहे कीं ते धिप्पाड शरीराचे, कांतिमान व शत्रूचा संहार करणारे उत्तम क्षत्रिय असावेत प्रत्येकाच्या अंत करणांत अशा तऱ्हेची इच्छा सतत असली पाहिजे

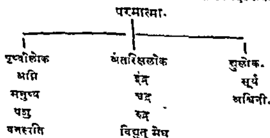
पाठ ३ रा.

देवता-विभाग

पृथ्वी, अंतरिक्ष व आकाश अशा तीन स्थानीं वैदिक देवतांचा विभाग केलेला आहे. पृथ्वीवरील देवतांत अग्नि देवता प्रमुख, अंतरिक्षांत वायु देवता किंवा इंद्र देवता प्रमुख व आकाशांत आदित्य देवता प्रमुख आहे. यांचे अनुगामी अनेक अन्य देव आहेत.

वास्तविक पाहतां परमात्मा एकच आहे; व सर्व देवतांच्या द्वारें त्याचेंच वर्णन होतें; तथापि त्या परमात्म्याची शक्ति अग्नि, इन्द्र, सूर्य इत्यादि देवतांमध्ये विभागली गेली असल्यानें दोघांचें ही वर्णन वेदांमध्यें एकसमयावच्छेदें करून केलेलें असतें हें ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे.

पृथ्वीवर अग्नीच्या बरोबरच मनुष्य, पशु, वनस्पति इत्यादि अनेक देव आहेत. अंतरिक्षांत वायु, इन्द्र, विद्युत, मेघ इत्यादि देव आहेत व द्युलोकीं सूर्य, नक्षत्रें, इत्यादि देव आहेत. त्यांची वंशावळ खालीं दिल्याप्रमाणें—

अशा प्रकारें देवतांचें वर्गीकरण केलें गेलें आहे व याचें महत्त्व फार आहे म्हणून वाचकांनीं हें विशेष लक्ष्यांत ठेवावें. या त्रिलोकींत सर्व देवांचा समावेश झाला आहे.

कांहींचें मत असें आहे कीं सर्व देवता मनुष्यप्रमाणें देहधारी व सचेतन आहेत या मताच्या पुष्टयर्थ ते असें प्रमाण पुढें मांडतात कीं, वेदमंत्रांत देवतांच्या अवयवांचें व परस्पर संबधांचें वर्णन केलेलें आढळतें. उदाहरणार्थ एका देवतेनें दुसरीच्या बरोबर येणें, तसेंच इंद्राचें वृत्राच्या बरोबर युद्ध होणें वगैरे वर्णनावरून देवता देहधारी व सचेतन आहेत असें ते म्हणतात

दुसऱ्या पक्षाचें ह्मणणें असें आहे कीं देवता ह्या मनुष्यांप्रमाणें देहधारी नाहींत कारण वेदांत नेहमीं सचेतन पदार्थांचीच स्तुति असते असें नसून अचेतन पदार्थांचीही-उखळ मुसळ, रथ, इत्यादि अचेतन पदार्थांची ही-स्तुति आढळते तेव्हां देवतांच्या अवयवांचें किंवा शरीरांचें वर्णन आहे एव ढ्याच प्रमाणावरून त्यांना सचेतन ह्मणणें योग्य नव्हे कारण रथाच्या निर-निराळ्या भागांचें वर्णन वेदामध्यें आहे व रथ ही तर अचेतन वस्तु आहे, ह्मणून अशा वर्णनावरून देवांना देहधारी व सचेतन ठरविता येत नाहीं

तिसऱ्या पक्षाचें ह्मणणें असं आहे कीं देव देहधारी व देहरहित, तसेंच सचेतन व अचेतन असे दोन्ही प्रकारचे आहेत

वास्तविक पाहतां संपूर्ण देवता सचेतनही नाहींत व अचेतन ही नाहींत, कांहीं सचेतन आहेत व कांहीं अचेतन ही आहेत ह्मणून जेथें ज्या प्रकारचें वर्णन असेल त्या वर्णनानुरोधानें देवता सचेतन कीं अचेतन ठरविणें हेंच योग्य होय एकच नियम सर्वत्र सारखा लागू पडत नसतो कारण कित्येक वेळीं एकाच मंत्रांत देहधारी सचेतन देवता व देहरहित देवता या दोहोंचेंही वर्णन येऊं शकतें

इतकें सर्वसामान्य विवेचन झाल्यावर आता देवतांची निरुक्ति अथवा व्युत्पत्ति करूं

अग्निः ।

१ अग्र+नी=अग्+नी=अग्नि (अग्रगामी)

२ अंग+नी=अग+नी= अग्नि (आपल्या अंगाच्या सारखा वनविणारा)

३ अ+क्नोप=अ+क्नु=अ+ग्नु=अग्नि (जो स्निग्धता कमी करतो)

४ अयन+दग्ध+नी=अ+ग्+नी=अग्नि (गति करणारा, दहन करणारा व नेणारा)

वरील चार व्युत्पत्तींच्या अर्थांत असलेला भेद वाचक लक्षपूर्वक पाहतील तर तो भेद व त्याचें स्वरूप वाचकाच्या लक्षयात तेव्हांच येईल. प्रत्येक व्युत्पत्तींत पूर्वपद भिन्न असून पूर्वपदाचा कांहीं भाग अवशिष्ट राहिलेला आहे व शेष भाग लुप्त झाला आहे वेदांतील शब्दांची निरुक्ति व व्युत्पत्ति कशा प्रकारें असते हें वाचकांनी येथें लक्ष्यपूर्वक पहावें

देवः ।

१ दा (देणें) =दाता=देता=देव [दाता]

२ दीप (प्रकाशक)=देप=देव=देव [प्रकाशक]

३ द्युत् (चमक) =दि+उत्=दिव्=द्व

याप्रमाणें देव शब्दाच्या तीन व्युत्पत्त्या आहेत, परंतु यांशिवाय आणखी ही खालील प्रमाणें व्युत्पत्त्या आहेत

४ दिव् (चमकणें) = दिव्=देव (चमकणारा इ०)

५ वेद=वे×द(दे×व) =देव(ज्ञानी)

याप्रमाणें ही व्युत्पत्त्या होऊ शकतात, जरी आतांपर्यंत अशा प्रकारची व्युत्पत्ति कोणी केलेली नाहीं तथापि अशी व्युत्पत्ति होणें शक्य आहे अशासंबंधीं नियम पूर्वीच्या पुस्तकांत सांगितले आहेतच आद्याक्षरें व अंत्याक्षरें हीं केव्हां केव्हां उलट सुलट होतात हा नियम वाचकांना वरील पांचव्या उदाहरणावरून येथें दिसून येईल

जातवेदाः

१ जात+वेद्=उत्पन्न झालेल्या पदार्थांना जो जाणतो

२ जातानि विद =बनलेल्या अथवा उत्पन्न झालेल्याना जाणतो.

३ जाते+विद्यते=बनलेल्या अथवा उत्पन्न झालेल्या पदार्थांत राहतो.

४ जात+वित्त= ज्याच्याजवळ धन आहे अथवा ज्यापासून धन झालें आहे.

५ जात+विद्यः= (जात+वेदः)=ज्यापासून वेद अथवा ज्ञान उत्पन्न झालें आहे.

वैश्वानरः

१ विश्व+नरः=विश्वाचा नर अर्थात् नेता, विश्वाचा चालक.

२ विश्वे नरा एनं नयन्ति=सर्व मनुष्यें योला प्राप्त होत असतात.

३ विश्व+न+रः=विश्वांत न रमणारा अर्थात् ज्याचा आनंद भौतिक स्वरूपाचा नाहीं.

याप्रकारें विश्वानर अथवा वैश्वानर या शब्दाच्या व्युत्पत्तीचे अर्थ आहेत. वैश्वानर अग्नि देवतेच्या मंत्राचें देवता आहे; अर्थात् मुख्यत्वानें अग्नि असाही या शब्दाचा अर्थ आहे. परंतु संदर्भानुसार याचे निरनिराळे अर्थही होऊं शकतात.

तनूनपात्

१ तनू+न+पात् =शरीराचा पात न करणारा अर्थात् शरीराचें पतन न होऊं देणारा (आत्मा)

२ तनू+नपात्=(तनू) गाईचा नातु, अर्थात् गाईचा मुलगा दूध, दुधाचा मुलगा तूप, याप्रमाणें गाईचा नातु तूप होतो.

३ तनू+ऊन+पात् =शरीरांत जें न्यूनत्व असेल त्या न्यूनत्वास दूर करणारा आत्मा.

तनूनपात् देवता वेदांमध्यें अनेक वेळां येते. वरील विवेचनावरून त्या देवतेची वाचकांना कल्पना होईलच, तरी वाचकांनीं ती चांगल्या प्रकारें लक्षात ठेवावी.

कल्याणपूर्ण स्थितींत (दधातु) योग्य रीतिनें ठेवो.

ज्या मातृभूमींत दिवस व रात्र योग्य प्रमाणांत आहेत, जेथें उत्तम वृष्टि होऊन उत्तम फळें फुलें उत्पन्न होतात ती भूमी प्रत्येक ठिकाणीं आम्हांस कल्याणप्रद होवो.

अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम् ।
अभीषाडस्मि विश्वाषाडाशामाशां विषासहिः ॥ ५४ ॥

(भूम्यां) मातृभूमीवर (अहं) मी (सहमानः) सहनशक्तीनें युक्त व (नाम) यशानें (उत्+तरः) अधिक श्रेष्ठ (अस्मि) आहें. मी (अभीः षाड्) विजयी, (विश्वा-षाड्) विश्वजेता तसेंच (दिशां दिशां) प्रत्येक दिशेला (वि-सासहिः) शत्रूंचा पराजय करणारा (अस्मि) आहें.

माझ्या मातृभूमींत मी श्रेष्ठ आहें व हरएक प्रकारचा विजय संपादन करण्याची शक्ति मजजवळ आहे. अर्थात् मातृभूमीच्या प्रत्येक भक्ताचें आपली उन्नति इतकी करावी कीं त्याचा सर्वत्र विजय व्हावा व त्याच्यामुळें मातृभूमिचें नांव सर्व दिशांमध्यें पसरावें.

अदो यद् देवि प्रथमाना पुरस्ताद्देवैरुक्ता व्यसर्पो महित्वम्॥
आ त्वा सुभूतमविशत् तदानीमकल्पयथाः प्रदिशश्चतस्रः॥५५॥

हे (देवि) भूदेवी! (यत् पुरस्तात्) जेव्हां पुढारी (देवैः) देवांनीं तुला (प्रथमाना उक्ता) विशाल मानून तुझें वर्णन केलें. आणि (अदः महित्वं) हा तुझा मोठेपणा सर्व दिशांना (व्यसर्पः) प्रसृत केला (तदानीं तेव्हां (सु-भूतं) उत्तम ऐश्वर्य (त्वा) तुला (आविशत्) प्राप्त झालें आणि तू (चतस्रः प्रदिशः) चारी दिशांना (अकल्पयथाः) समर्थ केलेंस.

ज्ञानी लोकांनीं मातृभूमीचा मोठेपणा समजून घेतला,व त्याचें ज्ञान सर्व जनतेस करून दिलें,त्यायोगें चारी दिशांना राहणारे लोक शक्तिमान झाले या प्रमाणें जे लोक मातृभूमीची भक्ति करतील तेही विलक्षण प्रभावशाली होतील.

ये ग्रामा यदरण्यं याः सभा अधि भूम्याम् ॥
ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारु वदेम ते ॥५६॥

(ये ग्रामाः) जे गांव, (यत् अरण्यं) जीं वनें, (याः सभाः) ज्या सभा (भूम्यां अधि) या भूमीवर आहेत, तसेंच (ये संग्रामाः) जीं युद्धें होतात व जीं (समितयः) संमेलनें होतात, (तेषु) त्या सर्वांमध्ये (ते) तुझ्याविषयीं (चारु) सुंदर व आदरयुक्त (वदेम) भाषण आम्हीं करूं.

मातृभूमींत गांव, नगर, प्रांत, वनें, अरण्यें, पर्वत इत्यादि जीं स्थानें असतील, तसेंच त्या स्थानीं ज्या सभा, समिति, परिषदा व महासभा, तसेंच संमेलनें अथवा मेळे होतील किंवा युद्धें होतील त्या सर्व ठिकाणीं मातृभूमीसंबंधीं उत्तम आदर व्यक्त करणें हें प्रत्येकास आवश्यक आहे.

यद्वदामि मधुमत्तद्वदामि यदीक्षे तद्वनन्ति मा ॥
त्विषीमानस्मि जूतिमानवान्यान्हन्मि दोधतः ॥५८॥

(यत् वदामि) जें कांहीं मी भाषण करतों (तत्) तें (मधुमत् वदामि) मधुरतायुक्तच बोलतों-म्हणून (यत्) जें (ईक्षे) मी पाहतों, (तत्) त्याला अनुसरून (मा वनन्ति) मजवर सर्व लोक प्रेम करितात. मी (त्विषीमान्) तेजस्वी व (जूतिमान्) वेगवान् (अस्मि) आहें व (दोधतः अन्यान्) घातक शत्रूंना मी (अवहन्मि) सर्व प्रकारें नष्ट करतों.

नेहमीं मधुरभाषी व सर्वांना स्नेहदृष्टीनें पाहणारा असा मीं आहे, म्हणून सर्व लोक मजवर प्रेम करतात. मी माझ्या ठिकाणीं ज्ञानाचें तेज व कर्माचा वेग हीं वाढविलीं आहेत, म्हणून मीं सज्जनांचें रक्षण व दुर्जनांचा नाश करतों. तात्पर्य हेंच की मधुर भाषण व स्नेहदृष्टि यांनीं सर्वत्र प्रेमाचा फैलाव करणें व संघशक्ति वाढविणें अवश्य आहे. तसेंच आपल्या ठिकाणीं ज्ञानाचें तेज व कर्माचा वेग वाढवून सज्जनांचें रक्षण व दुष्टांचें निर्दाळण करणें हेंही आवश्यक आहे.

चरणानें राहणारे सदा संतुष्ट ब्राह्मण प्रसंगीं मेघाप्रमाणें गंभीर वाणीनें भाषण करितात."

हा मंत्र अन्योक्ति अलंकाराचें उत्तम उदाहरण आहे. बेडकांचें वर्णन करीत असतां अन्योक्तिनें त्यांतच ब्राह्मणांचेंही वर्णन केलें आहे.

रथः

१ रंहति इति रथः=जो चालतो तो रथ होय.

२ स्थिर=स्थि+र=थ×र=रथः-[येथें अक्षरें उलट सुलट होऊन हा शब्द सिद्ध झाला आहे.] जो स्थिरतेच्या विरुद्ध व्यवहार करतो अर्थात् ज्याला गति आहे तो रथ होय.

(३) स्थि×र=स्थित+रममाण=रममाण+स्थित=र×स्थि =रथ रममाण होत असतां ज्यांत स्थिर बसतां येतें त्याचें नांव रथ. येथेंही अक्षरांच्या व्यतिक्रमाचें उदाहरण आहे.

रथ शब्दाच्या वरील व्युत्पत्तीवरून कोणत्या प्रकारें शब्द शेष राहतो अथवा अक्षरांत उलटापालट कशी होऊं शकते, हें वाचकांना वरील व्युत्पत्तीचें चांगलें मनन केल्यास सहज दिसून येईल.

वृषभः

१ वर्षति इति वृषभः=जो वृष्टि करतो तो वृषभ. वृष्टि ही प्रजेची, बलाची अथवा पराक्रमाचीही असूं शकते. याचें उदाहरण—

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्य आजेः।

ऋ० १०।१०२।५

(आजेः मध्ये उपयन्तः) युद्धास गेलेले वीर (एनं वृषभं न्यक्रन्दयन्) या वृषभास शब्द करण्यास प्रवृत्त करतात.

पितुः

१ पाति इति पितुः=जें रक्षण करतें तें.

२ पीयते इति पितुः=जें खाल्लें जातें तें.

(३) प्यायति इति=जें वृद्धि करतें तें—

हा अन्नवाचक शब्द आहे. अन्न शरीराचें रक्षण करतें. तें खालें जातें व त्यानें शरीर वाढतें. हे तिन्ही अर्थ पितुः शब्दाच्या वरील व्युत्पत्तीवरून दिसून येतात. याचें उदाहरण—

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।

ऋ० १।१८७।१

"अन्नाची मी प्रशंसा करतो; जे (महः तविषीं धर्माणं) मोठें बल धारण करतें" इत्यादि मंत्रांत पितुः शब्द अन्नवाचक आहे हें लक्ष्यांत ठेवावें.

वायुः

१ वाति इति वायुः = जो वाहतो तो वायु. याचें उदाहरण-
वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ ऋ० १।२।१

हे (दर्शत) दर्शनीय वायो! (आयाहि) ये. हा सोम अलंकृत-सिद्ध केलेला आहे. (तेषां पाहि) त्याचें पान कर व (हवं श्रुधि) आम्ही केलेली प्रशंसा श्रवण कर.

वरुणः

१ वृणोति इति वरुणः- जो आच्छादित करतो त्यास वरुण म्हणतात. याचें उदाहरणः—

नीचीनबारं वरुणः कवन्धं ।
प्रससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

ऋ० ५।८५।३

' वरुण (नीचीन बारं) खालीं द्वार असणाऱ्या (कवन्धं) मेघाला द्युलोक व पृथ्वी यांच्या मधील अंतरिक्षांत (प्र ससर्ज) उत्पन्न करतो '

'यांतील शब्दांचे अर्थ पहाः—

हे मातृभूमि! (त्वं) तूं (आवपनी) अत्यंत सुपीक म्हणून (जनानां) लोकांशीं (काम-दुघाः) इच्छिलेले पदार्थ देणारी, व (प्रप्रथाना) प्रख्यात (अदितिः) देवमाता अथवा माता देवी (असि) आहेस. म्हणून (यत् ते नूनं) जें तुला न्यून पडेल, (तत् ते) तें (ऋतस्य प्रथमजा) सत्याचा पहिला प्रवर्तक अथवा जलाचा प्रेरक, (प्रजा-पतिः) प्रजा पाळणारा तुला देऊन (आपूरयाति) पूर्ण करतो.

पृथ्वी धान्यादिकांची उत्पत्ति करणारी आहे म्हणून ती इच्छित पदार्थ देणारी कामधेनू आहे. जें जें या भूमींत कमी असेल त्याची पूर्तता धान्य पेरून त्याला पाणी घाल इत्यादि देऊन तो करतो. जो अशा प्रकारें अधिकांत अधिक धान्याची उत्पत्ति करतो तो खरा प्रजापालक होय. म्हणून प्रत्येक जलादि गोष्टींची उत्तम व्यवस्था करून भूमीपासून धान्याची अधिकांत अधिक निपज करावी व अशा रीतिनें प्रजापालन करावें हें योग्य होय.

उपस्थास्ते अनमीवा अयक्ष्मा अस्मभ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः ।
दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम ॥६२॥

हे (पृथिवि) मातृभूमि ! (ते प्रसूता) तुजपासून उत्पन्न झालेले अत-एव तुजजवळ (उप-स्थाः) असणारे सर्व पदार्थ (अस्मभ्यं) आम्हां सर्वांना (अनमीवाः) आरोग्यकारक व (अयक्ष्माः) रोगरहित (सन्तु) होवोत ! (नः) आमचें (आयुः) आयुष्य दीर्घ होवो; व (वयं) आम्ही सर्व (प्रतिबुध्यमाना.) उत्तम ज्ञानी बनून (तुभ्यं) तुजसाठीं (बलिहृतः) बलि घेऊन येणारे स्याम होऊं.

मातृभूमींत उत्पन्न होणारे सर्व पदार्थ मातृभूमींत राहणाऱ्यांनाच मिळोत, तसेंच ते पदार्थ निरोगीपणा उत्पन्न करणारे, आरोग्य वाढविणारे व पुष्टिदायक तसेंच दीर्घायु देणारे होवोत. याप्रकारें तेथील सर्व लोक पुष्ट, बलवान् व दीर्घायु होऊन आपल्या सर्वस्वाचा बलि आपल्या मातृभूमी-समोर देण्यास तयार होवोत. अशी स्थिति जेथें असेल तोच देश सुखी असें म्हणणें योग्य होय.

भूमे मातर्निधेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।
सं विदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥६३॥

हे (मातः भूमे) मातृभूमि ! (मा) मला (भद्रया) कल्याण-कारक अशा अवस्थेंत (सु प्रतिष्ठित) योग्य तऱ्हेनें (नि धेहि) ठेव. हे (कवे) काव्यमय मातृभूमि ! तू (दिवा) प्रकाशाशीं (सं विदाना) संबंध राखणारी (मा) मला (श्रिय) संपत्ति व (भूत्या) ऐश्वर्य या-मध्यें (धेहि) ठेव.

मातृभूमीचे जे भक्त कल्याणाच्या मार्गानें उन्नतिचें साधन करतात ते ज्ञानाच्या प्रकाशानें प्रकाशित होऊन संपत्ति व ऐश्वर्य यानीं परिपूर्ण होतात म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें ज्ञानविज्ञानानें युक्त होऊन मातृभूमीची भक्ति करावी व स्वयंसेवक होऊन मातृभूमीची सेवा करावी

दूष्या दूषिरसि हेत्या हेतिरसि मेन्या मेनिरसि ।
आप्नुहि श्रेयांसमति समं क्राम ॥१॥ अ० २।११

हे मनुष्या ! तू (दूष्याः) दूषित क्रियाचा (दूषि) नाश करणारा (असि) आहेस (हेत्या हेति) शस्त्राचें शस्त्र तू आहेस (मेन्या मेनि) वज्राचें वज्र तू आहेस म्हणून (सम) समानाच्याहून (अति क्राम) अधिक वाढ व (श्रेयांस आप्नुहि) कल्याण प्राप्त करून घे

मनुष्य हा दोष दूर करणारा व शत्रूच्या नाशार्थ विविध प्रयत्न करणारा आहे. म्हणून त्यानें आपल्या समान दर्जाच्या लोकाहून आपली उन्नति अधिक करून घेऊन आपलें कल्याण साधावें हेंच त्यास उचित आहे.

या जगात मनुष्यच दोष नाहींसे करून सत्कर्माचा प्रचार करतो, शस्त्रें निर्माण करून त्यांचा उपयोग करतो, म्हणून समान दर्जाच्या लोकांहून त्यानें अधिक उन्नति प्राप्त करून घेऊन आपलं अधिकाधिक कल्याण साधावें व कधींही दीन अवस्थेंत राहू नये, नेहमीं त्याचा उत्कर्ष होत रहावा हेंच त्यास उचित आहे.

पाठ ८ वा.

सूरिरसि वर्चोधा असि तनूपानोऽसि ।
आप्नुहि श्रेयांसमति समं क्राम ॥ ४ ॥
अ० २।११

हे मनुष्या ! तू (सूरि असि) ज्ञानी आहेस, (वर्चो धा असि) तू तेजस्वी आहेस, (तनू-पान असि) शरीराचा रक्षक आहेस, म्हणून बरोबरीच्या पेक्षा अधिक वाढून कल्याण प्राप्त करून घे

मनुष्य आपलें ज्ञान वाढविण्यास समर्थ आहे, तो तेजस्वीही आहे, तसेंच स्वत:च्या शरीराचें व दुसऱ्याच्या शरीराचें सरक्षण करण्याचें सामर्थ्यही तो आपल्या आगीं राखू शकतो म्हणून त्यानें ज्ञानी बनावें, तेजस्वी बनावें तसेंच स्वत चें व दुसऱ्याचें उत्तम तऱ्हेनें सरक्षण करावें, सर्वांहून वरचढ होऊन अत्यत कल्याण प्राप्त करून घ्यावें. दुसऱ्याचें सरक्षण करण्यासाठीं स्वत ला समर्थ करणें म्हणजेच दुसऱ्याहून वरचढ होणें होय, म्हणून प्रत्येकानें आपल्या ठिकाणच्या हरएक शक्तीची वाढ करावी, व दुसऱ्याच्या सरक्षणार्थ आत्मार्पण करण्यासही तयार असावें. अशा प्रकारें परोपकारार्थ आत्मार्पण करण्यास तयार असणारा मनुष्य हा सर्वांना वदनीय होतो

शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि स्वरसि ज्योतिरसि ।
आप्नुहि श्रेयांसमति समं क्राम ॥५॥ अ० २।११

हे मनुष्या, तू (शुक्र असि) वीर्यवान् आहेस, (भ्राज असि) तेजस्वी आहेस, (स्व असि) आत्मशक्तीनें युक्त आहेस, (ज्योति असि) तू स्वत तेजरूप आहेस, म्हणून (सम अतिक्राम) समान अशा मनुष्यांहून वरचढ बनून (श्रेयांस आप्नुहि) श्रेष्ठ प्रकारचें कल्याण करून घे

मनुष्य वीर्यवान्, शूर, बलवान्, तेजस्वी, उत्साही, आत्मबलानें सपन्न व स्वत तेजाची ज्योति ही आहे म्हणून त्यानें इतरांहून श्रेष्ठ व्हावें व कल्याण प्राप्त करून घ्यावें, व कधींही मागें राहू नये.

मनुष्याच्या ठिकाणीं इतकी शक्ति आहे कीं त्यानें उन्नतिच्या मार्गानें जावयाचें मनांत आणल्यास तो उन्नत होऊं शकतो. म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें या मंत्रांतील उपदेशानुसार आपल्या ठिकाणीं असलेल्या शक्तींचें अस्तित्व जाणून स्वतःला उन्नत करून इतरांचा आदर्श बनावें व अवनतावस्थेंत कधींही राहूं नये. मनुष्याच्या उन्नतीचा प्रारंभ प्राणशक्ति वाढण्यानें होतो म्हणून आतां प्राणसूक्ताचा विचार करूं. प्राणसूक्त खालीलप्रमाणें आहे:—

प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे ।
यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
अथर्व० ११।४(६)।१

(प्राणाय नमः) प्राणाला नमस्कार असो; (यस्य) ज्याच्या (वशे) आधीन (इदं सर्वं) हें सर्व जग आहे, (यः सर्वस्य) जो सर्वांचा (ईश्वरः भूतः) ईश्वर झाला आहे व (यस्मिन्) ज्याच्या ठिकाणीं (सर्वं प्रतिष्ठितम्) सर्व राहिलें आहे.

प्राणशक्तीच्या आधीन संपूर्ण जग असून प्राणाच्या आधारावरच तें अधिष्ठित आहे. प्राण सर्वांचा अधिकारी आहे म्हणून त्याची उपासना करावी. ज्याप्रमाणें शरीरांतील प्राणांच्या आधारानें सर्व शरीर, अंग, अवयव अथवा इंद्रियें राहतात, त्याप्रमाणें विश्वांतील संपूर्ण पदार्थ विश्वव्यापी प्राणाच्या आधारावर राहतात.

नमस्ते प्राण क्रन्दाय नमस्ते स्तनयित्नवे ।
नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते ॥२॥
अ० ११।४(६)।२

हे प्राण! (क्रन्दाय ते नमः) गर्जना करणाऱ्या तुला नमस्कार असो. (स्तनयित्नवे ते नमः) मादळाच्या वेळीं नाद करणाऱ्या तुला वंदन असो. (विद्युते ते नमः) विद्युल्लतारूपी तुला नमस्कार असो. (वर्षते ते नमः) वर्षाव करणाऱ्या तुला नमस्कार असो.

विशाल व्याप्त असलेली प्राणशक्ति वादळांत असते तशीच ती जलवृष्टीच्या वेळीं भूमीवर ही येते, म्हणून प्राणशक्तीचा सत्कारपूर्वक चांगला उपयोग करणें जरूर आहे.

यत् प्राण स्तनयित्नुनाऽभिक्रन्दत्योषधीः ।
प्र वीयन्ते गर्भान् दधतेऽथो बह्वीर्वि जायन्ते ॥३॥
यत् प्राण ऋतावागतेऽभिक्रन्दत्योषधीः ।
सर्वं सदा प्रमोदते यत् किं च भूम्यामधि ॥४॥
अ० ११।४(६)

प्राण जेव्हां (स्तनयित्नुना) वादळाच्या गर्जनेच्या द्वारें (ओषधीः) औषधींना (अभि क्रन्दति) बोलाविते, तेव्हां त्या (प्रवीयन्ते) गर्भवती होतात, (गर्भान् दधते) गर्भ धारण करतात व (बह्वीः) पुष्कळ होऊन (वि जायन्ते) उत्पन्न होतात.

(यत्) जेव्हां प्राण (ऋतौ आगते) ऋतुकाळ आला असतां (ओषधीः) औषधींना (अभिक्रन्दति) बोलावितो, (तदा) तेव्हां (सर्वं प्रमोदते) सर्व आनंदित होतात, जें कांहीं सर्व (भूम्यां अधि) पृथ्वीवर असतें तें.

वृष्टीनें औषधी, वनस्पति व वृक्ष वाढतात व आनंदानें प्रसन्न होतात. अंतरिक्षांतील वायुमध्यें राहणाऱ्या प्राणाचें हें कार्य पाहण्यासारखें आहे.

यदा प्राणो अभ्यवर्षीद्वर्षेण पृथिवीं महीम् ।
पशवस्तत्प्र मोदन्ते महो वै नो भविष्यति ॥५॥
अ० ११।४(६)

जेव्हां प्राण (वर्षेण) वृष्टीरूपानें (महीं पृथिवीं) या मोठ्या पृथ्वीवर (अभि अवर्षीत्) जल सिंचन करतात, (तत् पशवः) तेव्हां पशु(प्रमोदन्ते) आनंदित होतात, ते सांगतात कीं आतां (नः) आमची (महः) वाढ (वै) निश्चयानें (भविष्यति) होईल.

वृष्टीच्या द्वारें जी प्राणशक्ति या पृथ्वीवर येते तिनें पशुपक्ष्यांची देखील वाढ होते व ते आनंदित होतात.

अभिवृष्टा ओषधयः प्राणेन समवादिरन् ।
आयुर्वै नः प्रातीतरः सर्वा नः सुरभीरकः ॥६॥
अ० ११।४(६)

(अभिवृष्टाः ओषधयः) भिजलेल्या गेलेल्या औषधी (प्राणेन) प्राणांशीं (समवादिरन्) बोलत्या झाल्या कीं (नः) आमचें (आयुः) आयुष्य (वै) खात्रीनें तूं (प्रातीतरः) वाढविलें आहेस; व (नः सर्वाः) आम्हां सर्वांना (सुरभीः सुगंधित (अकः) केलें आहेस.

वृष्टिद्वारा अन्तरिक्षस्थ प्राण प्राप्त होऊन सर्व औषधी सुगंधयुक्त बनतात व सजीव राहतात.

नमस्ते अस्त्वायते नमो अस्तु परायते ।
नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायोत ते नमः ॥७॥
नमस्ते प्राण प्राणते नमो अस्त्वपानते ।
पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः
सर्वस्मै ते इदं नमः॥८॥ अ० ११।४(६)

हे प्राण ! (आयते) येणाऱ्या, (परायते) जाणाऱ्या, (तिष्ठते) स्थिर असणाऱ्या, (आसीनाय) बसणाऱ्या (ते) तुला नमस्कार असो.

हे प्राण ! (प्राणते) श्वास घेणाऱ्या, (अपानते) अपान सोडणाऱ्या, (पराचीनाय) बाहेर जाणाऱ्या, (प्रतीचीनाय) जवळ येणाऱ्या (ते) तुला (नमः) नमस्कार (अस्तु) असो.

(सर्वस्मै ते) सर्वरूपी तुला (इदं नमः) हें नमन असो.

(१) आयत् (२) तिष्ठत् (३) परायत् व (४) आसीन हीं चार नांवें क्रमशः (१) पूरक, (२) कुंभक (३) रेचक व (४) बाह्य कुंभक यांचीं आहेत. (१) प्राणत् व (२) अपानत् हे दोन शब्द श्वास व उच्छ्वास यांचे वाचक आहेत. प्राणांच्या दोन गति आहेत, एक आंतून

बाहेर जाणारी व दुसरी बाहेरून आंत येणारी. या क्रियांचे सूचक शब्द वरील मंत्रांत (१) पराचीन व (२) प्रतीचीन आहेत. या शब्दांवरून प्राणायामविधिचा बोध होऊं शकतो. तरी त्याचा अनुभव घेऊन आपल्या शरीरांतील प्राणाचे महत्त्व जाणणें व प्राणायामद्वारा त्यांना आपल्या स्वाधीन ठेवणें हें अत्यंत जरूर आहे.

या ते प्राण प्रिया तनूर्यो ते प्राण प्रेयसी ।
अथो यद्भेषजं तव तस्य नो धेहि जीवसे ॥९॥ अ० ११।४(६)

हे प्राण! (*या ते प्रिया*) जी तुझा प्रिय व (*या व ते प्रेयसी*) जी तुझी प्रीतिकारक (तनूः) शरीरयष्टि आहे. (अथो) तसेंच (यत् तव भेषजं) जो तुझ्या ठिकाणीं औषधींचा गुण आहे (तस्य) त्याचें (नः) आमच्या (जीवसे) जीवनासाठीं (धेहि) दान कर.

प्राणाच्या ठिकाणीं परमानंदाची शक्ति आहे, प्राण असेपर्यंत कोणाशींही प्रेमाचे व्यवहार होतात. तसेंच प्राणाच्या ठिकाणीं दिव्य औषधिगुण आहेत. प्राण हा मोठा दिव्य वैद्य आहे. हा शरीरांत रममाण होऊन सर्व रोगांना दूर करतो. जेव्हां हा निघून जातो तेव्हां वैद्यांचें कोणतेंही औषध परिणामकारक होत नाहीं.

प्राणः प्रजा अनु वस्ते पिता पुत्रमिव प्रियम् ।
प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न ॥१०॥
अ० ११।४(६)

प्राण (प्रजाः) प्रजांला (अनुवस्ते) परिस्थितीची अनुकूलता असेपर्यंतच आच्छादून असतो, ज्याप्रमाणें पिता प्रिय पुत्रांना वस्त्रादि देऊन आच्छादित असतो. प्राणच सर्वांचा ईश्वर आहे, जे कोणी (प्राणति) श्वास घेतात व जे (न) श्वास घेत नाहींत (त्या सर्वांचा ही तोच ईश्वर आहे.)

ज्या प्रकारें प्रिय पुत्रांना बाप अन्नवस्त्रादि देतो त्याप्रमाणें अनुकूल व्यवहार करणाऱ्या माणसांनाच प्राण दीर्घ जीवन देतो. हा प्राणच सर्व स्थावर-जंगम वस्तूंच्या सुस्थितीचें मूळ कारण आहे.

पाठ ९ वा.

प्राणो मृत्युः प्राणस्तक्मा प्राणं देवा उपासते।
प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ॥
अ० ११।४ (६)

प्राण मृत्युही आहे व प्राण (तक्मा) जीवनशक्तिही आहे. म्हणून सर्व (देवाः) देव अर्थात इंद्रियादिक प्राणाचीच उपासना करितात. सत्यवादी मनुष्याला प्राणच उत्तम लोकांत (आदधत्) स्थापन करतो.

प्राण जाण्याच्या स्थितीस मृत्यु व असण्याच्या स्थितीस जीवन म्हणतात; म्हणून संपूर्ण इंद्रियें प्राणाच्या आधीन आहेत; तसेंच पृथ्वी आदिकरून देवता देखील प्राणांच्या आधीन आहेत. सत्य भाषण, सत्यावर निष्ठा इत्यादिमुळें जे आत्मिक बल वाढतें तें प्राणास कारणीभूत आहे. म्हणून प्रत्येकानें प्राणायामद्वारा प्राणाची उपासना करावी.

प्राणो विराट् प्राणो देष्ट्री प्राणं सर्व उपासते।
प्राणो ह सूर्यश्चन्द्रमाः प्राणमाहुः प्रजापतिम् ॥१२॥ अ०११।४ (६)

प्राणच (वि-राज्) विशेष तेजस्वी आहे, प्राणच (देष्ट्री) प्रेरक आहे, प्राणच सूर्य व चंद्र आहे, प्राणालाच प्रजापति असेंही म्हणतात. यासाठीं (सर्वे) सर्वजण (प्राणं उपासते) प्राणाची उपासना करतात.

पृथ्वी, सूर्य, चंद्र इत्यादि देवतांमध्यें देखील प्राणशक्ति आहे हें जाणून प्राणाचें महत्त्व प्रत्येकानें जाणणें जरूर आहे.

अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अन्तरा।
यदा त्वं प्राण जिन्वस्यथ स जायते पुनः ॥१४॥ अ० ११।४। (६)

(पुरुषः) मनुष्य (गर्भे अन्तरा) गर्भाच्या आंत (प्राणति) श्वास घेतो व (अपानति) उच्छ्वास ही सोडतो. हे प्राण ! जेव्हां तूं (जिन्वसि) अनुमोदन देतोस (अथ) तेव्हांच (सः) तो (पुनः जायते) फिरून उत्पन्न होतो.

हे प्राण! (यः ते इदं वेद) जो तुझ्या या मोठेपणाला जाणतो व (यस्मिन्) ज्याच्या ठिकाणीं तूं (प्रतिष्ठितः असि) पूर्ण स्थिर झाला आहेस, (तस्मै) त्याच्याकरितां (उत्तमे लोके) उत्तम लोकांत (सर्वे) सर्वांनीं (बलिं हरान्) भेटी आणाव्यास.

प्राणाचें महत्व जो मनुष्य जाणतो व ज्याच्या ठिकाणीं प्राणायामादि अभ्यासानें प्राण स्थिर झाला आहे, त्याची योग्यता इतकी असते कीं सर्व लोक त्या योग्याचा सत्कार करूं लागतात. म्हणून प्रत्येकानें प्राणाचें महत्व ओळखून आपल्या ठिकाणीं प्राण स्थिर करण्याचा यत्न करावा.

यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः ।
एवा तस्मै बलिं हरान् यस्त्वा शृणवत्सुश्रवः ॥ १९ ॥
अ० ११ । ४ (६)

हे प्राण! (यथा) ज्याप्रमाणें (तुभ्यं) तुला (सर्वाः इमाः प्रजाः) या सर्व प्रजा (बलिहृतः) भेट अर्पण करतात, (एवा) त्याप्रमाणें (तस्मै) त्याला देखील (बलिं हरान्) भेट मिळावी, जो (सुश्रवः) उत्तम कीर्तिवान् असून (त्वा) तुझें (शृणवत्) ऐकेल.

सर्व प्राणाची उपासना करतात. जर ते प्राणाबरोबर न राहतील, तर ते जिवंत राहूं शकणार नाहींत. सर्व लोकांना प्राणांचा जीविताशीं असणारा संबंध माहीत असतोच. जो प्राणाचें महत्व अनुभवानें जाणतो त्या योग्याचा सर्व लोक सत्कार करतात.

अन्तर्गर्भश्चरति देवतास्वाभूतो भूतः स उ जायते पुनः ।
स भूतो भव्यं भविष्यत् पिता पुत्रं प्रविवेशा शचीभिः ॥२०॥
अ० ११ । ४ (६)

(स उ) तो च (देवतासु आभूतः) देवतांच्या ठिकाणीं व्यापक प्राण (अन्त. गर्भः चरति) गर्भाप्रमाणें आंत फिरत असतो. (सः) त्यानें (भूतः) भूतकाळच्या तसेंच (भव्यं) भविष्यत पुढें येणाऱ्या भविष्य-काळच्या जगांत (शचीभिः प्रविवेश) आपल्या सर्व शक्तींनें प्रवेश केला

आहे; ज्याप्रमाणें (पिता पुत्र) बाप मुलाच्या ठिकाणीं अंशरूपानें प्रविष्ट होतो, पित्याच्या शरीराच्या प्रत्येक अंगप्रत्यंगाचा अंश पुत्राच्या शरीरांत येत असून उतरत असतो, त्याचप्रमाणें संपूर्ण जगाच्या देवतांचे अंश मनुष्याच्या ठिकाणीं असतात. संपूर्ण पदार्थांत जो व्यापक प्राण आहे, तोच आपला अंश या शरीरांत घालत असतो असें समजावें.

एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
यदंग स तमुत्खिदेन्नैवाद्य न श्वः स्यान्न रात्री
नाहः स्यान्न व्युच्छेत् कदाचन ॥२१॥

अ० ११।४(६)

(सलिलात्) पाण्यांतून हंस (उच्चरन्) वर उडत असतां (एकं पादं) एकच पाय (न उत्खिदति) वर काढत नाहीं. हे (अंग) प्रिय, (यत्) जर (सः) तो तं (उत्खिदेत्) त्या दुसऱ्या पायाला वर काढील तर (न एव अद्य) आजच नव्हे तर (न श्वः स्यात्) उद्यांही त्याला असणार नाहीं. तसेंच (न रात्रीः) रात्रीही नाहीं व (न अहः स्यात) दिवसही त्यास असणार नाहीं; व (न कदाचन व्युच्छेत्) प्रभात देखील कधींही होणार नाहीं.

पाठ ११ वा

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः
शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम्। दोग्ध्री
धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू
रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम्।
निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु। फलवत्यो
न ओषधयः पच्यन्ताम्। योगक्षेमो नः कल्पताम्।
यजुर्वेद २२। २२

हे (ब्रह्मन्) परमात्मन्! (राष्ट्रे) आमच्या राष्ट्रांत (ब्रह्मवर्चसी ब्राह्मणः) ज्ञानतेजानें चमकणारा ब्राह्मण (आ जायताम्) होवो. तसेंच आमच्या राष्ट्रांत (राजन्यः) क्षत्रिय (शूरः) शूर वीर (इषव्यः) बाण चालवण्यांत अत्यंत कुशल (अतिव्याधी) शत्रुचा अत्यंत वेध करणारा (महारथः) महारथी (आ जायतां) होवो. आमच्या राष्ट्रांत (दोग्ध्री धेनुः) दूध देणारी गाय, (वोढा अनड्वान्) ओढणारा बैल, (आशुः सप्तिः) चपळ घोडा, (पुरन्धिः योषा) विदुषी स्त्री, (रथेष्ठाः जिष्णुः) रथावर बसून शत्रूला जिंकणारा, व (सभेयः युवा) सभेमध्यें मान मिळ- वण्यास योग्य असा तरुण (अस्य यजमानस्य वीरः) या यजमानाला वीर (आजायतां) उत्पन्न होवो. (नः) आम्हांसाठीं (पर्जन्यः) मेघ (निकामे निकामे) आवश्यक असेल तेव्हां (वर्षतु) पाऊस पाडो. नः आमच्यासाठीं (फलवत्यः ओषधयः) फलयुक्त औषधी (पच्यन्ताम्) परिपक्व होवोत. (नः योगक्षेमः) आमचा योगक्षेम (कल्पतां) सक्षम होवो.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्॥
यजु. ४०। १

(यत् किंच) जें काय (जगत्यां जगत्) या जगामध्यें वस्तुमात्र आहे तें (इदं सर्वं) हें सर्व (ईशा वास्यं) ईश्वरानें व्यापण्यास योग्य आहे. (तेन त्यक्तेन) त्यानें दिलेल्यानें (भुञ्जीथाः) भोग करा, (कस्यस्विद् धनं) कोणाच्याही धनाचा (मा गृधः) लोभ धरूं नका.

जें काय या जगांत आहे त्या सर्वांत ईश्वर भरला आहे. तो देईल त्याचाच भोग घ्या दुसऱ्या कोणच्याही धनाचा अपहार करूं नका.

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

(इह) संसारामध्यें (कर्माणि कुर्वन् एव) कर्में करीतच (शतं समाः जिजीविषेत्) शंभर वर्षें जगण्याचा प्रयत्न करावा. (एवं त्वयि) हाच विचार तुझ्यामध्यें स्थिर राहो. (इतः अन्यथा) याहून दुसरा मार्ग (न अस्ति) नाहीं. असें वागलें असतां (नरे कर्म न लिप्यते) मनुष्याला कर्माचा दोष लागत नाहीं.

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥
यजु० ४० । ३

(असुर्याः नाम) आसुर्य नांवाचे (ते लोकाः) ते लोक आहेत कीं जे (अन्धेन तमसा) अंधतमानें (आवृताः) व्यापलेले आहेत. (ये के च) जे कोणी (आत्महनः जनाः) आत्मघातकी लोक आहेत (ते) ते लोक (प्रेत्य अपि) मरणानंतर ही (तान् गच्छन्ति) त्या लोकांप्रत जातात.

आत्मघात करून घेणारे जे लोक असतात ते मेल्यानंतर अशा स्थानांमध्यें जन्म घेतात कीं ज्या ठिकाणीं परमावधीचा अंधकार असतो.

या जगांत मनुष्यानें विविध पुरुषार्थ करीत करीत शंभर वर्षें जगण्याची इच्छा करावी व तसा प्रयत्नही करावा.हाच पुरुषार्थांचा विचार मनामध्यें स्थिर ठेवावा. याशिवाय दुसरा मार्ग उन्नतिसाठीं नाहीं. सत्कर्म करीत असतां केलेल्या कर्मांचा लेप लागत नाहीं.

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्नुताम्।
मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा॥ यजुर्वेद ३२।१६

(मे) माझें (इदं ब्रह्म) हें ज्ञान व माझें हें (क्षत्रं) शौर्य (उभे) हे माझे दोन्ही गुण (श्रियं अश्नुतां) संपत्तिला प्राप्त होवोत. (देवाः) देव (मयि) माझ्यामध्यें (उत्तमां श्रियं दधतु) उत्तम शोभा धारण करोत. (तस्यै ते) त्या तुला (स्वा+हा=सु+आह) आम्ही चांगलें भाषण करतों.

माझें ज्ञान व शौर्य ऐश्वर्य प्राप्त करोत. सर्व देवांनीं माझी शोभा वाढवावी.

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा।
यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैरयन्त॥ यजु.३२।१०

(सः) तो ईश्वरच (नः बन्धु.) आमचा बंधु आहे, तोच (जनिता) उत्पत्तिकर्ता आहे (सः विधाता) तो निर्माण करणाराही आहे, तो (धामानि वेद)सर्व स्थानें जाणतो, व (विश्वा भुवनानि) सर्व भुवनें हीं जाणतो (यत्र) जेथें (अमृतं आनशानाः देवाः) अमरत्व प्राप्त करणारे देव (तृतीये धामन्) तृतीय धामामध्यें (अध्यैरयन्त) विचरत असतात.

ईश्वरच आमचा खरा बंधु, जनक व निर्माता आहे. तो सर्व स्थानें व लोकलोकान्तर यांना योग्य रीतिनें जाणतो. त्याच्यामध्येंच तृतीय धामामध्यें जाऊन सर्व देव अमृत सुखाचा आस्वाद घेतात.

यो देवेभ्यऽआतपति यो देवानां पुरोहितः।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये॥ यजु. ३१।२०

(य) जो (देवेभ्य.) देवांसाठी (आतपति) तापत असतो, (यः) जो (देवानां पुरोहित.) देवांचा अग्रगामी आहे, (यः) जो (देवेभ्यः पूर्वः जातः) देवांच्या पूर्वी झाला, त्या (रुचाय ब्राह्मये नमः) तेजस्वी परमेश्वराला नमस्कार असो.

जो देवांना प्रकाश देण्यासाठीं प्रकाशतो,जो देवांचा अग्रगामी आहे व जो देवांच्याही पूर्वींचा आहे, त्या परम तेजस्वी ईश्वराला माझा नमस्कार असो.

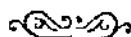
अंक २३

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिकण्याचा अगदीं सोपा उपाय.)

भाग २३ वा.

लेखक व प्रकाशक

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

स्वाध्याय-मंडल, औंध, (जि० सातारा.)

दुसरी आवृत्ति

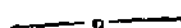
शके १८५२, सन १९३१.

मूल्य ८ आणे

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

भाग २३ वा.

पाठ १ ला.

'देव' शब्दाचा अर्थ व्यवहार चालविणारे लोक असा आहे. देव शब्दा तील 'दिव्' धातूचा अर्थ 'विजिगीषा—व्यवहार' इत्यादि आहे

हा मंत्र जेव्हा मेघवाचक असेल, तेव्हा त्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे होईल— 'हे महाशब्द करणाऱ्या मेघा ! हे सर्व वायु आदि देव मोठ्या तेजासाठी तसेंच दुष्काळ आदि दुष्ट शत्रूंचें निवारण करण्यासाठीं तुला वाढवितात "

वाचकांनीं दोन्ही अर्थांची तुलना करावी, म्हणजे त्यांना असें दिसून येईल कीं, वरील मंत्र मेघान्योक्तीचा आहे, व मेघाच्या वर्णनांतून या मंत्राच्या द्वारें वीराचा धर्मच सांगितला आहे मरुत् हे वायुदेव म्हणून प्रसिद्ध आहेतच व त्यांचा मेघाशीं संबंधहा सर्वांना माहीत आहेच

वेदमंत्रांतील हा अन्योक्ति अलंकार वाचकांनीं पाहून त्याच मनन करावें, म्हणजे पदाच्या गंभीर अर्थाची कल्पना आपोआपच त्याच्या ध्यानात येईल वेदाभ्य या अलंकार विषयाला फारच महत्व आहे व हे अलंकार समज— ल्यानें वेदाचा गुह्य अर्थ स्पष्टपणें कळण्यास मदत होते

सोम

सोम देवता प्रसिद्ध आहे सोमवल्ली, चंद्र, विद्वान, आत्मा, परमात्मा इत्यादि सोमाचे अनेक अर्थ आहेत या सर्वांचा उदाहरण —

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिम् ।
सोमं य ब्रह्माणो विदुर्न तस्याऽश्नाति कश्चन ॥

ऋ० १० । ८५ । ३

" (यत् ओषधिं संपिंषन्ति) ज्या औषधींस साधारण लोक चूर्ण करितात व तें मद्य करून (सोम पपिवान् मन्यते) मी सोम प्यालों असें जे साधारण लोक मानतात ते त्यांचें म्हणणं अगदीं चुकीचें आहे. (य सोम ब्रह्माण विदु)ज्या सोमाला ब्रह्मज्ञलोक सोम असें समजतात(तस्य कश्चन न अश्नाति) त्याला कोणीही पिऊ शकत नाहीं "

या मंत्रांत यज्ञ करूनच सोमपान करण्याची कल्पना आहे. जरी सोम हा एका दिव्य औषधीचा रस आहे, तथापि त्याचें सेवन विधिपूर्वक करणेंच जरूर आहे. विधि सोडून केवळ औषधीचा रस पिणें म्हणजे सोमपान नव्हे. हा यज्ञविषयक अर्थ झाला म्हणून याला "आधियज्ञ अर्थ" असें म्हणतात.

"सोमाला जे लोक कुटतात व त्याचा रस काढतात व आम्हीं सोम प्यालों असें समजतात तें म्हणणें चुकीचें आहे. कारण ब्राह्मण लोक ज्याला सोम म्हणतात त्याचा रस देवांवांचून अन्य कोणीच पिऊं शकत नाहींत." हा देवताविषयक अर्थ आहे म्हणून याला "आधिदैविक अर्थ" म्हणतात. हा अर्थ चांगल्या प्रकारें मनावर बिंबवण्यास हाच अर्थ आतां अध्यात्मभूमिके वरून पाहूं—

"साधारण लोक सोमवल्ली कुटतात, तिचा रस काढतात व आम्हीं सोम प्यालों असें समजतात, पण हें म्हणणें ठीक नव्हे, वास्तविक पाहतां ब्रह्मज्ञानी लोक ज्याला खरा सोम म्हणतात तो चंद्र (चंद्राच्या अंशभूत शरीरांतील मन) आहे व त्याचें पान सर्व इंद्रियें करीत असतात."

वरील उदाहरणांवरून वाचकांच्या लक्ष्यांत हें आलें असेल कीं सोम शब्दाच्या निरनिराळ्या अर्थाच्या योगानें मंत्राचा अर्थ आम्हीं बदलतो. सोम शब्दाचे अर्थ-सोमवल्ली, औषधि, चंद्र, मन, ज्ञानी गुरु, आत्मा, परमात्मा, इत्यादि आहेत. वरीलपैकीं सोमाचा औषधि हा अर्थ सर्वांच्या परिचयाचा आहे, परंतु अन्य अर्थ सर्व लोकांनां माहित नसतात. सोमाचा अर्थ चंद्र असाही आहे परंतु चंद्राचा प्रतिनिधि अंशरूपानें आमच्या शरीरांत "मन" या नांवानें वास करतो, ही मुख्य गोष्ट सर्व लोक विसरतात. ज्याप्रमाणें सोमाचा म्हणजे चंद्राचा संबंध सूर्य आदिकरून अन्य देवांशीं आहे, त्याप्रमाणेंच शरीरांतील सोमाचा अंशरूप प्रतिनिधि जें मन त्याचा संबंध नेत्रादि अन्य इंद्रियांशीं आहे.

मनाची शक्ति संपूर्ण इन्द्रियांच्या ठिकाणीं येऊ शकते, ही गोष्ट ज्याला माहीत आहे, त्याला "मनाचा रस संपूर्ण इंद्रियें पितात" असें जें वेदांत म्हणणें आहे तें बरोबर रीतीनें समजेल व तोच भाव "सोमरस सर्व देव पितात" या वेदवाक्यात पाहण्यास वाचक समर्थ होतील.

सोम शब्दात "स+उमा" हे दोन शब्द आहेत. उमा शब्दाचा अर्थ "रक्षक विद्या" असा आहे. या रक्षकविद्येनें जो युक्त असतो तोच (स+उमा=सोम.) ज्ञानी होय. या ज्ञानी रूपी सोमाचा ज्ञानरूप रस शिष्य काढतात व पितात ज्ञानी सोमाचा रस म्हणजे विद्यारस होय व हरएक पाठशाळेंत शिष्यवर्ग गुरूचा हा विद्यामृतरस पीत असतो सर्व लोकांना हें "सोमपान" माहीत आहे. याप्रमाणें सोमपानाचे अनेक प्रकार आहेत जो हे सर्व प्रकार जाणता तोच वेदांचें तत्त्व जाणू शकतो.

पाठ २ रा.

अष्टाचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा।
अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं क्वनम. स केतुः ॥२३॥
अ० ११।४ (६)

(अष्टाचक्र) आठ चक्रांनीं युक्त, (सहस्राक्षर) सहस्र अथवा हजारों अविनाशी अरांनीं पूर्ण व (एकनेमि) एक केंद्र असलेलें हें प्राणचक्र (प्र पुर) पुढें व (नि पश्चा) मागें (वर्तते) होत असतें. याच्या (अर्धेन) अर्ध्यांनेंच (विश्व भुवन) सर्व भुवन (जजान) उत्पन्न झालें आहे, पण याचा जो शेष (अर्ध) अर्धभाग राहिला आहे, (स) त्याचें (क्व-भत) काय (केतु) चिन्ह आहे?

शरीरांत हृदयस्थानीं असलेल्या मानससरोवराच्या मागें एक पर्वत आहे त्याचें नांव मेरु पर्वत, मेरुदंड अथवा पृष्ठवंश असें आहे यामध्यें आठ

चक्रे आहेत, त्यांचीं नांवें मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूरक, सूर्य, अनाहत, विशुद्धि, आज्ञा व सहस्रार अशीं आहेत. नाभीच्या ठिकाणीं यांचें मध्यकेंद्र आहे व प्रत्येक चक्राचे शेंकडों आरे चारी दिशांना पसरले आहेत. याप्रमाणें हें " मज्जातंतु संस्थान " आपल्या शरीरांत आहे.

हें प्राणचक्राचें वर्णन आहे. हें प्राणचक्र मागें व पुढें जात असतें. मागें-पुढें होण्याचें कारण श्वास व उच्छ्वास यांची गति परस्परविरुद्ध आहे हें होय. म्हणून ती गति (प्र पुर, नि पश्चा) पुढें व मागें या शब्दांनीं व्यक्त केलेली आहे.

प्राणायामाच्या द्वारें विशेष प्रकारें व श्वासोच्छ्वासाच्या द्वारें सर्वसाधारण रीतीनें ही प्राणशक्ति वरील आठ चक्रांत पोंहोचते प्राणाचा एक भाग शरीरांशीं संलग्न आहे व दुसरा आत्म्याशीं संलग्न आहे. हें सांगण्यासाठीं वरील मंत्र असें म्हणतो कीं ' संपूर्ण स्थूल भुवन (शरीर) एका भागानें उत्पन्न करून अवशिष्ट भागानें काय सूचित करीत आहे यें?' अर्थात् "तो आत्म्याची सूचना करतो" हेंच त्या प्रश्नाचें उत्तर आहे. याप्रमाणें हें प्राणाचें अत्यंत मनोरम वर्णन या मंत्रांत आहे व तें अत्यंत विचार करण्यास योग्य आहे. या प्रकारच्या श्रेष्ठ प्राणाला नमन पुढील मंत्रांत आहे—

> यो अस्य विश्वजन्मन ईशे विश्वस्य चेष्टतः ।
> अन्येषु क्षिप्रधन्वने तस्मै प्राण नमोऽस्तु ते ॥२३॥
>
> अ० ११ । ४ (६)

हे प्राण ! जो तूं (विश्वजन्मनः) सर्वांना जन्म देणारा व (चेष्टतः अस्य विश्वस्य) हालचाल करणाऱ्या या जगाचा (ईशे) स्वामी आहेस, तसेंच (अन्येषु) इतरांच्या ठिकाणीं (क्षिप्रधन्वने) शीघ्र गति देणारा आहेस (तस्मै ते नमः अस्तु) त्या तुला नमस्कार असो !

हालचाल करणाऱ्या सर्व प्राण्यांचा प्राण हा स्वामी आहे. तसेंच हा संपूर्ण अन्य पदार्थांनाही प्रेरणा करून राहिला आहे. असें या प्राणाचें विश्वव्यापक कार्य पहाणें हें आवश्यक आहे.

यो अस्य सर्वजन्मन ईशे सर्वस्य चेष्टतः ।
अतन्द्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥२४॥
अ० ११ । ४ (६)

जो प्राण (सर्व—जन्मन·) सर्व जन्मास येणाऱ्या व (चेष्टतः सर्वस्य) हालचाल करणाऱ्या सर्व प्राणिमात्रांवर अधिकार गाजवितो, तसेंच जो (अतन्द्रः) आलस्यरहित आहे, व (ब्रह्मणा धीरः) आत्म्याशीं संयुक्त असल्यामुळें जो धैर्यमय आहे, तो प्राण (मा) मजबरोबर (अनु-तिष्ठतु) राहो.

प्राण सर्व प्राण्यांचा स्वामी आहे, प्राण आहे म्हणूनच यास प्राणी असें म्हणतात. प्राण नसेल तर प्राणीही असणार नाहीं. हा प्राण जन्मापासून मृत्यूच्या वेळेपर्यंत आपलें कार्य करीत असतो, म्हणून त्याला आलस्यरहित कार्य करणारा असें म्हटलेलें आहे. प्राणाला सुस्ती येणें म्हणजेच मृत्यु होय. प्राणाचा एक भाग स्थूल शरीरांत कार्य करीत असतो व दुसरा आत्म्या-बरोबर रहात असतो. आत्म्याबरोबर राहण्यानें तो अधिकात अधिक बल मिळवूं शकतो. हा असा अत्यंत बलवान प्राण आपल्या शरीरांत दीर्घकाल-पर्यंत रहावा अशी प्रत्येकास इच्छा होणें स्वाभाविकच आहे.

ऊर्ध्वः सुप्तेषु जागार ननु तिर्यङ् नि पद्यते ।
न सुप्तमस्य सुप्तेष्वनु शुश्राव कश्चन ॥२५॥
अ० ११ । ४ (६)

(सुप्तेषु) सर्व निजल्यानंतर देखील हा प्राण (ऊर्ध्वः जागार) उभा राहून जागत असतो. (न नु) कधींही (तिर्यङ्) आडवा होऊन (नि-पद्यते) निजत नाहीं. (सुप्तेषु) सर्व निजल्यावर (अस्य सुप्तं) याचें निजणें (कश्चन) कोणीही (न अनु शुश्राव) ऐकलेलें नाहीं.

सर्व प्राणी थकल्यावर निजतात, पण ते निजल्यावर देखील हा प्राण उभा राहून जागत पाहरा करीत असतो. ज्याप्रमाणें इतर प्राणी थकल्यावर निजतात त्याप्रमाणें हा कधींही निजत नाहीं; अर्थात विश्रांति न घेतां

पाठ ३ वा.

चन्द्रमाः

या शब्दाच्या अनेक व्युत्पत्ति आहेत त्यापैकीं काहीं खालीं दिल्या आहेत—

१ चायन् द्रमति= चान्+द्रम्=चन्द्रमा = कृपा करीत जो जातो तो

२ चन्द्र माता=चन्द्रमा.=तेजस्वी असणारा असा मापन करतो अर्थात् कालाची गणना करण्यास सहायक होतो तो

३ चान्द्रं मानं अस्य= चान्द्रवर्षाला निर्माण करतो तो

चन्द्रः

चन्द्र शब्दाच्या व्युत्पत्ति ही अनेक आहेत त्या पुढील प्रमाणें—

१ चन्दते. चन्द्र = आल्हादायक होतो

२ चारु द्रमति= सौंदर्यासह गमन करतो

३ चिरं द्रमति= सावकाश अथवा धीरे धीरे जातो

४ चम्यते इति चमू+द्रम्=प्याला जातो अर्थात् कृष्णपक्षात तेजहीन होऊन जातो तो

चन्द्र शब्दापासून हीं चन्द्रमा शब्द बनतो चन्द्रमा शब्दाची व्युत्पत्ति वर सांगितलीच आहे. आता याचें उदाहरण पहा—

> नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ॥
> भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायु ॥
> ऋ० १० । ८५ । १९

"(चन्द्रमा जायमान नव. नव भवति) चन्द्र शुक्लपक्षात उगवला असतो नवा होत असतो (अह्ना केतु) हा दिवसाचा झेंडा अर्थात् हें त्याचें चिन्ह आहे (उषसां अग्रे एति) उष कालाच्या पूर्वी कृष्णपक्षात उदय पावतो (आयन् देवेभ्य भागं विदधाति) हा आपला असता देवांचा

भाग देतो, कारण इष्टि वगैरे त्याच्यामुळे होतात व त्यामुळे तो देवांना भाग देतो. तसेच (चन्द्रमाः दीर्घ आयुः प्रतिरते) चन्द्र दीर्घायुष्य देतो.

मृत्युः

'मृ' मरणे या धातूपासून मृत्यु शब्द झाला आहे. त्याचा अर्थ प्रसिद्धच आहे. त्याचे उदाहरणः—

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान्॥
ऋ० १० । १८ । १

हे मृत्यो! (परं अनुपन्थां परेहि) श्रेष्ठ अनुकूल मार्गावरून मला घेऊन चल, (यः ते देवयानात् इतरः स्वः) जो तुझा देवमार्गाहून भिन्न दुसरा मार्ग आहे. (चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि) पाहणाऱ्या अथवा ऐकणाऱ्या तुला मी हे सांगतो. (नः प्रजां मा रीरिषः) आमच्या मुलांना मार्गातच नष्ट करूं नको व (उत मा वीरान्) वीर लोकांना ही नष्ट करूं नको.

जो देव मृत्यूच्या योगाने संहार करतो, त्याची प्रार्थना येथे दीर्घायुष्य देण्यासाठीं केलेली आहे.

मरुत्

मरुत् शब्दाची व्युत्पत्ति पूर्वी सांगितली आहेच. परंतु ती दृढ होण्यासाठीं पुनः येथे दिली आहे.

(१) मित+रावी=(मा+रु)=मरुत्= मितभाषणी
(२) मित+रोचन=(मा+रुच्)=परिमिततेचा चाहता.
(३) महत्+द्रवन्ति = म+द्र (द—र) = म+रद् = मरुत्= जलद चालणारा.

या मरुत् शब्दाचे उदाहरण पुढीलप्रमाणेः—

आ विद्युन्मद्भिर्मरुत स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥

ऋ० १।८८।१

" हे (मरुत) मरुत् हो! हे वीर हो! तुम्ही (विद्युन्मद्भिः स्वर्कैः ऋष्टिमद्भिः अश्वपर्णैः) विजेप्रमाणें चमकणाऱ्या व अत्यंत तेजस्वी अश्वानीं युक्त (रथेभिः आयात) अशा रथातून या. हे (सुमायाः) उत्तम कारागिर हो! तुम्ही (वर्षिष्ठया इषा) विपुल अन्न घेऊन (वय न) पक्ष्याप्रमाणें (न आपप्तत) आमच्या जवळ या

यातील कांहीं पदांचा अर्थः—

१ स्वर्क (सु+अर्क)=उत्तम तेजानें युक्त
२ अश्वपर्ण (अश्व—पूर्ण)=अश्व ज्याला जोडलेले आहेत
३ सु+माया=उत्तम कौशल्यानें युक्त, मया शब्द कौशल्य अशा अर्थाचा आहे
४ विद्युन्मत्=विजेनें युक्त; तेजानें चमकणारा.
५ ऋष्टिमत्=शस्त्रास्त्रानीं युक्त

याप्रमाणें या मंत्राच्या पदांचे विशेष अर्थ आहेत

ऋभु

ऋभु शब्दाचा अर्थ पूर्वी एकदा सांगितला आहेच. तथापि पुन सारार्थ येथें दिला आहे —

१ उरु+भान्ति=ऋ+भु=ऋभु=विशेष चमकणारे.
२ ऋतेन + भान्ति = ऋ + भु = ऋभु = सत्य व्यवहाराच्या योगानें शोभणारे
३ ऋतेन + भरन्ति = ऋ + भु = ऋभु = सत्यानें युक्त, सत्यव्यवहार करतो तो.

याचं उदाहरण —

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

ऋ० १ । ११० । ४

(वाघत सन्त मर्तास) वाहनानीं जाणारे सत्यवादी मनुष्य (तरणित्वेन शमी विष्ट्वी) त्वरेनें कामें करणारे (अमृतत्व आनशु) अमरपण प्राप्त करून घेतात (सौधन्वनाः सूरचक्षस ऋभव) उत्तम धनुर्धारी व उत्तम बुद्धिमान कारागीर (संवत्सरे धीतिभिः समपृच्यन्त) वर्षभर आपल्या बुद्धीच्या योगानें उत्तम कर्म करतात.

या मंत्रांतील कांहीं शब्दांचे विशेष अर्थ —

१ **विष्ट्वी** (विस्—कर्म करणे) = उद्यमी, पुरुषार्थी, कर्म करणारे
२ **शमी** = संयमन करून कर्म करणारे
३ **सूरचक्षसः** (सूर + चक्षस्) उत्तम दृष्टी असलेले, बुद्धिमान्.
४ **सौधन्वन्-सु—धन्वन्** = उत्तम धनुष्यवाले
५ **धीति** = कर्म, धारक कर्म
६ **तरणि** = (त्वरा—नी) त्वरेनें घेऊन जाणारे
७ **वाघत** = वाहत = वाहनानीं युक्त, उचलून नेणारे.

अंगिरसः

याचें उदाहरण पुढीलप्रमाणें:—

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः ।
ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे ॥

ऋ० १० । ६२ । ५

(वि-रूपासः) विशेष रूपवाले अर्थात् सृष्टीचें रूप जाणणारे (इत् ऋषयः) ऋषि, (ते इत् गम्भीर—वेपस) तेही गंभीर बुद्धियुक्त व (ते अङ्गिरसः) अंगरस विद्या जाणणारे (ते अग्ने सूनव) अग्नीच्या पुत्राप्रमाणें तेजस्वी (परिजज्ञिरे) प्रसिद्ध होतात

या मंत्रांतील कांहीं शब्दांचे अर्थः—

१ वि+रूपासः = विशेष रूपवाले, सुंदर अथवा विविध रूपांना यथातथ्य जाणणारे.

२ ऋषि= ज्ञानी, प्रगतिशील.

३ गंभीर+वेपस् = गंभीर बुद्धि अथवा गंभीर कर्म करणारे.

४ अंगिरसः=अंगांत जो जीवनरस आहे त्याची विद्या जाणणारे.

याप्रमाणें शब्दांच्या अर्थांचें मनन करून मंत्रांच्या अर्थांचेंही वाचकांनी मनन करावें. याप्रमाणें मनन केल्यास मंत्रांचे गूढार्थ स्पष्ट होऊं लागतात वाचक याप्रमाणें मंत्रांच्या अर्थांचें मनन करून वेदमंत्रांपासून दिव्य ज्ञान प्राप्त करून घेतील अशी आशा आहे.

पाठ ४ था.

यथा द्यौश्च पृथिवी च न बिभीतो न रिष्यतः ।
एवा मे प्राण मा बिभेः ॥ अथर्व २।१५।१

ज्याप्रमाणें द्युलोक व पृथ्वी (न बिभीतः) कशालाही भीत नाहींत व त्यामुळें (न रिष्यतः) नाश पावत नाहींत, त्याप्रमाणें हे (मे प्राण) माझ्या प्राणा ! (मा बिभे.) तूं अजीबात भिऊं नको.

यथाहश्च रात्री च न बिभीतो न रिष्यतः।
एवा मे प्राण मा बिभेः ॥ अ० २।१५।२

ज्याप्रमाणें (अहः) दिवस व रात्र भीत नाहींत व त्या निर्भयपणामुळें नष्ट होत नाहींत, त्याप्रमाणेंच हे माझ्या प्राणा! तूं भिऊं नको

यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च न बिभीतो न रिष्यतः
एवा मे प्राण मा बिभेः ॥ अ० २।१५।३

ज्याप्रमाणें सूर्यचंद्र कशालाही भीत नाहींत व म्हणून त्यांची कसलीही हानी होत नाहीं, त्याप्रमाणें हे माझ्या प्राणा ! तू भिऊं नको.

यथा ब्रह्म च क्षत्रं च न बिभीतो न रिष्यतः।
एवा मे प्राण मा बिभेः॥ अ० २।१५।४

ज्याप्रमाणें (ब्रह्म) ज्ञान आणि ज्ञानी लोक व शौर्य अथवा शूर वीर हे भीत नाहींत व नाश पावत नाहींत त्याप्रमाणें हे माझ्या प्राणा! तू भिऊ नकोस.

यथा सत्यं चानृतं च न बिभीतो नरिष्यतः।
एवा मे प्राण मा बिभेः॥ अ० २।१५।८

ज्याप्रमाणें (सत्य) सत्य व (अनृ+ऋत) अत्यंत सरळपणा याना कशाचीही भीति नसते व ते त्यामुळें कधींही नष्ट होत नाहींत त्याप्रमाणें हे प्राणा! तू भिऊ नको

यथा भूतं च भव्यं च न बिभीतो न रिष्यत।
एवा मे प्राण मा बिभे॥ अ० २।१५।६

ज्याप्रमाणें भूतकाळ व भविष्यकाळ भीत नाहींत व त्यामुळें नष्ट होत नाहींत त्याप्रमाणें हे प्राणा! तू भिऊ नको.

या सूक्तामध्यें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं भीति हेंच नाशाचें कारण होय. म्हणून प्रत्येकानें निर्भय होऊन धर्मकार्य केलें पाहिजे भिण्यानें शक्ति क्षीण होते व निर्बलता येते, अर्थात् वारवार भीतीनें ग्रस्त होणाऱ्या माणसाचें मन अत्यंत अशक्त होतें, व मन दुर्बल झालें असता त्याच्या आगीं शक्ति वाढण्याची शक्यताही रहात नाहीं.

हें सूक्त वैदिकधर्मीय स्त्रीपुरुषांनीं वारंवार मनन करण्यास योग्य आहे. हें सूक्त सांगतें कीं "हे लोकहो पहा! पृथ्वी व द्युलोक, सूर्य, व चन्द्र हे सर्व बलवान् आहेत याचें कारण ते कोणालाही भीत नाहींत, ज्यांच्या ठिकाणीं भीति उत्पन्न झाली कीं त्याचें अस्तित्वच राहणार नाहीं त्याचप्रमाणें जे ब्राह्मण व क्षत्रिय भिणार नाहींत ते बलसंपन्न होतील, परंतु जे भित्रे बनतील ते दुबळे होतील म्हणून प्रत्येकानें निर्भय होऊन धर्मकार्य करावें व अधिक थोर बनून अधिक उन्नति प्राप्त करून घ्यावी" याचें तात्पर्य गुरुदेव कीं वैदिकधर्मीय मनुष्यानें सत्यधर्माच्या पालनार्थ निर्भयवृत्ति

अभिकाळिली पाहिजे म्हणून सर्व गृहस्थाश्रमी स्त्रीपुरुषांनी आपल्या मुलांना लहानपणी असें शिक्षण द्यावें की ज्यायोगें ते निर्भय बनून आपला उत्कर्ष संपादन करतील व भीतीचा लेशही त्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होणार नाहीं

> द्वाविमौ वातौ वात आ सिंधोरा परावतः ।
> दक्षं ते अन्य आ वातु पराऽन्यो वातु यद्रपः ॥
>
> ऋ० १०।१३७।२

(द्वौ इमौ वातौ) हे दोन वायु आहेत. एक (वाति सिंधो आ) वायु हृदयापर्यंत जातो व दुसरा तेथून (परावत आ) बाहेर जातो (अन्य ते दक्ष आवातु) एक वायु तुला बल देवो व (अन्य, यत् रप परा वातु) दुसरा सर्व दोषाला दूर करो

श्वास व उच्छ्वास हे दोन वायु आहेत. आंत जाणारा तो श्वास होय व तो बल देणारा आहे व बाहेर जाणारा तो उच्छ्वास आहे व तो दोष नाहींसे करणारा आहे याप्रकारें दोष नाहींसे होण्यानें व बल वाढल्यानें प्राणी जिवंत राहतो व वाढतो.

> आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।
> त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥ अ० ४।१३।३
>
> ऋ० १०।१३७।३

हे वायो ! (भेषजं आवाहि) सर्व औषधें येथें आण. हे वायो ! (यत् रप. विवाहि) सर्व दोषाला दूर घेऊन जा (त्वं हि) तूंच (विश्व-भेषजः) सर्व औषधीरूपी आहेस. तू (देवानां दूतः) देवांचा दूत (ईयसे) होऊन चालतोस.

शुद्ध वायु हा सर्व औषधींचें सार आहे म्हणून शुद्ध वायु सेवन केल्यानें सर्व औषधींचें सेवन केल्याप्रमाणें होतें शुद्ध वायुच्या सेवनानें सर्व दोष दूर होतात म्हणून शुद्ध वायु हा देवांचा दूत होय. शुद्ध वायुच्या सेवनानें प्राय सर्व रोग नाहींसे होऊन आरोग्य प्राप्त होतें शुद्ध

वायु हा जीवनाचा मूळ आधार होय. वैदिक प्राणविद्येचें हे तत्व जाणून प्रत्येकानें शक्य तितकें शुद्ध वायूचें सेवन करण्याचा प्रयत्न करावा,कोणत्याही प्रकारें अशुद्ध वायूत व्यवहार करू नये व अशा रीतीनें शुद्ध वायूच्या द्वारें आपली जीवनशक्ति वाढवावी

आ त्वा गमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः ।
दक्षं ते भद्रमाभार्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥

ऋ० १० । १३७ । ४

(त्वा) तुजजवळ (श-तातिभि.) विस्तृत कल्याणांनी (अथो) व (अ-रिष्ट-तातिभि) अविनाशी शक्तींनीं (आ गम) आलों आहे, (ते भद्र दक्ष आभार्ष) तुजसाठीं कल्याणकारक बल आणलें आहे व (ते यक्ष्म) तुझा रोग (परा सुवामि) मी दूर केला आहे

आजारी मनुष्यास सांगण्याचा हा मानसिक संदेश आहे "मीं तुला आता आरोग्य देतों व सर्व दोष नाहींसे करतो, तू आता बलवान व निरोगी होशील,"याप्रकारें रोग्याच्या अंत.करणात विश्वास उत्पन्न होण्याची खटपट अशा सूचक वाक्यांनीं केल्यास निरोगी होण्यास फारच सहायता होते

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।
दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥

ऋ० १० । १६८ । १

(रथस्य) रमणीय (वातस्य) वायूचें (महिमान) महत्व (नु) निश्चयानें वर्णनीय आहे तो वायु (रुजन्) सर्वांना हलवून (एति) जात असतो (अस्य घोष) त्याचा गर्जना (स्तनयन्) मोठ्या जोरानें होत असते. (दिवि—स्पृग्) आकाशाला स्पर्श करणारा वायु (अरुणानि) विविध प्रकारचा रक्तवर्ण आकाशाला (कृण्वन्) देत असतो (उत) व (पृथिव्या रेणु अस्यन्) पृथ्वीवरील धूळ उडवून (एति) जात असतो

वायूचें महत्व फार मोठें आहे. वायूच्या योगानें आकाशांत नानाप्रकारचे लाल रंग दृग्गोचर होतात, व जेव्हां तो जोरानें वाहूं लागतो तेव्हां आकाशांत धूळही उडते

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्ठा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।
ताभिः सयुक्सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥
ऋ० १० । १६८ । २

(स-मन योषा न) ज्याप्रकारें ज्याच्यावर मन जातें त्या पुरुषाकडे स्त्री जाते त्या प्रमाणेंच (विष्ठाः) विशेष स्थिर पदार्थ देखील (एनं अनु गच्छन्ति) या वायूच्या गतीप्रमाणें चालतात व या वायूच्या गतीप्रमाणें (सं प्रेरते) हालचाल करतात (अस्य विश्वस्य भुवनस्य) या सर्व जगाचा हा राजा व (देव) व्यवहारसाधक दिव्य पदार्थ (ताभिः) त्या पदार्थांच्या - (सयुक्) सह (स-रथ) एकाच रथांतून जाणाऱ्याप्रमाणें (ईयते) जातात

हा वायु स्थिर पदार्थांनाही हलवितो व ज्या दिशेकडे हा वाहतो त्या दिशेकडे सर्व पदार्थ झुकतात यावरून काव्यदृष्टीनें असें भासतें कीं अत्यंत वेगवान अशा एकाच रथांत वायूबरोबर अन्य पदार्थही आरूढ होत आहेत

अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न नि विशते कतमच्चनाहः ॥
अपां सखा प्रथमजा ऋतावा क्व स्विज्जातःकुत आ बभूव॥
ऋ० १० । १६८ । ३

(अंतरिक्षे पथिभि ईयमान) आकाशमार्गानीं भ्रमण करणारा वायु (कत-मत् चन अहः) कित्येक दिवसपर्यंत (न नि विशते) विश्रांति घेत नाहीं. (अपां सखा) जलांचा मित्र (प्रथमजाः) सर्वांच्या अगोदर उत्पन्न झालेला व (ऋता-वा) मेघांना आकाशांत भ्रमण करण्यास लावणारा वारा (क्वस्वित् जातः) कोठें बरें होतो व (कुतः आ बभूव) कोठून कसा बरें प्रकट होतो?

वायु सदा आकाशांत संचार करीत असतो व कधींही विश्रांति घेत

नाहीं. मेघांना उत्पन्न करणारा हा वायु मेघांचा जणूं काय मित्रच आहे. तो एका ठिकाणीं असतां केव्हां केव्हां अन्य ठिकाणींही प्रकट होतो. हा कोठून वरें येत असतो ?

> आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः।
> घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥
> ऋ० १० । १६८ । ४

(देवानां आत्मा) इंद्रियांना जीवनरूप, (भुवनस्य गर्भः) उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांचा केंद्ररूप (एषः देवः) असा हा देव (यथावशं चरति) आपल्या इच्छेप्रमाणें संचार करतो. (अस्य घोषा इत्) याचा केवळ आवाजच (शृण्विरे) ऐकावयास येतो, (न रूपं) परंतु याचें रूप मात्र दिसत नाहीं. अशा प्रकारच्या (तस्मै वाताय) त्या वायूसाठीं (हविषा) हवनद्वारा पवित्रता (विधेम) करावी.

वायु सर्व इंद्रियांचा प्राण आहे; सर्व प्राण्यांचा तो आधार आहे. त्याचें रूप दिसत नाहीं; परंतु शब्दावरून त्याचा पत्ता लागतो; हवनद्वारा या वायूला पवित्र करावें.

प्राण शरीरांत आहे व वायु जगांत आहे. शरीरांतील प्राणाचा जगांतील वायूशीं अत्यंत दृढ संबंध आहे. जगांतील व्यापक वायूपासून बल संपादून शरीरांतील प्राण आपलें कार्य करीत असतो. बाह्य वायु दूषित झाला, अथवा भरपूर प्रमाणांत मिळाला नाहीं तर प्राणी मरतो. म्हणून हवनादि साधनांनीं वायूला शुद्ध करावा व त्या शुद्ध वायूपासून बल प्राप्त करून घेऊन आपल्या ठिकाणची प्राणशक्ति वाढवावी हें इष्ट होय, असें या सूक्तांत सांगितलें आहे. याप्रकारें प्राणशक्ति वाढविण्यानें दीर्घायुष्य, आरोग्य व बल प्राप्त होऊन मनुष्य सुखानें या जगांतील आपला जीवनक्रम चालवूं शकतो.

पाठ ५ वा.

वाक्

वाक् शब्द वाणी या अर्थाचा वाचक आहे. त्याचें उदाहरण—

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ॥
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥

ऋ० ८। १००। १०

(यत् अविचेतनानि वदन्ती) जी अप्रत्यक्ष पदार्थांचें वर्णन करणारी (देवानां राष्ट्री) देवाना प्रकाशित करणारी व (मन्द्रा) आनंद देणारी (वाक् निषसाद) अशी वाणी प्राप्त होते, ती (चतस्र ऊर्जं पयांसि दुदुहे) चारी दिशांना अन्न व दूध देणारी होते. (अस्याः परमं क्व स्विद जगाम) या वाणीचें परम स्थान कोठें बरें आहे ?

वाणी अप्रत्यक्ष पदार्थांचेंही वर्णन करते, अग्नि आदिकरून देवांचें वर्णन करते व मनुष्यांना सर्व प्रकारचीं सुखसाधनें देते. प्रत्येक ठिकाणीं हिच्या-मुळेंच सुखसाधनें प्राप्त झालीं आहेत, तेव्हां हिचें मूळ स्थान कोठें आहे याचा शोध लावणें आवश्यक आहे आत्म्याची प्रेरणा हें हिचें कारण आहे आतां वाक् शब्दाचें दुसरें उदाहरण पहा—

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ।

ऋ० ८। १००। ११

(देवाः देवीं वाच अजनयन्त) देवानीं दिव्य वाणीला उत्पन्न केलें. (तां विश्वरूपा पशवः वदन्ति) त्या वाणीला सर्व आकारवाले पशु बोलतात (सा मन्द्रा) ती आनंददायक वाणी (न इष ऊर्जं दुहाना) आम्हा सर्वांना अन्न व रस देणारी (धेनुः वाक्) गायीप्रमाणें असलेली व (सुष्टुता) प्रशंसिली जाणारी वाणी (अस्मान् उपैतु) आमच्याजवळ येवो.

वाणी ही एक दिव्य शक्ति आहे ती देवापासून उत्पन्न झालेली आहे. पक्षी, मनुष्य इत्यादि सर्वही वाणी बोलत असतात. ही आनंद देणारी वाणी आमच्या सुखसाधनाची वृद्धि करून आमच्या ठिकाणीं प्रकट होवो.

गौ.

गौ शब्द वाचकाना परिचित आहेच हा शब्द गत्यर्थक "गम्" धातू पासून बनलेला आहे. याचें उदाहरण,—

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ।
सृक्वाणं घर्ममभिवावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥

ऋ० १ । १६४ । २८

(*मिषन्त वत्स गौ अनु अमीमेत्*) डोळे उघडून पाहणाऱ्या वत्सासाठीं गाय शब्द करते (*मातवै उ मूर्धानं हिङ्अकृणोत्*) प्रेमामुळें त्याच्या मस्तकावर हिंकार शब्द करते (*सृक्वाणं घर्मं अभिवावसाना*) मुखाच्या रसानें अर्थात् चाटण्यानें लाड करीत (*मायु मिमाति*) प्रेमाचा शब्द काढते व (*पयोभिः पयते*) दुग्धधारानीं पुष्ट करते.

या मंत्रात गायीचें आपल्या पाडसावर जें अपूर्व प्रेम असतें त्याचें काव्यमय वर्णन आहे. या मंत्राचे आलंकारिक रीतीनें दुसरे पुष्कळ अर्थ आहेत, परंतु त्याचा विचार येथें कर्तव्य नाहीं मेघ व वाणी हे दोन अर्थ अशा मंत्रात विशेष प्रमुख असतात या मंत्रातील काहीं शब्दाचे विशेष अर्थ पहा

१ मिषन् = डोळे उघडून पाहणारा,
२ मातवै – मान्य करण्यासाठीं, हित करण्याच्या इच्छेनें, प्रेम करण्यासाठीं, शुद्ध करण्यासाठीं, जिव्हेनें चाटून शुद्ध करण्यासाठीं.
३ सृक्वाणं घर्मं = मुखाची उष्णता, मुखात जी लाळ असते तिनें चाटून व्यक्त होणारें प्रेम, गाय याच प्रेमानें आपल्या वत्साला चाटत असते.
४ मायु = शब्द, आनंदाचा अथवा प्रेमाचा शब्द, प्रिय शब्द.

अघ्न्या

"अ+घ्न्या" शब्द "अहन्तव्य, अहननीय, हनन करण्यास अयोग्य, अवध्य, " इत्यादि अर्थानीं येतो. हा गाय अशा अर्थी प्रयुक्त असल्यानें गाय अवध्य आहे असा स्पष्ट भाव यांत आहे. उदाहरण-

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥
ऋ० १ । १६४ । ४०

हे (अघ्न्ये) अवध्य गायी ! (सूयवसात् भगवती हि भूयाः) उत्तम गवत खाणारी भाग्यवान हो. (अथो वयं भगवन्तः स्याम) म्हणजे आम्ही-ही भाग्यवान् बनूं (तृणं अद्धि) गवत खा व (आ चरन्ती) हिंडून फिरून (विश्वदानीं शुद्धं उदकं पिब) नेहमीं शुद्ध पाणी पी.

गायीनें नेहमीं उत्तम गवत खावें, शुद्ध जल प्यावें व तेजस्वी बनावें; म्हणजे तिचें दूध पिऊन मनुष्यही भाग्यवान होईल या मंत्रांतील कांहीं शब्दांचे अर्थ आतां पाहूं-

१ सूयवसाद् = (सु+यवस+अद्) उत्तम गवत खाणारी.
२ भगवन्तः = भाग्ययुक्त, आरोग्ययुक्त, शोभायुक्त.
३ विश्व-दानीं = सर्व-दा, सदा.
४ आ-चरन्ती = जाणारी, हिंडणारी, भ्रमण करणारी.

याचें दुसरें उदाहरण पहा.-

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाऽभ्यागात् ॥
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥
ऋ० १ । १६४ । २७

(वसूनां वसुपत्नी) वसूंचें पालन करणारी (मनसा वत्सं इच्छन्ती) मनानें वासराची इच्छा करणारी, (हिंकृण्वती अभ्यागात्) हिंकार करीत येते. (इयं अघ्न्या) ही अवध्य गाय (अश्विभ्यां पयः दुहां) अश्विनी-

देवाना दूध देवो तसेंच (सा महते सौभगाय वर्धताम्) ती मोठें ऐश्वर्य देण्यासाठीं वाढो.

या मंत्रांत गायीचें महत्व उत्तम प्रकारें वर्णिलें आहे

अश्विनौ

अश्विनीदेव हे द्युलोकचे देव होत हा शब्द वेदमें द्विवचनी असतो, त्याचें एकवचन किंवा बहुवचन कधींही होत नाहीं या शब्दाची व्युत्पत्ति खालीलप्रमाणें आहे—

१ व्यश्नुवाते सर्वे रसेन अन्यो ज्योतिषाऽन्य:=सर्व व्यापून टाकतात, एक रसानें व दुसरा तेजानें.

२ अश्वै अश्विनौ = अश्वाच्या शक्तीनें युक्त असल्यानें याना अश्विनी म्हणतात.

अश्विदेव कोण आहेत? अश्विदेव म्हणजे द्यावापृथिवी असें काहींचें मत आहे, अहोरात्र असें दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें आहे; सूर्यचंद्र असें निरुक्त मानतात व पुण्य कर्म करणारे राजे असें ऐतिहासिकाचें म्हणणें आहे

याचे उदाहरण पुढीलप्रमाणें,—

प्रातर्युजा विबोधयाश्विनावेह गच्छताम् ॥
अस्य सोमस्य पीतये ॥ ऋ० १।२२।१

(प्रात -युजौ अश्विना) प्रात कालाशीं संबध ठेवणारे अश्विनीदेव हो! (वि-बोधय) विशेष प्रकारें जागृत करा, (अस्य सोमस्य पीतये) या सोमपानार्थ (इह आगच्छतं) येथें या.

उषस्

"वश" इच्छा करणें अथवा प्रकाश करणें अशा अर्थाचा धातु आहे, त्यापासून " उस " होऊन त्याच्यापासून " उषा, उषस् " इत्यादि शब्द आले आहेत त्याचें उदाहरण —

उपस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ऋ० १ । ९२ । १३

हे (वाजिनीवति उषः) बलयुक्त उषे! (अस्मभ्यं तत् चित्रं आभर) आम्हां सर्वांना ते इच्छिण्यास योग्य असें धन दे, (येन तोकं तनयं च धामहे) ज्याच्या योगानें लहान मुलांचें धारण व पोषण आम्ही करूं.

या मंत्रांतील कांहीं शब्दांचे अर्थः—

१ चित्रं = (चायनीयं, महनीयं) चाहण्यास योग्य, इच्छा करण्यास योग्य.

२ वाजिनीवती— बलयुक्त, बलशालिनी.

उष कालचा समय बल वाढविणारा आहे. म्हणून उषःकालापूर्वीं उठून उषःकालापासून बल मिळविलें पाहिजे. त्यावेळीं निजणे हें कधींही योग्य नाहीं. जो निजेल त्याला वर सांगितलेली शक्ति मिळणार नाहीं.

पाठ ६ वा.

वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभुवो हृदे ।
प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

ऋ० १० । १८६ । १

(वातः) वायु (भेषजं) रोगनाशक औषध (आवातु) आणो. तो वायु (शम्भु) शांति देणारा व (हृदे) हृदयाची (मयोभु) प्रसन्नता अथवा निरोगीपणा करणारा (नः) आमचे सर्वांचे (आयूंषि) आयुष्य (प्र तारिषत्) दीर्घ करो.

शुद्ध वायु रोग नाहींसा करणारें औषधच आहे. तो हृदयाला व मनाला शांति देणारा आहे; त्याच्यापासून आनंद व प्रसन्नता प्राप्त होते.

उत वात पिताऽसि न उत भ्रातोत नः सखा ॥
स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥

यद्दो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः ॥
ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥

ऋ० १० । १८६ । ३

हे वायो ! तू (न पिता असि) आमचा पिता अर्थात् रक्षक आहेस, (भ्राता) बंधु आहेस व (सखा) मित्र आहेस म्हणून आमच्या दीर्घायुष्याच्या बाबतींत तुझे सहाय दे हे (वात) वायो ! जो तुझ्या (गृहे) घरात अमृताचा (निधि) खजिना (हित) राखून ठेवला आहे, तो (न) आमच्या (जीवसे) दीर्घायुष्यासाठीं (देहि) दे, म्हणजे त्याच्या योगानें आम्हाला दीर्घायुष्याचा उपभोग घेता येईल.

वायूच्या ठिकाणीं अमृताचा निधि आहे व तें अमृत प्राप्त करून घेण्यानं दीर्घायुष्य प्राप्त होतें, असें या सूक्तांत स्पष्ट सांगितलें आहे. वेदाचा उपदेश इतका सरळ व स्पष्ट आहे *कीं त्यात शंकेला बिलकूल स्थान नाहीं.* शुद्ध वायूचें सेवन करण्यापासून अमृत प्राप्त होतें ही गोष्ट जर प्रत्येक मनुष्यास समजेल तर तो दाट वस्तीच्या व कोंदट हवेच्या घरात कधींही राहणार नाहीं त्याऐवजीं हवाशीर घरांत राहून तो यानीनें दीर्घायुषी बनेल.

हें वायु-सूक्त ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलांत आहे या सूक्ताची देवता 'वायु' असून ऋषि ' उलो वातायन ' हा आहे वातायन शब्दाचे खिडकी, झरोका, देवडी, चबुतरा, छत, सज्जा, घुमटाकार घर, व्हरांडा इत्यादि अर्थ आहेत उल शब्दाचा अर्थ खुला, गमन करण्यास योग्य, येणारा जाणारा, गतिमान इत्यादि प्रकारें होऊं शकतो या दोन्ही शब्दांचे अर्थ जोडून पाहिल्यास " उलो वातायनः " शब्दाचे खुली खिडकी, खुला सज्जा, खुलें छत, इत्यादि प्रकारचे अर्थ होऊं शकतात हे अर्थ विशेषच बोधप्रद आहेत. वाचकांनीं विचार करून यापासून काय आशय निघतो तें पहावें

याप्रमाणें या सूक्तात ही गोष्ट स्पष्ट केली आहे कीं खिडकी खुली ठेवण्यानें उत्तम हवा आत येऊन आंत राहणाऱ्या लोकांना अमृताचा निधि प्राप्त

करून देते, म्हणून घराची रचना अशी असली पाहिजे की घरामध्ये मोकळी हवा यावी व घरांत राहणाऱ्यांना सुख, आरोग्य व दीर्घायुष्य प्राप्त व्हावें.

प्र विशतं प्राणापानावनड्वाहाविव व्रजम् ।
अयं जरिम्णः शेवधिररिष्ट इह वर्धताम् ॥ ५ ॥
अ० ७।५ (५३)

प्राण व अपान तुम्ही (प्र विशतं) आंत असे घुसा की (इव) जसे (अनड्वाहौ व्रजं) बैल गोशाळेंत घुसतात. (अयं) हा (जरिम्णः शेवधिः) वार्धक्याचा निधि (अ-रिष्टः) मध्येंच नष्ट न होतां (इह) येथें (वर्धतां) वाढो.

प्राणायामानें प्राण व अपान यांचें बल वाढतें. प्राण व अपान बलिष्ठ होण्यानें दीर्घायुष्य प्राप्त होतें.

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम्॥
सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बर्हिर्बदरैर्जजान । य०१९।९०

"(मेषः न) मेंढ्याप्रमाणें लढणारा (अविः) संरक्षक प्राणवायु पराक्रमासाठीं (नसि) नाकामध्ये ठेवलेला आहे. (ग्रहाभ्यां) श्वास व उच्छ्वास रूपी दोन प्राणांनीं प्राणाचा अमृतमय मार्ग बनला आहे. (बदरैः उपवाकैः) स्थिर स्तुतीच्या द्वारें (सरस्वती) प्रवाहमयी सुषुम्ना नाडी (व्यानं) सर्व शरीराला व्यापून राहणाऱ्या प्राणाला व (नस्यानि) नाकाशीं संबंध असणाऱ्या अन्य प्राणांना (बर्हिः जजान) बाहेर प्रकट करते.

आपल्याशीं स्पर्धा करणाऱ्याशीं युद्ध करून त्याचा पराभव करण्याचा मेंढ्याचा स्वभाव आहे, प्राणही हेंच मेंढ्याचें कार्य आपल्या शरीरांत करीत असतो. सर्व व्याधि व शरीराचे सर्व शत्रु यांच्याशीं लढून शरीराचें आरोग्य नेहमीं स्थिर राखण्याचें कार्य करणारा महावीर आपल्या शरीरांत प्राणच आहे. हा रोगांबरोबर मेंढ्याप्रमाणें लढत असतो.

"अवि" शब्दाचा धात्वर्थ "रक्षक" असा आहे जो सर्व प्रकारें रक्षण करतो तो "अवि" होय या शरीराचें रक्षण प्राणद्वारा होतें म्हणून प्राणाचें महत्व या जगात अत्यंत आहे. मनुष्यांचें स्वास्थ्य, आरोग्य, बल, आयुष्य, उत्साह इत्यादि सर्व प्राणावरच अवलंबून असतात. म्हणून प्रत्ये कानें आपल्या ठिकाणची प्राणशक्ति वाढवावी व रोगाशीं युद्ध करून त्यांचा पराभव करून स्वास्थ्य संपादन करावें व आपलें आयुरारोग्य प्राप्त करून घ्यावें

> असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम्।
> ज्योक्पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥
>
> ऋ० १०।५९।६

" हे असुनीते! येथें आमच्या ठिकाणीं पुनः डोळे, प्राण व भोग यांस तू धारण कर सूर्याचा उदय फार दीर्घकाळपर्यंत आम्हाला पाहता येवो हे अनुमते! आम्हा सर्वांना सुखी कर व आम्हाला स्वास्थ्ययुक्त कर "

"असुनीति" म्हणजे "प्राण धारण करण्याची रीति" जेव्हा माहित होते तेव्हा डोळ्याची शक्ति क्षीण झाली तरी पुनः उत्तम दृष्टि प्राप्त करून घेता येते प्राण जाण्याची अवस्था प्राप्त झालेली असली तरी त्याला पुनः स्थिर करता येतें व भोग भोगणें अशक्य झालें असलें तरी भोग भोगतां येण्याची शक्यता पुनः उत्पन्न होऊं शकते

"असुनीति" अर्थात् प्राण धारण करण्याची रीती जाणल्यानें व तिचें अनुष्ठान करण्यानें प्राणाची शक्ति वाढते श्वास व उच्छ्वास, तसेंच आतील कुंभक व बाह्य कुंभक या सर्वांचा विचार असुनीति अथवा प्राणनीतीच्या शास्त्रात केलेला आहे प्राणाचा संबंध प्रत्येक मनुष्याशीं असल्यानें प्रत्येकानें या असु नीति शास्त्राचे अध्ययन करावें व त्यासबंधीं विचार करावा, तसेंच प्रत्येकानें या शास्त्राचे नियम समजावून घेऊन व त्याप्रमाणें वागून आपल्या प्राणाचें बल निश्चयानें वाढवावें

या मन्त्रात " असु नीति" बरोबर सूर्याचा सबधही वर्णिलेला आहे सूर्यापासून ही प्राणशक्ति प्राप्त होते, व दीर्घायुष्यही तोच देतो सूर्यप्रकाशाला वगळून असुर्नीतीचें अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं. म्हणून प्राण धारण करण्याच्या रीतीचा विचार व अनुष्ठान करणाऱ्यांनीं स्वत ला सूर्य प्रकाशापासून कधींही दूर ठेऊ नये

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयु ।
रारन्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥

ऋ० १०।५९।५

हे (असुनीते) प्राणनीते ! (अस्मासु) आमच्या ठिकाणीं (मनः (धारय) मन धारण कर व (जीवातवे) दीर्घ जीवनार्थ आयुष्याचा (अनु सु प्रतिर) अनुकूल बनून उत्तम रीतीनें वाढव आम्हाला सूर्याचें (संदृशि) दर्शन अथात् सूर्यप्रकाशात (रारन्धि) आनदानें ठेव व घृताच्या योगानें शरीर वाढव

आयुष्य वाढविण्याची रीत या मन्त्रांत सांगितली आहे पहिली गोष्ट ह्मणजे मनाची धारणा होय. ती योगसाधनादि द्वारें खात्रीनें दीर्घायुषी होईन व कोणत्याही कारणासाठीं माझें आयुष्य क्षीण होणार नाहीं, इतकी मनाची धारणा पक्की दृढ झाली पाहिजे

(१) तूप पिऊन शरीर सुदृढ व पुष्ट बनविणें, (२) सूर्यप्रकाशाशीं आपल्या शरीराचा सबंध ठेऊन आरोग्य, दीर्घायुष्य व उत्साह प्राप्त करून घेणें व (३) दीर्घायुष्याची कल्पना मनात स्थिर व दृढ करणें असे असु नीति किंवा प्राणनीतीचे तीन नियम या मन्त्राच्या द्वारें सांगितले आहेत दीर्घायुष्याची इच्छा करणाऱ्या मनुष्यांनीं हे नियम पाळून त्यापासून प्राप्त होणारे लाभ करून घ्यावेत.

प्राण प्राणं त्रायस्वासो असवे मृड ॥
निर्ऋते निर्ऋत्या न पाशेभ्यो मुञ्च ॥

अथर्व वेद १९ । ४४५

हे प्राणा! आमच्या प्राणाचें (त्रायस्व) रक्षण कर. हे (असो) जीवा! (शरवे मृड) आमचें जीवन सुखमय कर. हे (निर्ऋते) अनियम! (निर्ऋत्याः पाशेभ्यः) अनियमितपणाच्या पाशांपासून (मुञ्च) आमचा बचाव कर.

आपल्या प्राणशक्तीचें रक्षण करणें, आपलें जीवन मंगलमय बनविणें व निर्ऋतीच्या पाशांतून स्वतःचा बचाव करणें या गोष्टी प्रत्येकानें करणें अवश्य आहे. " ऋति " शब्दाचे " प्रगति, उन्नति, सन्मार्ग, उत्कर्ष, अभ्युदय, योग्यता, सत्य, सरळमार्ग, संरक्षण, पवित्रता" इत्यादि अनेक अर्थ आहेत. याच्या विरुद्ध जें कांहीं अपवित्र आहे तें "निर्ऋति" या नांवानें वेदांमध्यें दाखवलेलें आहे. या निर्ऋतीच्या अर्थात् अनियमाच्या कारणानें सर्वांना दुःख किंवा कष्ट होतात. म्हणून या निर्ऋतीच्या मार्गानें जाणें हें कोणाला-ही योग्य नाहीं.

ऋत अथवा ऋतीच्या नियमांनीं प्राणाचें बल वाढविणें व निर्ऋति अथवा अवनतीचीं कारणें नाहींशीं करणें हा उन्नतीचा साधा व सरळ मार्ग आहे. अज्ञानी मनुष्य अवनतीच्या पाशांत सांपडतो, परंतु ज्ञानी मनुष्य ते पाश तोडून स्वतंत्रपणानें आपली उन्नति करून घेतो.

प्राणपा मे अपानपाश्चक्षुष्पाः श्रोत्रपाश्च मे ।
वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विलायकः ॥

य० २० । ३४

माझे प्राण, अपान, डोळे, कान इत्यादिकांचा तूं संरक्षक आहेस. माझ्या वाणीचे दोष दूर करणारा तसेंच मन शुद्ध व पवित्र करणारा ही तूं आहेस.

धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा ।
दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां ॥ यजुर्वेद १ । २०
प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे ।
पवस्वोदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ॥ यजुर्वेद ७ । २७॥

तूं (धान्यं) धान्य आहेस. म्हणून देवांना धन्य कर. प्राण, उदान व व्यान यांच्याकरितां तुझा स्वीकार करतों. आयुष्यासाठीं मीं दीर्घ मर्यादा धारण करतों. माझे प्राण, व्यान व उदान यांच्या तेजाच्या वाढी-साठीं तूं शुद्ध बन.

पाठ ७ वा.

सूर्या.

सूर्यप्रभेला सूर्या असें म्हणतात. त्याचें उदाहरण.—

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥

ऋ० १० । ८५ । २०

हे (सूर्ये) सूर्यप्रभे! (सुकिंशुकं शल्मलिं) उत्तम चमकदार निर्मळ, (विश्वरूपं हिरण्यवर्णं) नाना प्रकारच्या आकाराचे व सुवर्णकांतीनें युक्त, (सुवृतं सुचक्रं) उत्तम प्रकारें आच्छादित व उत्तम चक्रांनीं युक्त (अमृतस्य लोकं आरोह) अशा अमृत लोकांवर आरूढ हो व (वहतुं पत्ये स्योनं कृणुष्व) हा विवाह पतीला सुखकर कर.

या मंत्रांतील कांहीं शब्दाचे विशेषार्थ पहा:—

१ सुकिंशुकं= (सु+किंशुकं) उत्तम पुष्पांनीं शोभित, चमकदार, पुष्पांनें सुशोभित.

२ शल्मलिं= (शल्+मलि=शल+मल)= मलरहित.

३ विश्वरूपं= अनेक आकारांनीं युक्त, अनेक प्रकारच्या सुंदर सजा-वटींनीं युक्त

४ हिरण्यवर्णे-- सुवर्णाच्या वर्णाप्रमाणें वर्ण असणारा

सूर्य आपली कन्या "प्रभा" चंद्राला अर्पण करतो त्यावेळीं प्रभा सुंदर रथावर आरोहण करून पतीच्या घरीं जाते. त्याचें हें आलंकारिक वर्णन या मंत्रांत आहे. या वर्णनाचे मंत्र वैदिक विवाहपद्धतीचें स्वरूप दर्शविणारे आहेत.

सविता

सविता सूर्याचें नांव आहे, या शब्दाची व्युत्पत्ति पूर्वी सांगितली आहेच आतां याचें आणखी एक उदाहरण पहाः-

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो विराजति ।

ऋ० ५।८१।२

(कविः विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते) कवि संपूर्ण रूपांना व्यक्त करतो (द्विपदे चतुष्पदे भद्रं प्रासावीत्) द्विपाद अथवा चतुष्पाद यांचें कल्याण करतो. (वरेण्यः सविता नाकं अख्यत्) श्रेष्ठ असा सूर्य सुखाला प्रकाशित करतो. (उषसः प्रयाणं अनु विराजति) उषेच्या प्रयाणाच्या वेळीं विशेष प्रकाशतो.

या मंत्रांतील कांहीं शब्दांचें विशेष स्पष्टीकरण--

(१) कवि - कवि, दूरदर्शी, बुद्धिमान (क+वि) क म्हणजे जल व वि म्हणजे चालना देणारा अर्थात् मेघांचा चालक. सूर्य हा मेघांचा प्रकाशक आहे म्हणून त्याला हें नाव आहे.

(२) नाक [न+अ+क] = जेथें दुःख नाहीं तें स्थान.

सूर्य

सूर्य शब्द सुद्धां त्याचाच वाचक आहे. त्याचें उदाहरण.

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ऋ० १।५०।१

(त्य) त्या (जातवेदस) ज्ञान देणाऱ्या (देव सूर्य) सूर्य देवाला (विश्वाय दृशे) विश्व दृष्टीस पडावें म्हणून (केतव उद्वहन्ति) किरणें वर दाखवितात

या देवतेचा आणखी एक मंत्र पहा.—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥
ऋ० १। ११५।१

(देवाना चित्र अनीक उदगात्) देवाचें हें दर्शनीय तेज उदय पावलें आहे तें मित्र, वरुण, अग्नि इत्यादींची (चक्षु) ओळख करून देणारें अथवा त्यांना प्रकाशित करणारें आहे (द्यावापृथिवी अन्तरिक्ष) द्यावापृथिवी तसेंच अंतरिक्ष या सूर्यानें (आ प्रा) परिपूर्ण व्यापलें आहे (सूर्य जगत तस्थुष आत्मा) सूर्य हा सर्व स्थावर व जंगम वस्तूंचा आत्मा आहे

पूषा

पोषण करणाऱ्या देवतेस "पूषा" म्हणतात याचें उदाहरण—

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥
ऋ० ६। ५८। १

हे (पूषन्) पूषा देवा ! (ते अन्यत् शुक्र) तुझें एक रूप प्रकाशमान आहे व (ते अन्यत् यजत) तुझें दुसरें रूप यज्ञमय आहे किंवा यज्ञापासून जो धूर निघतो त्याच्याप्रमाणें कृष्णवर्ण आहे अर्थात् (वि-षु रूपे अहनी) परस्पर विरुद्ध रूपवाले दिवसरात्र-श्वेत रंगाचा दिवस व कृष्णवर्णा रात्र-हीं तुझींच रूपें दिसतात (द्यौः इव असि) द्युलोकाप्रमाणे तू प्रकाशमान आहेस हे (स्व-धा-व) आपल्या शक्तीनें धारण करणाऱ्या देवा ! (हि विश्वा माया. अवसि) तू संपूर्ण कलाकौशल्याचें रक्षण

करतोस. (ते भद्रा रातिः इह अस्तु) तुझें कल्याणमय दान आम्हांस येथें प्राप्त होवो.

या मंत्रांतील कांहीं पदांचा अर्थ—

१ स्वधावः- स्वधावन् (स्वधा-वन्) अन्नवान. (स्व+धा+वन्) आपल्या धारणाशक्तीनें युक्त, जल धारण करणारा.

२ माया= मज्ञान, ज्ञान, शिल्प, कुशलता, कारागिरी.

३ भद्राः= भाजनवती+ योग्य, पात्र, यथायोग्य कल्याण करणारी.

४ राति = दान.

विष्णुः

विष्णु शब्दाची व्युत्पत्ति खालीलप्रमाणें आहे—

१ विष्णुः विपितः भवति = जो व्यापलेला असतो (ज्यानें व्यापलेलें आहे.)

२ विशति इति विष्णुः = जो प्रविष्ट होतो.

३ व्यश्नोति इति = सर्वत्र व्यापून टाकतो.

सर्वत्र व्यापक असणें, सर्वत्र प्रवेश करणें इत्यादि अर्थ आहेत. त्याचें उदाहरण—

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ ऋ० १।२२।१७

(विष्णुः इदं विचक्रमे) हा व्यापक देव सर्व ठिकाणीं क्रमण करतो. (त्रेधा पदं निदधे) तीन प्रकारें आपलें पाऊल ठेवतो. (अस्य पांसुरे समूढं) याचे किरण अंतरिक्षांत गुप्त आहेत.

याचा भावार्थ असा आहे कीं विष्णु देव हा सर्वत्र व्यापक आहे, त्यामुळे तो येथील प्रत्येक वस्तूंत आपला पराक्रम अथवा आपलें सामर्थ्य दाखवितो. जे तत्वज्ञानी लोक आहेत त्यांना या व्यापक देवाचा साक्षात्कार हरएक पदार्थांत होतो. याचें पद तीन ठिकाणीं ठेवलें गेलें आहे; याचा अनुभव

स्थूल, सूक्ष्म व कारण जगताच्या रूपानें येथें येतो. स्थूल जगत् हें प्रत्यक्ष असल्यानें त्यांत मनुष्य हा त्याचा अनुभव घेऊं शकतो. या जगाचें आदि-कारण कांहीं तरी असलेंच पाहिजे, असा तर्क चालवून आदिकारणाच्या ठिकाणीं त्याच्या शक्तीचें अनुमानही करतां येतें; परंतु मधील रजोलोकांतील त्याचें कार्य पाहणें हें मात्र कठीण आहे.

हीच स्थिति सूर्याच्या बाबतींतही दिसून येते. पहा, सूर्य हा द्युलोकांत प्रत्यक्ष आहे व तो आपणांस दिसतो; भूलोकांत त्याचीं किरणें येतात व सर्व पदार्थांवर पडतात व त्या ठिकाणीं तीं किरणें प्रत्यक्ष दिसतात. परंतु मधील अंतराळांत सूर्यकिरण प्रत्यक्ष दिसत नाहींत.

या प्रकार विचार करून वाचकोनीं अध्यात्मदृष्ट्या किंवा आधिदैविक दृष्टीनें मंत्रांचे अर्थ पहावेत. मंत्रांचा मुख्य सामान्य अर्थ अशा प्रकारें पाहण्याची संवय करणें हें वेदज्ञानाच्या दृष्टीनें अत्यंत आवश्यक आहे.

शब्दार्थ.

त्यं (तं) = त्याला

केतुः = किरण, ज्ञान

दृशे = दर्शनासाठीं

चित्रं = विलक्षण, आश्चर्यकारक.

जगत् = चलन पावणारें, जंगम

तस्थिवान् (तस्थुष्) = स्थिर, स्थावर.

——

पाठ ८ वा

मूर्धानमस्य संसीव्याथर्वा हृदयं च यत् ।
मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रैरयत् पवमानोऽधि शीर्षतः ॥

अथर्व १० । २ । २६

(अस्य) याचें (मूर्धानं हृदयं च) डोकें व हृदय (सं) एक करून व (सीव्य) शिवून (पवमानः) पवित्र (अथर्वा) स्थितप्रज्ञ योगी (शीर्षतः अधि) डोक्यावर (मस्तिष्काद्) मेंदूच्या अथवा बुद्धीच्या (परे) पार आपल्या शक्तीला (प्रैरयत्) प्रेरित करतो. अर्थात् (१) मेंदू अथवा बुद्धि व हृदय यांचें ऐक्य करून त्यांची समान उन्नति करणें व (२) पवित्र बनून बुद्धीच्या पलीकडे अर्थात् तर्कशक्तीच्या भूमिकेच्याही पलीकडे उडी मारणें असे दोन महत्वपूर्ण उपदेश या मंत्रांत आहेत. हृदय व बुद्धि यांच्या एकीकरणाचा अशा प्रकारचा उपदेश अन्य कोणत्याहि धर्मग्रंथांत सांगित-लेला नाहीं. मेंदूचें कार्य तर्क-वितर्क-कुतर्क करण्याचें आहे. व हृदयाचे काम भक्ति करण्याचें आहे. दोघांच्याही समान उन्नतीनें उन्नति अथवा विषमपणामुळें हानि होते.

या मंत्रांतील "अथर्वा" शब्द स्थितप्रज्ञ योगी अशा अर्थाचा आहे. स्थितप्रज्ञ योगी आपला प्राण मस्तकांत चढवितो व आत्मानंदाचा अनुभव घेतो. ही स्थिति प्राप्त करून घेण्याला देखील हृदय व मेंदू यांची समान उन्नति झाली पाहिजे.

प्राणाच्या द्वारें मनाची स्थिरता संपादन करण्याचा योगमार्ग या मंत्रांत सांगितला आहे.

यो वै तां ब्रह्मणो वेदामृतेनावृतां पुरम् ॥
तस्मै ब्रह्म च ब्राह्माश्च चक्षुः प्राणं प्रजां ददुः ॥ २९ ॥

न वै तं चक्षुर्जहाति न प्राणो जरसः पुरा ॥
पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ ३० ॥
अथर्व १० । २

" जो उपासक भक्त अमृतानें वेष्टित अशा ब्रह्माच्या नगरीला जाणतो, त्याला ब्रह्म व (ब्राह्माः) ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेल्या इतर देवता चक्षु, प्राण व प्रजा देतात जो ब्रह्माच्या नगरीस जाणतो त्याला डोळे आदींकरून इंद्रियें व प्राण हीं वृद्धावस्था होण्याच्या पूर्वी सोडीत नाहींत.

तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुब्जितः ॥
तत्प्राणो अभि रक्षति शिरो अन्नमथो मनः ॥
अथर्व० १० । २ । २७

अथर्वाचें जें मस्तक आहे तें (समुब्जितः देवकोशः) देवाचा सुरक्षित कोश होय, प्राण त्या शिरानें संरक्षण करत असतो.

अशाप्रकारें प्राणाचें महत्व आहे. प्राणशक्ति स्वाधीन झाली कीं शरीराच्या संपूर्ण शक्ति आधीन होतात, व प्राणशक्तीला स्वाधीन करून घेणाऱ्यास योगानें साध्य होणाऱ्या सर्व सिद्धि प्राप्त होतात.

प्राणाबरोबर मन व मनाबरोबर प्राण संमिश्रित असतो. म्हणून प्राणाचा विचार केल्यानंतर आतां मनाचा विचार करणें अवश्य आहे. मनासंबंधीं ऋग्वेदांतील खालील सूक्त काय सांगतें तें पहा—

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ० १० । ५८ । १

(वैवस्वतं यम) तेजस्वी, नियमन करणार (यत् ते मन) जें तुझें मन (दूरकं जगाम) फार दूर गेलें होतें (तत् ते) तें तुझें मन (इह क्षयाय जीवसे) येथें निवास करण्यासाठीं आणि जीवनासाठीं (आवर्तयामसि) परत आणतों.

यत्ते दिवं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ० १० । ५८ । २

जें तुझें मन द्युलोक व पृथ्वी याच्यावर दूरवर भटकत असतें त्याला येथें निवास करण्यासाठीं आणि जीवनासाठीं परत आणतों

यत्ते भूमिं चतुर्भृष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ३

जें तुझें मन (चतु भृष्टिं) चारी दिशाना पृथ्वीवर भटकत राहतें त्याला येथें निवासार्थ व जीवनार्थ परत आणतों.

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ४

जें तुझें मन चारी उपदिशाना भटकत असते त्याला येथें निवासार्थ व जीवनार्थ परत आणतों.

यत्ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १०।५८।५

जें तुझें मन अत्यत खोल समुद्रात दूरवर भटकत असतें त्याला येथें राहण्यासाठीं व जीवनासाठीं आणतों.

यत्ते मरीची· प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १०।५८।६

जें तुझें मन (प्रवत मरीची.) पसरलेल्या किरणामध्ये दूरवर भटकत होत त्याला निवासार्थ व जीवनार्थ येथे परत आणतों

यत्ते अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ७

जे तुझें मन (अप.) जल व औषधी यांमध्यें दूरवर भटकत असतें त्याला येथें निवासार्थ व जीवनार्थ परत घेऊन येतों.

यत्ते सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥
ऋ० १० । ५८ । ८

जे तुझें मन सूर्य व उषा यांच्याकडे दूरवर गेलें होतें तें येथें निवासार्थ व जीवनार्थ परत आणतों.

यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥
ऋ० १० । ५८ । ९

जें तुझें मन मोठमोठ्या पहाडामध्यें दूरवर भटकत होतें तें येथें जीवनार्थ व निवासार्थ परत आणतों.

पाठ ९ वा.

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥
ऋ० १०।५८।१०

जें तुझें मन या सर्व जगात दूरवर भटकण्यास गेलें होतें त्याला निवास करण्यास व जीवन व्यतीत करण्यास येथें परत आणतों

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥
ऋ० १०।५८।११

जें तुझें मन (परावतः परा·) आम्हाला ज्ञान नसलेल्या ठिकाणीं दूर-दूर भटकत असतें त्याला येथें निवास करण्यास व जीवन व्यतीत करण्यास परत आणतों.

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ० १०।५८।१२

जें तुझें मन भूतभविष्यादि विषयांत दूरवर भटकत असतें त्याला येथें निवासार्थ व जीवनार्थ परत आणतों.

मनाला एकाग्र करण्यासाठीं कोणत्याना कोणत्या मार्गानें परत आणण्याचा प्रयत्न करणें जरूर असतें, तशा संबंधींची सूचना या सूक्तांत दिलेली वाचकांना दिसून येईल. ज्या वाचकांस आपल्या मनाची एकाग्रता साध्य करून घ्यावयाची असेल त्याला या सूक्तापासून बराच बोध घेतां येईल. मनाची एकाग्रता करण्याच्या वेळीं त्याच्या चंचलतेचें ज्ञान त्याला उत्तम प्रकारें होतें क्षणार्धांत तें दूरवर भटकण्यास जातें. त्याला पुनः त्याच ठिकाणीं आणण्याचा दृढ अभ्यास केल्याखेरीज त्याला वश करण्यास अन्य कोणताही उपाय नाहीं. अभ्यासानें व वैराग्यानें मनाची एकाग्रता होते. अभ्यास याचा अर्थ वारंवार प्रयत्न करणें व वैराग्य याचा अर्थ दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींपासून मन परावृत्त करून एकाच गोष्टीकडे लावणें. याप्रमाणें अभ्यासानें व वैराग्यानें मनाची एकाग्रता झाली असतां मनुष्य अद्भुत सामर्थ्यानें युक्त होतो व तें सामर्थ्य त्याला यावेळीं प्राप्त होतें

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो
वाऽतितृण्णं बृहस्पतिर्मे तद्दधातु ॥
शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥ यजु० अ० ३६।२

(१) (यत्) जें (मे) माझ्या (चक्षुषः) डोळ्याचें, (हृदयस्य) हृदयाचें, (वा मनसः) अथवा मनाचें (अतितृण्णं) अत्यंत फाटलेलें (छिद्रं) छिद्र असेल, (तत्) त्या (मे) माझ्या दोषाला (बृहस्पतिः) ज्ञानाचा स्वामी (दधातु) ठीक करो. (यः) जो (भुवनस्य पतिः) सृष्टीचा स्वामी आहे (नः) आम्हां सर्वांना (शं) कल्याणकारी (भवतु) होवो.

(१) आमच्या डोळे आदीकरून बाह्य इंद्रियांत, हृदयांत व मनांत जे कांहीं वैगुण्य किंवा जी न्यूनता असेल ती परमेश्वराच्या दयेनें दूर होवो. (२) तसेंच जगदीश आमचें कल्याण करो. प्रत्येक मनुष्यानें आपलें हृदय,

मन व चित्त याची परीक्षा करून त्यांत काय दोष आहेत, कोणतीं छिद्रें अथवा वैगुण्य आहे व त्याची काय अवस्था आहे हें सर्व पहावें यांप्रमाणें दोषाची जाणीव झाली म्हणजे ते दोष काढून टाकावे व हृदय सदा शुद्ध व निर्मळ राखावें. कारण मनुष्याची श्रेष्ठता किंवा नीचता ही हृदयाच्या शुद्धतेवर व अशुद्धतेवर अवलंबून असते. हृदयाची शुद्धता प्राप्त करून घेण्यासाठीं ज्ञानमय सर्वज्ञ परमात्म्याची भक्ति करावयास पाहिजे, परमात्म्याच्या भक्तिखेरीज हृदय शुद्ध करण्यास दुसरा कोणताही उपाय नाहीं जितकी भक्ति अधिक दृढ तितक मन अधिक पवित्र होतें. कारण दयामय परमात्मा हा भक्ताच्या अंतःकरणांत दोष शिल्लक ठेवीत नाहीं व भक्ताला पूर्णपणें निर्दोषी बनवितो जर मनांत पापी विचार आले तर ते कसे घालवावेत या संबंधीं खालील मंत्र पहा व त्यापासून बोध घ्या—

परोऽपेहि मनस्पाप किमशस्तानि शंससि
परेहि न त्वा कामये वृक्षां वनानि संचर गृहेषु गोषु मे मनः ।
अथर्व० ६ । ४५ । १

हे (मनःपाप) मनांतील पापा ! (परः अपेहि) दूर जा. (किं) काय म्हणून तू (अशस्तानि शंससि) वाईट गोष्टी सांगतोस ? (परा-इहि) चल हट (त्वा न कामये) तुझी मी इच्छा करीत नाहीं (वृक्षान् वनानि संचर) वनांत व झाडाझुडपांत संचार करीत रहा (मे मनः) माझें मन (गृहेषु गोषु) घरात व गायी आदिकरून पशूंच्या पालनांत आहे.

मनांत पापी विचार आला कीं त्याला तत्काळ काढून टाकला पाहिजे. आपल्या प्रबल इच्छाशक्तीनें पापी विचार नाहींसे करावेत व त्याचा पगडा आपल्या मनावर कधींही बसू देऊं नये मन शुभ विचारानीं युक्त करून आपल्या घराच्या उन्नतीस लागावें आपल्या उन्नतीस आपणच कारणीभूत असतों, आपणच आपल्या उन्नतीस आरंभ करावयाचा असतो, तरी दुसऱ्याला दोष न देतां आपली शुद्धता स्वतःच करण्याचा दृढ प्रयत्न करावा. यासंबंधी खालील मंत्र पहा—

अपेहि मनसस्पतेऽप क्राम परश्चर ।
परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः॥ ऋ० १०।१६४।१

हे (*मनसः पते*) मनाला पतित करणाऱ्या कुविचार! (*अप इहि*) दूर हो, (अप क्राम) दूर निघून जा. (परः चर) दूर अंतरावर जा. (परः निर्ऋत्याः) दूरच्या विनाशाला (आचक्ष्व) पहा. (*जीवतः मनः*) जिवंत मनुष्याचें मन (बहु धा) बहुत सामर्थ्यानें युक्त असतें.

मनांत कुविकार किंवा वाईट गोष्टी येऊं लागतील तर त्यांना लागलींच नाहींसें करणें अवश्य आहे. त्या वाईट विचारांच्या योगानें भविष्यकाळीं होणाऱ्या हानीचा विचार करा व मनाच्या ठिकाणीं अनेक प्रकारच्या शक्ति आहेत याचें स्मरण राखून हलक्या व क्षुद्र विचारांना आपल्या जवळ फिरकूं देऊं नका.

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।
भद्रं वैवस्वते चक्षुर्बहुत्रा जीवतो मनः ॥ ऋ० १०।१६४।२

(वैवस्वते) तेजस्वी *मना* ! तूं जो (वै वरं वृणते) *निश्चयपूर्वक* श्रेष्ठ विचार पसंत करतोस तो (भद्र) कल्याणप्रद असतो. जे (दक्षिणं युञ्जन्ति) दक्षतेनें योजना करतात, ते (भद्रं) आपलें कल्याण प्राप्त करून घेतात. अशा रीतीनें आपली (चक्षुः) दृष्टि *कल्याणकारक* बनवा (*जीवतः मनः बहुत्रा*) जिवंत मनुष्याचें मन फारच समर्थ असतें.

कल्याणकारक विचार जवळ करावेत, दक्षतेनें सर्व कर्तव्यें करावींत व नेत्रादि इंद्रियांना चांगल्या मार्गानें न्यावें. मनुष्याचें मन अनेक प्रकारच्या गोष्टी धारण करूं शकतें, तेव्हां तो कल्याणप्रद विचार मनांत ठेवील तर कल्याण प्राप्त करून घेईल. म्हणून मनामध्यें कसलेही वाईट विचार आले कीं त्यांचा मनावर व शरीरावर वाईट परिणाम होत असतो. यासाठीं या-संबंधीं अत्यंत सावधगिरी बाळगावी, *या रीतीनें मन शुद्ध करून झाल्यावर* त्याचें सामर्थ्य वाढविण्याचा प्रयत्न करावयाचा असतो. त्यासंबंधीं खालील मंत्र पहा--

मनस्त आप्यायतां वाक्त आप्यायतां प्राणस्त आप्यायतां
चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रं त आप्यायताम्‌ ॥ यजु० ६।१५

हे मनुष्य! (ते) तुझें (मनः) (आप्यायतां) उन्नत होवो. तुझी वाणी उन्नत होवो, तुझा प्राण उन्नत होवो, तसेंच तुझे कानहि उन्नत होवोत.

अर्थात् मनुष्यानें आपल्या इंद्रियांच्या शक्तीचा विकास करावा. मनुष्याच्या ठिकाणीं मन, वाणी, प्राण, डोळे, कान इत्यादि शक्ति आहेत त्या सर्वांचा विकास व्हावयास पाहिजे. आपल्या शक्तीचा विकास व उन्नति करावी म्हणूनच मनुष्याचा जन्म आहे.

शब्दार्थ

दूरकं= दूर
क्षयः= गति, निवास
छिद्रं=छेद, भोंक
अतितृण्णं= अत्यंत फाटलेलें
अशस्तं= निंद्य
निर्ऋति=आपत्ति, वाईट रीति, दुष्ट व्यवहार.

पाठ १० वा.

सुश्रुतौ कर्णौ भद्रश्रुतौ कर्णौ भद्रं श्लोकं श्रूयासम्‌। अ० १६।२।४

माझे कान (सुश्रुतौ) उत्तम उपदेश श्रवण करणारे आहेत, तसेंच ते हितकारक गोष्टी ऐकणारे आहेत. म्हणून मीं (भद्रं श्लोकं) कल्याणकारक व यशदायक अशा विषयासंबंधीं उपदेश (श्रूयासं) ऐकावा.

कानानें असा उपदेश ऐकावा कीं त्या योगानें आपलें सदैव कल्याण व्हावें व आपलें यश सुदिगंत व्हावें.

हाच नियम संपूर्ण अन्य अवयवांच्या कर्मांना लागू करावा.

सुश्रुतिश्च मोपश्रुतिश्च मा हासिष्टां सौपर्णं चक्षुरजस्रं ज्योतिः ।
अथर्व० १६।२।५

(सुश्रुतिः) उत्तम गोष्टी ऐकणें व (उपश्रुतिः) त्यांचा अंगीकार करणें हे दोन गुण (मा) मला (मा हासिष्टां) न सोडोत; (सौपर्णं चक्षुः) गरुडासमान माझी तीक्ष्ण दृष्टी असो व (अजस्रं ज्योतिः) अजस्र तेज माझ्या ठिकाणीं वास करो.

उत्तम उपदेश श्रवण करणें, त्या उपदेशाप्रमाणें आचरण करणें, सूक्ष्म दृष्टी उत्पन्न होणें व तेजस्विता हे चार गुण मनुष्यानें आपल्या ठिकाणीं वाढवावेत.

ऋषीणां प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु दैव्याय प्रस्तराय॥ अथर्व०१६।२।६

तूं ऋषींचा (प्रस्तरः) प्रसारक आहेस. तुला (दैव्याय प्रस्तराय) दिव्य प्रचारकाला नमस्कार असो.

ऋषींच्या दिव्य ज्ञानाचा प्रचार करणारे ऋषींचे पुत्र असतात. दिव्य ज्ञानाचे जे श्रेष्ठ प्रचारक त्यांचा सत्कार करणें उचित होय.

मूर्धाऽहं रयीणां मूर्धा समानानां भूयासम् ॥ अथर्व० १६।३।१

मी (रयीणां मूर्धा) धनांचें शिर व मजबरोबरच्या विद्वानांमध्यें मी शीर्षस्थानीं (भूयासम्) व्हावें.

प्रत्येक मनुष्यानें असा प्रयत्न करावा कीं ज्यायोगें त्याची योग्यता विद्वानांमध्यें ही श्रेष्ठ होईल.

विद्या व धन यांचे साहचर्य असणें हे इष्ट आहे. सरस्वती व लक्ष्मी एकत्र नांदूं लागल्या तर मनुष्याची उन्नति होते.

असंतापं मे हृदयमूर्वी गव्यूतिः समुद्रो अस्मि विधर्मणा ॥
अथर्व० १६।३।६

माझें हृदय (असंतापं) संतापरहित होवो. (गव्-यूतिः) इंद्रियांची गति (उर्वी) मोठी असूं दे- (विधर्मणा) विविध धर्मनियमांचें पालन करण्यानें मी (सम्-उत्-द्रः) सम्यक रीतीनें उत्कर्षार्थ गति उत्पन्न करणारा

अथवा समुद्राप्रमाण गंभीर व्हावे

हृदयात शांति असावी इंद्रियांचे व अवयवांचे बळ वाढवावे व उन्नति प्राप्त करून घेण्यासाठी सदा प्रयत्न करावा

नाभिरहं रयीणां नाभिः सपत्नानां भूयासम् ॥

अथर्व० १६।४।१

मी (रयीणा नाभि) धनाचे केंद्र व मजबरोबरीच्या लोकाचा मध्य बिंदु (भूयास) बनावें.

आपल्या चारही बाजूस धनधान्य असावे व समान विचाराचे लोक चोहों बाजूस असावेत, तसेंच सर्वांचे मी केंद्र बनून रहावें अशी इच्छा प्रत्येक मनुष्याने आपल्या अंत करणांत बाळगावी

स्वासदसि सूषा अमृतो मर्त्येष्वा ॥ अथर्व० १६।४।२

तू (सु-आसद्) उत्तम अवस्थेने युक्त, (सूषा) उत्तम उष कालाने युक्त व मत्यप्राण्यामध्यें अमर आहेस

(१) आपली अवस्था उत्तम करावी, (२) प्रात काळीं उठून उष कालापूर्वी आपलें कार्य करण्यास तयार असावें, म्हणजे उत्तम उष कालवाला बनावें (३) तसेंच मर्त्यप्राण्यामध्यें अमरभाव म्हणजे मनुष्याचें दैवी शक्तीनें युक्त असें मन प्रकाशित ठेवावें.

मधुमतीं स्थ मधुमतीं वाचमुदेयम् ॥ अथर्व० १६।२।२

हे प्रजाजनहो ! तुम्ही (मधुमती स्थ) गोड स्वभावाने युक्त व्हा मला ही (मधुमतीं वाच) गोड भाषण करणें उचित आहे कारण त्यायोगे सर्वत्र अहिंसामय शांति स्थापन होऊन गोडीगुलाबीच्या व्यवहारामुळे सर्व जग आपल्या अंकित होऊ शकतं

वाचकांनीं याप्रमाण वेदमंत्रांचा अर्थ पहावा व त्याच्या अर्थाचे मनन करावें मनन केल्यावर आपोआपच त्यापासून बोधप्रद अर्थाचे स्फुरण अंत करणात होईल

पाठ ११ वा

उत्तिष्ठत सं नह्यध्वमुदाराः केतुभिः सह ।
सर्पा इतरजना रक्षांस्यमित्राननु धावत॥ १ ॥ अ० ११।१० (१२)

हे (उदाराः) उदार लोक हो ! (उत्तिष्ठत) उठा व आपआपल्या (केतुभिः सह) पताकांसह (सं नह्यध्वं) तयार व्हा (सर्पाः) सर्प जातींचे वीर, (इतरजनाः) व इतर लोक मिळून (अमित्रान् रक्षांसि) शत्रुरूपी राक्षसांवर (अनुधावत) हल्ला चढवा.

ईशां वो वेद राज्यं त्रिषन्धे अरुणैः केतुभिः सह ।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि पृथिव्यां ये च मानवाः ।
त्रिषन्धेस्ते चेतसि दुर्णामान उपासताम्॥२॥अथर्व०११।१०(१२)

हे (त्रि-सन्धे) तीन प्रकारचें शरसंधान करणाऱ्या वीरा ! मी (वेद) असें समजतों कीं (अरुणैः केतुभिः सह) भगव्या झेंड्यासह युद्ध करणाऱ्या (ईशां वः) तुम्हां शासकांचेंच वास्तविक (राज्यं) हें राज्य आहे. या तुमच्या (पृथिव्याम्) पृथ्वीवरील राज्यांत, अन्तरिक्षामध्यें व द्युलोकामध्यें जे (दुः+नामानः मानवाः) वाईट नांवाचे दुष्ट म्हणून जे कोणी लोक असतील (ते त्रिषन्धेः चेतसि) ते तीन प्रकारचें शरसंधान करणाऱ्या वीराच्या मनांत (उपासतां) राहोत, म्हणजे हे वीर अशा दुष्ट लोकांचें पारिपत्य करोत.

उत्तिष्ठ त्वं देवजनार्बुदे सेनया सह ॥
अयं बलिर्व आहुतस्त्रिषन्धेराहुतिः प्रिया॥५॥अथर्व-११।१०(१२)

हे (देवजन) देवांसमान असणाऱ्या वीरा! व हे (अर्बुदे) शूरा! (सेनया सह त्वं उत्तिष्ठ) आपल्या सैन्यासह तूं उठ. (अयं बलिः वः आहुतः) हा नजराणा तुमच्यासाठीं ठेवला आहे कारण (त्रि-सन्धेः) तीन प्रकारचें शरसंधान करणाऱ्या वीराला (आहुतिः प्रिया) नजराणा प्रिय असतो.

मूढा अमित्रा न्यर्बुदे जह्येषां वरंवरम् ।
अनया जहि सेनया ॥ २१ ॥

अथर्व० ११ । १० (१२

हे (न्यर्बुदे) शूरा! (अमित्रा· मूढा) शत्रूना मूर्ख बनवा, म्हण
त्याना घाबरवून सोडा. (एषां वर वर जहि) त्यांपैकी मुख्य मुख्
वीराना मारा (अनया सेनया जहि) या सैन्यासह शत्रूला मारा

यश्च कवची यश्चाकवचोऽमित्रो यश्चाज्मनि ।
ज्यापाशै· कवचपाशैरज्मनाभिहतः शयाम् ॥ २२ ॥

अथर्व ११।१० (१२

(य च कवची) जो कवचधारी व (य च अकवच) जो कवच
धारी नसेल तसेच (य च अज्मनि अमित्रः) जो या युद्धात शत्रु म्हणू
आला असेल तो (ज्यापाशै) धनुष्याच्या दोरीच्या पाशानीं, (कवच
पाशै) कवचाच्या पाशानीं (अज्मना अभिहत) व हल्ल्यानें मारले
जाऊन रणभूमिवर (शयाम्) पडो.

ये वर्मिणो येऽवर्माणो अमित्रा ये च वर्मिण ।
सर्वास्ता अर्बुदे हतांछ्वानोऽदन्तु भूम्याम् ॥ २३ ॥

अथर्व ११ । १० (१२)

(ये वर्मिण) जे कवच धारण करणारे व (ये अवर्माण) जे कवच
न धारण करणारे (अमित्रा·) शत्रु आहेत (ये च वर्मिण·) जे चिलखत
धारण करून आले असतील, हे (अर्बुदे) शूरा! (तान् सर्वान्) त्य
सर्व शत्रूला (हतान्) ठार मारल्यावर त्यांना (भूम्यां) युद्धभूमीव
(श्वान अदन्तु) कुत्रे खाऊन टाकोत

ये रथिनो ये अरथाः असादा ये च सादिन ।
सर्वानदन्तु तान्हतान् गृध्रा· श्येना· पतत्रिणः ॥२४॥

अथर्व· ११।१० (१२

(ये रथिनः) जे रथांमध्यें बसून लढणारे, (ये अरथाः) जे रथाशिवाय लढणारे, (असादाः) जे वाहनांशिवाय असतील व (ये च सादिनः) जे वाहनांवर बसून लढणारे असतील, (तान् सर्वान् हतान्) त्या सर्व शत्रूंना मारल्यानंतर त्यांना गिधाडें, बहिरीससाणे वगैरे (पतत्रिणः) पक्षी (अदन्तु) खावोत.

सहस्रकुणपा शेतामामित्री सेना समरे वधानाम् ।
विविद्धा ककजाकृता ॥२५॥ अथर्व० ११ । १० (१२)

(वधानां समरे) शत्रुशीं करावयाच्या युद्धामध्ये (विविद्धा) शस्त्रांनीं विद्ध झालेली (ककजाकृता) व त्रस्त झालेली (आमित्री सेना) शत्रूची सेना (सहस्रकुणपा) हजारों प्रेतांनीं युक्त होऊन रणभूमीवर (शेता) पडो.

वीरानीं पराक्रम करून शत्रूचा भुस्वा उडवून द्यावा हा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।
ब्रह्मा मा तत्र नयतु ब्रह्मा ब्रह्म दधातु मे॥ अथर्व० १९।४३।८

(यत्र) जेथें (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानी (दीक्षया तपसा सह यान्ति) दीक्षा घेऊन व तप करून जातात (तत्र) तेथें (मा ब्रह्मा नयतु) मला ब्रह्मज्ञानी घेऊन जावो तसेंच (ब्रह्मा) ज्ञानी (मे ब्रह्म दधातु) मला ज्ञान देवो.

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे ।
समुषद्भिरजायथाः ॥ ऋ० १।६।३

हे (मर्याः) मनुष्य हो ! (अकेतवे केतुं कृण्वन्) अज्ञान्याला ज्ञान देत व (अपेशसे पेशः) रूपरहिताला रूपवान् बनवीत (उषद्भिः सं अजायथाः) उष कालासह तो सूर्य झाला आहे.

सूर्य आल्यानंतर जगाचें ज्ञान होतें व प्रत्येक पदार्थाचें रूप दिसूं लागतें त्याप्रमाणें अन्तःकरणांत ज्ञानसूर्य प्रकट झाला म्हणजे आत्मरूपात्मक जगतासंबधीं निश्चित ज्ञान होतें.

उद्यानं ते पुरुष नावयानं जीवातुं ते दक्षतातिं कृणोमि ।
आ हि रोहेममममृतं सुखं रथमथ जिर्विर्विदथमा वदासि ॥
अथर्व० ८।१।६

हे (पुरुष) मनुष्या ! (ते उद्यानं) तुझी उन्नति होवो (न अवयानम्) अधोगति होऊ नये. (ते जीवातु) तुझ्या जीवनाकरिता (दक्षतातिं कृणोमि) बळाचा विस्तार मी करीत आहे. (इमं सुखं रथं) या सुख देणाऱ्या रथावर (आरोह) चढ व (जिर्विः) स्तुत्य वनून (विदथं आ वदासि) युद्धामध्ये उत्तर देशील म्हणजे विजयी होशील

बोधश्च त्वा प्रतिबोधश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वाऽनवद्राणश्च रक्षताम्।
गोपायंश्च त्वा जागृविश्च रक्षताम् ॥
अथर्व० ८।१।१३

(बोध प्रतिबोध च) ज्ञान व विज्ञान (त्वा) तुझें (रक्षतां) रक्षण करोत. (अस्वप्न) उत्साह व (अनवद्राण च) स्थिरता हीं तुझें रक्षण करोत (गोपायन्) रक्षण करणारा व (जागृवि) जागा (त्वा रक्षता) तुझें रक्षण करो

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं धत्तां वरुणश्च मन्युः ।
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥
ऋग्वेद० १०।८४।७

(वरुण मन्यु च) वरुण व मन्यु म्हणजे उत्साह (संसृष्ट) उत्तम रीतीने उत्पन्न केलेलें व (समाकृत) उत्तम रीतीने सुसंस्कृत केलेलें असें (उभयं धन) दोनही प्रकारचें धन (अस्मभ्यं धत्त) आम्हासाठीं धारण करोत, आम्हाला देवोत (शत्रव) आमचे शत्रु (हृदयेषु) हृदयामध्यें (भियं दधाना) भय धारण करून (पराजितास) पराजित होऊन (अप नि लयन्ता) पळून जावोत

अंक २४

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिकण्याचा अगदीं सोपा उपाय.)

भाग २४ वा.

लेखक व प्रकाशक
श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
स्वाध्याय-मंडल, औंध. (जि० सातारा.)

दुसरी आवृत्ति

शके १८५२, सन १९३१.

मूल्य ८ आने

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

भाग २४ वा.

पाठ १ ला.

वेदांमध्यें कूटमंत्र फार आहेत. त्यांचा अर्थ करण्याची रीत देखील फारच गूढ आहे. या गूढ रीतीचा पूर्ण विचार येथें थोड्या अवकाशांत करणें जरी शक्य नाहीं, तथापि त्या गूढतेची थोडीशी कल्पना येण्यासाठीं एक मंत्र येथें घेऊन त्याचा अर्थ करूं, म्हणजे त्यावरून वाचकांना थोडीबहुत कल्पना होऊं शकेल–

> चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
> त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥
>
> ऋ० ४।५८।३. यजु० १७।९१

आतां या मंत्राचे निरनिराळे अर्थ पहा:—

(१) गोपथ ब्राह्मणांतील अर्थ– ज्याचे चार वेद हीं चार शिंगें आहेत, यज्ञाचे तीन सवन हे तीन पाय आहेत, ब्रह्मौदन व प्रावर्ग्य हीं दोन शिरें आहेत, सात छंद हे सात हात आहेत, मंत्र, कल्प व ब्राह्मण या तीन ठिकाणीं जो बांधला गेला आहे, असा अत्यंत बलवान् महान् देव याने अर्थात् यज्ञानें मनुष्यांमध्यें प्रविष्ट व्हावें.

(२) यास्काचार्यकृत निरुक्तांतील अर्थ– चार वेद हीं ज्याचीं चार शिंगें आहेत, प्रायणीय व उदयनीय हीं दोन शिरें आहेत, सात छंद हे

सात हात आहेत, मंत्र, ब्राह्मण व कल्प या तीन ठिकाणीं जो बांधला गेला आहे तो महान यज्ञदेव मनुष्यांमध्यें येवो.

(३) महामुनि पतंजलिकृत अर्थ- (व्याकरण भाष्यामध्यें) नाम, क्रियापद, उपसर्ग व निपात हीं ज्याचीं चार शिंगें; भूत, भविष्य व वर्तमान तीन काल हे ज्याचे तीन पाय; नित्य व कार्य शब्द हे ज्याचीं दोन शिरें; सात विभक्ति हे ज्याचे सात हात; व जो छाती, कंठ व मस्तक या तीन ठिकाणीं स्पर्श करतो असा महान शब्दरूपी देव मनुष्यांमध्यें प्रविष्ट होवो.

(४) ऋग्वेदांत सायणाचार्यकृत अर्थ- (सूर्यविषयक अर्थ) चार दिशा ह्या ज्याचीं चार शिंगें; प्रात काल, माध्यान्ह व सायंकाल हे ज्याचे तीन पाय; दिवस रात्र हीं ज्याचीं दोन शिरें; सप्त किरण अथवा सात ऋतु हे ज्याचे सात हात; भूमि, अंतरिक्ष व आकाश या तीन स्थानीं जो बांधला गेला आहे, तो वृष्टि करणारा महान सूर्यदेव मनुष्यांमध्यें नियमन-रूपाने प्रवेश करो.

(५) तैत्तिरीय आरण्यकांत सायणाचार्यकृत अर्थ- प्रणवाच्या अकार, उकार, मकार, व अर्धमात्रा अशीं चार शिंगें आहेत; अध्यात्म व आधिदैवतादि पक्षांत (१) विश्व, (२) तैजस् व (३) प्राज्ञ अथवा (१) विराट्, (२) हिरण्यगर्भ आणि (३) अव्याकृत असे तीन पाय आहेत; चित् व अचित् या दोन शक्ति म्हणजे दोन शिरें आहेत; भूः ,भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यं, या सात व्याहृति सात हाताच्या ठिकाणीं आहेत, विश्व, तैजस व प्राज्ञ या तीन ठिकाणीं अकारादि तीन रूपांच्या द्वारें बांधला गेला आहे; असा हा वृषभ अर्थात् बलवान शब्दरूपी प्रणवानें सांगितला जाणारा महान देव परमेश्वर मनुष्यांमध्यें प्रवेश करो.

(६) यजुर्वेदांत स्वामी दयानंद सरस्वतीकृत अर्थ- यांनी यास्काचार्य व महामुनि पतंजलि या दोघांचेही अर्थ स्वीकारले आहेत.

(६) ऋग्वेदांत स्वामी दयानंद सरस्वतीकृत अर्थः- चार वेद ज्याची चार शिंगे आहेत, कर्म, उपासना व ज्ञान हे तीन ज्या धर्माचे पाय आहेत, अभ्युदय व निःश्रेयस हीं दोन ज्याचीं शिरें आहेत, सात इंद्रियें हीं ज्याचे सात हात आहेत, श्रद्धा, पुरुषार्थ व योगाभ्यास या तीन्हीं ठिकाणीं जो सवधित आहे असा सुखाची वृष्टि करणारा धर्मरूपी महान देव मनुष्यामध्यें येवो

सायणाचार्य ऋग्वेदांत सरासरात की या मंत्राचे (१) अग्नि, (२) सूर्य, (३) आप्, (४) गाय व (५) घृत असे पांच अर्थ समजनीय आहेत स्वतः सूर्यविषयक अर्थ करून अन्य अर्थ महाच प्रकारें समजून घ्यावेत असी त्यांनीं सूचना दिली आहे, अर्थात् सायणाचार्यांच्या मताप्रमाणें या मंत्राचे वरील पांच देवतांना उद्देशून पांच अर्थ होतात

एकाच मंत्राचे याप्रमाणें भिन्न भिन्न अर्थ प्राचीन व अर्वाचीन भाष्यकारांनीं दिले आहेत वरती संक्षेपानें अर्थ दिले आहेत, ज्यांना विस्तारपूर्वक पाहण्याची इच्छा असेल त्यांना ते वर वर्णन केलेल्या ठिकाणीं दिसून येतील. वर केलेल्या अर्थांमध्यें भिन्नता ही स्पष्टपणें आहेच कित्येक वेळीं तर साधारण वाचकांना आम्हीं कोणाचा अर्थ मानावा व कोणाचा मानू नये असा घोंटाळाहि पडण्याचा संभव आहे

हे वरील अर्थ परस्पर विरोधी आहेत काय? महामुनि पतंजलि, पूज्य यास्काचार्य तसेंच अन्य आचार्य मात्र वेदाच्या अर्थांविषयीं संदेह होता की काय? किंवा अशा प्रकारचे वरील ते अर्थ समर्थनीय आहेत की काय? कीं एकाच मंत्राचे अनेक अर्थ हमवतात? अशा प्रकारें शंका मनामध्यें वाचकांसमोर उभें राहून वाचक गोंधळून जाण्याचा संभव आहे. तर वरील अर्थ एकच नसतील, तर त्यांच्यांत परस्पर विरोध अवश्य असणार, व असीं साधारण लोकांची समजूत होते परंतु शास्त्राची दृष्टि असी नाहीं, भिन्न अर्थ असणें हें काहीं विरोधाचें चिन्ह नव्हे एकाच मंत्राचे अनेक अर्थ होऊ शकतात,

परंतु तेवढ्यावरून भिन्न अर्थामुळें लागलीच परस्पर विरोध उत्पन्न होतो असें समजण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

विरोध कशाला म्हणतात? अर्थाच्या भिन्नतेला विरोध असें म्हणतां येत नाहीं. कारण वेदांच्या पदांची, वाक्यांची व मंत्रांच्या अर्थांची भिन्नता हीं त्यांच्या रचनेवरूनच सिद्ध होते. आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक अर्थात् वैयक्तिक, राष्ट्रीय व जगाच्या दृष्टीनें कांहीं मंत्रांचे कमीत कमी तीन अर्थ होतात व तसें होणें हें वैदिक रचनेला अनुसरूनच आहे. या विधानाची स्पष्टता करण्यासाठीं कांहीं पदांचे अर्थ खालीं दिले आहेत—

वैदिक पद;	आध्यात्मिक भाव;	आधिभौतिक भाव;	आधिदैविक भाव
इंद्र	जीवात्मा	राजा, नरेंद्र	परमात्मा, विद्युत्
देव	इंद्रिय	विद्वान, शूर व्यापारी व कारागीर.	पृथ्वी, आप, तेज, सूर्य इत्यादि.
अग्नि	वाचा	ज्ञानी, उपदेशक	अग्नि, तेज
आप्	वीर्य	शांतआत्मा, संन्यासी	जल.
वृत्र	वाईट भाव अथवा रोगबीज	वेढा देणारा शत्रु	मेघ वगैरे प्रकाशाला प्रतिबंध करणारे पदार्थ
उषा	बोध	जागृति	उष:काल.
मित्र	मित्रता	एकता, संघभाव	सूर्य वगैरे.

सर्व शब्दांचे सर्व अर्थ देण्याचें हें स्थळ नाहें. परंतु वर जीं पदें दिलीं आहेत त्यांचे तीन ठिकाणीं तीन प्रकारचे अर्थ कसे होतात तें वर दिलें आहे. त्यावरून एका देवतेचा मंत्र तीन ठिकाणीं कमीत कमी तीन अर्थांनीं येऊं शकतो, हें वाचकांना दिसून येईल. शिवाय कांहीं मंत्रांचा एकच अर्थ होऊं शकतो व कांहीं मंत्रांचे अनेक अर्थ होऊं शकतात. म्हणून प्रत्येक मंत्राचा तीन प्रकारें अर्थ सर्वत्र होतोच असें आमचें म्हणणें नाहीं, परंतु वेदांच्या रचनेला अनुसरून आम्ही एवढें मात्र सांगूं शकतों कीं वर सांगितलेल्या

कारणांस्तव कांहीं मंत्रांचे अनेक अर्थ होणें संभवनीय आहे. उदाहरणार्थ खालील मंत्र पहा—

"इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणाः॥" ऋ० १।२३।८

(१) आध्यात्मिक अर्थ– ज्यांत जीवात्मा मुख्य आहे असे प्राण.

(२) आधिभौतिक अर्थ– ज्यांत राजा मुख्य आहे असा सैनिकांचा समूह.

(३) आधिदैविक अर्थ– ज्यांत विद्युत् मुख्य आहे असा झंझावात.

"मरुतो मृळयंतु नः ॥" ऋ० १।२३।१२

(१) प्राण आम्हां सर्वांना सुखी करो= पंचप्राणांनीं सुख होवो.

(२) सैनिक आम्हां सर्वांना सुख देवोत=रक्षकांपासून जनतेचें सुख वाढो.

(३) वायु आम्हां सर्वांना सुखी करो=वायुपासून सर्वांचें हित होवो.

याप्रमाणें कांहीं कांहीं मंत्रांचे तीन अर्थ हे वैदिक पद्धतीला अनुसरूनच आहेत. बहुधा देवतावाचक प्रत्येक शब्दांचे किंवा देवताविरोधी शत्रूंचीं जीं नांवें आहेत त्या शब्दांचे असा प्रकारें तीन तीन अर्थ होतात. अर्थात् ज्याप्रमाणें इंद्र शब्दाचे तीन अर्थ आहेत, त्याप्रमाणे त्याचा शत्रु जो वृत्र त्याचेंही तीन अर्थ आहेत. इंद्र व वृत्र यांच्यामधील वैर सनातन आहे. कारण इंद्र हा प्रकाशाचा फैलाव करण्याची इच्छा करतो तर वृत्र हा त्या प्रकाशाच्या विकासाला प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून त्यांचें हें युद्ध सनातन आहे. प्रकाशाचा अर्थही वरील तीन ठिकाणीं भिन्न आहे; जर वाचकांना ह्या वैदिक रीतीचें पूर्ण ज्ञान होईल तर अर्थांची अनेकता असतांही भिन्न भिन्न अर्थांमध्यें त्यांला विरोध भासणार नाहीं. कारण वेद या ग्रंथाची पद्धतीच तशा प्रकारची आहे.जोपर्यंत मूळ सिद्धांतांत प्रकाश व अंधार यांच्या इतका परस्पर विरोध नसेल तोपर्यंत अनेक अर्थ झाले असतां ही त्यांच्यांत इतका परस्पर विरोध असणार नाहीं. सर्व आचार्यांनीं हीच शास्त्रदृष्टि आतांपर्यंत स्वीकारलेली आहे.

पाठ २ रा.

मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ।

वा० य० १८ । ११

(मे मति) माझी बुद्धि व (सुमति) चांगली मति यज्ञानें (कल्पन्तां) सामर्थ्यशाली होवोत सत्कर्मानें आपल्या बुद्धीचें व मतीचें संवर्धन करावयाचें असतें यज्ञानें मति व सुमति या अधिक शक्तिशाली होतात, असा उपदेश या मन्त्रापासून मिळतो यज्ञाचा अर्थ अत्यंत व्यापक आहे. परंतु यज्ञ शब्दाचा भावार्थ 'प्रशस्ततम कर्म' असा आहे सर्वांहून श्रेष्ठ व सर्वांना उपयुक्त असें जें कर्म तें प्रशस्ततम कर्म होय ज्या कर्मांच्या योगानें श्रेष्ठाचा सन्मान, सर्वांबरोबर स्नेहभाव, व परोपकार होतात, तें प्रशस्ततम कर्म होय. या प्रकारच्या कर्मांच्या ठिकाणीं म्हणजे प्रशस्ततम कर्मांत आपल्याला समर्पित करण्यानें आपलें मन शक्तिशाली व समर्थ होतें तात्पर्य एवढेंच कीं प्रत्येकानें आपल्यास अशा प्रकारचीं कर्में करण्यास लावून, एकाग्र मनानें उक्त कर्में करावींत म्हणजे मनाची शक्ति वाढून तें समर्थ होतो. यासंबंधीं खालील मन्त्र पहा—

आकूतिं देवीं सुभगां पुरो दधे चित्तस्य माता सुहवा नो अस्तु ।
यामाशामेमि केवली सा मे अस्तु विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् ॥

अथर्व० १९ । ४ । २

(सुभगां) उत्तम भाग्ययुक्त, (आकूतिं देवीं) संकल्परूप देवतेला मीं (पुरः दधे) समोर धारण करतों ती चित्ताची माता आहे म्हणून ती (नः सुहवा) आम्हाला अत्यंत आदरणीय (अस्तु) असो (यां आशां) ज्या दिशेला (एमि) मी जाईन (सा केवली) ती निर्दोषतायुक्त होऊन (मे अस्तु) मला प्राप्त होवो. ही संकल्प देवता ज्या क्षणीं (मनसि प्रविष्टां) मनामध्यें प्रवेश करील त्याच क्षणीं (एनां विदेय) हिला मीं

जाणण्यास समर्थ व्हावें. सकल्प हा चित्ताला म्हणजे चिंतनाच्या शक्तीला प्रेरित करीत असतो. मनात जसा सकल्प येतो तसलाच विचार उत्पन्न होत असतो तो सकल्प ज्या दिशेनें ज्या विषयात कार्य करील त्यामध्यें त्याला तशाच प्रकारची सिद्धि प्राप्त होईल म्हणून ज्यावेळीं मनात सकल्प उत्पन्न होतो त्यावेळींच तो शुभ सकल्प उत्पन्न व्हावा अशी खटपट करावी, म्हणजे शुभ सकल्पाच्या योगानें मनुष्याची उन्नति होईल

यो वः शुष्मो हृदयेष्वन्तराकूतिर्या वो मनसि प्रविष्टा ।
तान्त्सीवयामि हविषा घृतेन मयि सजाता रमतिर्वो अस्तु ॥

अथर्व० ६।७३।२

आपल्या (हृदयेषु अत) हृदयात ज (शुष्म.) बल आहे व जो (आकूतिः) सकल्प आपल्या मनात प्रविष्ट होईल त्याला मी (घृतेन) घृतानें अर्थात् स्नेहपूर्ण (हविषा) यज्ञानें (सीवयामि) शिवून एक करतों हे (सजाता) सजातीय लोकहो ! (मयि) माझ्या ठिकाणीं (व रमति) आपण रममाण व्हा.

हृदयाचें बळ व मनाचा सकल्प हीं एकाच कार्याला लावावीं लागतात, म्हणजे त्या योगानें प्रत्येक कार्य उत्तम रीतीनें पूर्ण होतें. याप्रमाणें हृदय व मन यांच्या ठिकाणचा भाव एकत्र होऊन सर्वांच्या अतःकरणात स्नेहपूर्ण भाव वसू लागेल, तर त्या लोकांतील एकजातित्वामुळे, विलक्षण सघशक्ति उत्पन्न होईल. तात्पर्य मनाचे सकल्प शुभ व पवित्र असावेत म्हणजे मनुष्याची उन्नति होतेच होते, इतकेंच नव्हे तर राष्ट्रायत्वाचें अथवा एकजातीयतेचें बलही त्यानें वाढतें ज्या राष्ट्रात निरनिराळया जातींत नेहमीं कलह सुरू असतात त्या लोकांनीं हा उपदेश सदैव लक्षात ठेवावा जातीजातींतील परस्पर झगडे नाहींसे करण्याचा एकच उपाय आहे व तो उपाय म्हणजे प्रत्येकानें आपल्या मनात शुभ सकल्प धारण करणें हाच होय. अन्य उपायानीं हे झगडे नाहींसे होणें शक्य नाहीं, मनामध्यें शुभसकल्प येण्यास

स्वाण्यापिण्याच्या आवश्यक पथ्याचा विचार करणें भाग आहे. त्यासंबंधीं खालील मंत्र पहा—

मनसे चेतसे धिय आकूतय उत चित्तये ।
मत्यै श्रुताय चक्षसे विधेम हविषा वयम् ॥
अथर्व० ६।४१।१

(मनसे) मनासाठीं, (चेतसे) ज्ञानासाठीं, (धिये) धारणाशक्तीसाठीं, (आकूतये) संकल्पासाठीं व चित्तासाठीं, (मत्यै) मतिकरितां, (श्रुताय) श्रवणशक्तीप्रीत्यर्थ, (चक्षसे) दृष्टीसाठीं, (वयं) आम्ही (हविषा विधेम) अन्नादिद्वारा उन्नतीचा उपाय करतों. अन्न वगैरेचें सेवन अशा प्रकारें केलें पाहिजे कीं, ज्यानें मन, ज्ञान, बुद्धि, संकल्प, भक्ति, चित्त, श्रवण, दर्शन इत्यादि इंद्रियें निरोगी, बलवान् व स्वसामर्थ्यानें युक्त अशी व्हावींत. ज्यानें शक्ति क्षीण होईल असें कोणतेंही पथ्य करूं नये.

अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्यम् ।
वाचेंद्रो बलेनेंद्राय दधुरिन्द्रियम् ॥
यजु० २०।८०॥

" अश्विनीदेव हे तेजाबरोबरच दृष्टि देतात, सरस्वती ही प्राणशक्तीबरोबरच वीर्य देते, इन्द्र (इन्द्राय) जीवात्म्याला वाणी व बलयुक्त इंद्रियशक्ति अर्पण करतो. " या मंत्रांत सरस्वती जीवनशक्तिबरोबरच वीर्य देते असें सांगितलें आहे. सरस्वती शब्द हा विद्येच्या संस्कृतीचा वाचक शब्द आहे अश्विनी शब्द धन व ऋण शक्तीचे वाचक आहेत. विद्येनें

पाठ ३ रा.

या पुस्तकाच्या प्रथम पाठांत एक मंत्र घेऊन त्याचे प्राचीन व अर्वाचीन भाष्यकारांनीं केलेले भिन्न भिन्न अर्थ दिले आहेत. त्या अर्थांमध्यें जी भिन्नता आहे ती परस्परविरोधी आहे कीं परस्परविरोधी नाहीं, या गोष्टीचा आतां विचार करूं.

वेदमंत्रांचे जितके अर्थ संभवनीय आहेत तितके सर्व आपल्या भाष्यांत दिले आहेत असें कोणीच भाष्यकार म्हणत नाहीं. कित्येकांनीं कांहीं अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला असेल तर कित्येकांनीं तसा प्रयत्न केला नसल्याचाही संभव आहे. कारण, वेदांची अगाधता व गंभीरता अर्थाच्या दृष्टीनेंच आहे व त्यांच्या खोलीचा पार कोणासही लागणें शक्य नाहीं, असेंच सर्व भाष्यकार मानतात. त्यामुळें सर्व भाष्यें हीं संक्षेपानेंच केलीं जातात.

भाष्यकारांची दृष्टी ही भिन्न भिन्न असते, कोणाचीं भाष्यें आध्यात्मिक दृष्टीनें केलेलीं, कोणी आधिभौतिक दृष्टीनें केलेलीं, तर इतर कांहींनीं अन्य दृष्टीनीं केलेलीं आहेत. परंतु त्यावरून असें सिद्ध होत नाहीं कीं, एकानें केलेल्या अर्थाचें खंडन दुसऱ्यानें केलेलें आहे. एक दृष्टि मुख्य मानून अन्य दृष्टींना भाष्यकार गौण मानीत असतात.

वैयक्तिक उन्नतीच्या विचाराच्या वेळीं आध्यात्मिक दृष्टीला प्राधान्य, सामाजिक व राष्ट्रीय उन्नतींच्या विचारप्रसंगीं आधिभौतिक दृष्टीला प्राधान्य, तर जगाच्या उन्नतिच्या प्रसंगीं आधिदैविक दृष्टीला प्राधान्य दिलेलें असतें. वास्तविक पाहतां वरील तीन्ही गोष्टींना त्या त्या परिस्थिति [illegible] महत्त्व असतेंच; परंतु प्रत्येक मंत्रांतील तिन्ही अर्थांची फोड कर [illegible] काम असतें, म्हणून एक विशेष दृष्टि राखून त्या दृष्टीनें भाष्यकार हे संक्षेपानें अर्थ करीत असतात. जर ते एकेका मंत्राचे अनंत अर्थ करीत सुटले तर एवढा मोठा ग्रंथ होईल कीं त्याचा अभ्यास करणेंही अशक्य होईल.

वेदमंत्रांचे अनेक अर्थ होण्याचें मूळ कारण वरील विवेचनावरून ध्यानांत येईल. आतां पूर्वोक्त " चत्वारि शृंगा " या मंत्रासंबंधीं थोडेसें लिहिणे अवश्य आहे. त्याचे कांहीं अर्थ पूर्वीं दिले आहेत व कांहीं दिलेले नाहींत; कारण या मंत्राचे आणखी १०।१५ अर्थ होऊं शकतात. श्री० सायणाचार्यांनीं स्पष्ट लिहिलें आहे कीं " या सूक्ताच्या पांच देवता असल्यानें प्रत्येक मंत्राचे पांच पांच अर्थ होतात,परंतु येथें एकच अर्थ दिला आहे. बाकीचे अर्थ वाचकांना विचार केला असतां सहज समजून येण्याजोगे आहेत. "

" यद्यपि सूक्तस्याग्निसूर्यादिपंचदेवताकत्वात्
पंचधाऽयं मंत्रो व्याख्येयस्तथापि·········
सूर्यस्य प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते ।
····· एवं त्ववादिपक्षेऽपि योज्यम् ॥ "

ऋ० सा० भा० ४।५८।३

या सूक्ताच्या अग्नि,सूर्य,आप्, गो, घृत या पांच देवता असल्यानें हा मंत्र पाच प्रकारानें अर्थ केला जाण्यास योग्य आहे, तथापि येथें सूर्यपर व्याख्या केली जात आहे. याप्रमाणेंच आप् आदि [illegible]संबंधीं अर्थयोजना करावी.

यावरून भाष्यकारांचा सावधपणा स्पष्टपणें दिसून येतो. अनेक अर्थ मान्य असून व त्या अर्थांचें ज्ञान असूनही विस्तारभयास्तव त्यांनीं मौन स्वीकारलें आहे. वरील मंत्रांतील पांच देवतासंबंधीं एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, अग्निसूर्यादि पांच देवतांचे प्रत्येकीं तीन तीन याप्रमाणें पंधरा अर्थ तर निश्चितच आहेत; याशिवाय भिन्न अर्थ परिस्थित्यनुरूप होतील ते निराळेच. भाष्यकार हे उत्तम लेखक असले तरी कोठपर्यंत अर्थ देत राहतील? तथापि त्यांनीं जे अर्थ दिले आहेत तेच अधिक आहेत, असें आंधळ्याच्या कोत्या दृष्टीच्या लोकांना वाटावें व त्यांच्या अर्थांतील सुसूत्रपणा व सुसंबद्धता ही त्यांना न समजतां काल्पनिक विरोध मात्र त्यांच्या दृष्टीला दिसावा हें मोठें आश्चर्य आहे!!

'चत्वारि शृंगा०' मंत्राच्या पूर्वी दिलेल्या अर्थामध्यें श्री० सायणाचार्यकृत जो अर्थ दिलेला आहे तो आध्यात्मिक दृष्ट्या आहे, परंतु तो जीवात्मपर अथवा परमात्मपर असाही लावतां येतो. आरण्यकांतील विषय देखील अध्यात्मपर असल्यानें सायणाचार्यांनीं जो अर्थ केला आहे तो बरोबरच आहे. *आरण्यकांतील शेंकडों मंत्र याप्रमाणें अध्यात्मभावाच्या प्रतिपादनार्थ घेतले गेले आहेत. सायणाचार्यांत. अर्थांत प्रणवाचा भाव मुख्य आहे. प्रणवाचा अर्थ " शब्द " असा आहे. हा अर्थ स्वीकारून महामुनी पतंजलींनीं शब्दशास्त्रपर अर्थात् व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या अर्थ केला आहे. तोच अर्थ श्री० स्वा० दयानंद सरस्वतींनीं यजुर्वेदांत घेतला आहे. अर्थात् हा अर्थही वरील अर्थाला अनुसरून ठीक आहे. वरील मंत्राची " अग्नि " देवता ही " यज्ञ व ज्ञान " यांची द्योतक आहे. श्री० यास्काचार्यांनीं जो यज्ञपर अर्थ गोपथब्राह्मणांत केला आहे तो अग्नि देवतेचा भाव मनांत* आणूनच केला असल्यानें तो चुकीचा आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. यज्ञ व ज्ञान या दोहोंच्या मिलाफानेंच सनातन धर्म बनतो. ज्ञानकांड व कर्मकांड रू` धर्माचा भाव म[illegible] [illegible]न श्री० स्वा० दयानंदांनीं ऋग्वेदाचा अर्थ केला, यहे तो तरा [illegible] [illegible]सा मानतां येईल? अर्थात् पूर्वी दिलेले सर्व अर्थ ही [illegible]ंस्याहून जे अनेक भिन्न अर्थ पूर्वोक्त कथनानुसार होणें संभवनीय असतील ते सर्व " चत्वारि शृंगा० " या मंत्राचे अर्थ परस्पर विरुद्ध अथवा ओढून ताणून आणलेले आहेत असें मानण्याचें कारण नाहीं. आग्रह व दुराग्रह सोडून विचार केल्यास वरील मंत्राचे सर्व अर्थ बरोबर आहेत, असेंच दिसून येईल.

भगवान् पतंजलि आदि ऋषिमुनींनो वेदांचें हृद्गत आमच्याहून अधिक माहीत होतें. ते कधींही अर्थाची ओढाताण करावयाचे नाहींत किंवा विरोधी अर्थही लिहावयाचे नाहींत. त्यांच्या अर्थावरूनच आम्ही वैदिक अर्थाची शैली जाणली पाहिजे. त्यांच्या भिन्न भिन्न अर्थामध्यें जी " सूक्ष्म व गुप्त एकता " आहे तीच वैदिक शैलीची द्योतक आहे. ग्रंदग अथवा

मंडन करण्यापूर्वी प्रत्येकानें ह्या वैदिक शैलीचें ज्ञान करून घेण्याचा प्रयत्न करावा; नंतर खंडन करण्यास त्यांना वाटेल तितका वेळ आहेच; पण आम्हांस खात्री आहे कीं वैदिक शैलीचें ज्ञान झालें कीं खंडन करण्याचा प्रसंगच येणार नाहीं. सध्यां जें कांहीं खंडनमंडनपर वाङ्मय होत आहे तें सर्व विकारयुक्त भावनेनेंच लिहिलेलें आहे. वैदिक शैलीचें ज्ञान झाल्यानंतर जर कोठें विरोध दिसून आला तरच खंडनाचा प्रसंग येणार.

आतां वाचक असें विचारतील कीं एकाच मंत्राचे विविध अर्थ हे प्रमाण कसे मानतां येतील? एकाच वाक्याचे विविध अर्थ होणेंतरी शक्य आहे काय? याचें उत्तर असें कीं वेदमंत्रांचे मुख्य दोन विभाग आहेत.

(१) पहिल्या विभागांत स्पष्ट अर्थाचे सर्व मंत्र येतात. जसें– " गां मा हिंसीः।" गायीची हिंसा करूं नका. (यजु० १३।४२) असा मंत्र आहे. जरी या मंत्रांत " गो " शब्दाचे इंद्रिय, वाणी, गाय, भूमि, इत्यादि अनेक अर्थ आहेत व गो ह्या मुख्य शब्दाचे अनेक अर्थ होत असल्यानें मंत्राचेही अनेक अर्थ होण्याचा संभव आहे, तथापि येथें मंत्राचें सांगणें स्पष्ट आहे, त्यांत कोठेंही शंकेला अवकाश नाहीं. अशा स्पष्ट अर्थाच्या मंत्रांना " अपरोक्षविषयक मंत्र " म्ह० स्पष्टार्थक मंत्र असें नांव आहे.

(२) दुसऱ्या विभागांतील मंत्रांत गुप्त संकेतानें विशेष गोष्टी सांगितलेल्या असतात. मंत्राच्या शब्दांतून स्पष्टपणें कोणताही अर्थ निष्पन्न होत नाहीं, परंतु सर्व अर्थ मंत्रांतील शब्दांत गूढ असतो. अशा मंत्रांना "परोक्ष-विषयक-मंत्र " म्ह० गुप्त मंत्र म्हणतात. याचें उत्तम उदाहरण " चत्वारि शृंगा० " हा मंत्र होय. याचा अर्थ खालीं दिल्याप्रमाणें—

"चार शिंगें, तीन पाय, दोन डोकीं व सात हात याला आहेत. तीन प्रकारांनीं बांधलेला. सिंचन करणारा व शब्द करणारा महान् देव मनुष्यांमध्यें प्रविष्ट होतो."

वरील मंत्राचा हा शब्दशः अर्थ झाला, पण यावरून बोध काय होतो?

कोणाचे हात, कोणाचें डोकें, कोणाचे पाय, कोठें बांधलेला, कशाचे सिंचन करतो, कसला शब्द करतो, हा कोणाहून मोठा आहे व हा मनुष्यांत कसा प्रकारें असतो याचा येथें कांहींच पत्ता लागत नाहीं. याचें इंग्रजी भाषांतर खालीलप्रमाणें केलें जातें —

मि० ग्रिफिथ साहेब याचें भाषान्तर असें करतात-

Four are his horns, three are the feet that bear him, his heads are two, his hands are seven in number. Bound with a triple bond, the Steer roars loudly. The mighty God entered into mortals. (Mr Griphith's Rig veda 4. 58. 3.)

वर दिलेल्या शब्दशः अर्थाप्रमाणेंच या इंग्रजी भाषान्याचा अर्थ आहे. वृषभ शब्दाचा अर्थ यांत Steer (बैल) असा केलेला आहे व त्यासंबंधीं मतभेद होण्याचा संभव आहे. परंतु Steer (बैल) शब्दाचा कोणताही अर्थ केला तरी त्यावरून विशेष असा कसलाच बोध होत नाहीं. ज्या मंत्रांत शब्दाच्या अर्थावरून प्रत्यक्ष बोध कांहींच होत नाहीं त्या मंत्रांना 'परोक्षविषयक मंत्र' म्हणतात. अशांना Enigma, riddle, puzzle म्हणजे गूढ कथन, संकेतकथन, असें म्हणतात. सर्व परोक्षविषयक मंत्रांची ही स्थिति आहे. या मंत्राचें लक्षण असें आहे कीं या मंत्रांच्या शब्दांवरून कोणताही अर्थ आपण होऊन स्वच्छपणें व्यक्त होत नसतो व बाहेरचे अध्याहृत शब्द घेतल्याखेरीज यांचा अर्थ करणें कधींही शक्य नसतें म्हणून याचा विचार विशेष रीतीनें करणें जरूर आहे.

०७७⋙⋘⋲०

पाठ ४ था

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन्
पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन् ।
वैश्वानरोऽदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥
यजु० ४ । १५ ॥

"माझे मन, आयुष्य, प्राण, आत्मा, चक्षु, कर्ण इत्यादि पुनः मला प्राप्त झाले आहेत. (तनूपाः) शरीराचा रक्षक, सर्व जनांचें हित करणारा आत्मा पापांपासून आमच्या सर्वांचा बचाव करो."

निजण्याच्या वेळीं मन आदींकरून सर्व इंद्रियें लीन झालेलीं होतीं, व प्राण मात्र जागा होता [illegible]च्या कार्याचें ज्ञानही आम्हांला नव्हतें. त्या सर्व शक्ति कालच्याप्रमाणेंच आज पुनः मला प्राप्त झाल्या आहेत. हा आत्म्याच्या शक्तींचा किती आश्चर्यकारक प्रभाव आहे. तीच आत्मशक्ति पापापासून आमचा बचाव करो. ज्याप्रमाणें निद्रेनंतर संपूर्ण इंद्रियें पूर्वीप्रमाणेंच प्राप्त होतात, तशींच महानिद्रेच्या ([illegible]त्यूच्या) नंतरही नेत्र, कर्ण वगैरे संपूर्ण शक्ति आपणास पुनः प्राप्त होतात. महानिद्रेच्या म्हणजे मृत्यूच्या पश्चात् पुनः जन्म प्राप्त होऊन संपूर्ण शक्तींनीं युक्त असें शरीर पूर्ववत् मिळतें. याप्रमाणें या मंत्रांत निद्रेच्या वर्णनाबरोबर महानिद्रेच्या नंतर होणाऱ्या स्थितीचें वर्णन संकेतरूपानें केलें आहे. हीच पुनर्जन्माची कल्पना होय.

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥
यजु० ३४ । १

(यत्) जें (जाग्रतः) जागृतावस्थेंत (दूरं उदैति) दूर दूर जातें, व सुप्तावस्थेंतही तसेंच (एति) जात असतें, (तत्) तें (दूरंगमं) दूरवर जाणारं (ज्योतिषां ज्योतिः) ज्योतींनाही ज्योतिरूप (एकं) असें

(यस्मिन्) ज्या मनाच्या ठिकाणीं ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, तात्पर्य सर्व वेद (रथनाभौ आरा इव) रथाच्या चाकाच्या नाभीच्या ठिकाणीं असणाऱ्या आऱ्याप्रमाणें (प्रतिष्ठिता.) स्थिर झालेले आहेत, सर्व प्रजांचें चित्त (यस्मिन्) ज्याच्या ठिकाणीं (ओत) ओतप्रोत भरलेलें आहे तें माझें मन शुभसकल्पमय बनो.

मनाच्या आत सपूर्ण वेद व सर्व शास्त्रें, तसच इतर सर्व ज्ञान ओतप्रोत भरून राहिलें आहे, अर्थात् ज्ञानी मनुष्याच्या मनांत हें सर्व ज्ञान असलें मनाची शक्ति अशी आहे कीं त्यांत हें सर्व ज्ञान राहू शकतें. सर्व प्राणी लोक मनानेंच मनन करतात अशा प्रकारचें हें शक्तिशाली मन नेहमीं शुभ विचारानीं युक्त बनो.

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मन शिवसंकल्पमस्तु ॥

यजु० अ० स० ३४।६

"ज्याप्रमाणें (सु-सारथि) उत्तम सारथी (अश्वान्) घोडे हाकतो त्याप्रमाणें (यत्) जें (मनुष्यान्) मनुष्याच्या इंद्रियरूपी अश्वाना (अभीशुभि) लगामाच्या द्वारें चालवितें, व जें (हृत्प्रतिष्ठ) हृदयांत राहते, जें (अजिर) अजर व (जविष्ठ) वेगवान आहे तें माझें मन उत्तम शुभसकल्पानीं युक्त होवो."

रथाचा सारथि ज्याप्रमाणें घोडे चालवितो त्याप्रमाणें हें मन इंद्रियांना चालवित असतें म्हणून मनाच्या ठिकाणीं शुभ सकल्प पाहिजेत, नाहींतर तें इंद्रियाना कोठल्या खड्ड्यांत नेऊन टाकील याचा थाग लागणार नाहीं हृदयात राहणाऱ्या या मनाच्या गति अनत आहेत. अशा प्रकारचें शक्तिशाली मन नेहमीं शुभसकल्पानें युक्त असणें हेंच उचित आहे, तरी या उपदेशाप्रमाणें प्रत्येकानें आपल मन शुभसकल्पयुक्त कराव व उन्नति प्राप्त करून घ्यावी एवढीच वाचकांना प्रार्थना आहे

❁❁❁❁❁❁❁❁

घातल्यास त्याचा आत्मपर अर्थ पुढील प्रमाणें होईल.

"(जागृतावस्था, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या हीं ज्याचीं) चार शिंगें आहेत, (सत्व, रज व तम हे ज्याचे) तीन पाय आहेत, (चित् व अचित् हीं ज्याचीं) दोन शिरें आहेत व (सत्ता, कल्पना, आनंद, महत्व, प्रजनन, तेज व सत्य हे ज्याचे)सात हात आहेत जो (स्थूल, सूक्ष्म व कारण या) तीन शरीरांनीं बांधला गेला आहे, जो (अभौतिक—आत्मिक बलाचें) सिंचन करतो, जो (स्फुरणशब्द) करतो असा (हा आत्मा) महान् देव मनुष्यां-मध्यें प्रविष्ट होतो.

याचें पुनः स्पष्टीकरण.— आत्म्याची शक्ति जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या या चार अवस्थांतून बाहेर येऊन कार्य करीत असते; ज्याप्रमाणें बैलाची शक्ति शिंगांमधून येऊन कार्य करते; आत्म्याचे पाय सत्व, रज, तम रूपी प्रकृतीच्या ठिकाणीं ठेवलेले आहेत, आत्म्याचे दोन मुख्य भाग आहेत;चित् नांवाचा भाग प्राण्यामध्यें चेतनारूपानें दिसून येतो व अचित् नांवाचा भाग वृक्षादि स्थावर पदार्थांच्या ठिकाणीं दिसून येतो; सत्ता, कल्पना इत्यादि सात शक्तींच्या योगानें आत्मा शरीरांत कार्य करीत असतो; हा आत्मा स्थूल, सूक्ष्म व कारण नांवाच्या तीन शरीरांनीं बद्ध झालेला आहे; तो आत्मिक बळ देतो; हृदयामध्यें स्फुरणरूपी गुप्त शब्दाची प्रेरणा करतो; आत्माच मोठा देव आहे तो सर्व मनुष्यामध्यें येऊन कार्य करतो, अर्थात् स्वतंत्रपणें तो आपले भाव व्यक्त करतो. सामान्य मनुष्यांत आत्मा परतंत्र असल्यासारखा राहतो; त्याची ती परतंत्रता दूर करावी व त्याला त्याचें कार्य करण्यास समर्थ करावें.

हें वरील मंत्राचें तात्पर्य " आत्मिक दृष्टीनें " आहे. याप्रमाणेंच अन्य दृष्टीनेंही अर्थ करावेत. अन्य गणांचा विचार केल्यास अन्य अर्थ वाचकांना आपोआप समजूं लागतील. म्हणून अन्य गणांपासून होणारे सांकेतिक अर्थ समजावे म्हणून अन्य गण खालीं दिले आहेत–

२ यज्ञ–गण

(१) ब्रह्म, पितृ, भूत, देव, यज्ञ (२) अध्यात्म, अधिभूत, अधिदैव (३) अकर्म व कर्म (४) सप्त होता गण (५) विचार, उच्चार, आचार (६) सुफलता (७) प्रेरणेचा शब्द (८) यज्ञ. (सूचना- यांत भूतयज्ञांत, नरयज्ञ अंतर्भूत आहे.)

३ मंत्र–गण

(१) ऋक्, यजुः, साम व अथर्व (२) प्रथम, मध्यम व उच्च स्वर (३) परोक्ष व अपरोक्ष विषय (४) सात छंद (५) उदात्त, अनुदात्त व स्वरित (६) ज्ञान (७) शब्द (८) मंत्र.

४ शब्द–गण

(१) नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात (२) भूत, भविष्य व वर्तमान (३) नित्य व कार्य (४) सात विभक्ती (५) छाती, कंठ व शिर (६) ज्ञान (७) वक्तृत्व (८) शब्द.

५ सूर्य–गण

(१) चार दिशा (२) प्रभात, माध्यान्ह व सायंकाळ (३) प्रकाश व अंधार (४) सात प्रकारच्या रंगाचे सात किरण (५) पृथिवी, अंतरिक्ष व आकाश (६) प्रकाश (७) गतीचा शब्द (८) सूर्य.

६ काल–गण

(१) भूत, भविष्य, वर्तमान, अ-काल (२) उष्णता, वृष्टि, सर्दी (३) आदि व अंत (४) सात ऋतु (५) प्रातःकाळ, मध्यंदिन व सायंकाळ (६) आयु (७) प्रेरणेचा शब्द (८) काल अथवा समय

७ धर्म–गण

(१) धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष (२) ज्ञान, कर्म, भक्ति (३) अभ्युदय व निःश्रेयस् (४) श्रद्धा, दया, संतुष्टता, क्रिया, मेधा, तितिक्षा व शांति (५) स्तुति, प्रार्थना व उपासना (६) उत्कर्षाची प्रेरणा करणारा शब्द (७) धर्म

असेच कांहीं अन्य गण आहेत परंतु ते सर्व देण्याला येथें स्थळ नाहीं. हे गण पूर्वोक्त मंत्रांत रिकाम्या जागत असवून त्यापासून कसे पूर्ण अर्थ होतात तें वाचकाना दिसून येईल. ज्या वाचकाना वेदाचा अभ्यास करावयाचा असेल त्याना एवढीच प्रार्थना आहे की त्यानीं ते शब्द लिहून प्रत्येक प्रकारचा अर्थ कागदावर लिहावा. तसेंच पूर्वी आध्यात्मिक अर्थाचें स्पष्टीकरण जसें लिहून दाखविलें आहे त्याप्रमाणें प्रत्येक अर्थाचें स्पष्टीकरण लिहावें, तसेंच अन्य गणाचा संग्रह करून इतर अर्थही लिहावेत. केवळ एकदांच वाचून कार्य होणार नाहीं, वेदाच्या गूढ अर्थाच्या ज्ञानाचें आविष्करण करण्याची रीति याप्रमाणें सोपी करण्याचे प्रयत्न होणें आवश्यक आहे असो.

पूर्वोक्त दिलेल्या गणाचा व जे वेदामध्यें लिहिलेले नाहींत अशा सर्व गणाचा विचार करून, तसेच ब्राह्मणग्रंथातील वचनांच्या आतरीय भावाचें अनुसंधान राखून व सर्व भाष्यकाराच्या सर्व अर्थांचें परिशीलन करून नंतरच सर्व गणाचें आविष्करण करता येण्याचा व त्याची एकदर संख्या वगैरे ठरविता येण्याचा संभव आहे. कारण कांहीं ठिकाणीं शतपथादि ब्राह्मणग्रंथांत हे गण दिले आहेत; कांहीं ठिकाणीं नुसता उल्लेख मात्र आहे जर कधीं काळीं सर्व गणांचें संशोधन करून त्यांचें स्वरूप निश्चित व शुद्ध करता आलें तरच अशा प्रकारच्या कूटमंत्रांचा अर्थ निश्चित रीतिनें करता येईल.

या सर्व विवेचनावरून वाचकांना दिसून आलेंच असेल की अशा प्रकारेच हे कूटमंत्र विशेष (दोळीनें) कुशलतेने बनवलेले आहेत ज्याना हे कूट प्रश्न समजण्याची पात्रता व बुद्धि नसते व जे अशा प्रकारच्या कूट–

शैलीला अनभिज्ञ असतात तेच लोक वेद हे गांवढळपणाचे द्योतक असें म्हणत असतात. पण ज्यांस एकदां ऋषिपरंपरा कळली त्यांस त्यांतील गूढ आशय स्पष्ट होत जातो.

०⋙⋙०⋘⋘०

पाठ ६ वा.

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् ।
कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमा विवेश ।
कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥

अथर्व० ३।२९।७॥

(कः) कोणी (इदं) हें (कस्मै) कोणाला (अदात्) दिलें आहे? (कामः कामाय अदात्) इच्छेनें इच्छेला दिलें आहे. (कामः दाता) इच्छा हीच देणारी आहे व इच्छा हीच (कामः प्रतिग्रहीता) घेणारी आहे. (कामः समुद्रं आविवेश) इच्छा ही या भवसमुद्रांत प्रवेश करते. हे (काम) इच्छे! (कामेन त्वा प्रति गृह्णामि) इच्छापूर्वक मीं तुझा स्वीकार करतों. कारण (एतत् ते) हें सर्व तुझेंच आहे.

इच्छेनेंच सर्व कांहीं केलेलें आहे व तिनेंच सर्व कांहीं करविलें आहे. दाता व याचक हे इच्छेमुळेंच होतात; कोणी समुद्रयात्रा करतात किंवा कोणी दुसऱ्या स्थानीं जातात त्यालाही कारण इच्छाच. याप्रमाणें सर्व सृष्टि कामावर म्हणजे इच्छेवर चाललेली आहे.

कामस्तदग्रे समवर्तत मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
स काम कामेन बृहता सयोनी रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥

अ० १९।५२।१

(अग्रे) आरंभीं (कामः) इच्छा (समवर्तत) होती; कामना होती; सर्व मनाचें (प्रथमं रेतः) पहिलें वीर्य (आसीत्) होय. हे काम! (सः)

सो तूं (बृहता कामेन) मोठ्या इच्छेसहित (सयोनिः) एका स्थानीं उत्पन्न झालेल्या (रायः पोषं) धनाच्या पुष्टिसाठीं (यजमानाय) सत्कर्म करणाऱ्यासाठीं (धेहि) स्वत ला धारण कर.

मनाचें पहिलें वीर्य इच्छाशक्ती अर्थात् काम होय. जगाच्या प्रारंभीं ही इच्छाशक्ति होती. या इच्छाशक्तीच्या प्रेरणेनेंच जग उत्पन्न झालें. मनुष्यानें या इच्छाशक्तीला उपयोगांत आणून आपली उन्नति करून घ्यावी.

त्वं काम सहसासि प्रतिष्ठितो विभुर्विभावा सख आ सखीयते।
त्वमुग्रः पृतनासु सासहिः सह ओजो यजमानाय धेही ॥
अथर्व० १९।५२।२

हे कामा, तूं (सहसा) बलावरोबर (प्रतिष्ठितः असि) प्रतिष्ठित झाला आहेस, हे (सखे) मित्रा, तूं (सखीयते) मित्राप्रमाणें आचरण करणाऱ्यांना (विभुः विभावा) समर्थ व प्रभावशाली आहेस. तूं (पृतनासु) संग्रामांत (उग्रः) उग्र (सासहिः) विजयी असतोस. म्हणून (यजमानाय) प्रशस्त कर्म करणाऱ्यांना(सहः ओजः) स्फूर्ति आणि बल दे.

कामांत अर्थात् इच्छाशक्तीच्या ठिकाणीं अत्यंत सामर्थ्य आहे. इच्छाशक्तीनेंच मनुष्य समर्थ,प्रभावी,शूर,उग्र, विजयी व उत्साही बनतो. म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें योग्य रीतिनें इच्छाशक्तीचा उपयोग करून वरील गुण आपल्या अंगीं वाढविण्याचा प्रयत्न करावा.

जगाच्या प्रारंभीं परमात्म्याची प्रबळ इच्छाशक्ति स्फुरण पावती झाली. व त्या शक्तीमुळें हें जग निर्माण झालें.मनुष्यामध्यें ही अशा सन्हेची अद्भुत शक्तिशालिनी इच्छाशक्ति आहे. ही इच्छाशक्ती अधिक बलवान केली असतां अशक्य कर्मेंही शक्य व सुगम होतात. म्हणून प्रत्येकानें आपली इच्छाशक्ति प्रबळ बनवून महान पुरुषार्थी व्हावें व आदर्श पुरुष बनावें.

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ ऋ० १०।१५१।१

(श्रद्धया अग्निः समिध्यते) श्रद्धाभक्तीनें अग्नि प्रदीप्त केला जातो.

श्रद्धेनेंच हवन सामग्रीचें (हूयते) हवन केलें जातें. (भगस्य मूर्धनि) ऐश्वर्याच्या शिरावरच (वचसा वेदयामसि) आम्ही सर्व श्रद्धेला गौरवयुक्त भाषणानें प्रशंसित करतों.

श्रद्धा असेल तरच मनुष्य कांहीं कर्तव्य करूं शकेल. श्रद्धेशिवाय मनुष्य कांहींही करण्यास योग्य बनत नाहीं. श्रद्धेच्या ठिकाणीं अद्भुत बल आहे. श्रद्धावान् मनुष्य श्रद्धेच्या जोरावर अद्भुत पुरुषार्थ करूं शकतो. म्हणून मन श्रद्धायुक्त बनवावें.

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः।
प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं म उदितं कृधि ॥ ऋ० १०।१५१।२

हे श्रद्धा देवी ! (ददतः प्रियं) श्रद्धेनें दान देणाऱ्याचें कल्याण कर. (दिदासतः) श्रद्धेनें देण्याची इच्छा करणाऱ्याचें प्रिय कर. (भोजेषु यज्वसु) श्रद्धेनें भोग व यज्ञ करणाऱ्यांचें कल्याण कर. (इदं मे) मला (उदितं कृधि) सर्व प्रकारच्या उदयानें पूर्ण कर.

श्रद्धाभक्तीनें पुरुषार्थ, दान व कर्म करणाऱ्यांना यश प्राप्त होतें व त्याचे सर्व श्रमही सफल होतात.

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे।
एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ऋ० १०।१५१।३

(यथा) ज्याप्रमाणें देवांनीं देखील (उग्रेषु असु-रेषु) शूर असु-र अर्थात् प्राण अर्पण करणाऱ्यांच्या ठिकाणीं (श्रद्धां चक्रिरे) श्रद्धा ठेवली होती, त्याप्रमाणें भोग भोगणारे व यज्ञ करणारे जे (अस्माकं उदितं कृधि) आम्हीं सर्व त्या आमचा उदय कर.

विद्वानांनीं वीरांवर व वीरांनीं विद्वानांवर श्रद्धा ठेवावी. शूर क्षत्रिय हे भोगणारे व ज्ञानी हे यज्ञ करणारे असतात. त्यांची परस्परांवर श्रद्धा पाहिजे म्हणजे सर्वांचेंच कल्याण होतें. ब्राह्मण क्षत्रियांचें याप्रमाणें परस्पर संघटन झाल्यास राष्ट्रामध्यें विलक्षण सामर्थ्य उत्पन्न होतें. अर्थात् श्रद्धेनेंच राष्ट्रीय व जातीय उन्नतिही होऊं शकते.

पाठ ७ वा

देव शब्दाचा अर्थ

वैदिक भाषेत 'देव' शब्दाचा अर्थ अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. सर्वाहून व्यापक व सर्वाहून कठीण अशी कल्पना देव शब्दाच्या द्वारें दर्शविली जाते. जोंपर्यंत देव शब्दाचा अर्थ पूर्ण रीतीनें समजत नाहीं तोंपर्यंत वेदाचें पठन पाठन करणें निरुपयोगी इतकेंच नव्हे क्वचित् प्रसंगीं भ्रामक होणें असें समजण्यास हरकत नाहीं. म्हणून देव शब्दाचा थोडासा विचार या पाठांत केला आहे.

"सर्व नामें धातुपासून बनलेलीं आहेत," असें निरुक्तकारांचें एकमतानें म्हणणें आहे व कांहीं व्याकरणकर्तेही या बाबतींत त्यांच्या म्हणण्यास पाठिंबा देतात.

"धातु व प्रत्यय" मिळून संस्कृत भाषेंतील नामें, क्रियापदें, विशेषणें इत्यादि बनत असतात; कांहींना उपसर्ग लागतात व कांहींना लागत नाहींत म्हणून शब्दांचे प्रकार खालीलप्रमाणें समजण्यांत येतात.

शब्द= [उपसर्ग+धातु+प्रत्यय / लिंग+वचन+विभक्ति] =शब्दाचा अर्थ

येथें देव शब्दाचा विचार करतांना त्याला उपसर्ग नाहीं. 'दिव्' धातूला 'अ' प्रत्यय लागून देव शब्द बनतो. वचनानें एक, दोन किंवा दोन्हींहून जास्त वस्तूंचा बोध होतो व विभक्तीनें त्या शब्दाचा दुसऱ्या शब्दाशीं संबंध व्यक्त होतो. लिंगाच्या मुळें वैदिक भाषेंतील काय अथवा संस्कृत भाषेंतील काय अर्थामध्यें फारसा फरक पडत नाहीं. असें—

(पुल्लिंग)	(स्त्रीलिंग)	(नपुंसकलिंग)
देव:	देवी, देवता	दैवतं

लेख:	पत्रिका	पत्रं
मोक्ष:	मुक्तिः	कैवल्यं
वेदः	श्रुतिः	ज्ञानं
दाराः	वनिता	कलत्रं
स्तवः	स्तुतिः	स्तोत्रं

जरी कांहीं ठिकाणीं रूढीच्या योगानें लिंगभेदामुळें अर्थभेद होतात तथापि प्रारंभीच्या अवस्थेंत हा भेदभाव दिसत नाहीं. त्यामुळें वेदांमध्यें परमात्म्याला तिन्ही लिंगी शब्द आहेत. प्रकृत स्थळीं "देव, देवता व दैवतं" या तिन्ही शब्दांनीं एकच अर्थ व्यक्त होतो हीच गोष्ट येथें सांगाव-याची आहे. अन्य शब्दांत अर्थभेद सांगतांही येतो परंतु या देव शब्दापुरता तरी कोणताच अर्थभेद आड येत नाहीं. असो. पूर्वोक्त प्रकाराप्रमाणें देव शब्दाचा खालीलप्रमाणें अर्थ होतो-

$$\text{देवः}=\left[\frac{\text{उपसर्ग + दिव् + अ}}{\text{लिंग+वचन+विभक्ति}}\right]=\text{देव शब्दाचा अर्थ}$$

गणिताच्या परिभाषेंत देव शब्दाचा याप्रमाणें अर्थ आहे. या शब्दाचा अर्थ निश्चित करण्यासाठीं 'दिव्' धातूचा अर्थ काय होतो तें पाहूं—

'दिव्' धातूचे अर्थ- (१) क्रीडा करणें, मैदानी खेळ खेळणें, (२) विजिगीषा-विजय प्राप्तीची इच्छा करणें; (३) व्यवहार-व्यापार व्यवहार करणें; (४) द्युति-प्रकाशित होणें; (५) स्तुति-प्रशंसा करणें; (६) मोद - आनंदित होणें, (७) मद - संतुष्ट होणें, (८) स्वप्न - उत्तम निद्रा प्राप्त करणें; (९) कांति - प्रीति करणें; (१०) गति - हालचाल करणें; (११) दान - देणें; असे ११ अर्थ आहेत. हेच देव शब्दांत अर्थ आहेत असें समजावें.

अर्थात् (१) मर्दानी खेळ खेळण्याची प्रवृत्ति, (२) विजयग्राहीची इच्छा, (३) व्यापार व्यवहार उत्तम प्रकारें करण्याचें चातुर्य, (४) तेजस्वी बनण्याचा स्वभाव, (५) प्रशंसनीय कर्में करणें व स्तुत्य बनणें, (६) आनंदवृत्तीन राहणें, (७) संतुष्टता राखणें, (८) उत्तम विश्रांति प्राप्त करून घेणें, (९) प्रेम करणें, (१०) हालचाल करणें, (११) परोपकार करणें हे देव शब्दाचे भावार्थ आहेत

देवाचीं हीं वरील लक्षणें होत. जर कोणास देव बनावयाचें असेल तर त्यानें उक्त गुण आपल्या अंगीं वाढविण्याचा प्रयत्न करावा.

शतपथात सांगितलें आहे कीं—

विद्वांसो हि देवा ॥ शत० ३ । ७ । ३ । १०

" देव विद्वान आहेत, " ज्ञान प्राप्त करून घेणें हें देवाचें लक्षण आहे

देवतासंबधीं विचार करतांना मनुष्यांतील ज्या अंतर्गत देवता, तसेंच पृथ्वी, आप, तेज, सूर्य, चंद्र, वायु इत्यादि बाह्य सृष्टींतील जे देव आहेत, त्यांना देव असें सर्वच एक मतानें मानतात,म्हणून यासंबधीं अधिक लिहिण्याची आवश्यकता नाहीं

मनुष्यसमाजांतील देवतागण ब्राह्मणक्षत्रियादि आहेत व बाह्य सृष्टींत अग्नि, वायु, विद्युत्, सूर्य, इत्यादि आहेत ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. आतां व्यक्तीच्या ठिकाणीं कोणकोणते देव आहेत ते पाहू श्री० सायणाचार्य लिहितात—

(१) देवा. गमनवन्तो, व्यवहरन्तो वा इन्द्रियसंज्ञकाः ।

ऋ० सायणभाष्य १ । १६४ । ३९

(२) देवाः द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीनि इंद्रियाणि ॥

ईश उ० शांकरभाष्य ॥ मं ४॥ यजु० अ० ४०।४॥

'देव अर्थात् सर्व व्यवहाराला साधनभूत व प्रकाशक अशीं इंद्रियें' असें सन्मान्य सायणाचार्यांनीं सांगितलं आहे हीं इंद्रियच व्यक्तीच्या आंतील

देव होत. व्यक्तिमध्यें इंद्रियें, समाजांत ज्ञानी मनुष्य व जगामध्यें अग्न्यादि पदार्थ हे देव आहेत ही गोष्ट येथें सिद्ध झाली. आतां यांचीं लक्षणें कशीं सार्थ आहेत तें पाहूं—

(१) व्यक्तींतील देव— इंद्रियांची खेळाकडे प्रवृत्ति असते. इंद्रियांच्या योगानें विजय प्राप्त करून घेतां येतो. शरीराचे सर्व व्यवहार इंद्रियद्वाराच होत असतात; इंद्रियें तेजस्वरूपी आहेत, त्यांची शक्ति प्रशंसनीय आहे; आनंद व संतोष हीं इंद्रियांमुळेंच प्राप्त होतात. इंद्रियांना विश्रांतीची व निद्रेची आवश्यकता असते. इंद्रियद्वाराच प्रेम केलें जातें, सर्व हालचाल इंद्रियांच्या द्वारेंच होते, तसेंच परोपकारही इंद्रियांच्या सहाय्यानेंच करतां येतो.

(२) राष्ट्रांतील देव— ज्ञानी, शूर, व्यापारी व कारागीर ही राष्ट्रपुरुषाचीं इंद्रियें होत. यांची मर्दानी खेळांकडे प्रवृत्ति असते. यांच्या मुळेंच राष्ट्राला विजय प्राप्त होतो. राष्ट्राचे सर्व व्यवहार यांच्यामुळेंच चालत असतात; हे तेजस्वी असतात; यांची शक्ति प्रशंसनीय असते. राष्ट्रामध्यें आनंद व सुख प्रस्थापित करण्याला हेच साधनीभूत असतात. हे गाढ निद्रेचा अनुभव घेऊं शकतात; परस्पर प्रेम व्यवहार करतात व सर्व राष्ट्रीय चळवळ यांच्यामुळेंच होत असते. हे परोपकारी असतात.

(३) जगांतील देव— अग्नि, वायु, विद्युत्, सूर्य हे सर्व जगाचा संपूर्ण व्यवहार घडवून आणण्याच्या कार्मी सहाय्य करीत असतात. यांच्यामुळेंच मनुष्यादि प्राणी आपआपले व्यवहार करूं शकतात.

याप्रमाणें तीन ठिकाणच्या देवांची स्थिति आहे. आतां एक उदाहरण घेऊन वर केलेले अर्थ सुसंगत आहेत किंवा नाहींत तें पाहूं—

नैनद् देवा आप्नुवन् ॥ यजु० ४०।४

" (देवाः) देव (एनत्) या ब्रह्माला (न आप्नुवन्) प्राप्त करूं शकत नाहींत " असा याचा शब्दशः अर्थ आहे. वरील तीन दृष्टींनीं याचा अर्थ पुढें दिल्याप्रमाणें होतो. (१) इंद्रियांना ब्रह्माची प्राप्ति होऊं शकत

नाहीं. (२) विद्वान्, शूर, व्यापारी व कारागीर याना ब्रह्मप्राप्ति होत नाहीं (३) अग्नि, वायु, सूर्य याना ब्रह्मप्राप्ति होत नाहीं. वरील यजुर्वेदातील मन्त्राचा हा सरळ अर्थ आहे. यावर कांहीं विचारतील कीं, या अर्थाला काहीं प्रमाणें आहेत कीं काय ? त्यांच्याकरितां उपनिषदात प्रमाणें दिलीं आहेत तीं आता पहा—

(१) केनोपनिषदाच्या पहिल्या खंडांत "इंद्रिय द्वारा ब्रह्मज्ञान होत नाहीं व (२) तिसऱ्या खंडात अग्नि व वायूही त्याला जाणू शकत नाहींत, असें सांगितलें आहे. अर्थात् यजुर्वेदांतील उक्त मन्त्राच्या एका तुकड्याची व्याख्या सपूर्ण केनोपनिषद् ही होय 'नैनद्देवा आप्नुवन्" या मन्त्रातील 'देव" शब्दाच्या दोन अर्थांचें भाष्य याप्रमाणें केनोपनिषदांत आहे

(२) आतां विद्वान् असा जो देव शब्दाचा अर्थ राहिला त्याचा अर्थ छांदोग्य उपनिषद् प्र० ७।१ मध्य पहावयास मिळतो नारद मुनि भगवान् सनत्कुमारांकडे जाऊन म्हणतात कीं "मी चारी वद, इतिहास, पुराणें सर्व काहीं शिकला, परतु मला ब्रह्मज्ञान झालें नाहीं " शब्दाचें ज्ञान झालें परतु आत्मानुभव मिळाला नाहीं हेंच याचें तात्पर्य होय. मोठमोठे पंडित वेदादि शास्त्रांवर उत्तम शास्त्रार्थ करू शकतात, ब्रह्माचे गुण ही सागू शकतात, परतु ती सर्व शब्दाची वटवट होते त्याच्या सर्व व्याख्यानांना पोकळपणा असतो म्हणून त्याना स्वत काहींच अनुभव नसतो साखरेच्या गोडीच वर्णन पाठ करणें निराळें व तिच्या गोडीची चव घेणें निराळें साखरेच्या वर्णनाप्रमाणें वेदांमध्यें परमात्म्याचें वर्णन आहे परतु त्याचा अनुभव मात्र याच्याच अनुष्ठानानच प्राप्त होतो जोंपर्यंत योगसाधन केल जाणार नाहीं तोंपर्यंत शब्दांच्या वायफळ बडबडीपासुन कोणताही लाभ होत नाहीं. म्हणून स्वत वेदांनींच सांगितल आहे कीं—

यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति ॥ ऋ०१।१६४।३९.

" जो त्या ब्रह्माला जाणत नाहीं, त्याला मन्त्राचा काय उपयोग होणार!" अर्थात् परमात्म्याचा अनुभव केवळ मन्त्राच्या ज्ञानानें होणार नाहीं, मन्त्राचें

ज्ञान हें एक साधन अवश्य आहे; परंतु केवळ मंत्रांचा अर्थ समजणें एवढेंच पुरेसें नाहीं असें सांगण्याचा या मंत्रांचा आशय आहे.

असो. याप्रमाणें देव शब्दाचे तीन अर्थ घेऊन स्वतः उपनिषद्कारांनीं वेदाची व्याख्या केलेली आहे. म्हणून वरील अर्थ बरोबर आहेत. आतां यांचे फलितार्थ पहा—

वैदिक शब्द	आध्यात्मिक अर्थ व्यक्तींतील देव	आधिभौतिक अर्थ राष्ट्रांतील देव	आधिदैविक अर्थ जगांतील देव.
१ देव	इंद्रियें (पंचज्ञानें-द्रियें, पंच कर्मेंद्रियें)	विद्वान् (ज्ञानी, शूर, व्यापारी, कारागीर)	अग्नि, विद्युत्, वायु, मरुत्, आदि
२ देवलोक	इंद्रिय स्थान	विद्वानांचें स्थान	अग्नि आदींचें स्थान
देवसभा	इंद्रियगण, इंद्रिय-ग्राम, मस्तिष्क.	विद्वत्परिषद, आमं-त्रण, परिषद्, सभा,	आकाशांतील देवतांचा समूह
३ दिव्य	इंद्रियसंबंधीं	विद्वानांसंबंधीं	अग्नि आदि संबंधीं.
४ स्वर्ग सु-वर्ग (उत्तमवर्ग)	उत्तम इंद्रियांचा वर्ग	उत्तम विद्वानांचा संघ.	अग्नि आदि देवतांचा उत्तम वर्ग

याप्रकारें उक्त अर्थांचा फलितार्थ आहे. हे अर्थ लक्ष्यांत ठेऊन वेदांचा अर्थ करावयास पाहिजे. देवांची सभा जशी शरीरांत आहे तशीच ती राष्ट्रांत व जगांत ही आहे. कोणत्याहि ठिकाणीं देवांच्या राज्यांत राक्षसांचें राज्य होऊं देणें उपयोगी नाहीं. विशेषतः आपलीं इंद्रियें उत्तम संस्कारांनीं सुसंस्कृत बनवावीं व त्यांना खरे देव बनवावें.

ज्या देवता वेदांमध्यें आल्या आहेत त्यांचा तीन्ही ठिकाणचा अर्थ पाहून नंतर वेदाचा गूढार्थ जाणण्याचा प्रयत्न करावा; तरच वेदाच्या सत्य ज्ञानाचा प्रकाश अंतःकरणांत पडेल व मानव जातीच्या कल्याणाचा सत्य मार्ग ज्ञात होईल. विद्वान वाचक या दृष्टीनें विचार करतील अशी आशा आहे.

पाठ ८ वा

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते।
श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु॥ ऋ० १०।१५१।४

(देवाः यजमानाः) दिव्य यजमान (श्रद्धां) श्रद्धेप्रत प्राप्त होतात (वायु-गोपाः) प्राणानें सुरक्षित होणारे प्राणायामाभ्यासी योगी श्रद्धेनेंच उपासना करितात. (हृदय्यया आकूत्या) हृदयाच्या उच्च भावनेनें (श्रद्धां) श्रद्धा प्राप्त होते व श्रद्धेनेंच (वसु विन्दते) धन प्राप्त होतें.

सर्व लोक श्रद्धेमुळेंच सत्कर्में करूं शकतात. योगी लोक प्राणायामानें आत्मशुद्धि करून श्रद्धेनें उपासना करितात. श्रद्धा ही कांहीं येथें प्राप्त होत नसते, तर ती हृदयाच्या एका विशेष भावनेपासून उत्पन्न होते. श्रद्धेनेंच सर्व पुरुषार्थ सफल व सुफळ होतात. म्हणून आपल्या वैयक्तिक व जातीय उन्नतिसाठीं प्रत्येकानें आपली श्रद्धा वाढवावी.

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः॥ ऋ० १०।१५१।५

प्रातःकाळीं श्रद्धेनें कर्म करतों, तसेंच माध्यान्हीं व सूर्याच्या (निम्रुचि) अस्ताच्या वेळीं देखील श्रद्धेनें भक्ति करतों. हे श्रद्धे! आम्हां सर्वांना तूं श्रद्धायुक्त कर.

श्रद्धा, विश्वास, मनाचा निश्चय व चित्ताची पक्की खात्री यांनीं मनुष्य मोठमोठे पुरुषार्थ करीत असतो. श्रद्धेशिवाय मनुष्य कांहीं करूं शकत नाहीं. ज्याप्रमाणें धर्माच्या ठिकाणच्या श्रद्धेनें मनुष्य मोठमोठीं धर्मकृत्यें करीत असतो, त्याचप्रमाणें सर्व अन्य व्यवसाय देखील मनुष्य श्रद्धेनेंच करीत असतो. याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं श्रद्धेचा अधिकार चालतो. श्रद्धा ही एक मोठी शक्ति आहे. ही श्रद्धा मनुष्यांमध्यें उत्पन्न होवो व मनुष्य तिच्या द्वारें नेहमीं सत्कार्यें करीत राहो..

मनुष्याच्या ठिकाणीं कितीही शक्ति, बुद्धि तसेंच अन्य प्रकारचें सामर्थ्य असल व एक श्रद्धा जर त्याच्या ठिकाणीं नसली तर त्याचे अन्य सद्गुण हे

आपापलें कार्य उत्तम प्रकारें करण्यास समर्थ होत नाहींत. अर्थात् अश्रद्धेनें अन्य सद्गुणांचें सामर्थ्य कमी होतें व श्रद्धेमुळें आपलें सामर्थ्य वाढत असतें. यासाठीं नुसत्या धार्मिक बाबतींतच नव्हे तर इतर हरएक गोष्टींतही मनुष्यानें श्रद्धेनें कृतकार्य होऊन यश मिळवावें.

म्हणून प्रत्येकानें आपल्या अंतःकरणांत श्रद्धाभक्तीचा विकास होऊं द्यावा. तसेंच जें जें सत्कर्म करावयाचें असेल तें श्रद्धायुक्त होऊन उत्तम प्रकारें करण्याचा अभ्यास करावा. ज्याच्या अंत:करणांत श्रद्धा नसेल तो तिला प्रयत्नानें आपल्या ठिकाणीं उत्पन्न करूं शकेल.

मेधामहं प्रथमां ब्रह्मण्वतीं ब्रह्मजूतामृषिष्टुताम् ॥
प्रपीतां ब्रह्मचारिभिर्देवानामवसे हुवे ॥२॥ अथर्व० ६।१०८

(अहं) मी (प्रथमां) पहिली, (ब्रह्मण्वतीं) ज्ञानयुक्त, (ब्रह्मजूतां) ज्ञानी लोकांकडून सेवित, (ऋषिस्तुतां) ऋषींकडून स्तविली गेलेली, (ब्रह्मचारिभिः प्रपीतां) ब्रह्मचाऱ्यांकडून पान केली गेलेली जी (मेधां) धारणायुक्त बुद्धि तिला (देवानां अवसे) देवांच्या-इंद्रियांच्या व ज्ञानी लोकांच्या-रक्षणार्थ (हुवे) प्राप्त करून घेतों.

ज्या प्रकारच्या धारणाबुद्धीची प्रशंसा सव विद्वान लोक करीत असतात, अशा प्रकारची धारणाबुद्धि आपण आपल्या ठिकाणीं वाढवावी. धारणायुक्त बुद्धीलाच मेधा असें नांव आहे. जिच्या योगानें मनांत ज्ञान आदिकरून धारण केलें जातें त्या शक्तीचें नांव मेधा होय. ही मेधाशक्ति जितकी प्रबल होईल तितकी मनुष्याच्या ठिकाणीं बुद्धीची विशालता दिसून येईल म्हणून प्रत्येकानें आपल्या ठिकाणीं धारणाशक्ति वाढवावी.

यां मेधामृभवो विदुर्यां मेधामसुरा विदुः ॥
ऋषयो भद्रां मेधां यां विदुस्तां मय्या वेशयामसि ।३॥अ०६।१०८

(यां मेधां) ज्या मेधाशक्तीला (ऋभवः विदुः) ज्ञानी लोक जाणतात, ज्या (मेधां) बुद्धीला (असुराः विदुः) असुर जाणतात, (यां भद्रां मेधां) ज्या कल्याणमय बुद्धीला ऋषि जाणतात (तां मयि आवेशया-

मसि) त्या श्रेष्ठ बुद्धीला माझ्या ठिकाणीं स्थापन करतों.

सर्व ज्ञानी लोकांच्या ठिकाणीं ज्या धारणाशक्तीचा अनुभव पहावयास मिळतो ती प्रत्येकानें प्राप्त करून घेतली पाहिजे.

यामृषयो भूतकृतो मेधां मेधाविनो विदुः।
तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कृणु ॥ ५ ॥ अ० ६ । १०८

हे अग्ने ! (या मेधा) ज्या मेधाबुद्धीला (मेधाविनः भूतकृतः) ज्ञानी व पुरुषार्थी (विदुः) जाणते झाले त्या मेधा बुद्धीनें (मेधाविन मा कृणु) मला बुद्धिमान कर

ज्ञानी ऋषींची बुद्धि सूक्ष्म विचार करण्यास समर्थ असते त्याप्रमाणें आपली बुद्धि करण्याचा यत्न करावा.

मेधां सायं मेधां प्रातर्मेधां मध्यंदिनं परि।
मेधां सूर्यस्य रश्मिभिर्वचसा वेशयामहे ॥अथर्व० ६ । १०८ । ५

(साय) सायकाळीं, (प्रात) प्रात काळीं व (मध्यदिनं) माध्यान्हीं (सूर्यस्य रश्मिभिः) सूर्यकिरणें व (वचसा) वाचाशक्ति याच्याबरोबरच (मेधा) मेधा नावाच्या धारणावती बुद्धीला आम्ही धारण करतों

मेधाबुद्धीच्या वृद्ध्यर्थ प्रत्येकानें सकाळीं, दुपारीं, सध्याकाळीं प्रयत्न करावा. दक्षतेनें प्रयत्न केल्यास तिची वृद्धि करतां येते.

पाठ ९ वा

इयं या परमेष्ठिनी वाग्देवी ब्रह्मसंशिता।
ययैव ससृजे घोरं तयैव शांतिरस्तु नः॥ अथर्व० १९ । ९ । ३

(या इय) जी ही (ब्रह्मसशिता) ज्ञानान तीक्ष्ण बनली आहे,(परमेष्ठिनी वाग्देवी) जी परमात्म्याशीं सबध राखणारी आहे, (यया)जिच्या योगानें (घोर ससृजे) भयकर प्रसग उत्पन्न होतात (तया एव) त्याच वाणीनें (न शाति अस्तु) आम्हाला शाति प्राप्त होवो

६ इदं यत् परमेष्ठिनं मनो वा ब्रह्मसंशितम् ।
येनैव ससृजे घोरं तेनैव शांतिरस्तु नः ॥ अथर्व० १९।९।४

(इदं) हें जें (ब्रह्मसंशितं) ज्ञानानें तीक्ष्ण बनलेलें, (परमेष्ठिनं) परमात्म्याशीं संबंध ठेवणारें (मनः) मन आहे व ज्याच्यापासून (घोरं) भयंकर परिणाम होतात त्या मनाच्या योगानेंच आम्हांला शांति प्राप्त होवो.

आमच्या ठिकाणीं मन आहे; तें आत्म्याच्या शक्तीनें येथें कार्य करीत असतें. मनाच्या दुरुपयोगानें फारच भयंकर दुष्परिणाम होतात; परंतु तेंच मन जर आपल्या ताब्यांत ठेवतां आलें तर त्या योगानें आपली उन्नति होते. म्हणून मनामध्यें कधींही वाईट विचार आणूं नयेत. मनामध्यें नेहमीं चांगले व पोषक असे विचार आणून श्रेष्ठ बनण्याचा यत्न प्रत्येकानें करावा.

पाठ १० वा.

इमानि यानि पंचेंद्रियाणि मनःषष्ठानि मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि ।
यैरेव ससृजे घोरं तैरेव शांतिरस्तु नः ॥ अथर्व० १९।९।५

जीं (पंच-इंद्रियाणि) पांच ज्ञानेंद्रियें (मनःषष्ठानि च) व ज्यांत मन सहावें इंद्रिय आहे, (ब्रह्म-संशितानि) ज्ञानानें जीं तीक्ष्ण बनून (हृदि) हृदयांत राहतात, ज्यांच्यापासून (घोरं) घोर परिणाम देखील होतात, त्यांच्यापासून ही आम्हांला शांति प्राप्त होवो.

मन व इंद्रियें हीं जर बहकलीं तर मनुष्याला किती संकटांत व आपत्तींत टाकतात हें प्रसिद्धच आहे. तींच जर त्याच्या आधीन राहतील तर त्याची चांगलीच उन्नति होते. म्हणून त्यांना स्वाधीन ठेवून व त्यांचा चांगला योग करून शांति प्राप्त करून घ्यावी.

मा मां प्राणो हासीन्मो अपानोऽवहाय परा गात् ।
अथर्व० १६।४।३

प्राण मला (मा उ हासीत्) न सोडोत व अपानही मला (अवहाय) सोडून (मा परागत्) दूर न जावो. प्राण व अपान हे दोन्हीही माझ्या ठिकाणीं चांगले बलवान बनून राहोत

अजैष्माद्यासनामाद्या भूमानागसो वयम् । अथर्व० १६।६।१

(अद्य अजैष्म) आज आम्ही जिंकून आणलें आहे; आज आम्ही (असनाम) धन प्राप्त करून आणलें आहे. (वयं) आम्ही (अनागसः) पापरहित (अभूम) झालों आहोंत.

(१) विजय संपादन करणें (२) धनादि भोग प्राप्त करणें व (३) निष्पाप बनणें या तीन गोष्टी आवश्यक आहेत.

मन आदिकरून संपूर्ण शक्तींची पूर्ण उपदेशानुसार उन्नति करून घेतल्यास आपला विजय सर्वत्र होईल म्हणून आपल्या सर्वांगाणे उन्नतिसाठीं प्रत्येकानें पुरुषार्थ करावा. यासंबंधीं खालील सूक्त पहा—

वाङ्म आसन्नसोः प्राणश्चक्षुरक्ष्णोः श्रोत्रं कर्णयोः ॥
अपलिताः केशा अशोणा दन्ता बहु बाह्वोर्बलम् ॥ १ ॥
ऊर्वोरोजो जङ्घयोर्जवः पादयोः प्रतिष्ठा ॥
अरिष्टानि मे सर्वात्मानिभृष्टः ॥ २ ॥
तनूस्तन्वा मे सहे दतः सर्वमायुरशीय ॥
स्योनं मे सीद पुरुः पृणस्व पवमानः स्वर्गे ॥ ३ ॥
प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ॥
प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ ४ ॥
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवान् यज्ञेन बोधय ॥
आयुः प्राणं प्रजां पशून् कीर्तिं यजमानं च वर्धय ॥ ५ ॥

अथर्व० कां० १९ सू० ६० । ६१ । ६२ । ६३

माझ्या (आसन्) मुखांत आयुष्यसमाप्ति पर्यंत अस्खलित वक्तृत्वशक्ति राहो, नाकामध्यें प्राणशक्ति संचार करीत राहो, डोळ्यांची पाहण्याची शक्ति शाबूत राहो, कानांची श्रवणशक्ति उत्तम राहो, (अपलिताः केशाः)

केस शुभ्र न होवोत, (अशोणाः दन्ता) दांत मलिन न होवोत, बाहूंच्या ठिकाणीं प्रचंड सामर्थ्य राहो, माझ्या मांड्यांमध्येंही (ओजः) शक्ति राहो, जांघांमध्यें वेग राहो, पायांच्या ठिकाणीं स्थैर्य व दृढता असो. माझे सर्व अवयव (अरिष्टानि) हृष्टपुष्ट होवोत, माझा आत्मा नेहमीं उत्साहपूर्ण असो, (तनूः) शरीराचे सब अवयव उत्तम स्थितींत राहोत. (दतः) आम्हांस दडपणाऱ्या शत्रूचा (सहे) प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य आमच्या अंगीं राहो,तसेंच मला (सर्वं आयुः)पूर्ण आयुष्य प्राप्त होवो. आयुष्याच्या समाप्तिपर्यंत माझे सर्व अवयव हृष्टपुष्ट रहावेत, मला (दशेनं) सुख प्राप्त व्हावें, (पुरु) बहुत पुण्य प्राप्त व्हावें, व मी शुद्ध बनून (स्वर्गं)स्वर्गांत अर्थात् उत्तम लोकांत प्रसन्नतेनें रहावें.

(प्रियं) मला ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या सर्वांमध्यें प्रिय कर; सर्व (पश्यतः) प्रेक्षकांमध्यें मी प्रिय व्हावें अर्थात् मी लोकमान्य बनावें.

हे (ब्रह्मणस्पते) ज्ञानाच्या प्रभो ! (उत्तिष्ठ) उठ व (यज्ञेन) सत्कर्माच्या द्वारें (देवान् बोधय) विद्वानांमध्यें जागृति उत्पन्न कर. तसेंच, आयुष्य, जीवन, संतति, पशुपालन, कीर्ति व सत्कर्म करणाऱ्यांचें बल इतक्या गोष्टी वाढव.

या सूक्ताच्या मंत्रांत मनुष्याच्या अभ्युदयाचें स्वरूप उत्तम रीतीनें वर्णिलें आहे. (१) प्रथमतः आपली शारीरिक व मानसिक उन्नति उत्तम प्रकारें करावी. ज्याचें शरीर कमजोर, मन निर्बल व बुद्धि क्षीण असेल त्याच्या हातून परोपकाराचा पुरुषार्थही उत्तम प्रकारें होणें शक्य नाहीं. म्हणून सर्वांच्या अगोदर वैयक्तिक उन्नति साधली पाहिजे. (२)त्यानंतर दीर्घायुष्य प्राप्त करून त्याच्यासाठीं मानसिक व आत्मिक समता प्राप्त केली पाहिजे. या समतेनेंच मनुष्य लोकोपयोगी महत्कार्य करण्यास योग्य बनतो. समतेचा भाव स्थिर राहणार नाहीं तर तो मनुष्य सार्वजनिक काम करण्यास असमर्थ होतो. मानसिक समता व स्थिरता यांपासून शारीरिक आरोग्य व दीर्घायुष्यही प्राप्त होतें अल्पायु व अस्थिर चित्ताचा मनुष्य

जनतेसाठीं कसें काम करूं शकणार? ४०।५० वर्षेपर्यंत तर मनुष्य अनुभव प्राप्त करून घेत असतो व पुढील आयुष्यांत त्यानें तो अनुभव लोकांना द्यावयाचा असतो. जो मनुष्य अल्पायु होतो तो अनुभव प्राप्त करून घेण्याच्या वयांतच मरतो, त्यामुळें त्याच्यापासून जनतेच्या हितार्थ कोणतें-ही कार्य होणें अशक्य होतें. म्हणून पुरुषार्थी मनुष्यानें आपल्या शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक उन्नतिबरोबरच दीर्घायु बनण्याचा यत्न करावा. (३) अशा प्रकारें योग्यता प्राप्त करून घेतल्यावर तो जनतेच्या हितार्थ काम करूं शकतो व ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांना उपयोगी असें महत्कार्य करून त्यांचें प्रेम संपादन करूं शकतो. तात्पर्य सर्व लोकांना हितकर असा पुरुषार्थ करूं लागल्यास सर्व जनताही त्याच्यावर प्रेम करूं लागते व तो लोकप्रिय होतो. (४) अशा वेळीं त्याचें कार्य केवळ लोकाराधन करणें एवढेंच नसून लोकांना त्यांचें कर्तव्य पार पाडण्यास योग्य उपदेश करणें हेंही असतें.

असो! अशा प्रकारें मनुष्याची क्रमाक्रमानें उन्नति होत असते. हा मानवी उदयाच्या स्वरूपाचा उपदेश या सूक्तांचा विचार करण्यानें वाचकांना प्राप्त होतो तो त्यांनीं ध्यानांत धरून त्याप्रमाणें उन्नति करून घ्यावी.

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥

ऋ० १।८९।८

आम्ही कानांनीं (भद्रं) कल्याणमय उपदेशच ऐकावा, (अक्षभिः) डोळ्यांनीं कल्याणकारक दृश्येंच पहावीत. हे (यजत्राः देवाः) यजन करणाऱ्या देवांनो! स्थिर अंगांनीं युक्त (तनूभिः) अशा शरीरांनीं (तुष्टु-वासः) ईश्वराची प्रशंसा करीत (देवहितं आयुः) देवांचें हित करण्यासाठीं आपलें आयुष्य (व्यशेम) खर्च करावें. शरीराच्या सर्व अवयवांनीं श्रेष्ठांची सेवा व सत्कार करीत, तसेंच संपूर्ण श्रेष्ठ कर्तव्यें करीत आम्ही पूर्ण आयुष्य प्राप्त करावें. या मंत्रांत कर्ण व नेत्र यांचा उल्लेख आहे, तथापि इतर सर्व

अवयवांसबधी असाच निश्चय करावयाचा असतो. अर्थात् आपल्या हरएक अवयवानें शुभ कर्म करण्याची प्रतिज्ञा या वेळीं केली पाहिजे व दक्षतेनें सर्व व्यवहार करून वर केलेली प्रतिज्ञा पूर्ण केली पाहिजे. शरीराच्या प्रत्येक अवयवानें याप्रमाणें शुभ कर्म करण्याची दक्षता जे बाळगतील, तेच प्रव्रत होतील

वर सांगितल्याप्रमाणें कर्म करण्यानें मनुष्य कृतकृत्य बनतो प्रत्येक अवयवास शुभ कर्म करण्यास प्रवृत्त केल्यास उन्नति होते व अशुभ कर्मांकडे प्रवृत्त केल्यास अवनति होते, हा नियम ध्यानात धरून वर्तन झाल्यास मनुष्याची सर्वकाळ उन्नतिच होत राहील.

सप्त स्वसृररुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।
अतर्येमे अंतरिक्षे पुराजा इच्छन्वव्रिमविदत्पूषणस्य ॥
ऋ० १०।५।५

(वावशान विद्वान्) इंद्रियें वश राखणा-या ज्ञानी लोकानीं (क दृशे) आनदाच्या दर्शनासाठीं (मध्व.) अमृताहून (अरुषी) तेजस्वी अशा (सप्त स्वसृ) सात बहिणी-सात इंद्रियें (उत् जभार) वर घेतलीं आहेत, व (पुराजाः) प्रथम जन्मलेला जीवात्मा (अतरिक्षे) अत करणाच्या (अत) मध्यभागीं (येमे) नियमन करीत असतो जो उन्नतीची इच्छा करीत असतो तो (पूषणस्य वव्रिं) पोषणकर्त्याचा आश्रय (अविदत्) प्राप्त करीत असतो

सयमी विद्वान आनदप्राप्त्यर्थ आत्मशक्तीच्या योगानें सातही इंद्रियाना उन्नतीच्या मार्गावर नेत असतात ज्यानें पूर्वी देखील अनेकवार जन्म घेतले आहेत, असा हा जीवात्मा आपल्या अत करणाच्या द्वारें सर्वांचें नियमन करीत असतो. अशा प्रकारचा आत्मसयमी मनुष्य ज्याप्रकारच्या उन्नतीची इच्छा करतो, तशी उन्नति ईश्वराच्या सहाय्यानें त्याला प्राप्त होते-नाक, जीभ, डोळे, कान, त्वचा, मन व बुद्धि या सात आत्म्याच्या बहिणी होत, यांच्या सयमनानें उन्नति व असयमनानें अधोगति होते

पाठ ११ वा

यद्राजानो विभजन्त इष्टापूर्तस्य षोडशं यमस्यामी सभासदः।
अविस्तस्मात्प्र मुञ्चति दत्तः शितिपात् स्वधा॥१॥ अ०३।२९

(यमस्य) नियम पालन करणाऱ्या राजाचे (अमी सभासदः राजानः) हे सभासद राजे (इष्टा-पूर्तस्य षोडशं) अन्नादि भोगाचा सोळावा भाग (विभजन्ते) विभक्त करतात. हा सोळावा भाग (दत्तः) दिला गेला असतां तो (अविः) रक्षक होतो व तो (शिति+पात्) हानीपासून मुक्त करतो व (स्वधा) आपले धारण पोषण करतो.

राजसभेचे सभासद खरोखर राजेच होत. ते प्रजेपासून धनधान्यादि उत्पन्नाचा सोळावा भाग राजासाठीं वेगळा काढतात. हा सोळावा भाग लोक राजाला कर म्हणून देतात; हा दिला जाणारा करच प्रजेचें संरक्षण करतो; अर्थात् हा कर घेऊन राजा सर्व प्रजेचें रक्षण करीत असतां व राष्ट्रामधील धारणशक्ति वाढवितो. उत्पन्नाचा सोळावा हिस्सा राजाला कररूपानें देणें जरूर असतें.

सर्वान्कामान् पूरयत्याभवन्प्रभवन्भवन्।
आकूतिप्रोऽविर्दत्तः शितिपान्नोप दस्यति॥२॥ अथर्व० ३।२९

पूर्वोक्त कर (दत्तः) दिला गेलेला राजा (अविः) रक्षणकर्ता बनून (शितिपात्) हानीपासून (न उपदस्यति) नाश होऊं देत नाहीं. परंतु (आकूति-प्रः) संकल्प पूर्ण करणारा होऊन व (आभवन्, प्रभवन्, भवन्) विजयी, प्रभावी आणि वृद्धियुक्त बनून सर्व इच्छांना (पूरयति) पूर्ण करतो.

राजाला सोळावा भाग कर रूपानें दिला असतां तो प्रभावशाली बनून प्रजेचें नाशापासून रक्षण करीत असतो.

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा।
ता सत्पती ऋतावृध ऋतावाना जने जने॥ ऋ० ५।६५।२

(ता) ते दोन (राजानौ) राजे, (श्रेष्ठवर्चसा) अत्यंत तेजस्वी, (दीर्घश्रुत्तमा) अत्यंत ज्ञानी, (सत्पती) उत्तम पालन करणारे, (ऋता-

सूर्यों) सत्य व सरळपणा यांच्यासह वाढणारे (जने जने) प्रत्येक सधात (ऋतावानो) सत्याचे रक्षक आहेत राजे लोकाच्या अंगीं अशा प्रकारचे गुण असणें अवश्य आहे

यदजः प्रथमं संबभूव स ह तत् स्वराज्यमियाय ।
यस्मान्नान्यत् परमस्ति भूतम् ॥ अ० १०।७।३१ ॥

(अजः) हालचाल करणारा (प्रथम) सर्वांहून अगोदर (यत्) जेव्हां (सबभूव) एकत्र होऊन प्रकट होतो (तत्) तेव्हां (स ह) तोच (स्वराज्य) स्वराज्य (इयाय) प्राप्त करतो, (यस्मात्) ज्या स्वराज्याहून (अन्यत्) दुसरें काहींही (पर) श्रेष्ठ (भूत न अस्ति) झालेलें नाहीं

वेदाच्या ह्या मन्त्रांत स्वराज्याचा महिमा वर्णन केलेला आहे या मन्त्रातील प्रत्येक शब्द विचार करण्याजोगा आहे यातील "अज" शब्द "हालचाल करणारा, नेता, संचालक, चालना देणारा" इत्यादि भाव दर्शवितो. "अज्" धातूपासून हा शब्द झालेला आहे व त्या धातूचा अर्थ "जाणें, चालणें, नेणें, हालचाल करणें" इत्यादि आहेत. अर्थात् जो अग्रभागी जातो, जो नेतो व आपली उन्नति व्हावी अशाबद्दल चळवळ करतो, जो दुसऱ्याचा नेता बनून त्यांची उन्नति व्हावी अशाबद्दल खटपट करतो त्याला "अज" असें म्हणत त

या मन्त्रातील "स्वराज्य" शब्दाचा अर्थ खालीं दिलेल्या मन्त्रानें अधिक स्पष्ट होतो जसें—

आ यद् वामीयचक्षसा मित्र वयं च सूरय. ।
व्यचिष्ठे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥ ऋ० ५।६६।६

(मित्र) हे मित्रता राखणाऱ्यानो ! अर्थात् ज्यांच्या ठिकाणीं विरोधभाव नाहीं असे सज्जनहो ! (ईयचक्षसो) ज्यांची दृष्टि विशाल झालेली आहे अशा सज्जनानो ! तुह्मी सर्व तसेंच (वय) आह्मी सर्व (सूरयः) विद्वान् मिळून (व्यचिष्ठे) विस्तृत तसच (बहुपाय्य) अनेकांच्या मदतीनें

पाठ ११ वा

यद्राजानो विभजन्त इष्टापूर्तस्य षोडशं यमस्यामी सभासदः।
अविस्तस्मात्प्र मुंचति दत्तः शितिपात् स्वधा ॥१॥ अ०३।२९

(यमस्य) नियम पाळन करणाऱ्या राजाचे (अमी सभासदः राजानः) हे सभासद राजे (इष्टा-पूर्तस्य षोडशं) अन्नादि भोगाचा सोळावा भाग (विभजन्ते) विभक्त करतात. हा सोळावा भाग (दत्तः) दिला गेला असतां तो (अविः) रक्षक होतो व तो (शिति+पात्) हानीपासून मुक्त करतो व (स्वधा) आपले धारण पोषण करतो.

राजसभेचे सभासद खरोखर राजेच होत. ते प्रजेपासून धनधान्यादि उत्पन्नाचा सोळावा भाग राजासाठीं वेगळा काढतात. हा सोळावा भाग लोक राजाला कर म्हणून देतात; हा दिला जाणारा करच प्रजेचें संरक्षण करतो; अर्थ न् हा कर घेऊन राजा सर्व प्रजेचें रक्षण करीत असतो व राष्ट्रामधील धारणशक्ति वाढवितो. उत्पन्नाचा सोळावा हिस्सा राजाला कररूपानें देणें जरूर असतें.

सर्वान्कामान् पूरयत्याभवन्प्रभवन्भवन्।
आकूतिप्रोऽविर्दत्तः शितिपान्नोप दस्यति॥२॥ अथर्व० ३।२९

पूर्वोक्त कर (दत्तः) दिला गेलेला राजा (अविः) रक्षणकर्ता बनून (शितिपात्) हानीपासून (न उपदस्यति) नाश होऊं देत नाहीं. परंतु (आकूति-प्रः) संकल्प पूर्ण करणारा होऊन व (आभवन्, प्रभवन्, भवन्) विजयी, प्रभावी आणि वृद्धियुक्त बनून सर्व इच्छांना (पूरयति) पूर्ण करतो.

राजाला सोळावा भाग कर रूपानें दिला असतां तो प्रभावशाली बनून प्रजेचें नाशापासून रक्षण करीत असतो.

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा।
ता सत्पती ऋतावृध ऋतावाना जनें जने ॥ ऋ० ५।६५।२

(तौ) ते दोन (राजानौ) राजे, (श्रेष्ठवर्चसा) अत्यंत तेजस्वी, (दीर्घश्रुत्तमा) अत्यंत ज्ञानी, (सत्पती) उत्तम पालन करणारे, (ऋता-

चूथौ) सत्य व सरळपणा यांच्यासह वागणारे (जने जने) प्रत्येक संघांत (ऋतावानो) सत्याचे रक्षक आहेत. राजे लोकांच्या अंगीं अशा प्रकारचे गुण असणें अवश्य आहे.

यदजः प्रथमं संबभूव स ह तत् स्वराज्यमियाय ।
यस्मान्नान्यत् परमस्ति भूतम् ॥ अ० १०।७।३१ ॥

(अजः) हालचाल करणारा (प्रथमं) सर्वांहून अगोदर (यत्) जेव्हां (संबभूव) एकत्र होऊन प्रकट होतो (तत्) तेव्हां (सः ह) तोच (स्वराज्यं) स्वराज्य (इयाय) प्राप्त करतो; (यस्मात्) ज्या स्वराज्याहून (अन्यत्) दुसरें कांहींही (परं) श्रेष्ठ (भूतं न अस्ति) झालेलें नाहीं.

वेदाच्या ह्या मंत्रांत स्वराज्याचा महिमा वर्णन केलेला आहे. या मंत्रांतील प्रत्येक शब्द विचार करण्याजोगा आहे. यांतील "अज" शब्द "हालचाल करणारा, नेता, संचालक, चालना देणारा" इत्यादि भाव दर्शवितो. "अज्" धातूपासून हा शब्द झालेला आहे व त्या धातूचा अर्थ "जाणें, चालणें, नेणें, हालचाल करणें" इत्यादि आहेत. अर्थात् जो अग्रभागीं जातो, जो नेतो व आपली उन्नति व्हावी अशाबद्दल चळवळ करतो, जो दुसऱ्यांचा नेता बनून त्यांची उन्नति व्हावी अशाबद्दल खटपट करतो त्याला "अज" असें म्हणतात.

या मंत्रांतील "स्वराज्य" शब्दाचा अर्थ खालीं दिलेल्या मंत्रानें अधिक स्पष्ट होतो. जसें—

आ यद् वामीयचक्षसा मित्र वयं च सूरयः ।
व्यचिष्ठे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥ ऋ० ५।६६।६

(मित्र) हे मित्रत्व राखणाऱ्यांनो ! अर्थात् ज्यांच्या ठिकाणीं विरोधभाव नाहीं असे सज्जनहो ! (ईयचक्षसा) ज्यांची दृष्टि विशाल झालेली आहे अशा सज्जनांनो ! तुम्ही सर्व तसेंच (वयं) आम्ही सर्व (सूरयः) विद्वान् मिळून (व्यचिष्ठे) विस्तृत तसेंच (बहुपाय्ये) अनेकांच्या मदतीनें

ज्याचें पालन होतें अशा (स्वराज्ये) स्वराज्यांत (आयतेमहि) स्वराज्यव्यवस्था ठीक चालावी म्हणून प्रयत्न करूंया.

स्वराज्यासाठीं (१) मित्रदृष्टीचे लोक, (२) विस्तृत दृष्टीचे लोक (३) ज्ञानी लोक असे तीन प्रकारचे लोक योग्य असतात. अर्थात् (१) आपसांत कलह करणारे, (२) संकुचित दृष्टीचे व (३) अज्ञानी लोक स्वराज्यास अपात्र होत.

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।
शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निःशशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥

ऋ० १ । ८० । १

हे (शविष्ठ वज्रिन्) बलवान् शस्त्रधारी ! याप्रमाणें (मदे सोमे हि) आनंदकारक शांतिवर्धक सोमाचेंही (ब्रह्मा) ज्ञानी (इत्) निःसंशय (वर्धनं चकार) संवर्धन करतात. तूं (ओजसा) सामर्थ्याच्या जोरावर (पृथिव्याः अहिं) पृथ्वीच्या किंवा भूमीच्या शत्रूला (निः शशा) दंड कर; व (स्वराज्यं) स्वराज्याची (अनु अर्चन्) योग्य पूजा करणारा हो.

ज्ञानी लोकांनीं सुविचाराचें संवर्धन करावें, शस्त्रधारी व बलवान शत्रूंचा प्रतिकार करावा व सर्वांनीं मिळून स्वराज्याचें महत्व वाढवावें असें वरील मंत्राचें तात्पर्य आहे.

पाठ १२ वा

न वा उ देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुताशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।
उतो रयिः पृणतो नोप दस्यत्युतापृणन्मर्डितारं न विन्दते ॥

ऋ० १० । ११७ । १

(देवाः) देवांनीं गरिबांसाठींच (क्षुधं इत्) भूक नामक (वधं ददुः) मृत्यु दिला आहे, असें (न वा उ) निश्चयानें म्हणतां येत नाहीं, कारण (आशितं उत) भोजन करणाऱ्यांच्या जवळ देखील (मृत्यवः उपगच्छन्ति) मृत्यु पोहोंचतात. (उत) निश्चयानें (पृणतः रयिः) दान देणा-

त्यांचें धन (न उप दस्यति) नाश होत नाहीं, (उत) परन्तु (अपृणन्) दान न देणाऱ्यांना कोणीही (मर्डितारं) सुख देणारा मित्र (न विन्दते) प्राप्त होत नाहीं.

धनिक लोकहीं मरतात, व गरीबही पुष्कळ धष्टपुष्ट असतात; याकरितां गरीब लोक कष्ट भोगण्याकरितांच निर्माण झाले आहेत असें म्हणणें चुकीचें आहे. धनवान् लोकांनीं गरिबांनां दान व सहायता देऊन त्यांनां सुखी करावें. दान व परोपकार करण्यानें धनवानांचें धन नाश पावत नाहीं, तर तें वाढतें. दानी मनुष्यास सुख व शांति देणारे मित्र पुष्कळ मिळतात परंतु दुसऱ्यांना सहाय न करणारास सुख देणारा मित्र कोणीच सांपडत नाहीं. ह्याकरितां परोपकार करणें प्रत्येकास उचित आहे.

य आध्राय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्सन् रफितायोप जग्मुषे ।
स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोऽतो चित्स मर्डितारं न विन्दते ॥
ऋ० १०।११७।२

(यः अन्नवान् सन्) जो अन्न जवळ ठेवून घेऊन (पित्वः चकमानाय) अन्नाची इच्छा करणाऱ्या (रफिताय) वाईट स्थितींत पडलेल्या (उपजग्मुषे) जवळ आलेल्या (आध्राय) गरिबासाठीं आपलें (मनः) मन (स्थिरं कृणुते) कठोर करतो. अर्थात् त्याला अन्न देत नाहीं (उत) व त्याच्या (पुरः सेवते) समोर स्वतः अन्न खातो, (चित् सः) निश्चयपूर्वक त्याला (मर्डितारं) सुख देणारा मित्र (न विन्दते) प्राप्त होत नाहीं.

दरवाजावर आलेल्या गरीब मनुष्यालाही जो साहाय्य करीत नाहीं, पण स्वतः अन्नाचा उपभोग करतो, तो खरोखर मोठा स्वार्थी होय. याकरितां त्याला सुख देणारा मित्र मिळत नाहीं व नंतर त्याला पश्चात्तापांत पडावें लागतें.

स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।
अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥ ऋ० १०।११७।३

(यः) जो (कृशाय) दुर्बल, कृश (अन्न-कामाय चरते) व अन्नाच्या इच्छेनें भ्रमण करणाऱ्यास (गृहवे) घरोघर जाऊन भीक मागणाऱ्या याचकास (ददाति) अन्न देतो, (सः इत् भोजः) तोच खरें भोजन करतो. (अस्मै) ह्या दात्यापाशीं (याम-हूतौ) योग्य समयीं दान कर-

भविष्यकालच्या मोठ्या लांब मार्गावर दृष्टि देवून दानास जो खरोखर आहे अशा मनुष्याला दान द्यावें. ऋ० १०।११७।५॥

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥

यः) जो धनवान् असून सुद्धां (अर्य-मण) श्रेष्ठ मन असणाऱ्यांना पुष्यति) सहाय करीत नाहीं. व (नो सखायं) आपल्या मित्रांनांही र करीत नाहीं. तो (केवल आदी) केवळ एकटाच खाणारा (केवल-) केवळ पापरूप (भवति) होतो. (सत्यं ब्रवीमि) मी खरें तों कीं, तो (अप्रचेताः) दुष्टबुद्धि (अन्नं मोघ विन्दते) अन्न व्यर्थ करतो, त्याचें अन्न खरें अन्न नव्हे; तर (स इत्) तें अन्न निश्चयानें य वधः) त्याचा नाश करतें. ऋ० १०।११७।६॥

ष्टांचा भोग वाढला म्हणजे त्यांचाही नाश होतो. याकरितां सज्जनांना य सहाय करावें.दुसऱ्यांनां दान न देतां जो स्वतः भोग भोगतो त्याचें खरें अन्न नसून तें त्याच्या नाशाचा हेतु आहे. याकरितां दान केल्या- अन्नाचा उपभोग करावा.

कृषन्नित्फाल आशितं कृणोति यन्नध्वानमप वृंक्ते चरित्रैः।
वदन्ब्रह्माऽवदतो वनीयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभि ष्यात् ॥

(कृषन् इत्) शेती करीत करीत (फालः) नांगराचा फाळ (आशितं ति) भोजनच तयार करतो जसा (यन्) चालणारा (चरित्रैः) (अध्वानं अपवृंक्ते) मार्ग समाप्त करतो. (वदन् ब्रह्मा) उपदेश णारा ज्ञानी (अ-वदतः) गप्प बसणाऱ्यांपेक्षां (वनीयान्) श्रेष्ठ . त्याचप्रमाणे (पृणन् आपिः) दाता मित्र (अपृणन्तं) अदाता णापेक्षां (अभि स्यात्) श्रेष्ठ आहे. ऋ० १०।११७।७

पुरुष यों शेतकरी धान्य उत्पन्न करतो व पुरुषार्थानेंच मनुष्य एका नापासून दुसऱ्या स्थानास पोंचतो. उन्नतीसाठीं उपदेश न करणाऱ्या त्यापेक्षां उपदेश करणारा श्रेष्ठ व दान न करणाऱ्यापेक्षां योग्य रीतिनें करणारा श्रेष्ठ आहे.